Otočki ljetopis Cres-Lošinj 5

IZVORI ZA POVIJEST OTOKA CRESA I LOŠINJA



27048

OTOČKI LJETOPIS CRES—LOŠINJ 5

Urednički odbor
BERNARD BALON
TOMISLAV GOSPODNETIĆ
RADE MANZONI
MIRKO PARAT
MARIJA ROGIĆ
JULIJANO SOKOLIĆ
MATE SOLIS

Glavni i odgovorni urednik
JULIJANO SOKOLIĆ

Grafički urednik
IVO MARENDIĆ

Izdavač
SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE
OPĆINE CRES—LOŠINJ

Za izdavača
RADE MANZONI

Lektor
BERISLAV ROPAC

Tisak
TIPOGRAF — RIJEKA

IZVORI ZA POVIJEST OTOKA CRESA I LOŠINJA

Mali Lošinj 1984.

PREDGOVOR

Svako društvo i pojedinac posebno nastoji i želi čim više saznati o svom postojanju, razvitku i dostignutom stupnju razvoja, saznavanjem svoje povijesti u spletu ovosvjetskih međusobnih djelovanja i odnosa, stičući tako potrebnu samosvijest neophodnu u traženju daljnjih putova i pravaca napretka.

Za nas koji živimo na ovim otocima ovo saznanje je toliko potrebnije, jer je i naš položaj složeniji i pod utjecajem većeg broja činitelja koji, na ovaj ili onaj način, nameću i ponašanje otočne zajednice. Svi mi želimo ići dalje, napredovati jasnim stazama bez mnogo lutanja i uz najbolje učinke. Stoga moramo, u prvom redu, razjasniti dosadašnji put i rasvijetliti traženja koja su ovu otočnu zajednicu uzdigli do postojećeg stanja razvoja. No, to nije ni lako, ni jednostavno. Ovi su otoci bili stoljećima na vjetrometini različitih interesa još raznovrsnijih vlastodržaca. Naše današnje poznavanje historiografije i vremenska udaljenost pridonijeli su da je moguće pristupiti postupnom istraživanju izvora za povijest naših otoka, izvora koji su raspršeni po mnogim zbirkama, arhivima, muzejima, nekad daleko od mjesta nastanka i teško dostupni.

Ipak, ova inicijativa, pokrenuta već pomenutom željom i potrebom, pridonijela je održavanju znanstvenog skupa i prikupljanju građe koja je sređena u ovom izdanju. Možda ne dovoljno stručno i sistematski, ali tako da je sakupljeni materijal dostupan i razumljiv, te osnova i poticaj za daljnja, sustavnija i detaljnija istraživanja.

To je, uostalom, i prvi skup takve vrste, što je doista premalo za sve ono što se zbivalo kroz tisućljetnu povijest cresko-lošinjskog otočja.

Ovo je tek mali ispravak nekih do sada prisutnih »povijesti« naših otoka pisanih s drugim namjerama i potrebama.

Možemo samo žaliti što nismo uspjeli prikupiti sva saopćenja, a upravo ti pokušaji su odgodili tisak (i povećali troškove). Tako tu nema »Priloga za proučavanje antičkih kultova na Cresu i Lošinju« Vesne Girardi-Jurkić, ni »Rezultata hidroarheoloških istraživanja na Osorskim otocima« Radmile Matejčić. Možda prispiju za slijedeći Ljetopis, rado ćemo ih objaviti.

S druge strane, u VJESNIKU historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, broj XXV (1982), objavljeno je nekoliko radova, koji su zaokružili prvi sustavni pokušaj u istraživanju povijesnih izvora Cresa, Lošinja i okolnih otoka (Miroslav Bertoša: Socijalni sukob ili farsa? Jedan događaj u Cresu godine 1718, *Nikola Crnković:* Colla gallina — bir galijska, *Šime Peričić:* Rukovet građe o poljoprivredi Kvarnerskih otoka na raskršću 18. i 19. stoljeća, *Bernard Stulli:* Oko pripadnosti Kvarnerskih otoka 1848/49. i 1861. godine).

Slijedeći OTOČKI LJETOPIS, koji će ugledati svjetlo dana za dvije do tri godine, prilika je i mogućnost da se započeto djelo nastavi i dopuni. Stoga pozivamo moguće autore da nam se jave kako bismo u toku ove godine mogli zaokružiti sadržaj budućeg šestog broja.

Sretna je okolnost što je Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda općine Cres—Lošinj pokrenula 1979. godine mjesečnik OTOČKI LJETOPIS, u kojem se, u do sada izašlih pedesetak brojeva, napabirčilo raznog vrijednog materijala. Zajedničkim snagama trebamo ustrajati na prikupljanju, istraživanju i objavljivanju otočnog nasljeđa, te poučavanju naših otočana zavičajno povijesti, kao uporištu u traženju budućih rješenja.

UVOD

Više godina njegovana zamisao da se jednom pristupi temeljitijem istraživanju izvora za povijest cresko-lošinjskog arhipelaga urodila je plodom i uspješno realizirana od 21. do 23. travnja 1982. godine u Malom Lošinju. Ta ideja iz koje je proisteklo nadasve zanimljivo i uspješno savjetovanje, ujedno je kamen temeljac za buduća istraživanja, a i poticaj da se nastavi takvim načinom okupljanja znanstvenih radnika oko tema odrednica otočke povijesti. Na skupu je bilo izneseno trideset naučnih radova, a osim referenata radu savjetovanja prisustvovalo je barem još toliko arhivskih radnika i povjesničara iz cijele Hrvatske.

Savjetovanje »Izvori za povijest otoka Lošinja i Cresa« organiziralo je Društvo arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka i Društvo arhivskih radnika Hrvatske u suradnji sa Samoupravnom interesnom zajednicom kulture općine Cres—Lošinj, Historijskim arhivom Pazin, Historijskim arhivom Rijeka, Povijesnim društvom Istre iz Pule i Povijesnim društvom Rijeke pod pokroviteljstvom Skupštine općine Cres—Lošinj, a u povodu Dana oslobođenja općine Cres—Lošinj i 40. obljetnice osnutka mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Savjetovanje se odvijalo u prostorijama hotela »Aurora« u Malom Lošinju, osim dva saopćenja koja su održana u Osnovnoj školi u Cresu.

Najveći teret pri organiziranju tog savjetovanja ponijela je radna grupa formirana u okviru Društva arhivskih radnika ZOR koju su sačinjavali Anton Giron, Ivo Zurak, Albino Senčić i Nadia Bontempo, dok su u sastavu radnog odbora domaćina bili Julijano

Sokolić, Marijan Desanti, Bernard Balon, Tomislav Gospodnetić, Mirko Parat, Mate Solis, Rade Manzoni i Mate Ljubić.

Skup je započeo pozdravnim nastupima i željama za uspješan rad a nastavio radnim dijelom do izleta što je za sve sudionike priređen radi obilaska značajnih otočkih povijesnih mjesta s kojima su mnogi doživjeli i prvi susret uopće. Tako su posjećeni Osor, Bućev, Valun i Cres, gdje je sve sudionike savjetovanja dočekala prepuna dvorana Osnovne škole. Program je pratio mješoviti zbor »Andrija Patricij«, a pozdravnu riječ održao Mirko Parat. Nakon svojih saopćenja, koje su održali Jasminka Ćus-Rukonić i Mihovil Bolonić, direktor Staroslavenskog zavoda »Svetozar Rittig« Anica Nazor, objavila je, da je marom Josipa Vlahovića u samostanu franjevaca konventualaca u Cresu pronađen neobično vrijedan i za našu kulturu posebno dragocjen primjerak jednog od najstarijih pisanih glagoljskih knjiga, Misal iz 1494. godine.

Savjetovanje je zaključila veoma zanimljiva i korisna diskusija što je zaokružila stečena saznanja u toku trodnevnog druženja i rada.

Oproštaj večeri u restaurantu »Veli žal« prethodila je godišnja skupština Društva arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka. Tom prilikom je podržan prijedlog da historijski arhivi u Pazinu i Rijeci, u zajedništvu s općinskim SIZ-om za kulturu potraže mogućnost objavljivanja notarskih knjiga pisanih glagoljicom, čiji se rukopis, već prije otkupljen i pripremljen za objavljivanje, nalazi u Historijskom arhivu Rijeka. Dogovoreno je da će dr Danilo Klen i dr Branko Fučić izraditi recenziju spomenutog rukopisa. Isto je tako podržana ideja da arhivi u Rijeci i Pazinu izvide mogućnost izdavanja posebnog izdanja »Nerezinska kronika«, što će ga pripremiti dr Branko Fučić, a uz materijalnu pomoć Mjesne zajednice Nerezine — Sv. Jakov i SIZ-a za kulturu općine Cres—Lošinj.

Nakon toga je, u svečarskom raspoloženju, predano zasluženo priznanje dosadašnjem predsjedniku Izvršnog vijeća Skupštine općine Cres—Lošinj Franku Kučiću za njegov doprinos i podršku razmahu kulturnih aktivnosti na tom području, a i bivšem tajniku SIZ-a kulture Mati Ljubiću, čije je djelovanje pridonijelo valorizaciji mnogobrojnih kulturnih i povijesnih vrijednosti te komune.

SADRŽAJ

RASPRAVA

POZDRAVNI GOVORI

GOVOR PREDSJEDNIKA IZVRŠNOG VIJEĆA SKUPŠTINE OPĆINE CRES—LOŠINJ ing. V. MUŽIĆA NA OTVORENJU SIMPOZIJA 21. 4. 1982.

Drugarice i drugovi,

Želeći svim sudionicima ovog savjetovanja iskrenu i toplu dobrodošlicu, dozvolite da kažem nekoliko riječi u ime naše društveno-političke zajednice.

Naše otočje, eto, proslavlja tridesetsedmu godinu oslobođenja i sretni smo što su nam Sloboda i Mir omogućili da se razvijamo prema svojim željama i mogućnostima. Danas cresko-lošinjski arhipelag na svojih sedam naseljenih otoka broji 10.232 stanovnika i prvi put u zadnjih sedamdeset godina imamo rast broja naših otočana. U ovih tridesetsedam godina ulagani su veliki i značajni napori da bi se stvorile takve mogućnosti privređivanja koje bi našeg otočanina tu zadržale i konačno uspijevamo u tome.

Doduše, promjena vrsta privređivanja učinila je i ovdje da su ljudi napustili svoja polja i pašnjake i došli u veće otočke centre gdje su snažan razvoj doživjeli turizam i ugostiteljstvo, brodarstvo i brodogradnja, razne uslužne i administrativne službe. No, u posljednjim godinama, a pogotovo ovim srednjoročnim planom predviđena su veća ulaganja u proizvodnju hrane, a to znači veću valorizaciju prirodnih i ljudski potencijala u ratarstvu i stočarstvu, koji imaju putem turizma osigurano tržište, a time i sigurnu perspektivu za onoga koji se odluči na ove izvorne oblike privređivanja.

U čitavom poslijeratnom razdoblju činjeni su ovdje veliki napori u izgradnji osnovne infrastrukture, pa smo imali posebno velika ulaganja u izgradnji vodovoda koji iz jezera Vrana vodi prema Cresu i Velom Lošinju. Isto tako trebalo je s kopna dovesti električnu energiju, a trebalo je i probijati nove putove do naših otoka i natrag, pa su tako iz-

građena nova pristaništa i asfaltirana otočka magistrala. U skladu s time izgrađivani su novi turističko-ugostiteljski kapaciteti pa danas možemo u jeku ljetne sezone ugostiti do pedeset tisuća turista.

Snažan razvoj postignut je i u pomorstvu tako da imamo u sklopu Lošinjske plovidbe flotu od tridesetak brodova raznih veličina i namjena i ona čini značajni oslonac cjelokupnog otočkog gospodarstva. Od industrijskih djelatnosti posebno i tradicionalno važno mjesto zauzima brodgradnja, odnosno popravak brodova.

Takav snažan i brzi razvoj donio je i neke neravnomjernosti koje će se u slijedećim godinama nastojati uravnotežiti putem ulaganja u nedovoljno privredno razvijena područja, osobito na otoku Cresu, Susku i Unijama.

Uostalom, nadam se da ćete imati prilike u toku ovih nekoliko dana bolje upoznati naše krajeve i naše ljude, pa će i to biti jedan od doprinosa tog, za nas, posebno značajnog savjetovanja.

Želimo da spomenuti privredni razvoj bude u skladu i s razvojem kulturnih djelatnosti i u tom se pogledu u posljednjim godinama ulažu znatni napori. Konačno, došlo je vrijeme da svoju povijest sami pišemo i objavljujemo te time pridonosim razvijanju naših povijesnih napora i vrijednosti i očuvanju naše neprocjenjive otočke baštine.

Stoga bi svim sudionicima, gostima i slušateljima zaželio plodan i uspješan rad, a mi ćemo kao domaćini nastojati da vaš boravak među nama i s nama bude što ugodniji i nezaboravniji. Sretno!

MATE SOLIS,
predsjednik Skupštine SIZ-a za kulturu općine Cres—Lošinj:

Cijenjeni skupe,

zahvaljujući grupi entuzijasta ove komune ovo je treći naučni skup u posljednje tri godine na našem tlu, o našem tlu i značajnim ljudima našega kraja. God. 1979. bio je simpozij o Frani Petriću, prošla je godina bila posvećena Ambrozu Haračiću, a tada začeta ideja za održavanje skupa o povijesnim izvorima Lošinja i Cresa ostvaruje se, eto, danas.

Ovi naši otoci dali su nauci i umjetnosti niz velikih imena, koja su često nepravedno zaobilažena i nisu dovoljno znana ni ljudima ovoga kraja ni široj javnosti.

Na svakom se koraku susrećemo, a to ćete obilaskom Cresa, Valuna, Osora vidjeti, s bogatstvom povijesnih i kulturnih, arheoloških spomenika i nalaza o čijoj je vrijednosti spoznaja zatvorena u uskom krugu institucija, u zatvorenom krugu.

Značenje je takvih skupova da se izvuku iz te zatvorenosti, da se objelodane i tako učine dostupnim široj javnosti. Mislim da je upravo odgovornost naučnih i kulturnih radnika dijelom i u tome da, lomeći institucionalne okove, pridonesu otvaranju kulture i nauke i da je to ta toliko spominjana demokratizacija kulture.

Radovi sa spomenutih skupova i drugi, nastali u posljednje vrijeme, vezani uz ovaj kraj štampani su u četiri Otočka ljetopisa u relativno

velikoj nakladi, a interes za ta izdanja pokazuje da je uloženi trud bio opravdan.

To su tek izvori za povijest, a ja mislim i želim da će ta saopćenja biti nadahnuće za nova istraživanja, za slijedeće i slične skupove. Želim svim naučnim radnicima plodonosan rad. Hvala!

ANĐELKO KALPIĆ,

predsjedavajući Saveza društava za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije i predsjednik Glavnog odbora za proslavu 40. obljetnice mornarice NOV-a Jugoslavije:

Poštovani i dragi prijatelji,

čast mi je i veliko zadovoljstvo što mogu pozdraviti u ime Predsjedništva našeg Saveza i Glavnog odbora za proslavu Dana mornarice sve prisutne i izraziti izuzetnu zahvalnost svim onim pregaocima koji su pridonijeli da se ovaj skup održi, a on spada, eto, možemo slobodno reći, u jednu od prvih takvih akcija u jubilarnoj godini kada slavimo četrdesetu obljetnicu našeg pomorstva, naše Ratne mornarice i riječnog brodarstva.

Dozvolite mi ovom prilikom da kažem samo jedan od motiva koji će, čini mi se, biti prisutan i ovdje kada budemo raspravljali o historiji naših otoka Cresa i Lošinja. To je ono što je drug Tito od svog dolaska na Vis 1944. god., pa do njegova zadnjeg boravka u Ratnoj mornarici na smotri ratne flote 1977. god .u Splitu, stalno govorio i ponavljao. To su u suštini, možemo reći, tri osnovne stvari. Kad je govorio o potrebi očuvanja tekovina revolucije i slobode na našem Jadranu on je uvijek isticao da su nama potrebni mali, brzi i izuzetno snažni, vatreno-snažni ratni brodovi, da su nam potrebni vješti i sposobni kadrovi i treće, na što je on posebno skrenuo pažnju, na onom poznatom manevru Podgora '72:

»Naša je obaveza, naše čitave Jugoslavije i svih nas, da ove naše otoke pretvorimo u neosvojive tvrđave.«

Mislim da je ovo jedna poruka koju mi, i onda kada Tita više među nama nema, zaista shvaćamo kao jednu strategijsku poruku i nad njom stalno bdijemo i radimo. Ja vjerujem da je jedan, ne tako skroman doprinos, upravo u tome da jačamo naše otoke kao tvrđave. Kad to kažem onda mislim da ih jačamo ekonomski i društveno i u svakom drugom pogledu kako bi oni bili ono što mi u njima vidimo — sastavni dio, nerazdvojni dio samoupravne i nesvrstane Jugoslavije. Mislim da će te poruke na neki način biti izražene i ovim našim radom, pa u vezi s tim još jednom svima nama želim puno uspjeha.

ANICA NAZOR,

Republička interesna zajednica u oblasti kulture (SIZ VII) je skup pozdravila sa svog mjesta, te nije registriran na vrpci magnetofona.

VJEKOSLAV GALJANIĆ,

predsjednik Turističkog saveza Cres—Lošinj:

Cijenjeni gosti, drugarice i drugovi,

posebno mi je zadovoljstvo da vas mogu danas na ovom naučnom skupu pozdraviti u ime Turističkog saveza i privrede općine Cres—Lošinj. Uvjereni smo da će ovo savjetovanje, što novi naslov »Izvori za povijest Cresa i Lošinja«, a koje se održava u povodu Oslobođenja općine Cres—Lošinj i 40. obljetnice osnivanja naše mornarice, pridonijeti boljem rasvjetljavanju i upoznavanju s historijom naših otoka i dati veliki doprinos upoznavanju naše i svjetske javnosti o borbi naroda ovih otoka za socijalnu i ekonomsku pravdu, za njihovo oslobođenje od tuđinskih tlačenja i konačno sjedinjenje s maticom zemljom, Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom.

Uvjereni smo da će ovaj naučni skup dati jedan veliki doprinos daljnjem razvoju našeg turizma, jednoj od osnovnih i perspektivnih djelatnosti na području ovih otoka.

Želim vam uspješan i plodan rad i ugodan boravak u Malom Lošinju!

SAOPĆENJA

Dr Vladimir Velebit

POLITIČKE BORBE SA ZAPADNIM SAVEZNICIMA ZA PRIKLJUČENJE ISTRE I SLOVENAČKOG PRIMORJA JUGOSLAVIJI

Nemam nameru da se vraćam dalje u prošlost i da ponovim žalosnu priču o trgovini sa tuđim područjima, i što je još mnogo gore, sa sudbinama i sa slobodom i sa nacionalnim osećanjima stanovnika Istre i Kvarnerskih otoka. Ovim mislim na Londonski pakt, koji je zaključen 26. aprila 1915. godine, a koji je sadržavao, kao svoj sastavni deo, jedan memorandum o budućim istočnim granicama Italije. Velika Britanija i Francuska bile su tada u teškom vojnom položaju. Tražili su svuda saveznike, gde su ih mogli naći, a Italija je tada bila roba na prodaju. Ona je imala teritorijalne aspiracije prema istoku, severu i zapadu, i bila je spremna da se pridruži onoj od zaraćenih strana, koja bi najviše nudila, koja bi platila najveću cenu. Najveću cenu može obično da plati onaj koji to čini iz tuđeg džepa, pa su Velika Britanija i Francuska mogle biti široke ruke obećavajući Italiji kao protivuslugu za njeno stupanje u rat protiv Austro-Ugarske monarhije i Nemačke, ništa manje od područja koja idu od Goričke grofovije preko Trsta i Istre, Dalmacije do levantske luke Soluna i otočića Saseno.

Vlade Velike Britanije i Francuske bile su svesne da su ovim obećanjem teško oštetile interese većine stanovništva područja, koja su 1915, pritisnuti nuždom, tako spremno obećali Italiji. Na mirovnoj konferenciji posle pobede hteli su da donekle obuzdaju italijanske apetite. Naročito važan je bio uticaj američkog predsednika Vudrova Vilsona, koji je bio pristalica etničkog principa u razgraničavanju i koji radi svojih duboko ukorenjenih demokratskih principa, nije odobravao diplomatsko i zakulisno igranje i manipulisanje sa malim narodima.

Jugoslovenska vlada, koja je tada pod predsedništvom Pašića imala prvenstveno u vidu veliko srpske nacionalne perspektive, pa prema tome

bila manje zainteresovana za svoje zapadne granice, pristala je da potpiše 1920. godine ugovor u Rapalu, kojim su povučene državne granice na štetu stanovništva Istre i Slovenačkog primorja. To je učinjeno i zbog toga jer je Vilson prestao da bude američki predsednik posle njegovog neuspeha na izborima. Silaskom Vilsona sa međunarodne pozornice, Jugoslavija je izgubila podršku u neravnopravnoj razmirici sa Italijom. Treba se takođe podsetiti, da se Italija tada ubrajala među velike sile. Bila je jedna od velikih pobednica u prvom svetskom ratu, dok je Jugoslavija bila tek stvorena nekonsolidirana i slaba.

To pominjem radi toga da bi se bolje razumelo rasuđivanje britanske vlade dvadesetak godina kasnije. Velika Britanija se je opet našla u škripcu. Ovaj put je opasnost, koja je pretila, bila daleko veća nego pre dvadesetak godina. Posle poraza Francuske u junu 1941. godine, Velika Britanija je bila sasvim sama suočena sa moćnim nemačkim rajhom. Ovaj put se nije radilo samo o mogućnosti poraza u jednom ratu, već o njenom opstanku kao nezavisne nacije. Kao i 1915. godine ona je tragala na sve strane da nađe saveznike koji bi joj makar u izvesnoj meri mogli da pomognu, koji bi mogli da bar malo smanje pritisak kome je bila izložena. Setila se i na teritorijalni spor koji je, iako prikriven, tinjao već toliko godina između Jugoslavije i Italije. Veran svom običaju da je najjeftinije nuditi ono što ti ne pripada, ona je ovaj put promenila stranke. Po savetu svog poslanika u Beogradu, da bi se jugoslovenska vlada možda mogla pridobiti na stranu Britanije ako bi joj se stavila u izgled revizija Rapalskog ugovora, Antoni Iden, tadašnji britanski ministar inostranih poslova, tražio je u tom smislu odluku vlade. Prihvaćajući njegov predlog, britanski kabinet je ovlastio Idna da može preneti jugoslovenskoj vladi takvu ponudu. Jugoslovenska vlada nije reagovala na britanski predlog jer je bila suočena sa mnogo bližom i mnogo realnijom pretnjom. Nacistička Nemačka vršila je strašan pritisak na nju da se pridruži paktu osovine. Alternativa između moguće revizije zapadnih granica u slučaju britanske pobede i realnosti nemačkih i italijanskih odlično naoružanih divizija nije se ni postavljala. Pominjem ovu interesantnu, ali na žalost skoro zaboravljenu akciju britanske diplomacije naročito radi toga da pokažem kako prevrtljivo nastupaju velike sile.

Tu nema mesta za neke trajne ili moralne principe. Mali su narodi dužni da plate i po potrebi stradaju da bi se zadovoljili interesi velikih. Čim je Jugoslavija bila poražena u aprilskom ratu, ona je prestala da bude interesantna za Veliku Britaniju, koja se već pravi kao da je zaboravila šta je pre nekoliko meseci ponudila.

Poslednji odjek britanskog predloga o reviziji zapadnih jugoslovenskih granica čuo se u govoru generala Simovića, koji je objavljen preko londonskog radija 27. juna 1941. godine. Prema Simoviću bi britanska vlada bila ponudila svoju podršku jugoslovenskoj aneksiji Julijske krajine u slučaju pobede. Ne treba zameriti Simoviću da je mnogo suptilniju britansku ponudu, da se preduzme revizija zapadne jugoslovenske granice, zamenio sa pojednostavljenom formulom aneksije Julijske krajine. To je ipak značajno, jer se iz toga vidi kako je on razumeo britanski predlog i kako ga je upamtio.

Kao što znamo Čerčil se je sa Ruzveltom sporazumeo sredinom kolovoza 1941. godine da zajednički definiraju ciljeve demokratskih država u sukobu sa naci-fašizmom. Njihova zajednička deklaracija koja

je u Britaniji odobrena od vlade, poznata je kao Atlantska povelja. Njena druga tačka predviđa da neće pristati ni na kakve teritorijalne promene ukoliko one nisu u skladu sa slobodno izraženom voljom naroda. Želim da skrenem pažnju na ovu formulaciju, jer je britanska diplomacija u daljem toku rata počela da tumači povelju na način koji je njoj najbolje odgovarao. U odnosu na Slovenačko primroje i Istru, Britanci su stali na stanovište, da ovi krajevi mogu eventualno biti pripojeni Jugoslaviji samo posle završetka rata odlukom mirovne konferencije. Želim da istaknem da Atlantska povelja nije bila nikakva obavezna odluka, već isticanje nekih rukovodećih načela kojima će se služiti demokratske zemlje u sprovođenju njihove politike. Istina je da je kraljevska jugoslovenska vlada u Londonu izjavila da će i ona primenjivati ta načela, ali time nije bilo ograničeno slobodno izražavanje volje naroda koji je želeo da ostvari promene u svom dosadašnjem stanju. Na to vrlo važno pitanje vratićemo se kasnije da ne bismo sada poremetili redosled događaja.

Jugoslovenska kraljevska vlada je doletela u Egipat sa nekoliko aviona ratnog vazduhoplovstva. Od vojske pridružilo im se desetak vojnika i nešto veći broj oficira, koji su uspeli da se izvuku iz Jugoslavije i Grčke posle nemačke okupacije tih dveju država. Stiglo je i nekoliko manjih ratnih brodova sa nekih stotinu mornara. Ti bedni ostaci jugoslovenskih oružanih snaga bili su prava slika nereda i rasula kraljevske vojske. Vrhovna komanda vojske, koja je takođe našla utočište pod britanskom zaštitom u Egiptu, nije bila time zadovoljna. Htela je da raspolaže bar sa jednom simboličnom jedinicom, koja bi, po njenom mišljenju, trebala da postane jezgro buduće jugoslovenske vojske. Nastalo je pitanje kako i na koji način sakupiti vojnike koji bi postali jezgro kraljevske vojske izvan domovine. Situacija je bila znatno različita od one iz 1916. godine posle okupacije Srbije od nemačke, bugarske i austro-ugarske vojske. Posle gubitka nacionalne teritorije u prvom svetskom ratu, srpska komanda je prevela ipak toliko vojnika i oficira preko albanskih gudura, da je mogla formirati nekoliko divizija, koje su se istakle u borbama na solunskom frontu. Godine 1941. generali su bili toliko zaokupljeni da spase sopstvene glave, da nisu izveli ni toliko vojnika da formiraju jednu četu. Kad su se našli u sigurnosti, pod zaštitom britanske vojske, pojavila se želja da imaju i neku vojsku. Ne zato da bi učestvovali u borbama, već radi prestiža, radi simbola. Pojavile su se ideje da se ljudstvo za te jedinice prikupi iz dva različita moguća izvora. Jedan je bio način vrbovanja dobrovoljaca u Sjedinjenim Državama među našim iseljenicima. Takav način je dao neke rezultate u toku prvog svetskog rata. U drugom ratu nije mogao biti korišten jer je američka vlada stala na stanovište da se svi američki građani vojni obveznici bez obzira na to da li su rođeni u Sjedinjenim Državama ili su došli kao doseljenici iz Europe. Prema tome morao se plan stvaranja vojske od američkih dobrovoljaca napustiti. Druga ideja, opet inspirisana iskustvom iz prvog svetskog rata, sastojala se u tome, da se vrbuju dobrovoljci u zarobljeničkim logorima u kojima su se čuvali italijanski vojnici. Među njima bilo je takvih, koji su bili Slovenci ili Hrvati iz Istre i Slovenačkog primorja, koje je pokrajine dobila Italija. Kraljevska vlada je zatražila odobrenje od britanskih vlasti da pošalje svoje izaslanike u zarobljeničke logore sa ciljem da prikupe dobrovoljce. Nisam, na žalost, u mogućnosti da svoju tvrdnju dokažem dokumen-

tima. Bilo bi zaista zanimljivo istražiti to pitanje i utvrditi ko je dao odobrenje za regrutovanje italijanskih zarobljenika. Da je takvo odobrenje poslato sasvim je sigurno, jer je bataljon kraljevske vojske, koji je postojao 1943. godine u okolini Kaira, a koji je nazvan kraljevom gardom, u velikoj većini bio sastavljen od bivših ratnih zarobljenika, pripadnika italijanskih oružanih snaga. Želim da upozorim na tu činjenicu, jer nije u skladu sa britanskom spoljnom politikom i sa njihovim tumačenjem Atlantske povelje. Prema britanskom stavu to su bili italijanski državljani i niko nije imao prava da ih izdvoji od ostalih italijanskih zarobljenika. Zašto su Britanci tako postupali 1941. i 1942. godine, a kasnije promenili svoje stanovište? Moglo bi se, moguće, naći odgovor u tome, što je sve do septembra 1943. godine Musolini bio glava italijanske vlade. On je bio veran saveznik Hitlera i nije bilo nade da bi se ga moglo pridobiti na stranu saveznika. Kad je posle Musolinijevog pada došao na čelo italijanske vlade maršal Badoljo, Britanci su nastojali da ga što bliže privuku sebi i da ga postepeno podignu na rang saveznika. Njega se nije smelo ozlovoljiti pominjanjem mogućnosti revizije italijanskih zapadnih granica. Sledstveno tome prilagođena je britanska spoljna politika njihovim namerama prema italijanskoj vladi. Priznanjem da je to samo moje nepotvrđeno i nedokazano mišljenje. Ipak verujem da je to interesantna tema, koju bi trebalo istražiti, da bi se razjasnilo pitanje, zašto je kraljevskoj vrhovnoj komandi dato dopuštenje da regrutuju dobrovoljce u italijanskim zarobljeničkim logorima, dok su savezničke vlasti činile velike teškoće Narodnooslobodilačkoj vojsci da prihvata i one Slovence i Hrvate u italijanskoj uniformi, koji su se dobrovoljno prijavljivali našim komandama sa željom da stupe u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Narodnooslobodilački pokret nije hteo da prihvati politiku britanske vlade u pogledu italijanskih pokrajina koje su bile nastanjene Hrvatima i Slovencima. Od samog početka borba za oslobođenje od osovinske okupacije je u sebi udružila tri velika cilja, koje je trebalo postići izuzetnim naporima i žrtvama koje su narodi Jugoslavije preduzeli. Pored izbacivanja okupatorskih trupa sa teritorije Jugoslavije, borba se vodila i za demokratsku zajednicu jugoslovenskih naroda, koja bi združena na principu federacije osigurala socijalnu pravdu za izrabljivanje klase. Treći zadatak koji je bio tesno povezan sa dva prethodna, sastojao se u oslobođenju i prisajedinjenju onih krajeva nastanjenih većim delom pripadnicima jugoslovenskih naroda, koji su prilikom imperijalističkog određivanja granica na kraju prvog svetskog rata potpali pod vlast susednih država.

Neposredni povod za postavljanje pitanja revizije granica dali su u stvari fašistički agresori na Jugoslaviju, koji su posle poraza jugoslovenske kraljevske vojske u aprilu 1941. godine iskoristili trenutnu nemoć jugoslovenskih naroda da prisvoje znatne delove jugoslovenske teritorije. Poziv KPJ na oslobodilačku borbu protiv fašističkih napadača nije bio ograničen samo na jugoslovenske državljane, već je bio upućen svim slobodoljubivim i antifašističkim borcima koji su u fašizmu prepoznali najvećeg neprijatelja njihove nacionalne i društvene slobode. Tom su se pozivu odazvali Hrvati i Slovenci koji su živeli na područjima koja su 1920. godine bila sastavni deo Italije. Iz početka sporo i oklevajući, ali sa opštim rasplamsanjem borbe, razbuktao se sve jače i žešće oružani ustanak svuda gde su živeli jugoslovenski narodi.

Njihovi odredi stavljali su se pod vrhovnu komandu narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i borili su se rame uz rame sa jugoslovenskim snagama protiv zajedničkog neprijatelja za iste ciljeve. Nije, prema tome, iznenađujuće da je AVNOJ na svom drugom zasedanju u Jajcu 29. i 30. novembra 1943. godine donio odluku kojom se predsedništvu AVNOJ-a daje nalog da: »ispita sve ugovore i međunarodne obaveze koje je zaključila kraljevska vlada u inostranstvu«. Ta formulacija je otvorila mogućnost da se ranije zaključeni međunarodni ugovori podvrgnu reviziji i da se umesto njih zaključe novi. Na istom zasedanju potvrđene su odluke ZAVNOH-a i Osvobodilne fronte Slovenije, koje su se odnosile na priključenje nekih delova Italije nastanjenim Hrvatima i Slovencima. Radilo se o odlukama prvog zasedanja ZAVNOH-a koje je održano 13. i 14. juna u Otočcu i na Plitvičkim jezerima, kojim su priključeni Hrvatskoj Istra, Zadar, Rijeka i od Italije anektirani jadranski otoci. Dok je 16. septembra 1943. godine Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, kao najviši predstavnik narodne vlasti slovenačkog naroda izdao proglas o priključenju Slovenačkog primorja slobodnoj Sloveniji u okviru slobodne i demokratske Jugoslavije.

Razume se da te odluke novih narodnih vlasti nisu imale saglasnost i priznanje savezničkih vlada. Naprotiv, kao što je već ranije bilo rečeno, savezničke vlade su se zaklonile iza barijere Atlantske povelje, koju su same podigle i prema kojoj nije bilo dopušteno ostvariti nikakve teritorijalne promene sve do zaključenja mirovnog ugovora. Međutim taj kruti i formalistički prilaz jednom gorućem nacionalnom problemu, nije bio, niti je mogao biti zapreka demokratski i antifašistički raspoloženom narodu onih krajeva, da započne revolucionarnu borbu za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Borba koja je u Istri i u Slovenačkom primorju započela uporedo sa razvitkom narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, naročito se rasplamsala, zapravo buknula, od časa italijanskog vojnog poraza i kapitulacije Italije. Obistinilo se i praksom potvrdilo, načelo postavljeno od teoretičara revolucije, da se revolucionarno gibanje naročito razvija i širi posle vojničkog poraza i raspadanja građanske vlasti. Ta dva elementa stekla su se u ranu jesen 1943. godine, kada je italijanska kraljevska vojska položila oružje i kada su u krajevima severoistočne Italije, u kojima su živeli Slovenci i Hrvati, narodnooslobodilački odbori na mnogim mestima zamenili raniji upravni aparat. Ako su zapadni saveznici želeli da odgađaju priznanje revolucionarnih pomeranja granica, narod nije mogao da čeka na pogađanja oko zelenog stola, već je svoju budućnost i sudbinu uzeo u vlastite ruke.

Premda je pitanje ispravljanja nepravednih zapadnih granica Jugoslavije bilo pokrenuto revolucionarnim delovanjem naroda na terenu već krajem 1941. godine, a dobilo svoj političko-pravni izraz proglasom Vrhovnog foruma Osvobodilne fronte Slovenije i odlukama ZAVNOH-a i AVNOJ-a, to pitanje nije postavljeno u bilo kojoj formi zapadnim saveznicima u toku 1943. godine. Prema mom uverenju to nije učinjeno iz dva razloga. Prvo, radi toga jer je AVNOJ i maršal Tito smatrao da se radi o pitanju koje se tiče samo Jugoslavije i Italije. Mešanje drugih država u ove bilateralne odnose između dve susedne države, nije se smatralo poželjnim. Budući da se nije mogla očekivati pomoć i podrška zapadnih sila u odnosu na ostvarenje nacionalnih aspiracija Hrvata i Slovenaca, zauzeto je stanovište, da se ta pitanja ne pokreću. Drugi

razlog, bio je po mom mišljenju taj, što su odnosi između narodnooslobodilačkog pokreta s jedne strane i izbegličke vlade i Mihailovićevih četnika s druge, toliko zaokupili pažnju britanske vlade i njenih predstavnika, da su se od podnošenja Maklejnovog izveštaja u oktobru 1943. godine, pa do kraja iste godine, razgovori skoro isključivo koncentrirali na ovo pitanje. Kako NOP nije u tom periodu imao da rešava praktične probleme koji bi imali veze sa revizijom zapadnih granica, nije sa njegove strane dolazila inicijativa da se povedu razgovori u tom pravcu.

Situacija se izmenila posle uspostavljanja Narodnooslobodilačke vojske u Južnoj Italiji, koja je imala svoje sedište u Bariju. Kad se u onom delu Italije koji je bio zaposednut od britanske i američke vojske pročulo da narodnooslobodilački pokret ima svoje stalno predstavništvo u Italiji, počeli su se javljati Istrani i primorski Slovenci. Isprva ih nije bilo mnogo, ali kako se je vest o narodnooslobodilačkoj borbi počela sve više širiti, broj je rastao iz dana u dan. Pojavilo se i sve više slučajeva dezertiranja mobiliziranih Hrvata i Slovenaca iz italijanske vojske. Ti mladi rodoljubi javljali su se kod naše baze u Bariju i molili da budu primljeni u narodnooslobodilačku vojsku. Reakcija italijanskih vlasti nije izostala. Obraćali su se savezničkoj vojnoj upravi sa zahtevom da ona spreči prihvatanje »italijanskih državljana« u redove jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske. Tako je iz praktičnih potreba iskrslo jedno delikatno spoljno-političko pitanje koje nije skinuto sa dnevnog reda sve do Devinskog sporazuma leti 1945. godine.

Za Komitet nacionalnog oslobođenja Jugoslavije koji je vršio ulogu privremene vlade oslobođenih područja, nije bilo dvoumljenja. Smatralo se prirodnim i razumljivim, da se oni, za vojsku sposobni Hrvati i Slovenci, koji su sticajem prilika bili odvojeni od svoje uže domovine, a koji su to hteli, prime u našu vojsku i da im se da mogućnost da sudeluju u oslobođenju svojih krajeva.

Italijanska vlada je žestoko protestirala i pozivala se na Atlantsku povelju, kao i na nepovoljan uticaj koji prelaženje njihovih vojnika u jugoslovensku vojsku čini na moral njihovih jedinica. Britanske vlasti su zvanično podržavale italijanske žalbe i sprečavale su svaki organizirani prelaz iz italijanske u našu vojsku. Bilo je, međutim, pojedinih britanskih oficira, koji su bili spremni da toleriraju prelaženje dobrovoljaca u narodnooslobodilačku vojsku. Ne mogu da se setim ni jednog slučaja, da su dobrovoljci, koji su uspeli da uđu u naše sabirne logore, bili prisilno vraćeni u italijanske jedinice iz kojih su pobegli.

Pitanje prelaženja mobiliziranih Hrvata i Slovenaca iz italijanske vojske u narodnooslobodilačku vojsku prvi put je zvanično postavljeno pismom od 22. ožujka 1944. godine, koje je Tito u svojstvu predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije uputio britanskoj vladi. U tom pismu se spominje broj od 40.000 mobilisanih Slovenaca i Hrvata koji se nalaze bilo u regularnoj italijanskoj vojsci, bilo u specijalnim radnim četama (Companie speciali lavoratori). Tito u tom pismu zahteva da se odmah obrazuje jedna saveznička vojna komisija u kojoj bi učestvovali i predstavnici NOV-a, koja bi trebala da omogući onima, koji to dobrovoljno žele, da stupe u NOVJ. Napominjem da u tom pismu nisu pomenuti oni naši sunarodnjaci koji su se nalazili u savezničkim zarobljeničkim logorima. Savezničke vojne vlasti nisu se trudile da izađu brzo u susret traženju NKOJ-a, a ni od britanske vlade nije dobiven nikakav odgovor na Titovo pismo. Od časa kada je Tito sa saveznicima pokrenuo to važno pitanje, svi pripadnici vojnih misija, imali su jasnu direktivu, kako treba taj problem postavljati u svim dogovorima sa zapadnim saveznicima. Sećam se veoma dobro da sam ponovno pokretao to pitanje na konferenciji koja je održana sa predstavnicima generala Vilsona u Alžiru, na svom putu u London. O tome je Vilson obavestio Čerčila telegramom od 20. travnja 1944. godine. Mesec dana kasnije, prilikom prvog prijema kod predsednika britanske vlade Čerčila u Londonu, obnovio sam usmeno zahtev NKOJ-a. To je zapisano u bilješci Desmonda Martona, sekretara predsednika britanske vlade od 22. svibnja 1944. godine.

Budući da su svi ti koraci ostali bez uspeha, maršal Tito je smatrao ovu stvar tako važnom, da ju je uvrstio među najaktuelnija pitanja o kojima je želeo da razgovara sa Čerčilom prilikom njihovog prvog susreta u Napulju. Već u pripremnom pismu koje je Ttio 12. kolovoza 1944. godine uputio Čerčilu, on je u tački 2 pod c) izneo svoje gledište na taj problem. U toku razgovora između dva državnika 13. kolovoza, Čerčil je učinio jednu važnu koncesiju, koja je u stvari predstavljala elastično tumačenje dosada krutog primenjivanja Atlantske povelje. Prema zapisniku tog razgovora koji je sačuvan kao dokument britanskog ministarstva rata pod brojem Wo 204/20 Čerčil je na Titovo pitanje odgovorio: »da se u principu slaže da treba Italijanima hrvatskog i slovenačkog porekla na Korzici i Sardiniji dopustiti da se priključe jugoslovenskim snagama, ako to žele, ali da iz operativnih razloga zasad ne bi bilo moguće osloboditi one na Korzici.«

Nastojanje predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta da omogući Hrvatima i Slovencima poreklom iz Julijske krajine, uključivanje u borbu dolaskom u narodnooslobodilačku vojsku nije se završilo sve do kraja rata. Čerčilova »principijelna« saglasnost nije mnogo promenila, ni pospešila rešavanje tog pitanja na terenu. Bilo je uvek pojedinaca ili celih ustanova, koji su svojim postupcima otežavali prelazak u našu vojsku onim dobrovoljcima koji su to želeli.

Mislim da je ta faza bila ipak politički i psihološki vrlo važna. Hrvati i Slovenci iz Italije osetili su, da ih nova Jugoslavija prihvata kao svoje, da se za njih brine i da ne čini nikakvu razliku između njih i državljana Jugoslavije. U isto vreme je štab NKOJ-a dao nedvosmisleno na znanje zapadnim silama da se Jugoslavija ovog puta neće pomiriti sa odlukama Velikih sila odnosno njenih zapadnih granica, već da će založiti sve svoje sile da se izvrši ispravka granica u skladu sa željama većine stanovnika tih spornih teritorija.

Druga faza borbe za ispravljanje zapadnih granica, ako je tako možemo nazvati, počela je u drugoj polovini 1944. godine, kad je saveznička komanda za Italiju pripremala okupaciju severne Italije sve do alpske barijere, sa ciljem da pripremi prolaz prema Austriji. Namera savezničke komande bila je, da na celokupnoj teritoriji, koja je pripadala Kraljevini Italiji, uvede vojnu upravu istog tipa. Ta namera nije mogla biti prihvaćena od NKOJ-a jer je na gotovo čitavom području, koje je bilo u većini nastanjeno Hrvatima i Slovencima, već postojala organizovana civilna vlast, obrazovana od narodnooslobodilačkih odbora. Ta je vlast bila zaista revolucionarna, jer je obrazovana suprotno postojećim zakonima, ali je bila duboko demokratska, izabrana na izborima uz učešće velikog dela stanovništva. Osim toga je na velikom delu tog područja delovala Narodnooslobodilačka vojska, koja je uspela

da očisti tu teritoriju od osovinske vojske. Bilo bi zaista apsurdno uvoditi savezničku vojnu upravu na teritoriji koja je već bila oslobođena i na kojoj su dobro funkcionirali narodnooslobodilački odbori kao nosioci građanske uprave.

Maršal Tito nije nikako hteo da prihvati podređenu ulogu koju su saveznici bili odredili za Narodnooslobodilačku vojsku. Oni su, naime, zahtevali da NOVJ napusti teritoriju van granica Jugoslavije, koju je oslobodila u teškim borbama. Opet je pozvana u pomoć Atlantska povelja prema kojoj je teritorijalno razgraničenje trebalo izvršiti tek posle završenog rata na mirovnoj konferenciji. Zapadni saveznici su, naime, osumnjičili Nacionalni komitet da želi da ugrabi teritorije koje ne pripadaju Jugoslaviji koristeći slabost pobeđenog neprijatelja i da na taj način izigra principe sadržane u Atlantskoj povelji. U stvari Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije tražio je samo da se poštuje ravnopravnost jugoslovenskih oružanih snaga i da se prihvati da one imaju pravo da ostanu u posedu teritorija koje su one oslobodile, a da se u isto vreme omogući narodnooslobodilačkim odborima da dalje upravljaju na području na kojem su izabrani. Sa puno opravdanja bojali su se da bi saveznička vojna uprava ponovo oživela staru odbačenu fašističku upravu koju bi na brzinu kamuflirala lakim demokratskim premazom. Ovo se zaista i dogodilo u gradu Trstu i na području takozvane zone »A«, koji su bili pod političkim i vojničkim pritiskom zapadnih saveznika evakuisani od Narodnooslobodilačke vojske.

Događaji koji su nastali na delu područja Julijske krajine, koji je morao biti prepušten britanskoj i američkoj vojnoj okupaciji, pokazali su kako je bila dobra i dalekovidna Titova strategija koja je nastojala da poravna put Hrvatima i Slovencima koji su bili posle završetka prvog svetskog rata odvojeni od domovine, da se ponovo ujedine sa svojom nacionalnom maticom. Nije bilo dovoljno da im se omogući samo da izaberu svoju demokratsku narodnu vlast, već je bilo potrebno, da ta vlast bude zaštićena od narodne vojske, kako se ne bi pod savezničkom vojnom upravom povampirilo staro stanje pod novim imenom i pod novom bojom.

Razvitak nardnoslobodilačke vlasti i vojske u Istri, primorskim otocima u Slovenačkom primorju bio je najveći i najtrajniji doprinos koji je omogućio oslobođenje tih krajeva i njihovo prisajedinjenje Federativnoj Republici. Mirovni ugovor zaključen sa Italijom u Parizu samo je potvrdio stanje stvoreno revolucionarnom borbom stanovnika Istre i Slovenačkog primorja.

Anđelko Kalpić
kapetan bojnog broda u m.

POMORSKI DESANTI SNAGA NOVJ I JA ZA OSLOBOĐENJE CRESA I LOŠINJA — VOJNOPOLITIČKI ZNAČAJ

Od rujna 1943. godine do oslobođenja, 21. travnja 1945. godine, Lošinj je zajedno sa Cresom, bio gotovo stalno poprište najsloženijih pomorskih operacija i akcija zaraćenih strana. Istovremeno vodila se i ne manje složena i izuzetno osjetljiva politička borba da se oslobodi i vrati u sastav matice zemlje Jugoslavije. Ona se nije odvijala isključivo i samo na relaciji beskompromisne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, već je u sebi, uslijed aspiracija saveznika, posebno Velike Britanije, imala i druga šira vanjskopolitička obilježja i izazove. Stoga pomorske desantne snage NOVJ i JA za oslobođenje tih otoka, a i oslobodilačku borbu njihova stanovništva, povijest iskazuje istovremeno i kao potvrdu izuzetne ratne vještine i kao afirmaciju dalekosežne politike KPJ i Tita sadržane u izvojevanju nacionalnih i socijalnih prava naroda vlastitim snagama, narodnooslobodilačkim ratom i socijalističkom revolucijom.

Otok Lošinj, posebno se ističe po broju pomorskih desanata i po vojnopolitičkim specifičnostima kojima je snaga otpora naroda u drugom svjetskom ratu i njegova riješenost da se svrsta u sastav matice zemlje nakon decenija tuđinskog gospodstva dala svojevrstan pečat.

Smješten između poluotoka Istre i Zadarskog primorja, Lošinj sa Cresom kao kopnenim zaleđem u odnosu na pravce s otvorenog mora prema Riječkom zaljevu, kao najistureniji veliki otok iz vanjske grupe kvarnerske skupine otoka, ima važno operativno značenje za obranu sjeverozapadnog dijela naše obale i zemlje.

Svojim geografskim položajem otok Lošinj predstavlja veoma značajnu vojnooperativnu kariku u pokušajima da se s mora prodire Istri. On zauzima dominantan položaj u sjevernom Jadranu, i preko njega je otvoren prodor prema Ljubljanskim vratima, odnosno Rijeci — Za-

grebu, Puli — Trstu i dalje prema srednjoj Evropi, a značajan je i pri pokušaju da se organizira obrana od napada s mora s osloncem na unutrašnje otoke kvarnerske grupe otoka, među kojima Krk, kao najveći jadranski otok, čini solidnu osnovicu i most između Cresa i velebitskog primorja. Može se reći da otok Lošinj predstavlja i vrata i bastion za sjeverozapadni dio Jugoslavije, i šire od toga.[1]

Ulogu tih otoka ocijenio je njemački admiral Jadrana kao neophodnu kariku koju treba čvrsto držati u rukama ako se želi gospodariti sjevernim Jadranom, a time i životnim centrima što se od obale protežu prema unutrašnjosti.[2]

Kronologija najvažnijih zbivanja na tom području u toku drugog svjetskog rata ističe otok Lošinj po intenzitetu zanimanja i angažiranja snaga zaraćenih strana. U tome kao da je imao primat nad ostalim jugoslavenskim jadranskim otocima.

Do rujna 1943. nalazio se u rukama Italije kao oteti dio matice zemlje Jugoslavije. Napominjemo da je Rimskim ugovorom od svibnja 1941. Pavelić ne samo »potvrdio pravo« Italije na to područje, već je (logična posljedica izdajničke politike od 1927) takvo pravo, u ime marionetske tvorevine NDH, dao fašističkoj Italiji na gotovo čitavu jadransku obalu.[3] Porazom Italije pali su u vodu i ti izdajnički planovi.

U rujnu 1943, nakon kapitulacije fašističke Italije, na oslobođenom teritoriju obale i otoka Istre, Hrvatskog primorja i Dalmacije niču nove mornaričke komande Mornarice NOVJ kojoj su temelji udareni u Podgori 1942. One brzo jačaju organizacijski, materijalno i kadrovski. Pripremaju se za nove ratne događaje koje će im nametnuti nalet njemačkih oružanih snaga u »utrci prema moru«. Na području Komande Narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru[4] jedan od najprečih zadataka bio je oslobođenje otoka Cresa i Lošinja. Oko 120 boraca brigade formirane na otoku Rabu od interniraca iskrcalo se 13. rujna na otok Cres. Oni su razoružali talijanski garnizon u Osoru. Sutradan se ta grupa boraca vratila na Rab, a u idućim danima brigada je prebačena na kopno. Grupa je nakon dolaska na Rab obavijestila da se u Malom Lošinju nalaze četnici. Idući dani pokazali su da se na području otoka Cresa i Lošinja zaista grupiraju četnici. Tu se zateklo oko 450 četnika koji su već prije pobjegli iz Like pred naletom jedinica NOV i POJ i stigli u Selce. Poslije kapitulacije Italije prebacili su se na Krk, a odatle na Cres i Lošinj u nadi da će im uspjeti pokušaj da zaigraju u svojim prljavim računima na kartu ucjena oko značenja tih dvaju otoka i da će tako barem spasiti vlastitu glavu.

Suočeni s tim problemom, Štab XIII primorsko-goranske divizije i Komanda Narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru planiraju pomorski desant na te otoke radi likvidacije četnika. Parobrodima »Makarska«, »Lav« i »Slavija« te manjim motornim brodom »Dva brata« prebačena je jedna brigada noću 22/23. rujna na Krk. Iduće noći dva bataljona te brigade prebačena su na otok Cres. Oni su relativno lako očistili otok od četnika koji su zajedno s grupom talijanskih fašista preko mosta u Osoru pobjegli na Lošinj. Zbili su se oko tvrđave Tovar, odlučni da pruže otpor. Neposredno s Krka na Lošinj iskrcao se treći bataljon noću 24/25. rujna (4. bataljon I brigade XIII divizije, bataljon »Matija Gubec«). Oko 22 sata snage tog bataljona ukrcane su na parobrod »Lav« i isplovile u tajnosti prema Lošinju. U

sastavu su se nalazili: PČ 1, PČ 3 i jedan čamac (bragoc)[5] Noć bez mjesečine. Neopaženo »Lav« se uvukao u uvalu Balvanida nešto poslije dva sata noću. Za talijansko minsko polje između otoka Sv. Petar i Lošinja nije se znalo. »Lav« je imao sreću i nije nastradao na minama (položenim na veću dubinu od gaza broda). U to su vrijeme PČ 1 i PČ 3 zauzeli položaje u patroli. Počelo je iskrcavanje boraca u čamac (bragoc) i u brodske čamce, a zatim na obalu. Da bi iskrcavanje brže teklo, parobrod se lagano nasukao na obalu, pa su borci, iskačući preko čamaca ili spuštajući se niz sidreni lanac, poletno jurili prema položajima. Četnici su zatečeni. Bataljon »Matica Gubec« brzo je napredovao prema Velikom Lošinju.

U međuvremenu je parobrod »Lav« odsukan i upućen u patrolu. Sa četničkih položaja na Rtu Kornu na njega je otvorena paljba iz teških mitraljeza. Vlastitom efikasnom artiljerijskom pucnjavom »Lav« je ušutkao neprijatelja. Parobrod je u svitanje napadnut paljbom baterije s tvrđave Tovar (3 topa a 150 mm). Pretrpio je lakša oštećenja pa se u pratnji PČ 3 radi popune kotlovne vode i opravka uputio u Rab,[6] dok je PČ 1 po naređenju uplovio u Koromačnu na otoku Cresu. Baterija je nasumice i neprecizno tukla i jedinice I brigade koje su se probijale kroz teški teren Grgoščaka i Kalvarije prema Velikom Lošinju. Istoga dana predveče oslobođen je taj grad. Četnici su se zbili oko baterije na Tovaru. Sutradan (26. rujna) snagama obaju bataljona I brigade XIII primorsko-goranske divizije slomljen je otpor četnika. Većina ih je zarobljena. Cres i Lošinj slavili su oslobođenje. Većina ih je zarobljena. Cres i Lošinj slavili su oslobođenje. Parobrod »Lav« uplovio je u Veliki Lošinj i ukrcao zarobljenike.

Desant na otoke Cres i Lošinj ima višestruko značenje. Bio je to prvi veći pomorski desant izveden skromnim i improviziranim sredstvima u toku narodnooslobodilačke borbe, brzo i dobro pripremljen, vješto vođen i izveden. Navijestio je mogućnost uspješnog vođenja takvih inače najsloženijih akcija na moru u idućim borbama za slobodu našeg mora. Najvažniji rezultat tog desanta svakako je u tome što je on već tada, u rujnu 1943, u osnovi definirao stav i raspoloženje stanovnika tih otoka o pripadnosti matici zemlji. Bio je to još jedan snažan impuls za potpunije uključivanje svih progresivnih snaga, posebno omladine, u borbu protiv okupatora i fašizma. Očito se radilo o vrijed-

[1] Takvo značenje Lošinja opredjeljuje i naslov ovog rada, iako ga je nemoguće odvojiti od njegove prirodne cjeline otoka Cresa od kojeg ga odvaja Osorski tjesnac, širok svega 11 metara.

[2] Ratni dnevnik admirala Jadrana, prijevod knjige 1—3. (septembar—novembar 1943), primjerak 5. Arhiv Vojnoistorijskog instituta.

[3] Bogdan Krizman: Pavelić i ustaše, »Globus«, Zagreb 1978.

[4] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, GŠH, personalna prepiska K 106, reg. br. 21/2. (Ova komanda počela je da funkcionira u Crikvenici 8. rujna 1943. Ona je 29. rujna neposredno potčinjena Glavnom štabu Hrvatske.)

[5] »Lav« je bio naoružan još u luci Baroš (Sušak) sa dva protivtenkovska topa i nekoliko mitraljeza; teglio je jedan bragoc. PČ 1 bio je tunolovac »Jadran« naoružan sa tri mitraljeza, a PČ 3 brzi motorni čamac naoružan puškomitraljezom i mitraljezom, a prije je bio u službi tvornice torpeda u Rijeci.

[6] Vladimir Konestabo: Desant na Cres i Lošinj. Iz oslobodilačkog rata na Jadranu, sveska 4, Split 1953.

nom vojničkom i političkom uspjehu, i to u vrijeme kad su Nijemci već započeli veliku bitku u »utrci prema Jadranu«, u kojoj neće moći zaobići oslobodilačke snage na otoku Cresu i Lošinju, značenje kojih je njemački admiral Jadrana pravilno uočavao.

Iznenadnim prodorom iz Rijeke 7. listopada 1943. s jakim oklopnim snagama uz podršku avijacije Nijemci uspijevaju da slome otpor XIII divizije i da do polovine studenoga osvoje obalu od Rijeke do Novog. Naročito opasan protivnik brodova Mornarice NOVJ, odnosno jedinica Drugog pomorskog obalnog sektora (od 26. listpada 1943. Štab Mornarice NOVJ podijelio je obalu na šest sektora — POS, i od tada područje Kvarnera pokriva Drugi pomorski obalski sektor), bila je njemačka avijacija. Ona je potopila u početku listopada u luci Senj brodove »Istru« i »Lav« i nekoliko manjih brodova. Jedinice Mornarice NOVJ na obali postupno se, uz nekoliko okršaja na moru, povlače prema Senju.

Bilo je razloga da Nijemci požure s iskrcavanjem na Cres i Lošinj, naročito ih je na to upućivala opasnost da Lošinj postane snažan oslonac za djelovanje oslobodilačkih i savezničkih snaga prisutnost kojih se na Jadranu sve jače osjećala. U prilog toj tvrdnji pridružio se i podatak da su se u početku studenog na Lošinj iskrcali članovi (grupa) jedne savezničke (britanske) vojne misije. Time bi taj otok, što je nudio znatne prednosti svojim položajem i već podignutim vojnim instalacijama, mogao postati baza snaga koje bi unosile nestabilnost u pozadini njemačke fronte u sjevernoj Italiji i s druge strane mogle presjeći veze što iz sjevernog Jadrana vode dužobalskim pomorskim komunikacijama prema Jonskom moru i lukama Grčke gdje su se nalazile jake njemačke snage.

Zamisao njemačke komande (Štaba 71. pješadijske dvizije i Pomorske komande za sjeverni Jadran) bila je da istovremenim pomorskim desantom na Cres, Lošinj i Krk i uz prodor obalom prema Novom (Vinodolski) oteža povlačenje snaga NOVJ s otoka Krka i da tim obuhvatnim i sinhroniziranim akcijama preko otoka i s kopna osigura širi rajon Rijeke te da poveže vlastite snage duž obale od Trsta prema Zadru i dalje prema jugu. Po jedna četa (191. puka) određena je za otok Cres, a dvije čete tog puka za otok Lošinj. Za prevoženje upotrijebljeni su motorni brod »Ramb III« i »Brioni«, 2 remorkera, 3 desantne splavi, 32 desantno-jurišna čamca i 5 motornih čamaca.

Nakon izviđanja i prikupljanja trupa i plovnih sredstava njemačka je avijacija 12. studenog 1943. bombardirala tvrđavu na Lošinju i uništila signalnu stanicu. Bio je to uvod u pomorski desant koji na otoku nitko nije očekivao. On je otpočeo sutradan oko četiri sata ujutro, uz gotovo istovremeno iskrcavanje na Mali Lošinj, Čikat, Osor i Veliki Lošinj. Desant, sastavljen od pješadijskih jedinica, dva tenka, 10 oklopnih kola, kamiona, osiguran jakim sastavom ratnih brodova (krstarica »Niobe« — bivša laka krstarica »Dalmacija« i torpiljarka TA 21, više patrolnih brodova i čamaca) uz podršku avijacije isplovilo je iz Pule. Na žalost, Nijemci su imali pomagače i u nekolicini fašista.[7]

U obrani su bile relativno slabe snage naše mornaričke pješadije, ukupno oko 148 boraca (u Malom Lošinju dva voda, na Osoru jedan vod, a na otoku Cresu u istoimenom mjestu te u mjestu Beli jedan ojačan vod s topovskim odjeljenjem u Velikom Vratniku) te jedno manje stražarsko odjeljenje u Komandi mjesta. Većinom su to bili novi borci

bez borbenog iskustva. Na moru je situacija bila još teža. Osnovnu i jedinu snagu činila su dva slabo naoružana ribarska čamca sa zastarjelim motorima.

Mirno more i noć bez mjesečine pogodovali su napadu. Iskrcavanje je iznenadilo branioce. Tvrđavska artiljerija bez uređaja za promatranje i gađanje nije bila efikasna. Pružajući otpor, jedna grupa boraca uspijeva da se povuče prema uvali Sv. Martin, koja je bila još slobodna, dok su na drugim mjestima otpora izrazito nadmoćne snage neprijatelja uspjele uz gubitke da ovladaju položajima mornaričke pješadije Drugog pomorskog obalskog sektora. Oko 40 boraca i aktivista sa članovima britanske vojne misije[8] uspijeva da se ukrca na dva ribarska čamca i probije pred nosom Nijemaca iz luke u namjeri da se dokopa Punte Križa na Cresu i izbjegne zarobljavanje, ne znajući da su se Nijemci iskrcali i na Cresu. U toku plovidbe, kad se razdanilo, hidroavion napada brodove, sijući smrt, onesposobljava ih za plovidbu unatoč hrabrom otporu posade koja se branila pucajući iz mitraljeza. Uslijedio je napad na plutajuće čamce s mora od snaga osiguranja, posebno dva brza naoružana motorna čamca koja su se iznenada pojavila iz uvale Osor. Daljnji otpor bio je nemoguć. Oficiri, među kojima i saveznički, prebačeni su na krstaricu »Niobe«, a ostale su odveli u Lošinj. Sutradan su nakon zlostavljanja odvojili tridesetak zarobljenika, odveli ih u uvalu Čigale i pobili metkom u potiljak. Ostale su otjerali u koncentracione logore.[9]

Nijemci su se iskrcali i na otok Krk i zauzeli su ga nakon kraćih borbi. Time su stvorili povoljnije uvjete za iduća osvajanja obale i otoka i otvorili plovni put od Trsta za Rijeku, a zatim i za Zadar.

Borbe će, međutim, biti teške i dugotrajne. Nijemci će upadati u sve teže situacije u kojima će postupno sve više opet rasti uloga Lošinja koji je zajedno s drugim otocima ponovo okupiran, ali ne i pokoren.

Plima njemačkog pohoda na obalu i otoke zaustavljena je u početku siječnja 1944. Otok Vis izrasta u snažnu glavnu vojnopomorsku bazu Mornarice NOVJ. U proljeće započeli su stalne intenzivne desantne prepadne akcije na dalmatinske otoke koje je držao okupator. U njima je Mornarica NOVJ odigrala značajnu ulogu i pridonijela njihovu brzom oslobođenju. U mnogim okršajima na moru Nijemci trpe gubitke. Do jeseni oslobođena je Dalmacija i težište operativne djelatnosti Mornarice NOVJ prebačeno je prema području Kvarnerskih otoka. Na otoku Istu postavljena je pomorska baza i sjedište Drugog pomorskog obalskog sektora koji se s osnovnim snagama vraćao prema svom području na kojem su stalno u pozadini neprijatelja djelovale njegove manje snage. U to doba Nijemci nisu više kadri da avijacijom napadaju baze, uporišta i brodove Mornarice NOVJ, ali je jaka aktivnost njihovih pomorskih snaga, naročito pomorskih diverzanata.

[7] Rudolf Deželjin: Njemački desant na Lošinj i Cres 1943. Iz oslobodilačkog rata na moru, sveska 4, Split 1953.

[8] Grupom od 7 britanskih komandosa rukovodio je poručnik SAD Philipp Falvey. Ona je trebalo da pripremi oslonac za britanske lake pomorske snage.

[9] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, operativni izvještaj Štaba II POS za studeni, K 2023, reg. br. 5/1—1.

Nakon dolaska na otok Ist Štab II POS-a odlučio je da izvede desantni prepad na garnizone u Osoru i Punti Križa na otoku Cresu radi uništenja mosta što je spajao Cres s Lošinjem i da time prekine vezu između ta dva otoka te da pokaže svoj aktivni uvjecaj na području kojemu se postupno vraćao.

Iz Ista su u mraku 26. rujna isplovili NB 13 »Partizan« sa 80 boraca i PČ 2 »Macola« sa 30 boraca mornaričke pješadije. Oko 23 sata »Partizan« je u Galbokoj uvali iskrcao borce za napad na Osor, a nešto kasnije učinila je to i »Macola« kod Punte Križa gdje je iskrcan dio pomorsko-desantne prepadne grupe.

Po teško prohodnom terenu u veoma tamnoj noći rušenje mosta odvijalo se prilično sporo. Nijemci su pružili otpor. Međutim, i uza sve te teškoće mineri su minirali most. Od eksplozije on nije uništen, ali je u noći između 26/27. rujna toliko oštećen da je onemogućio prolaz brodova kroz kanal i otežao održavanje veze. Pomorskodesantna prepadna grupa II POS-a vratila se bez gubitaka na Ist u svoju bazu, ali dio grupe određen za akciju tzv. vezivanja neprijatelja na Punti Križa bez vodiča i slabe orijentacije nije uspio da dođe do odredišta (cilja) i da izvrši prepad.

Na Malom Lošinju u luci Čikat Nijemci su imali bazu eksplozivnih čamaca i snage pomorskih diverzanata. Na osnovi obavijesti što su ih dostavili aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta s otoka Lošinja Mornarici NOVJ i nakon njenog odobrenja, britanske pomorske snage (4 razarača, 2 torpedna čamca, 2 motorne topovnjače, 4 patrolna čamca, 3 artiljerijske peniše i 2 desantna jurišna broda — od tih snaga formirane su udarna i artiljerijska grupa, grupa za osiguranje i diverziona grupa za fingiranje prepada — iskrcavanja) uz podršku 36 aviona (bofajtera) izvele su 3. prosinca 1944. napad na luku Čikat. Britanci su bili zainteresirani da unište snage pomorskih diverzanata kako bi zaštitili svoje veće ratne brodove u Zadru i Splitu i jače naglasili svoju prisutnost na Jadranu. Pojava tih snaga mogla je stvoriti kod Nijemaca dojam da se radi o pomorskom desantu.

Nakon jake avijacijske i dugotrajne artiljerijske pripreme brodska udarna grupa približila se luci Čikat i s oko 500 m počela pucati na lučke objekte. Druga udarna grupa približila se utvrđenju na Tovaru na oko 900 m i paljbom brodskih topova ušutkala dva topa. Jedan torpedni čamac prodro je u luku Čikat i iz neposredne blizine uspio uništiti 4 čamca prije nego što je oštećen miraljeskom paljbom s kopna i bio prinuđen da se povuče. Osim oštećenja i gubitaka na obali Nijemci su u toku tog napada izgubili osam eksplozivnih čamaca potopljenih u toku akcija, ali se djelovanje njihovih eksplozivnih čamaca i pomorskih diverzanata nastavlja, nak je baterija na Tovaru brzo dovedena u punu borbenu spremnost, što ukazuje na dosta skromne rezultate akcija britanskih snaga.

Eksplozivni su čamci iz Malog Lošinja kroz Ilovička vrata isplovljavali noću i dalje odlazili u akcije. Jedna četa 1. bataljona mornaričke pješadije (75 boraca) Kvarnerskog odreda prebačena sa PČ 24 na otok Ilovik i noću 27. prosinca nakon iskrcavanja organizirala je zasjedu protiv eksplozivnih čamaca. Na jedan motorni čamac, koji nije odgovorio na znakove legitimiranja, PČ 24 otvara pucnjavu. Kasnije se utvrdilo da se radilo o ribarskom čamcu koji se oštećen sklonio u luku

Sv. Petar. Pored zasjede u toku noći prošlo je više brodova. Neki su odgovorili na poziv za legitimiranje, a neki ne. Vjerovalo se da se radilo o britanskim brodovima, a s njima nije bilo ugovoreno da se te noći ne približavaju tom području. Događaji što će se odigrati nešto kasnije ukazuju da su prošla i tri njemačka eksplozivna čamca sa 10 vojnika, a da zasjeda o tome nije imala pojma. Po svitanju četa se prikupila u luci Sv. Petar. Borci su se počeli ukrcavati na PČ 24. U tom trenutku data je uzbuna. Pojavili su se Nijemci u jačini od oko voda vojnika. Oni su otkriveni slučajno, jer nije bilo isturenog osiguranja. Četa je zauzela položaje i počela pucati. Pred lukom Sv. Petar iskrsla su gotovo istovremeno dva eksplozivna čamca u pratnji čamca matice. S PČ 24 i s obale otvorena je na njih paljba. Jedan eksplozivni čamac je potopljen, a drugi se oštećen povukao zajedno sa čamcem maticom. Vod njemačkih vojnika morao je odstupiti neobavljena posla. Ostaje otvoreno pitanje da li su Nijemci došli u to područje po sistemu izvršenja povremenih pretraživanja radi kontrole ili su naišli da likvidiraju grupu drugova iz Komande mjesta Lošinj, koja je već osam dana boravila na otoku Iloviku,[10] ili su brzo reagirali na pojavu PČ 24 i boraca Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije. Svakako ostaje činjenica da su se posada PČ 24 i borci Kvarnerskog odreda izvanredno dobro snašli, da su pokazali hrabrost i brzinu unatoč tome što je oko legitimiranja objekata na moru i borbenog osiguranja prilikom ukrcavanja na PČ 24 i njegova isplovljenja bilo propusta. U borbi se dešavaju neočekivane situacije u kojima pobjeđuju hrabriji i snalažljiviji, njima je najčešće naklonjena ratna sreća. To je bio slučaj i s PČ 24 i borcima koje je prevozio.

U proljeće 1945. otpočela je ofenziva 4. armije. Oslobođen je Bihać, zatim Gospić i Karlobag. Uspješno su se odvijale završne operacije za konačno oslobođenje zemlje. Do 17. travnja oslobođeni su otoci Pag, Rab i Krk. Došli su trenuci definitivnog oslobođenja otoka Cresa i Lošinja.

Težište neprijateljske obrane bilo je na krajnjem sjevernom dijelu otoka Cresa i oko luka Cres, Osor i Mali Lošinj. Njegove ukupne snage iznosile su oko 1200 ljudi i 57 topova (od toga 23 protivavionska) a obrambeni položaji bili su izgrađeni kao uporišta. U toku pripreme desanta obnavljana su izviđanja, posebno u odnosu na minska polja i mjesta iskrcavanja. Za izvršenje desanta određene su jedinice 9. divizije i Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije (II POS, koji je sada već dobio naziv Pomorska komanda sjevernog Jadrana), ukupno 4586 vojnika. Formirane su tri desantne grupe. One su krenule iz Raba, Oliba i Baške Nove (otok Krk). U toku noći od 18. na 19. travnja kod Rta Križa u uvali Kolovrat iskrcana je četa automatičara 3. brigade za prihvat snaga i osiguranje mosta što povezuje otoke Cres i Lošinj. Ona je u toku dana zaposjela kotu 34 iznad Slatine kod Osora. Iduće noći od 19. na 20. travnja prebacile su se sve jedinice na mjesto iskrcavanja (uvala Koromačna, Galboka vala, jugoistočna obala otoka Lošinja). Iskrcavanje i dostizanje određenih objekata (Cres, Osor, Veliki i Mali

[10] Vojnoistorijski institut, materijali br. inv. 254, operacioni izvještaj, str. 107—111.

Lošinj), a zatim i oslobođenje otoka obavljeno je prema planu. Neprijatelj se ogorčeno branio, naročito je pružio jak otpor s Tovara i Tovarića, srušio je most na Prevlaci. Pokušao je miniranjem da prije povlačenja pristane u Malom Lošinju. Borac Petar Dejanović, vojnik Kvarnerskog odreda, opazio je gorući štapin, pojurio prema njemu, presjekao ga i spasio obalu od uništenja.[11]

Prevoženje, osiguranje i podršku desanta uspješno su obavile posade brodova Kvarnerskog pomorskog sastava.[12] U akcijama je sudjelovalo i pet britanskih desantnih brodova i dvije motorne topovnjače. Bilo je to ujedno i njihovo posljednje učešće u akcijama za oslobođenje naše obale.

Oslobođenjem Lošinja i Cresa snage Jugoslavenske mornarice i Jugoslavenske armije neposredno se približavaju Istri. Sada ih između sjevernog dijela obale otoka Cresa i Istre dijeli kanal širok oko 3 nautičke milje. On je, međutim, miniran. Uspješno su okončane borbe na Lošinju i Cresu u kojima je uz gubitak od 27 poginulih i 97 ranjenih neprijatelju nanesen još jedan težak poraz: 495 poginulih i 685 zarobljenih i što je veoma važno, on je izgubio prednost koju je dotad imao posjedovanjem tih otoka kao važnih karika u njegovu sistemu obrane.

Oslobođenjem Cresa i Lošinja 21. travnja 1945. ostvareni su svi uvjeti za iskrcavanje na obalu Istre i pobjedonosni pohod oslobodilačkih snaga do Trsta.

Pomorski desant na Cres i Lošinj pokazao je također visoko vojno-stručno znanje u izvođenju najsloženijih akcija i naročito je istakao moralno-političku snagu, odlučnost i hrabrost svih boraca i posada brodova. Vrhovni komandant maršal Tito pohvalio je svojom naredbom od 22. travnja borce i rukovodioce koje su izvojevale te pobjede. Tih je dana književnik Viktr Car Emin kliktao od uzbuđenja, pišući: »Naši ste, zauvijek naši!«

Drugi put u toku oslobodilačkog rata (u razmaku od nepune dvije godine) narod Cresa i Lošinja slavio je oslobođenje. Ovaj put trajno, neotuđivo svoje pravo na slobodan razvoj.

Samo u nekoliko ratnih godina otok Lošinj (zajedno sa Cresom) naizmjenično je pet puta mijenjao svoje opsadne zastave, a u tom razdoblju javlja se jedna konstanta — oslobodilački pokret pod rukovodstvom KPJ rukovođene Josipom Brozom Titom. U početku je to iskra što se postupno razbuktava i prerasta u neugasiv plamen borbe za slobodu. Sve je veća uloga stanovnika tih otoka i njihovo sudjelovanje u NOB-u (organiziranje narodne vlasti, odlazak u partizane). Narodna borba pridonijela je pobjedama Narodnooslobodilačke vojske i u jesen 1943. i, naročito, u proljeće 1945. Tada nastupaju dani definitivnog oslobođenja i dolazi do stvarnog pripajanja matici zemlji i realizaciji odluka proklamiranih od ZAVNOH-a i AVNOJ-a još 1943. Nastupa, pod okriljem zajedničkog života u novoj Jugoslaviji, borba za izgradnju socijalizma.

Iz tih teških, ali i slavnih dana borbe za otok Lošinj pokušat ćemo reći nešto više o igri oko tog otoka i nastojanje da se putem četnika osigura izlaz iz dilema oko savezničkog iskrcavanja na Balkanu.

Poznato je da su Churchillovi prijedlozi u vezi s istočnom obalom Jadrana bili najvjerojatnije izraz njegove politike, tzv. guranja noge u

odškrinuta vrata, odnosno nastojanja da se makar i simboličkom prisutnošću vlastitih vojnih snaga osigura i slijedeći korak: intervencija! Pretpostavka o takvom iskrcavanju bila je još jedan od poticajnih faktora rukovodstva NOP-a da što odlučnije izgrađuje oružane snage i sistem narodne vlasti, da onemogući svaki predah izdajnicima naroda da se uključe u trgovinu s nacionalnim teritorijem za račun stranih sila. U tom kontekstu spriječen je i pokušaj četnika da se prikupe i učvrste na Lošinju.

Naime, u jesen 1943. Churchill je nastojao da vojne snage saveznika budu na istočnoj obali Jadrana (Dalmacija). Nema planova za iskrcavanje. Takvoj se upotrebi snaga protive SAD. Konsolidacijom savezničke fronte u Italiji sve je prisutnija ideja i težnja za intervencijom na sjevernom Jadranu (Istra, Slovensko primorje). Ona ima višestruko strategijsko značenje: proširiti utjecaj saveznika što dalje prema Istoku. Istra je zauzimala značajno mjesto u razmjeni mišljenja Tita i Churchilla u Italiji u kolovozu 1944. Tada je Churchill ukazao da će savezničke snage izvršiti desant na Istru i krenuti dalje na sjever. Iznoseći tu ideju, zatražio je da to ostane strogo povjerljivo saopćenje. Na sebe je preuzeo obavezu da će o tome obavijestiti Roosvelta i Staljina. Ta svoja dva partnera informirao je o sastanku s Titom, ali ništa nije spomenuo o savezničkom iskrcavanju u Istri ... Na kraju 1944. razrađuju se planovi za prodor 5. američke armije k Istri.[13]

Britanska povjesničarka Elizabeta Barker u svojoj knjizi[14] svjedoči o strategijskoj dilemi Velike Britanije kako krupnim vojnim napadom kroz Ljubljanski prolaz upasti u Podunavlje prije Crvene armije. U tom kontekstu posebno značenje ima s jedne strane Zadar, a s druge Lošinj sa Cresom kao oslonac za operacijsku bazu vojnopomorskih snaga. Ona piše:

»Iz perspektive 1974. godine teško je odgovoriti na pitanje da li su dvije poiltike koje je britanska vlada prihvatila i primijenila prema Jugoslaviji odnosno Grčkoj (odluka o njima bila je praktički donijeta prije kraja 1943. godine) bile korisne za britanske interese. Teško je zamisliti kako bi nam uspjelo da dovedemo Mihailovića na vlast, a da je on kojim slučajem došao na vlast, došlo bi do nove runde srpsko-hrvatskih masakrâ, koji bi po svoj prilici bili jednako krvavi kao oni što su se dogodili 1941. i 1942. godine — i Jugoslavija bi se tada naprosto raspala.«

Povijesne činjenice, dakle ,ukazuju na ulogu četnika u savezničkim kombinacijama oko Lošinja 1943. godine. Napomenimo neke najvažnije podatke.

[11] Janez Tomšić: Konačno oslobođenje ostrva Cresa i Lošinja. Iz oslobodilačke borbe na Jadranu, Sveska 4, Split 1953.

[12] Odlukom Štaba Mornarice, od 4. studenog 1944. na otoku Istu osnovani su Kvarnerski pomorski sastav (5 flotila) i Kvarnerski odred mornaričke pješadije (4 bataljona). Njemu je pripadala i udarna grupa na otoku Krku.

[13] Vojimir Kljaković: Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan (1939—1945), Vojnoistorijski glasnik 3/1978.

[14] »Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu, »Globus«, Zagreb 1977.

Raspoloženju i odlučnosti četnika da na Lošinju dočekaju saveznike naročito je pridonio potpukovnik Mladen Žujović.[15] On je bio glavna veza četnika sa štabom 2. talijanske armije. Kada je 8. rujna Italija kapitulirala, Mladen Žujović je pozvan u Štab 2. talijanske armije gdje mu je saopćena kapitulacija. Tada mu je rečeno da je odsječen od četnika u Gorskom kotaru i Lici i da su četnici iz Selca i Senja prebačeni na Lošinj. U tom armijskom štabu Žujović je, kako sam kaže, »primljen kao saveznik i obaviješten o naređenjima iz britanskog štaba u kojima se govorilo da Italija organizira obranu jadranske obale.[16] Tom prilikom mu je omogućeno da se preko radio-stanice javi Draži Mihailoviću i da se i s njim savjetuje. Poslije toga Žujović je napisao proglas u kome obavještava da će četnici sačekati saveznike na obali i otocima Jadrana. Proglas su trebali širiti talijanski avioni, međutim, do toga nije došlo.[17] Četnici kao da teže realizirati projekt iz 1941.[17a]

U aranžmanu talijanskog obavještajnog oficira fašista pukovnika Grinjola, 10. rujna poslije podne, Žujović napušta motornim čamcem Rijeku i otplovljava za Lošinj. Osnovni mu je cilj da poduzme sve kako otok Lošinj ne bi zaposjele snage NOVJ, već da sačeka sa četnicima savezničke pomorske snage i osigura njihov prihvat. Da bi postigao taj cilj, zalaže se za organizranje obrane Lošinja. Prvi je (već 11. rujna) napustio taj otok, kako ne bi pao pod udar oružja NOVJ. Uputio se motornim čamcem preko Visa (Sveti Andrija) i stigao u Brindizi (nakon 6 dana plovidbe), a zatim u Kairo gdje je djelovao kao suradnik Božidara Purića, predsjednika izbjegličke vlade.[18]

Koliko su tada bile realne namjere četnika da na otoku Lošinju dočekaju savezničke snage u vrijeme dok su se one borile tek na prilazima Jadranu u južnoj Italiji?! Međutim, kako je rat dalje odmicao i napredovala saveznička fronta u Italiji, to su savezničke (britanske) pomorske snage bile sve prisutnije na Jadranu, ali u to doba njima nije preostajalo drugo nego da se bore protiv njemačkih snaga na Jadranu i da se na tom dijelu evropskog ratišta oslanjaju na NOVJ i njenu mornaricu.

Na osnovi podataka, dobijenih do četnika, saveznički Ured za specijalne operacije razmatrao je mogućnost posjedanja otoka Lošinja. Da bi provjerio stvarno stanje, uputio je u to područje obavještajnu grupu ukrcanu na jednu koču. Nju je na Lošinju umjesto četnika prihvatila Komanda luke Lošinj. Šef grupe, kao oficir savezničke armije, upućen je u Glavni štab NOV-a i PO Hrvatske. Time je njegov boravak u Jugoslaviji legaliziran. On se vratio na Lošinj i tamo je, nakon iskrcavanja Nijemaca, zajedno sa cijelom grupom zarobljen (13. XI 1943).

Dalje, poznato je da je u razgovorima u Beogradu 7. XI 1944. Mackleana i maršala Tita i 20. III 1945. godine između savezničkog vrhovnog komandanta na Sredozemlju feldmaršala Alexandera i vrhovnog komandanta NOV-a i PO Jugoslavije maršala Tita bilo govora o Zadru i o Lošinju. Tom je prilikom feldmaršal Alexander izjavio da planira operaciju zauzimanja otoka Lošinja kao podršku savezničkim snagama i njihovom napredovanju prema sjevernoj Italiji. Maršal Tito je vješto otklonio takve namjere saveznika i u završnim operacijama, gotovo bez njihove pomoći, snagama 9. divizije i Pomorske komande sjevernog Jadrana oslobodio otoke Cres i Lošinj (poginulo 495, zarobljeno 685 njemačkih vojnika). Put prema Puli i Trstu bio je slobodan.[19]

Prisutnost snaga NOVJ i Mornarice na obali i otocima, dakle, učinili su izlišnim svako angažiranje savezničkih snaga preko jugoslavenskog teritorija i mogućnost da bez dozvole Vrhovnog štaba NOVJ borave i djeluju na jadranskom pomorskom vojištu. Time je jasno stavljeno do znanja da Jugoslavija, kao ravnopravan partner savezničke koalicije, oslonjena prije svega na vlastite snage, ne dopušta nikome da ugrozi političke ciljeve njene borbe izvojevane pod rukovodstvom Josipa Broza Tita.[20] U tom kontekstu likvidacija četnika na Lošinju (rujna 1943) od NOVJ ima osobito značenje.

U velikim prekretnicama drugog svjetskog rata, kao što je to jesen 1943. godine na Sredozemlju i proljeće 1945. godine na evropskom ratištu, Lošinj je imao istaknuto mjesto za pobjedonosan ishod narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. U jesen 1943. onemogućen je pokušaj četnika da budu oslonac za otvaranje »odškrinutih« vrata na tlu nove Jugoslavije za tuđe interese. U proljeće 1945. brzim manevrom oslobodilačkih snaga preko Lošinja u pravcu Istre i dalje prema Trstu poremećeni su planovi zapadnih saveznika usmjereni na ostvarivanje njihovih interesa prema istoku. Time su onemogućeni pokušaji trgovanja s nacionalnim teritorijem kojeg je Jugoslavija oslobodila vlastitim snagama.

Radi se o gledanju i djelovanju znatno šireg značenja u sklopu Titove vojno-političke strategije što se najreljefnije može uočiti iz Kardeljeve ratne prepiske s Titom. U svom drugom pismu Titu (18. V 1942) Kardelj piše: »... Mi se, dakle u odnosu prema Italiji moramo spremati kao prema jednoj engleskoj imperijalističkoj bazi, sa koje će nesumnjivo pokušavati Englezi da ubace k nama i našu »voljenu« londonsku vladu na silu i protiv jedinstvene volje naroda Jugoslavije. Mislim da je zbog toga taj teren vanredno važan ne samo sa stanovišta slovenačkih interesa, nego i jugoslavenskih, pa čak i evropskih.«[21]

Razmatranja Kardelja bila su uprta u budućnost. Vizionarski je predviđao kraj složenih međunarodnih odnosa i naslućivao moguće kombinacije i manevre koji su se potkraj rata ispleli oko Trsta, Istre i Slovenskog primorja. U tom se kontekstu može najpotpunije i sagledati

[15] Bio je član Centralnog nacionalnog komiteta Draže Mihailovića. Poslije smrti Birčanina (svibnja 1943) Draža Mihailović ga je odredio za komandanta četnika u Dalmaciji i Lici. Poslije kapitulacije Italije prebacio se iz Splita u Rijeku.

[16] AVII, fond NOP-a, reg. br. 371/44268, neregistrovana dokumenta Forin ofisa (F. O.).

[17] AVII, Ča, k. 20, reg. br. 6/4.

[17a] Radi se o Projektu S. Moljevića, od 30. VI 1941, o vanjskoj politici Velike Srbije poslije II svjetskog rata (Zbornik V.I.I., tom XIV, knj. 1, Beograd 1981).

[18] Branko Latas, potpukovnik: »Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943—1944. godine)« Vojnoistorijski glasnik br. 1/1979, Beograd.

[19] Branko Mamula, admiral, »NOB na moru izvor iskustava suvremene opće-narodne obrane«, Mornarički glasnik br. 5/1978, Beograd.

[20] Anđelko Kalpić: »Dostignuća Jugoslavije na Jadranu — djelo Titove epohe«, Vojnoistorijski glasnik br. 2/1977. Beograd.

[21] Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ, br. 1942/294.

vojno-političko značenje Lošinja u drugom svjetskom ratu i djelovanje oslobodilačkih i revolucionarnih snaga na tom području, u čemu pomorske i desantne snage NOVJ i JA imaju svojevrsnu ulogu i izuzetan doprinos.

LITERATURA

Dr Ivo Rubić, *Naši otoci na Jadranu,* Split 1952.

Iz Oslobodilačkog rata na Jadranu, Split 1953.

Dr Milenko Tešić, *Vojnopomorska geografija,* Split 1969.

Ratni dnevnik Admirala Jadrana (prijevod 1969, primjerak 5. Vojnoistorijski institut).

Dr Jovan Vasiljević, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije,* Beograd 1972.

A. Kalpić, Pomorski desanti za oslobođenje Cresa i Lošinja, *Pomorski zbornik,* knjiga 10, Rijeka 1972.

Dr Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenskog primorja i Trsta 1945,* Beograd, 1979.

A. Kalpić, Vojnopolitički značaj otoka Lošinja u drugom svjetskom ratu, *Pomorstvo Lošinja i Cresa,* knjiga 3, Mali Lošinj 1980.

Antun Giron

PRILOG PROUČAVANJU NOB-a NA OTOCIMA CRESU I LOŠINJU

Narodnooslobodilačka borba na području otokâ Cresa i Lošinja prikazuje se uglavnom putem vojnih aspekata NOB-a, tj. putem borbe NOVJ za oslobođenje tih otokâ.[1] Iako su akcije 13. primorsko-goranske divizije, Komande Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, mornaričke pješadije II POS-a i jedinica 4. armije JA značajne za razvoj i konačnu pobjedu revolucije, ovakav pojednostavnjen pristup obradi NOB-a na Cresu i Lošinju ne daje pravu sliku događaja, ne ukazuje dovoljno na

[1] Vojni aspekti NOB-a na Cresu i Lošinju obrađeni su u mnogobrojnim historiografskim radovima kao npr. u: Oslobodilački pohod na Trst Četvrte jugoslavenske armije, Beograd 1952; Branko Mamula, Partizanske akcije Mornarice NOVJ na sjevernom Jadranu, *Mornarički glasnik* 6, Beograd 1955, str. 655—672; Jovan Vasiljević, Nemački desant na Cres i Lošinj u novembru 1943, *Mornarički glasnik* 6, Beograd 1964, str. 843—853; Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968; Anđelko Kalpić, Pomorski desant na Lošinj, *Otočki ljetopis* 1, Mali Lošinj 1973, str. 22—27; Kažimir Pribilović, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II POS-a do kraja 1943. godine, *Senjski zbornik* V, Senj 1973, str. 359—365; Josip Grubelić, Mornarička pješadija u oslobođenju Kvarnerskog otočja i Pule, *Otočki ljetopis* 2, Cres—Lošinj 1975, str. 132—134; Janez Tomšić, Konačno oslobođenje ostrva Cresa i Lošinja, *Otočki ljetopis* 2, Cres—Lošinj 1975, str. 135—137; Zbornik Drugog pomorskog obalskog sektora Mornarice NOVJ, Rijeka 1975; Antun Giron, Drugi POS — značajni činilac u razvoju NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskom primorju i Istri, *Pomorski zbornik* 16, Rijeka 1978, str. 243—253. Mnogo bibliografskih jedinica što obrađuju tu tematiku naveo je Vladimir Marković, Bibliografija, *Otočki ljetopis* 2, Cres—Lošinj 1975, str. 387—408.

rukovodeću ulogu KPH i na učešće tih otoka u zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti Jugoslavije za nacionalno i socijalno oslobođenje.[2]

Takav pristup uvjetovalo je nekoliko osnovnih uzroka. Među njima značajno mjesto zauzima neistraženost društveno-ekonomskih i političkih prilika na Cresu i Lošinju između dva rata koje su bile uzrokom sporijeg razvoja NOB-a na tim otocima u odnosu na ostale kvarnerske otoke i susjedno kopno, zatim prilično siromašan fond primarnih izvora o NOB-u na Cresu i Lošinju u odnosu na mnoge primarne izvore o akcijama jedinica NOVH, odnosno Jugoslavenske armije, te konačno značenje desantnih operacija na Kvarneru u okvirima NOB-a Hrvatske i Jugoslavije.

Iako prilike na području otokâ Cresa i Lošinja između dva rata nisu dovoljno istražene, osnovne značajke tog razdoblja nisu nepoznate. Otoci su, naime, Rapalskim ugovorom postali sastavni dio Kraljevine Italije. Više od dva desetljeća talijanske uprave i dva desetljeća fašističke vlasti nesumnjivo su ostavili značajne tragove, mnogo dublje od onih na susjednom istarskom poluotoku. Denacionalizatorsko djelovanje režima, indoktrinacija koju je sistematski provodio totalitarni fašistički sistem, ekonomska zavisnost o postojećoj državnoj vlasti, osobito izražena kod gradskog stanovništva, izoliranost tih otoka od susjednog jugoslavenskog teritorija, osnovne su značajke društvenih i političkih prilika na tim kvarnerskim otocima u razdoblju od 1920—1941. godine. To pak ne znači da je fašistički režim u potpunosti uspio ostvariti svoje nakane. Antifašističke snage bile su prisutne i na tim otocima, ali koliko su organizirano djelovale teško je utvrditi bez pomnog proučavanja. Sistematski provođena denacionalizacija također nije dala očekivane rezultate. Nacionalnu svijest i materinji jezik sačuvalo je seosko stanovništvo i malobrojna inteligencija hrvatske narodnosti. Kontakti sa susjednim kvarnerskim otocima ipak su u određenoj mjeri održavani, iako je svaki kontakt s jugoslavenskim teritorijem režim budno pratio.[3]

Prilike na otocima Cresu i Lošinju nisu se promijenile, što više, pogoršale su se, nakon napada fašističke Italije na Jugoslaviju 1941. godine. Slom Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom travanjskom ratu, aneksija kvarnerskih otoka i dijela Hrvatskog primorja omogućile su fašističkoj Italiji potpunu kontrolu Kvarnera. Mogućnost organiziranog djelovanja antifašista i nacionalno svijesnih snaga na Cresu i Lošinju, njihovo povezivanje s organizacijama KPH na susjednim kvarnerskim otocima i stvaranje organizacije KPH kao preduvjete za pokretanje oružane borbe u novonastalim vojno-političkim prilikama objektivno nije bilo moguće.

Uključivanje Cresa i Lošinja u NOB naroda Jugoslavije

Realne mogućnosti za uključivanje otokâ Cresa i Lošinja u NOB nastale su tek 1943. godine, uvjetovane organiziranošću NOP-a i snagom NOVH u Hrvatskom primorju, krizom fašističkog režima i konačno kapitulacijom Italije. Potpuno izmijenjen odnos političkih i vojnih snaga u Primorju, Istri i na Kvarneru, antifašističko opredjeljenje stanovništva, osobito izraženo na otoku Cresu, bili su realna osnova za uključivanje Cresa i Lošinja u NOB naroda Jugoslavije. Postojalo je, međutim, mnogo objektivnih okolnosti zbog kojih uključivanje u NOB nije bilo ostvarljivo odmah nakon kapitulacije Italije. Na otocima nije postojala

organizacija KPH koja je jedina bila u stanju ponuditi političku platformu prihvatljivu za sve antifašističke snage i organizirati ih u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Djelovanje KPH i stvaranje organizacija NOP-a bilo je ostvarljivo tek nakon likvidacije stare vlasti, a to se moglo učiniti samo silom. Partizanskih jedinica na otocima nije bilo, jedinice NOVH u Istri, kojoj su teritorijalno pripadali otoci, bile su tek u formiranju, a snage NOVH u Primorju morale su tek organizirati mornaričke partizanske jedinice da bi mogle efikasno djelovati na kvarnerskim otocima.[4] Stvaranje partizanske mornarice i koordinirano djelovanje pomorskih i kopnenih snaga NOVH na Kvarneru bilo je osnovna pretpostavka uključivanja otokâ u NOB, pogotovo otoka Lošinja na kojem su se učvrstile jake četničke snage. Naime, povlačeći se pred snagama NOVJ na Lošinj se 10. rujna 1943. zajedno s porodicama prebacila grupacija od oko 450 četnika u nastojanju da stupi u vezu s anglo-američkim snagama u južnoj Italiji. Na Lošinju se ta četnička grupacija organizirala u vojnu jedinicu pod nazivom 2. lička brigada. Štab te četničke jedinice sa sjedištem u Malom Lošinju uspostavio je svoju posebnu upravu i administraciju, uveo posebne poreze i izdao naredbu o obaveznoj predaji oružja.[5] Četnici, međutim, nisu ostvarili kontrolu i nad otokom Cresom, jer su ih u tom spriječila zbivanja na tom otoku. Naime, grupa antifašista je, nakon pregovora s vojnom i karabinjerskom komandom, već 9. rujna preuzela vlast u Cresu.[6] Osim toga, u razdoblju od 13—15. rujna na Cresu su djelovale partizanske snage, istina s ograničenim ciljem, ali su i usprkos tome izazvale nesigurnost kod četničkih snaga na Lošinju i spriječile njihov prodor na Cres. Bila je to akcija Rabske brigade osnovane od interniraca iz talijanskog koncentracionog logora u Kamporu. Naime, 13. rujna oko 120 boraca Rapske brigade prebacilo se s Raba na Cres. Cilj te akcije bilo je prikupljanje oružja za tu novoformiranu partizansku jedinicu. Nakon iskrcavanja u uvali Vrč ta se partizanska formacija preko Punte Križa prebacila u Osor gdje je razoružala talijansku posadu. Prebacivanje zaplijenjenog oružja iz Osora u uvalu Vrč mogle su spriječiti četničke snage koje su iz utvrđenja Tovarić kontrolirale Lošinjski kanal. Slabo na-

[2] Samo u nekoliko radova obrađena je, ili je pak samo dotaknuta, problematika NOB-a na Cresu i Lošinju: Vinko Antić, Sjedinjenje s domovinom otoka Cresa i Lošinja, *Otočki ljetopis* 1, Mali Lošinj 1973, str. 13—20; Mahmud Konjhodžić, Zapisi sa sedam otoka, *Otočki ljetopis* 1, Mali Lošinj 1973, str. 28—51; Ljubo Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u 1943. godine, *Partizanski memorijal* 4, Pazin 1976, str. 183—191; Isti, Veze NOP-a između otoka Krka, kopna i ostalih otoka, *Krčki zbornik* 7, Krk 1976, str. 83—121; Ivan Buić, Od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, *Istra* 3—4, Pula 1976, str. 29—40.

[3] Riječka kvestura preporuča npr. 1928. godine nadzor nad obitelji Kamalić iz Nerezina ,jer vjerojatno ima kontakte s Ivanom Kamalićem i Valentinom Zulićem koji su se 1920. godine iselili na Rab. (Historijski arhiv Rijeke, JU-39, serija A-4).

[4] Organizacija Komande Mornarice NOV i PO dovršena je tek 19. rujna 1943. (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda ,tom VIII, knjiga 1, str. 37—42; Josip Černi, Formiranje Mornarice NOVJ, *Mornarički glasnik* 5, Beograd 1963, str. 554—557).

[5] Branko Latas, Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943—1944. godine), *Vojnoistorijski glasnik* 1, Beograd 1979, str. 191—214.

[6] M. Konjhodžić, Zapisi sa sedam otoka, n. dj., str. 29.

oružana formacija Rapske brigade bez ratnog iskustva nije mogla ozbiljnije ugroziti četničke snage na Lošinju, pa je s njima stupila u pregovore. Rezultat pregovora bilo je sklapanje četrdesetosamsatnog primirja. S obzirom na odnos snaga i cilj akcije ishod pregovora odgovarao je partizanskoj jedinici koja je, koristeći primirje, prevezla zaplijenjeno oružje iz Osora u uvalu Vrč, a zatim s plijenom otplovila za Rab.[7] Četnici, dakako, nisu raspolagali informacijama o kretanju snaga Rapske brigade, pa se nisu usuđivali prelaziti Osorski tjesnac. Na Cresu su, dakle, uvjeti za pokretanje NOB-a bili ostvareni. Međutim, antifašisti u Cresu bez jasnih predodžbi o krajnjem cilju preuzimanja vlasti nisu bili u stanju pokrenuti stanovništvo otoka u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Bilo je, stoga, nužno uputiti na Cres političke radnike koji će objasniti ciljeve NOB-a i rukovodeću ulogu KPH, a istovremeno angažirati jake snage NOVH radi likvidacije četničkih snaga na Lošinju. Političko i vojno rukovodstvo NOP-a Istre nisu bili u mogućnosti pružiti odgovarajuću pomoć, iako su Cres i Lošinj teritorijalno pripadali Istri. Zato je na prijedlog Jakova Blaževića, koji je tada boravio u Hrvatskom primorju kao delegat ZAVNOH-a i CK KPH, područje otokâ Cresa i Lošinja priključeno okrugu Hrvatsko primorje.[8] U Okružni NOO kooptiran je kao predstavnik otokâ dr Uroš Jakša koji je bio postavljen na dužnost pročelnika Zdravstvenog odjela.[9] Okružni NOO nije, međutim, za Cres i Lošinj formirao posebna kotarska rukovodstva, već je za djelovanje na otocima zadužio kotarska rukovodstva Krka.[10] Stoga KK KPH Krk za politički rad na Cresu određuje svog člana Stipu Drpića i člana KK SKOJ-a Krk Ivana Dorčića.[11] Datum njihova dolaska na Cres teško je točno utvrditi, ali je sigurno da su se na Cres prebacili između 13. i 23. rujna 1943. Naime, politički radnici s Krka nisu bili na Cresu u vrijeme akcije boraca Rapske brigade, ali su sigurno prije 23. rujna djelovali na Cresu, jer ih već tada na radu zatiče Jakov Blažević koji se preko Cresa prebacivao u Istru.[12]

7 Franc Potočnik, Koncentracijsko taborišče Rab, Koper 1975, str. 227.

8 Dražen Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, delegata ZAVNOH-a i CK KPH iz Hrvatskog primorja i Istre u jesen 1943. godine, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXI, Rijeka 1977, str. 52.

9 Petar Strčić, Zapisnici sjednica Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Hrvatsko primorje 1943—1945. godine, Rijeka 1975, str. 131.

10 Okružni odbor USAOH-a za Hrvatsko primorje izvještava Glavni odbor USAOH-a za Hrvatsku da je na sjednici od 7. studenog 1943. zbog prostranosti kotara Krk odlučio formirati posebni Kotarski odbor USAOH-a za Cres i Lošinj (Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje Tajništvu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku od 22. XI 1943, film u Muzeju narodne revolucije Rijeka).

11 Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 186—187.

12 D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 51.

13 Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u Muzeju narodne revolucije Rijeka (dalje: MNR).

14 Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 187.

15 Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR; Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 187. Mahmud Konjhodžić navodi da je bio formiran NOO za kotar Cres (M. Konjhodžić, Zapisi sa sedam otoka, n. dj., str. 31). Za takvu tvrdnju u sačuvanim primarnim izvorima nema osnova. Jakov Blažević u svom izvještaju govori o privremenom GNOO-u (D. Vlahov, Izvještaji

Politički radnici s Krka prebacili su se u Cres s 38 novomobiliziranih boraca koji su razoružali talijansku posadu od oko 300 vojnika.[13] Vlast u gradu preuzela je Komanda mjesta kojom je rukovodio istaknuti antifašist iz Cresa Gašpar Purić.[14] Tek nakon razoružavanja talijanske posade i stvarnog preuzimanja vlasti, formiran je privremeni Gradski NOO Cres u kojem su se svojim radom i zalaganjem isticali Enso Penna, Dinko Murljačić, učitelj iz Miholjčice te predstavnik omladine u NOO-u Jambrecić.[15] Razoružavanje talijanske posade u Cresu, osnivanje Komande mjesta, partizanske straže i privremenog Gradskog NOO-a izvršeno je do 23. rujna.[16] Na inicijativu Jakova Blaževića koji je upravo tog dana boravio u Cresu uhapšeno je 14 istaknutih fašističkih funkcionara što je imalo veoma pozitivan politički efekt.[17] Naime, organi nove narodne vlasti pokazali su tim činom svoju moć i odlučnost da obračunaju sa snagama koje su više od dvadeset godina terorizirale stanovništvo. Bilo je to presudno za uključivanje stanovništva Cresa u narodnooslobodilački pokret.[18]

Dok su politički radnici s Krka koristeći početni uspjeh antifašista Cresa radili na uključivanju otoka u NOP, Štab 13. divizije i Komanda Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru pripremali su likvidaciju četničkih snaga na Lošinju. U noći 24/25. rujna 1943. izvršen je desant na otoke Lošinj i Cres. U toj operaciji sudjelovala je 1. brigada i Bataljon »Matija Gubec« 13. primorsko-goranske divizije, te transportni i naoružani brodovi Komande Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru.[19] U toku 25. rujna oslobođeni su Veli i Mali Lošinj, zarobljeno je oko 250 četnika, dok se dio četnika s porodicama uspio izvući iz borbe, ukrcati na brodove i prebaciti u Italiju.[20] Snage 13. divizije se nisu dugo zadržale na otoku. U razdoblju od 26—28. rujna one su prebačene na sektor Senja.[21] Vlast je preuzela novoformirana Komanda mjesta Lošinj, a obrana otokâ povjerena je četi mornaričke pješadije Komande Mornarice za Hrvatsko primorje i Istru.[22]

Jakova Blaževića, str. 52), a u Izvještaju KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943. govori se o privremenom Mjesnom NOO-u u Cresu. Iz već navedenog izvještaja Okružnog odbora USAOH-a od 22. XI 1943. vidljivo je, da područje Cresa i Lošinja nije bilo organizirano kao poseban kotar, pa prema tome nije mogao biti osnovan KNOO za Cres.

16 D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52.

17 Isto; Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

18 »(...) Našli smo naime odmah par žena sa visokom nacionalnom sviješću, čiji su muževi odnosno očevi u internaciji ili čak ubijeni od fašista. One su prvim nastupom naših prema fašistima bile rezignirane, međutim kad su osjetile, da će se energično postupiti plamtjele su od želje, da bilo u čemu pomognu. Skupštinama se svi rado odazivaju i na održanoj skupštini toga dana na poziv da ulaze u našu vojsku, prijavilo se iste večeri oko 20, ranije još više.« (D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52).

19 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), tom V, knjiga 19, str. 491—493; Zbornik, VIII, 1, str. 60—62.

20 Isto; B. Latas, Četnici iz Like u službi Nemaca, n. dj., str. 195—198.

21 Zbornik, V, 19, str. 491—493; Zbornik, VIII, 1, str. 60—62; K. Pribilović, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju, n. dj., str. 364.

22 J. Černi, Formiranje Mornarice NOVJ, n. dj., str. 554—557; J. Vasiljević, Nemački desant na Cres i Lošinj, n. dj., str. 843—853; Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

Likvidacijom četničkih snaga na Lošinju stvorena je osnova za djelovanje kotarskih rukovodstava Krka na čitavom području otokâ. Putem redovite veze Krk—Žmerg na Cres su upućeni pored Drpića i Dorčića, Josip Vodinelić, Josip Brusić, Antica Toncabelić, Branko Žic i Berto Polić-Dugi sa zadatkom da na tim kvarnerskim otocima osnuju organe narodne vlasti i organiziraju masovne antifašističke organizacije.[23]

Razvoj NOB-a na Cresu i Lošinju 1943. godine

Politički radnici upućeni na Cres i Lošinj imali su veoma složen zadatak s obzirom na dugogodišnju odvojenost otokâ od matice zemlje i neobaviještenost stanovništva o događajima u ostalim krajevima Jugoslavije. Bilo je, dakle, nužno istovremeno raditi na tumačenju političkih prilika u Jugoslaviji i svijetu, objašnjavati ciljeve i zadatke NOB-e, a istovremeno stvarati organizacije NOP-a i organe narodne vlasti.[24] Bilo je potrebno ukazivati na rukovodeću ulogu KPJ u NOB-u i političku platformu Partije, te tako suzbijati poimanje komunizma kao društvenog zla opasnog za sve slojeve stanovništva, a posebno za crkvu i vjernike, u što je fašistička vlast godinama uvjeravala žitelje otokâ[25] Bilo je, zatim, nužno objasniti da partizani i četnici nisu ista jugoslavenska vojska,[26] da partizani otoke nisu okupirali nego oslobodili, pa upravu treba da preuzmu organi narodne vlasti, da su odlukom ZAVNOH-a Cres i Lošinj postali sastavni dio Hrvatske i Jugoslavije, da je talijanska fašistička vlast likvidirana, ali da rat još nije završen i da se nužno treba organizirati i uključiti u borbu za konačnu pobjedu.[27] Političko djelovanje u gradovima bilo je otežano, jer je denacionalizacija i dugogodišnja fašistička vladavina ostavila duboke tragove. Većina stanovnika nije razumjela hrvatski jezik, pa je sporazumijevanje, a pogotovo tumačenje ciljeva NOB-a predstavljalo teškoću za političke radnike koji nisu govorili talijanski jezik.[28] Stanovništvo sela, gdje dugogodišnje denacionalizatorsko djelovanje nije imalo osobitog uspjeha, pristupalo je NOP-u bez rezerve.[29]

S osobitim oduševljenjem u NOP se uključivala omladina, iako je nepoznavanje hrvatskog jezika, pogotovo u gradovima, predstavljalo stanovitu teškoću. Omladina je predano radila: pisala parole, provodila sabirne akcije, organizirala zabave i trudila se da nauči hrvatski jezik.

[23] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 187—189; Isti, Veze NOP-a, n. dj., str. 106.

[24] D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52.

[25] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

[26] Isto; Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 188.

[27] D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52; Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

[28] Isto, Talijanski jezik znala je jedino Antica Toncabelić koja je i vršila ulogu prevodioca (Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 189).

[29] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR; D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52.

[30] Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje Tajništvu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku od 22. XI 1943, film u MNR.

[31] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

[32] Isto. U Izvještaju Ivana Dorčića bez naznake datuma, navodi se da su

U tom su joj podršku pružali tek osnovani odbori USAOH-a koji su uz pomoć političkih radnika s Krka, organizirali tečajeve hrvatskog jezika.[30] Međutim, malobrojni aktivisti s Krka i sami nedovoljno spremni za takav vid djelatnosti nisu mogli mnogo uraditi u kratkom razdoblju. Sudeći po izvještajima, tečajevi hrvatskog jezika sastojali su se uglavnom od učenja partizanskih pjesama s tekstovima na hrvatskom jeziku.[31] Jezične razlike, čini se, nisu predstavljale osobitu prepreku, jer su u razdoblju od nepuna dva mjeseca osnovane mnoge mjesne organizacije i mjesni odbori USAOH-a. U Cresu je djelovao Mjesni odbor USAOH-a od 3 člana, u Beleju od 5 članova, u Ustrinju od 4 člana, u Štivanu od 8 članova, u Martinšćici od 5 članova, u Valunu od 5 članova i Mjesni odbor USAOH-a u Malom Lošinju za koji nije moguće utvrditi broj članova.[32] Rad velikog broja organizacija Ujedinjenog saveza antifašističke omladine nisu više mogla koordinirati rukovodstva KK SKOJ-a i Kotarskog odbora USAOH-a Krk. Uviđajući to Okružni odbor USAOH-a za Hrvatsko primorje 7. studenog donosi odluku o formiranju posebnog kotarskog odbora USAOH-a za Cres i Lošinj.[33] Iako je realizaciju te odluke osujetila njemačka okupacija otokâ, nesumnjivo je odluka Okružnog odbora USAOH-a bila uvjetovana masovnošću i brojnošću omladinskih organizacija, a i odgovarajućim kadrovskim potencijalom u mjesnim odborima USAOH-a na Cresu i Lošinju.

Uporedo sa stvaranjem organizacije USAOH-a, odvijao se rad na formiranju organa narodne vlasti. Uz veliku pomoć učitelja Murljačića privremeni NOO-i osnovani su u selima: Beli, Dragozetići, Pridošica, Orlec, Loznati, Belej, Štivan, Martinšćica, Valun, a povjerenici NOP-a postojali su gotovo u svim mjestima.[34] Privremeni gradski NOO djelovao je u Cresu, a vjerojatno i u Malom Lošinju.[35] Mjesni NOO bio je osnovan i na Unijama,[36] a zasigurno su djelovali povjerenici NOP-a u Nerezinama, Čunskom, Svetom Petru i Velom Lošinju.[37] Iako odbornici nisu bili upućeni u organizacijsku strukturu NOO-a, način djelovanja i ulogu NOO-a, nastojali su svim silama obavljati postavljene zadatke: politički djelovati, organizirati cjelokupni život na otocima i provoditi mobilizaciju za NOVJ. Nedovoljno organizacijski učvršćeni, bez ikakva iskustva u radu ni novoosnovani NOO-i, a ni komande mjesta uza sav trud nisu organizirano i povezano djelovali. Kotarski NOO Krk i Okružni NOO za Hrvatsko primorje opterećeni mnogobrojnim zadacima nisu

u Malom Lošinju nakon njemačke okupacije nastavila raditi samo 3 člana Mjesnog odbora USAOH-a, što znači da je Odbor prilikom formiranja imao mnogo više članova (Izvještaj Ivana Dorčića bez datacije, film u MNR).

[33] Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje Tajništvu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku od 22. XI 1943, film u MNR.

[34] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 188—189; Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

[35] Isto; D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52. U svojim sjećanjima Ivan Dorčić navodi: »U formiranju NOO-a imali smo teškoća, naročito u gradovima Cresu i Lošinju« iz čega bi se dalo zaključiti da je NOO bio formiran i u Lošinju (Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 189). Međutim, u Izvještaju Ivana Dorčića bez naznake datuma ne spominje se NOO u Malom Lošinju (Izvještaj Ivana Dorčića bez datacije, film u MNR).

[36] I. Buić, Od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, n. dj., str. 26—27.

[37] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 188—189.

bili u mogućnosti pružiti odgovarajuću pomoć novoosnovanim NOO-ima. Ni malobrojni aktivisti upućeni s Krka nisu mogli koordinirati rad mnogobrojnih mjesnih i gradskih NOO-a na području otokâ. Stoga oni u svojim izvještajima ukazuju na neophodnost osnivanja posebnog kotarskog NOO-a koji će biti u stanju koordinirati rad NOO-a, pružati im pomoć i davati upute za rad.[38] Kotarski NOO za Cres i Lošinj, međutim, nije bio osnovan,[39] a osnovni uzroci su najvjerojatnije bili nedostatak iskusnih kadrova i relativno kratko razdoblje slobode.

Novosonovani organi narodne vlasti na Cresu i Lošinju su u okviru svojih mogućnosti ipak nastojali rješavati postojeće probleme. Jedan od bitnih bila je opskrba stanovništva živežnim namirnicama. Opskrba stanovništva, pa i ona racionirana, nakon kapitulacije Italije nije bila osigurana, čime su osobito bili pogođeni gradovi. Gradski i mjesni NOO-i nisu raspolagali vlastitim zalihama, pa bez pomoći viših organa narodne vlasti nisu bili u stanju osigurati redovitu opskrbu. Da bi ipak kako-tako zaštitili stanovništvo i spriječili skok cijena, komande mjesta i NOO-i su maksimirali cijene osnovnim živežnim namirnicama.[40] Okružni NOO za Hrvatsko primorje nastojao je, u okviru svojih mogućnosti, pružiti pomoć Cresu i Lošinju. Dopremanje živežnih namirnica na otoke, međutim, nije bilo jednostavno organizirati, kako zbog oskudnih izvora u čitavom Hrvatskom primorju, tako i zbog nedostatka brodskog prostora. Gospodarski odjel Okružnog NOO-a dodijelio je otocima pomoć od 500.000 kuna u duhanu,[41] a neke količine namirnica uspio je osigurati i dopremiti na otoke tek 12. studenog, pa su one pale u ruke njemačkim invazionim snagama koje su već 13. studenog ovladale područjem Lošinja i Cresa.[42]

U istom razdoblju organi narodne vlasti su vršili pripreme za početak rada škola s hrvatskim i talijanskim nastavnim jezikom. Većina školskih obveznika upisala se u hrvatske škole, a samo dio obveznika s Lošinja izrazio je želju da pohađa škole s talijanskim nastavnim jezikom.[43] Najvjerojatnije je na osnovi podataka o provedenim upisima Kulturno-prosvjetni odsjek Okružnog NOO-a donio odluku o otvaranju škola na Cresu i Lošinju, s tim, da na Lošinju započne radom i škola s talijanskim nastavnim jezikom.[44] Učitelje za rad u školama s hrvatskim nastavnim jezikom nastojao je osigurati Okružni NOO. Stoga je u početku listopada 1943. godine uputio na Cres učitelje iz Crikvenice.[45] Početak školske nastave, međutim, nije uslijedio zbog intervencije njemačkih snaga, pa je čitav napor organa narodne vlasti na Cresu i Lošinju i Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje zaustavljen već u toku priprema.

Mobilizacija boraca za NOV bila je također briga NOO-a i komanda mjesta na otocima. U Cresu su se do 23. rujna pozivu za stupanje u jedinice NOVJ dobrovoljno odazvala 22 muškarca, ali s tim, da budu uključeni u partizanske jedinice koje djeluju na području otoka.[46] Do sredine studenog, tj. do njemačke okupacije otoka, s Cresa se u jedinice NOVJ javilo 80 dobrovoljaca.[47] U istom razdoblju na Lošinju je bilo mobilizirano 60 vojnih obveznika.[48] Uzevši u obzir činjenicu da je stanovništvo otokâ bilo prije kratkog vremena upoznato s ciljevima NOB-a i da su vojni obveznici već prije mobilizirani u vojsku Kraljevine Italije, takav odziv u jedinice NOVJ može se smatrati uspjehom novoosnovanih organa narodne vlasti i političkih radnika na otocima.

Budući da je NOB na Cresu i Lošinju bio tek u početnoj fazi, mora se konstatirati da je postignut ogroman uspjeh što je garantirao političko i idejno učvršćivanje snaga NOP-a, njihovo organizirano djelovanje i u krajnjoj liniji bio garancija pobjede nacionalnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije na području tih kvarnerskih otokâ. Uspješan razvoj NOB-a prekinula je, međutim, ofenziva njemačkih snaga poduzeta u prvoj polovini studenog 1943. godine.

NOB na Cresu i Lošinju u razdoblju njemačke okupacije i konačno oslobođenje otokâ u travnju 1945. godine

Nakon zaposjedanja Istre, dijela Hrvatskog primorja i stvaranja operativne zone »Jadransko primorje« u početku listopada 1943. godine, njemačka komanda je planirala zaposjedanje otoka Krka, Cresa i Lošinja. Uspostavljanjem kontrole nad tim kvarnerskim otocima njemačka komanda je željela osigurati pomorske veze između svojih snaga u Istri i snaga u Dalmaciji. Za izvođenje operacije bile su predviđene snage 191. i 194. puka njemačke 71. pješadijske divizije.[49]

Desant na otoke Cres i Lošinj izvršile su jedinice 191. puka podijeljene u tri grupe. U ranim jutarnjim satima 13. studenog 1943. dvije grupe koje su imale zadatak da zaposjednu Mali Lošinj i utvrđenje na Tovaru, iskrcale su se na Čikatu i u neposrednoj blizini Malog Lošinja. Treća grupa 191. puka prebačena je u Osor da bi spriječila uništenje pokretnog mosta između otoka Cresa i Lošinja i osigurala nastupanje ostalih snaga puka prema Cresu.[50] Četa mornaričke pješadije od 148 boraca nije se mogla efikasno suprotstaviti njemačkim snagama, pa je 191. puk u toku 13. i 14. studenog potpuno ovladao otocima Lošinjem i Cresom.[51] Prema izvještajima KK KPH Krk u napadu njemačkih jedinica poginulo je, ili je bilo strijeljano oko 100 boraca i aktivista NOP-a.[52]

[38] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR.

[39] Vidi bilješku 15. Dokumenat Okružnog NOO-a u kojem se spominje KNOO Cres može ukazivati samo na namjeru da se takav organ narodne vlasti formira (V. Antić, Sjedinjenje s domovinom, n. dj., str. 14). O toj namjeri svjedoče uostalom i drugi već navedeni primarni izvori (Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje Tajništvu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku od 22. XI 1943. i Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR).

[40] D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52.

[41] P. Strčić, Zapisnici sjednica Okružnog, n. dj., str. 72.

[42] Izvještaj Ivana Dorčića bez datacije, film u MNR.

[43] Izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje Tajništvu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku od 22. XI 1943, film u MNR.

[44] P. Strčić, Zapisnici sjednica Okružnog, n. dj., str. 73.

[45] V. Antić, Sjedinjenje s domovinom, n. dj., str. 14.

[46] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 29. IX 1943, film u MNR; D. Vlahov, Izvještaji Jakova Blaževića, n. dj., str. 52.

[47] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 187.

[48] Izvještaj Ivana Dorčića bez datacije, film u MNR.

[49] J. Vasiljević, Nemački desant na Cres i Lošinj, n. dj., str. 843—853.

[50] Isto; B. Mamula, Partizanske akcije Mornarice NOVJ, n. dj., str. 655—672; Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (dalje: VII), sig. NAV-N-T-313-F-485.

[51] Isto.

[52] Izvještaj Ivana Dorčića bez datacije, film u MNR.

Nakon zaposjedanja Lošinja i Cresa njemačke snage su sistematski pretraživale područje otoka.[53] Patrole su svakodnevno krstarile terenom, pretresale kuće i hapsile suradnike NOP-a uz pomoć nekih članova fašističke stranke koji su se odmah povezali s novim okupatorom.[54] U isto doba njemačke okupacijske vlasti nastojale su pridobiti stanovništvo gradova obećavši mu dnevnu potporu od 30 lira i besplatnu opskrbu osnovnim živežnim namirnicama.[55]

Teror njemačkih okupacijskih snaga uvjetovao je prestanak rada još uvijek nedovoljno idejno i organizacijski učvršćenih NOO-a i omladinskih organizacija. Svakodnevno patroliranje i pretresi onemogućili su privremeno boravak aktivista upućenih na politički rad, pa su se oni vratili na Krk.[56] To, međutim, ne znači da je njemačkim snagama uspjelo likvidirati NOB na Cresu i Lošinju. Suradnici NOP-a koji nisu bili otkriveni nastavili su djelovati, ali im je za nastavak rada bila potrebna pomoć iskusnih ilegalaca koji će organizirati rad i povezivanje aktivista NOP-a u novonastalim uvjetima. Na kotarskom savjetovanju SKOJ-a za Krk održanom 4. i 5. siječnja 1944. zaključeno je da se politički radnici ponovo upute na Cres.[57] U toku istog mjeseca ilegalnom vezom između Torkula na Krku i Lupeške Drage na Cresu ponovo je na politički rad upućen Stipe Drpić dobar poznavalac prilika i suradnika NOP-a na Cresu.[58] Drpić je uspio povezati pojedine aktiviste NOP-a na selima, uspostaviti veze sa suradnicima NOP-a u gradu Cresu i preko ilegalnih veza uručiti porodicama pisma boraca upućena iz partizanskih jedinica u Primorju, Lici i Kordunu.[59] U polovini ožujka 1944. godine na Cres se ponovo prebacio Josip Vodinelić, a zatim i Berto Polić.[60] Uz pomoć iskusnih političkih radnika s Krka, NOP na Cresu je ponovno oživio, dakako, sada u ilegalnim uvjetima. Veze sa suradnicima NOP-a na Lošinju, međutim, nisu bile uspostavljene. Stoga je u početku rujna 1944. godine OK KPH za Hrvatsko primorje uspostavljanje veze s Lošinjem povjerio Kotarskom komitetu KPH Pag.[61] U početku studenog KK SKOJ-a Pag održavao je vezu s pet omladinaca na Lošnju i putem te veze na Lošinj je stizala ilegalna partizanska štampa na talijanskom jeziku.[62] Krug simpatizera NOP-a zasigurno se širio, jer KK SKOJ-a Pag

[53] Isto.

[54] Isto.

[55] Isto.

[56] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 187; Isti, Veze NOP-a, n. dj., str. 107.

[57] Izvještaj OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku, nedatiran, film u MNR.

[58] Lj. Karabaić, Kvarnerski otoci u NOR-u, n. dj., str. 188; Isti, Veze NOP-a, n. dj., str. 108.

[59] Opširnije o tome pisao je Mahmud Konjhodžić (M. Konjhodžić, Zapisi sa sedam otoka, n. dj., str. 33—34).

[60] Izvještaj KK SKOJ-a Krk od 15. III 1944, film u MNR.

[61] Izvještaj KK KPH Pag od 9. VIII 1944. i Izvještaj Ivice Baretića od 8. IX 1944. Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje, film u Centru za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara — Rijeka, sig. XLIV/183—184 i XLIV/298—299.

u svojim izvještajima traži veći broj primjeraka ilegalne partizanske štampe.[63]

Negdje u isto doba, tj. u kolovozu 1944. godine, povezivanje s otokom Lošinjem preuzima Oblasni komitet KPH i Oblasni NOO za Istru. Na inicijativu oblasnih rukovodstava Istre Okružni NOO Pula je na područje otoka Lošinja uputio člana KNOO-a Prodol Ivana Buića.[64] Na kraju kolovoza Buić je uspostavio vezu sa suradnicima i simpatizerima NOP-a na otocima Unije, Susak i Ilovik, a putem seoskih NOO-a osnovanih na tim otocima čvrstu vezu sa suradnicima NOP-a u Velom i Malom Lošinju.[65] Nešto kasnije, uz pomoć obavještajca Vojna Kamalića, osnovan je NOO i u Nerezinama.[66] Tako je zalaganjem KK KPH Pag i Okružnog NOO-a Pula ponovo oživio NOP i na području otoka Lošinja.

Na kraju rujna 1944. godine područje otoka Cresa i Lošinja postalo je sastavni dio oblasti Istra.[67] Naime, odlukom Oblasnog NOO-a za Istru o reorganizaciji oblasti, kotar Cres—Lošinj bio je uključen u okrug Pula.[68] Istodobno uspostavljen je kontakt sa Štabom II POS-a na Istu, a putem radio-stanica II POS-a na Unijama i stalna veza s partizanskim jedinicama i oblasnim rukovodstvima u Istri.[69] U rujnu i listopadu mornarička pješadija II POS-a izvršila je nekoliko akcija na Cresu i Lošinju u namjeri da likvidira njemačke posade u Punti Križa, Osoru i Velom Lošinju.[70] Iako ciljevi tih akcija nisu bili u potpunosti realizirani, pojava i aktivnost partizanskih snaga povoljno je djelovala na širenje i razvoj NOP-a na otocima.

U veljači 1945. godine na oslobođenom Olibu je bio konstituiran Kotarski NOO Cres—Lošinj koji je pripremao za preuzimanje vlasti nakon oslobođenja otokâ.[71] Istodobno je mnogo dobrovoljaca s Lošinja i Cresa stupilo u jedinice NOV. Naime, suradnici NOP-a iz Malog Lošinja dostavili su vijest o namjeri njemačke okupacijske vlasti da provede mobilizaciju, pa su uz pomoć Štaba II POS-a veće grupe dobrovoljaca iz Malog i Velog Lošinja, Nerezina, Svetog Jakova i Punte Križa prebačene na slobodni teritorij Zadra, Oliba i Ilovika.[72] Bio je to još jedan krupni uspjeh suradnika i aktivista NOP-a na Cresu i Lošinju.

[62] Izvještaj KK SKOJ-a Pag od 17. XI 1944. i Izvještaj OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje od 25. XI 1944, film u MNR.

[63] Izvještaj KK SKOJ-a Pag od 6. XII 1944, film u MNR.

[64] I. Buić, Od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, n. dj., str. 25.

[65] Isto, str. 26—30.

[66] Isto, str. 32.

[67] Herman Buršić, Razvoj narodne vlasti u južnoj Istri, *Pazinski memorijal* 6, Pazin 1977, str. 204; Mario Mikolić, Narodna vlast u Istri od jeseni 1944. do jeseni 1945. godine, *Pazinski memorijal* 9, Pazin 1979, str. 93.

[68] Isto.

[69] I. Buić, Od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, n. dj., str. 29—30.

[70] VII, kut. 2023, reg. br. 1/1—7; Zbornik, VIII, 3, str. 118—122, 144. i 163; Josip Vrtačnik, Pomorsko-desantna dejstva jedinica II POS-a, *Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ*, Rijeka 1975, str. 134 i 136.

[71] I. Buić, Od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja, n. dj., str. 35.

[72] Isto.

[73] Isto, str. 40.

U travnju 1945. godine bila su formirana sva kotarska rukovodstva i sve kotarske ustanove nužne za preuzimanje vlasti na Lošinju i Cresu.[73] Na kraju istog mjeseca jedinice 9. divizije 4. armije JA i Kvarnerskog odreda mornaričke pješadije izvršile su desant na otoke Cres i Lošinj. U toku 20. travnja 3. brigada 9. divizije oslobodila je Osor i likvidirala otpor njemačkih snaga iz utvrđenja Tovar. Istovremeno je 2. brigada 9. divizije oslobodila Cres, dok je Kvarnerski odred mornaričke pješadije oslobodio Veli i Mali Lošinj. Borbe s njemačkim snagama vođene su do 22. travnja. U jutarnjim satima tog dana dijelovi 2. brigade 9. divizije skršili su i posljednji otpor njemačkih snaga u Ivanji na Cresu.[74] Time je borba za oslobođenje otokâ Cresa i Lošinja, koji su više od dvadeset godina bili odvojeni od matice zemlje, bila uspješno okončana.

[74] VII, kut. 2074, reg. br. 25/2f-3; Zbornik, VIII, 3, str. 549—550, 558—560; Zbornik, XI, 4, str. 361—366; Oslobodilački pohod na Trst, n. dj., str. 179—180.

Robert Matijašić

NEOBJAVLJENI ANTIČKI MATERIJAL S OTOKA CRESA I LOŠINJA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU ISTRE U PULI

Predmet ovog priloga će biti antički sitni arheološki materijal porijeklom s otoka Cresa i Lošinja. Obuhvaća gotovo pedesetak predmeta različitih funkcionalnih kategorija: keramika, metal, staklo, kost, što se čuvaju u Arheološkom Muzeju Istre u Puli.

Katalog materijala je sačinjen prema tekućem privremenom inventaru Muzeja, prema njegovu antičkom dijelu. U tom je inventaru nalazište uneseno tek kao kriptička bilješka, najčešće »Cres« ili »Osor«, bez pobliže definicije i determinacije nalaza. Izuzetak predstavlja jedna manja skupina predmeta koji su nađeni prilikom boravka puljskih arheologa na otocima (B. Bačić, B. Marušić, J. Mladin) u povodu arheoloških radova ili uređenja muzejske zbirke u Osoru, pri čemu se u okvirima mogućnosti obavljalo manje reambulacije nekih lokaliteta. Iz izvještaja iz arhive Muzeja je vidljivo koji su to predmeti nađeni u tim prilikama, i gdje, te je to u opisu predmeta točno navedeno.

Prema raspoloživim podacima, najveći broj predmeta potječe s antičke nekropole na lokalitetu Kavanela kod Osora, gdje su se pokapali pokojnici iz tog antičkog grada na prelazu dvaju otoka. Nekropola je istražena u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, te nemamo pouzdanih inventarskih podataka o točnim okolnostima nalaza za te predmete.

Predmeti su u Arheološki muzej Istre u Puli došli u toku pedesetih godina, kad je, nakon što je 1947. godine po nalogu Vlade NR Hrvatske oživjela arheološka djelatnost u Istri, nadležnost pulskog muzeja proširena i na otoke Cres—Lošinj, tako da je Muzejska zbirka u Osoru postala područnom zbirkom puljskog muzeja.

KATALOG:

1. Zdjelica od fine keramike sivo-plave boje, bez sjajnog premaza stijenki karakterističnog za tip »terra nigra«. Rub je okomit i nezadebljan, profil tijela lagano zaobljen, a počiva na uskoj, malo izraženoj nožici punog profila. Na tijelu s vanjske strane jedan blagi horizontalni urezani žljeb. Promjer: 8,8 cm, Visina: 4,9 cm. Inv. br. A-3579.

2. Zdjelica od fine keramike sivo-plave boje, slična prethodnoj, s malo izraženijim tijelom, potpuno glatke površine. Promjer: 10,5. Visina 5 cm. Inv. br. A-3580.

3. Lončić od keramike oker-sive boje, grube izrade. Rub je koso razvrnut, nezadebljan, profil tijela trbušast, konično se sužava prema uskom ravnom dnu. U fakturi keramike jako dolaze do izražaja primjese pijeska i zrnaca zemlje, a veći dio površine je prekriven konkrecijama, jer je pronađen u zaljevu južno od Osora. Lončić je oštećen, te dio oboda i ramena nedostaje. Promjer 9,6 cm. Visina 9,2 cm. Inv. br. A-18739.

4. Ulomak diska veće uljanice od keramike smeđe-sive boje, dobre fakture, s visokim reljefom izrađenim u kalupu i dorađenim urezivanjem oštrim predmetom, s prikazom legionarskog oklopa: antropomorfni oklop *(lorica)* s kožnim vratnim dijelom i kožnim remenima koji sežu do natkoljenica *(pteriges)*. S donje strane površina je svjetlija i ukrašena urezanim koncentričnim krugovima. Oštećeno na rubovima. Površinski nalaz iz grada Osora, 31. kolovoza 1953. Dužina 4,1 cm. Širina 5 cm. Debljina 0,3 cm. Visina reljefa 0,5 cm. Inv. br. A-3780.

5. Lonac od keramike crne boje, s krupnim zrncima pijeska u agregatu u presjeku. Rub je malo zadebljan i razvrnut, rame oblo, tijelo jajolika oblika, i konično se spušta u ravno dno. Debele stijenke posude su ukrašene s vanjske strane gustim češljastim ornamentom podijeljenim u tri zone horizontalnim pojasevima ureza. Promjer 22 cm. Visina 24 cm, Inv. br. A-3226.

6. Lonac od keramike crne boje, s krupnim zrncima pijeska u agregatu presjeka. Otvor je širok, s malo zadebljanim rubom duž kojeg teče nekoliko urezanih linija, dok je vanjska strana utiskivanjem valovito ukrašena. Tijelo je jajasta oblika, sa širokim ravnim dnom. Vanjska površina ukrašena gustim češljastim ornamentom podijeljenim u tri zone pojasevima horizontalno urezanih linija. Promjer 30 cm. Visina 32 cm. Inv. br. 3244.

7. Poklopac amfore od grube crvenkaste keramike s mnogo primjesa zrnaca pijeska i smrvljene crvene opeke, grube izrade i prilično oštećen. Okruglog oblika s grubom bradavicom apliciranom na sredini gornje površine. Promjer 8,6 cm. Visina 1,6 cm. Visina bradavice 1,6 cm. Inv. br. A-18716.

8. Poklopac amfore od tamne keramike potamnjele gorenjem. Okrugla oblika s nepravilnom bradavicom apliciranom na sredini gornje površine. Jedva vidljive dvije nasuprotno aplicirane plastične trake. Promjer 10 cm. Visina 1,6 cm. Inv. br. A-18717.

9. Poklopac amfore od tamne keramike zelenkaste boje, loše, porozne fakture. Okrugla oblika s bradavicom apliciranom na sredini gornje površine. Lagani konkavni oblik. Prilinčo oštećeno s tragovima plastičnih traka. Promjer 9,2 cm. Visina 1,2 cm. Inv. br. A-18715.

10. Ukrasna igla od plavog stakla. Na donjem kraju završava šiljkom, dok se na drugom širi u dva kraka ukrašena sitnim rebrima, koji su između sebe tvorili otvor, sada prelomljen. Okrugli presjek tijela igle lagano prelazi u eliptični pri vrhu i pri dnu. Dužina 14,4 cm. Promjer 0,3 cm. Inv. br. A-3252.

11. Mala zdjelica od prozirnog stakla blijedozelene boje. Rub je kružno zadebljan i uvrnut, tijelo zaobljeno i prelazi u nisku nogu kružnog presjeka. Dno je lagano uvučeno s donje strane i tvori lagani konus. Promjer 6,4 cm. Visina 3,1 cm. Promjer noge 3,2 cm. Inv. br. A-3247.

12. Duboka zdjelica od prozirnog plavog stakla s mliječno bijelim venaturama, nerebrenog tijela. Izraziti S-profil tijela s okomitim, nezadebljanim rubom je raščlanjen plastično izvedenim lukovima koji idu od prijelaza ramena i tijelo do dna. Vrat je lagano naglašen plastičnim horizontalnim rebrima, dno konkavno, bez izrazite noge. Promjer 7,6 cm. Visina 5,7 cm. Promjer dna 4,7 cm. Visina 5,7 cm. Inv. br. A-3250.

13. Ola od prozirnog stakla svjetlozelenkaste boje. Rub je razvrnut, s vanjske strane dvostruko stepenasto profiliran i zadebljan. Vrat nije izražen i prelazi u loptasto tijelo s konkavnim dnom. Promjer 16,6 cm. Visina 15 cm. Promjer otvora 6 cm. Inv. br. A-3264.

14. Staklena ručkica posude, od stakla bijele boje s plavim dugmetom. Visina 2,3 cm. Širina 0,7 cm. Inv. br. A-3254.

15. Lakrimarij od prozirnog zelenkastog stakla. Rub je konično razvrnut, prijelaz dugog vrata u tijelo malo naglašen, tijelo i dno zaobljeni, nešto debljih stijenki. Visina 10,2 cm. Promjer tijela 2,5 cm. Promjer otvora 2,5 cm. Inv. br. A-3467.

16. Koštana igla s oblom glavicom, okrugla presjeka, tijelo prelomljeno prema donjem dijelu, također okruglog presjeka. Dužina 6,7 cm. Promjer tijela 0,3 cm. Promjer glavice 0,7 cm. Inv. br. A-3291.

17. Koštana igla s rupicom izvedenom svrdlom ispod koničnog završetka, prelomljena na sredini tijela okruglog presjeka. Dužina 4,4 cm. Promjer 0,35 cm. Inv. br. A-3287.

18. Ulomak koštane igle okrugla presjeka tijela, sa šiljkom na jednom kraju. Dužina 5,5 cm. Promjer 0,3 cm. Inv. br. A-3279.

19. Ulomak koštane igle nejednake debljine tijela, okrugla presjeka, sa šiljkom na jednom kraju. Dužina 5,8 cm. Debljina 0,5 cm. Inv. br. A-3277.

20. Ulomak koštane igle okrugla presjeka tijela, prelomljena na oba kraja. Dužina 5 cm. Debljina 0,6 cm. Inv. br. A-3283.

21. Koštana igla okrugla presjeka tijela, zašiljena na jednom kraju, s lopatasto izdubljenim drugim krajem. Dužina 7,7 cm. Debljina 0,4 cm. Inv. br. A-3280 b.

22. Koštana igla eliptičnog presjeka tijela, s većom izduženom rupom na sredini, odlomljena na jednom kraju. Dužina 8,4 cm. Promjer tijela 1,3 cm. Inv. br. A-3285.

23. Koštana igla nepravilnog oblika s okruglom rupicom na vrhu. Tijelo je okruglog presjeka, vrh eliptičnog presjeka. Dužina 10,2 cm. Promjer 0,8 cm. Inv. br. A-3285.

24. Ulomak koštane igle, okrugla presjeka tijela, s vrhom obrađenim u obliku stošca, ispod toga je rupica za provlačenje niti izvedena dvostrukim bušenjem. Dužina 7,4 cm. Promjer 0,5 cm. Inv. br. A-3286.

25. Ulomak koštane igle s višestruko profiliranom glavicom eliptičnog presjeka, dok je tijelo okrugla presjeka. Dužina 7,4 cm. Debljina 0,5 cm. Inv. br. A-3288.

26. Koštana igla zašiljena na oba kraja, okrugla presjeka tijela. Dužina 9,5 cm. Debljina 0,7 cm. Inv. br. A-3278.

27. Brončana igla prekrivena zelenom patinom, kružnog presjeka tijela, glavica s dvije rupice različitog promjera. Vrh je malo zadebljan prizmatičnom glavicom, dok je drugi kraj raskucan. Dužina 7,9 cm. Debljina 2 cm. Inv. br. A-18732.

28. Ulomak igle od bronce sa zelenom patinom, kružnog presjeka tijela, prelomljena na lagano raskucanoj glavici s otvorom. Dužina 7,9 cm. Debljina 0,25 cm. Inv. br. A-18735.

29. Igla od bronce s plemenitom patinom na površini. Malo raskucana, probušena glavica, okrugli presjek tijela sa zašiljenim vrhom. Dužina 7,6 cm. Debljina 0,2 cm. Inv. br. A-18741.

30. Igla od bronce sa zelenom patinom, s malo raskucanom probušenom glavicom, okrugla presjeka tijela. Dužina 7,2 cm. Debljina 0,25 cm. Inv. br. A-18731.

31. Brončana uljanica, mjestimično oštećena i korodirane površine. Veliki otvor za ulje je uokviren masivnom profilacijom, obod otvora je mjestimično oštećen. Na prijelazu u nos dvije stilizirane volute naznačuju imitaciju keramičkih uljanica s volutama. Između diska i otvora na nosu je vidljiv trag kružne aplikacije za vješanje. Aplikacija iste funkcije je vidljiva u ostacima na stražnjoj strani stijenke bazena. Lampica počiva na maloj koničnoj nozi s profilacijom s unutarnje strane. Dužina 8,3 cm. Širina 4,5 cm. Visina 3 cm. Promjer diska 4,3 cm. Promjer noge 2,8 cm. Inv. br. A-

32. Srebrna fibula fragmentarno sačuvana, nedostaje joj igla. Na polukružnom luku trakastog presjeka su prikovana dva niza kuglica, laganom profilacijom prelazi u kratku nogu s dugmetom na vrhu, do

kojeg se nazire ležište igle. Na drugom kraju luka se vidi sloj izgubljene igle izveden sistemom šarnira. Dužina 4,3 cm. Visina 2,3 cm. Inv. br. A-7604.

33. Brončana lijevana koljenasta fibula, s lukom koji je u gornjem dijelu zaobljen, a prijelaz spirale u luk je pločasto raširen. Noga je lagano trapezasta oblika s profiliranim ležištem za iglu. Spirala uništena, od olova, proširena na obje strane. Pronađena u gradu Osoru, 1959. godine. Dužina 3,6 cm. Visina 2,6 cm. Inv. br. A-5644.

34. Fragmentirana brončana fibula sa crnom patinom, nedostaje igla i nožica. Luk je izdužen i uži prema nožici, dok se na dijelu iznad spirale nalaze dvije višestruke profilacije oko čitavog kružnog presjeka. Luk se prema navojima spirale širi, a zatim naglo prelazi u tanju žicu navoja od kojih su sačuvana tri s jedne strane. Dužina 7,4 cm. Visina 2,8 cm. Debljina luka 0,35 cm. Debljina navoja 0,17 cm. Inv. br. A-18714.

35. Masivni brončani lijevani prsten, korodirane hrapave površine, D-profila. Promjer 1,7 cm. Visina 0,7 cm. Debljina 0,4 cm. Inv. br. A-18737.

36. Zlatni prsten deformiranog D-profila. Promjer 1,65. Visina 0,2 cm. Debljina 0,1 cm. Inv. br. A-18738.

37. Prsten od tankog brončanog lima, raskucanih i priljubljenih krajeva. Promjer 1,7 cm. Debljina 0,06 cm. Visina 0,18 cm. Inv. br. A-18736.

38. Masivna brončana lijevana narukvica, korodirane hrapave površine, romboidna presjeka tijela s oštrim bridovima. Promjer 6,4 cm. Debljina 0,5 cm. Inv. br. A-18726.

39. Brončano dugme, kalotasta oblika, šuplje iznutra, izrađeno od lima s crnom patinom. Sastoji se iz dva dijela: kalotastog i pokrovnog na kojem je pričvršćena manja alkica s dvije probušene rupice dijametralno ispod nje. Na prijelazu kalote prema pokrovnom dijelu su urezane dvije tanke paralelne linije oko čitavog opsega. Promjer 1,9 cm. Visina 1,4 cm. Promjer alksice 0,6 cm. Inv. br. A-18713.

40. Masivni brončani čavao za zelenom patinom, četvrtasta presjeka tijela i plosnate glave, zašiljen na drugom kraju. Dužina 9,6 cm. Debljina tijela 0,7 cm. Promjer glave 1,7 cm. Inv. br. A-18730.

41. Igla ukosnica od bronce sa zelenom patinom. Okrugli presjek tijela nejednaka promjera, zašiljen na jednom kraju. Na drugom kraju je glavica oblikovana lijevanjem, u obliku lavlje glave s grivom u iskešenim zubima. Profilirani prijelaz u tijelo. Dužina 10,3 cm. Visina glave 0,7 cm. Debljina tijela 0,3 cm. Inv. br. A-18729.

42. Velika masivna igla za šivanje, od bronce, s okruglim presjekom tijela prema zašiljenom kraju, četvrtastim presjekom prema glavi, gdje je vrh stanjen u žicu i zavrnut u jednostavnu ušicu priljubljenih krajeva. Dužina 12,5. Debljina tijela 0,4 cm. Inv. br. A-18734.

43. Ulomak dvodijelne aplike od masivne bronce sa zelenom patinom. Veći dio je ukrašen profilacijom s tri strane, a gladak je s četvrte. Manji dio na vrhu nosi tragove željeza u koje je kao klin bio pričvršćen. Dva dijela su spojena pomičnim koljenom. Dužina 7,2 cm. Visina 1,2 cm. Najveća širina 1,8 cm. Inv. br. A-18728.

44. Masivni brončani prsten pečatnjak, ravne okrugle glave ukrašene s tri urezana četverokuta u kojima je točkasto udubljeno tri, četiri i šest rupica. Jednostavna profilacija polja glave, a karičica ima polumjesečni D-presjek. Promjer 2,6 cm. Širina karičice 0,7 cm. Promjer glave 1,5 cm. Inv. br. A-3237.

45. Tanka igla ukosnica od bronce, s glavom oblikovanom u obliku jako stilizirane životinjske glave, a četvrtastog presjeka tijela. Dužina 5,8 cm. Debljina 0,18 cm. Inv. br. A-18733.

46. Brončana igla s odlomljenim vrhom i malo fragmentiranom glavom od plave staklene paste, obrađene u poliedričnom obliku brušenjem. Dužina 5,2 cm. Debljina tijela 0,2 cm. Promjer glavice 1,2 cm. Inv. br. A-7601.

47. Brončana pinceta, od tankog brončanog lima, oblikovana u dva približena kraka od jednodjelnog savijenog lima. Dužina 5 cm. Širina kraka 0,4 cm. Inv. br. A-3243.

48. Olovni kotačić, prilično korodiran i deformiran. Sastoji se od vanjskog obruča i četiri radijalne spojnice koje se spajaju u masivnom središnjem dijelu. Promjer 3,7 cm. Debljina 0,4 cm. Inv. br. A-7604.

49. Olovna zrno, obla presjeka, malo eliptično, s oblim krajevima. Dužina 5,4 cm. Širina 2,1 cm. Inv. br. A-18725.

50. Olovno zrno, grublje površine, zašiljen na obje strane, oblo u sredini. Dužina 4,1 cm. Širina 1,9 cm. Inv. br. A-19724.

51. Ulomak žućkasta lagana kamena u obliku male sjekire s rupom, s nekoliko nesuvislo urezanih linija na dvije veće površine. Obli četvrtasti presjek tijela, glatka površina. Dužina 5,5 cm. Širina 2 cm. Visina 1,6 cm. Promjer otvora 0,6 cm. Inv. br. A-18723.

* * *

Kao što je već rečeno, za veliku većinu predmeta s otoka Cresa i Lošinja što se nalaze u Arheološkom muzeju Istre u Puli, nemamo točnijih podataka kojima bi ih mogli točnije smjestiti u vrijeme i prostor. Zbog toga nije moguće nešto određenije reći o mnogim predmetima (većina ih potiče s Kavanele, iz antičke nekropole, a samo manji dio je nađen slučajnim pregledom lokaliteta i za njih imamo točnije i iscrpnije podatke), ovdje ćemo se ograničiti samo na neke napomene o nekima od njih. Većina predmeta u katalogu ima analogija u krajevima oko sjevernog dijela jadranskog bazena, a neki i u udaljenijim krajevima, što ih u potpunosti uklapam u okvire antičke materijalne kulture ovih krajeva.

Keramičke posude oblika dublje zdjelice ili šalice (br. 1, 2) se vrlo često nalaze među antičkim grobnim prilozima, i to najčešće u žarnim

grobovima, te se datiraju u 1. st. n. e., kad prevladava kremiranje u obredu pokapanja. Pripadaju tipu tzv. »terra nigra«, iako imaju hrapavu svijetlo sivu površinu, dok prave posude te vrste imaju sjajnu tamniju boju. Slični primjeri su nađeni u nekropoli na Titovoj cesti u Ljubljani.[1]

Reljef na disku uljanice (br. 4) može se ubrojiti među najljepše primjere antičkog umjetničkog obrta (Kunstindustrie) u zbirci keramičkih uljanica u Arheološkom muzeju Istre u Puli. Reljef je izveden u kalupu, dorađivanjem oštrim predmetom prije pečenja, i ukrašavao je gornji dio tijela uljanice koja se po fakturi (boja i kvaliteta keramike, način pečenja) mora ubrojiti vjerojatno u tip tzv. »Firmalampen« 2. st. n. e., i koja je bila neuobičajeno velikih dimenzija, za oko četvrtinu veća od normalnih standarda. Motiv na reljefu pripada skupini motiva koji tretiraju svakodnevne predmete i scene (npr. kazališne maske, oružje, oltare i sl.).

Dvije posude s karakterističnim načinom ukrašavanja (br. 5, 6) zaobljenih stijenki tijela i ruba se po svemu sudeći mogu prilično rano datirati: u prvu polovicu 1. st. n. e., pa i nešto prije.[2] Slični se predmeti javljaju u funkciji grobne žare (urne) u ljubljanskim nekropolama: jedan primjer ima izraženije i više rame te manje razvrnuti rub, a datiran je općenito u 1. st. n. e.,[3] drugi je sa sjevernog emonskog groblja i ima ravni obod i dva pojasa okomito urezanih češljastih linija na tijelu.[4] Najsličniji našim posudama je primjer iz antičke nekropole Nevodunuma (Drnovo kod Krškog), na kojem se jasno vide izmjenični okomiti i horizontalni urezi u pojasevima.[5]

Najljepši predmet u zbirci je možda staklena posuda što pripada tipu tzv. »zarte Rippenschalen« i koja je vrlo česta u čitavom evropskom dijelu Rimskog Carstva (br. 12). Taj tip se vjerojatno proizvodio u radionicama sjeverne Italije u drugoj polovici 1. st. n. e., tehnikom puhanja jenolične staklene mase u koju su se ulagale i niti najčešće bijele boje. Tako je naš primjer od kobaltno plavog stakla s bijelim venturama na tijelu koje je okomito narebreno.[6] U nas su poznata po dva primjera u Splitu i Zadru,[7] te u Ljubljani.[8]

[1] Grob 863: *Sonja Petru,* Emonske nekropole, Katalogi in monografije 7, Ljubljana 1972, tab. LXI 3; grob 958: *S. Petru,* o. c., XXIII 17a; *L. Plesničar Gec,* Severno Emonsko grobišče, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972, grob 578, iz 1. st. n. e.

[2] Ovaj smo tip posuda u Istri uvjetno i privremeno, prije jednake keramografske analize proizvoda ranog carskog razdoblja, nazvali »tip Monte Ricco«, po lokalitetu u blizini Vrsara.

[3] *S. Petru,* o. c., LXXVIII 26)

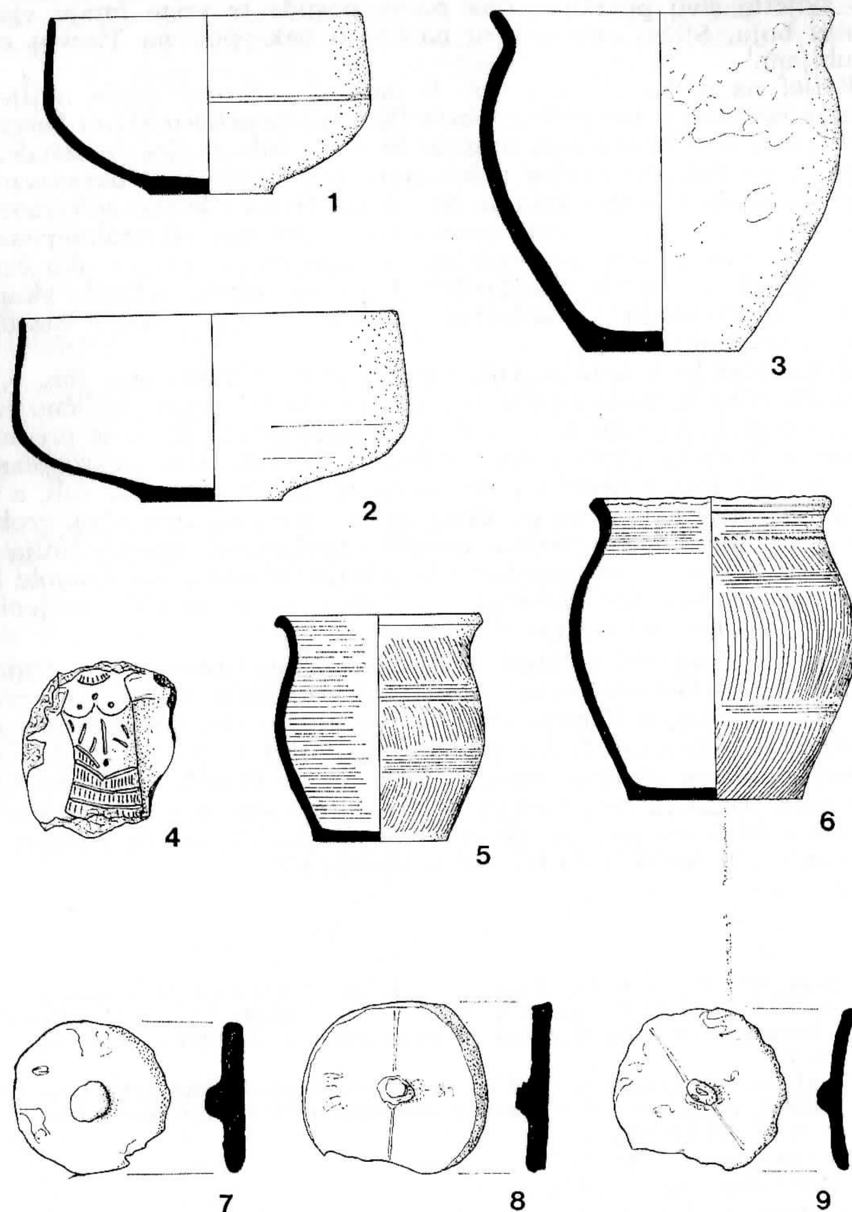
[4] *L. Plesničar Gec,* o. c., 191, 11.

[5] *S. Petru — P. Petru,* Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana 1978, XLV 11.

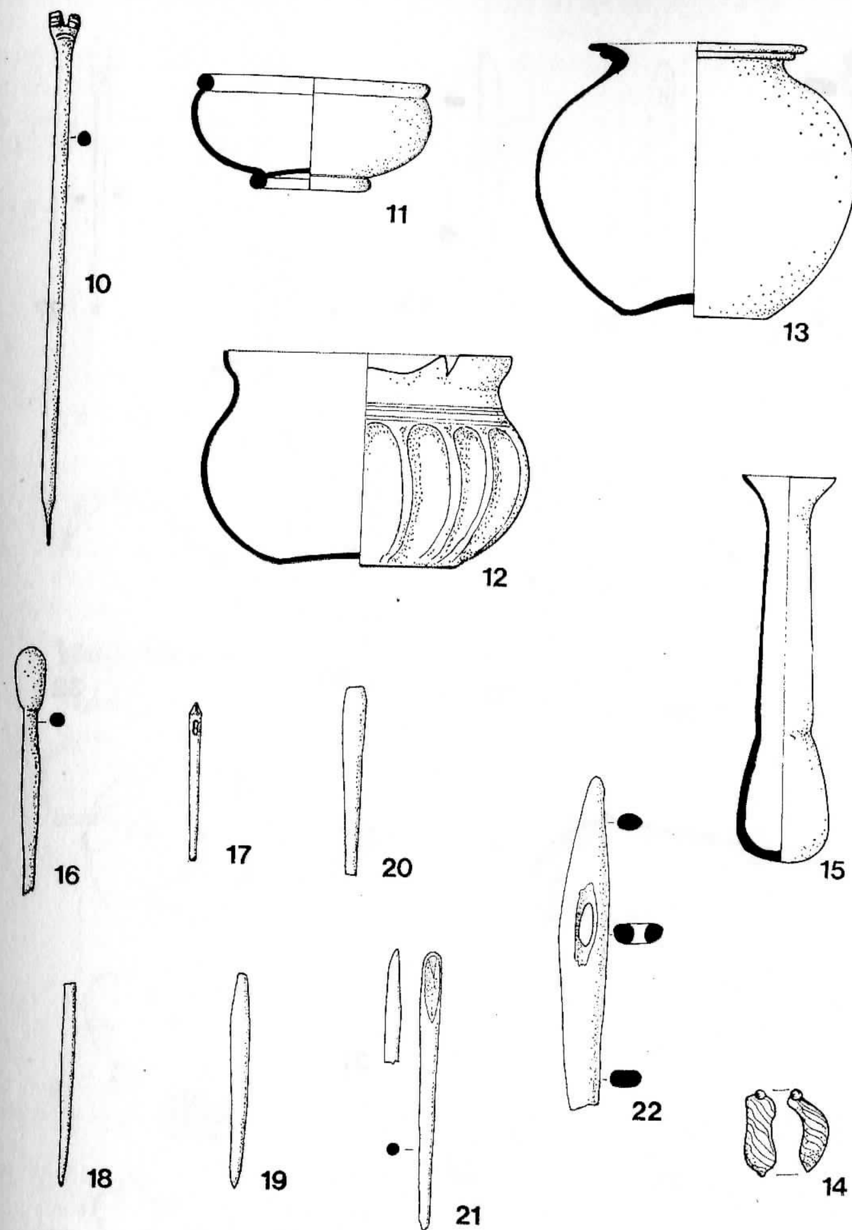
[6] *E. Haevernick,* »Zarte Rippenschalen«, Saalburg Jahrbuch, XVII, 1958, 76—91 je dosad najbolja studija o cjelokupnosti proizvodnje tog tipa.

[7] *A. von Saldern,* Ancient Glass in Split, Journal of Roman Studies 43; *P. Marcon,* Vetri Romani nel Museo di Zara, Bolletino d'arte, s. III, n. 1, 1932, str. 40, sl. 8.

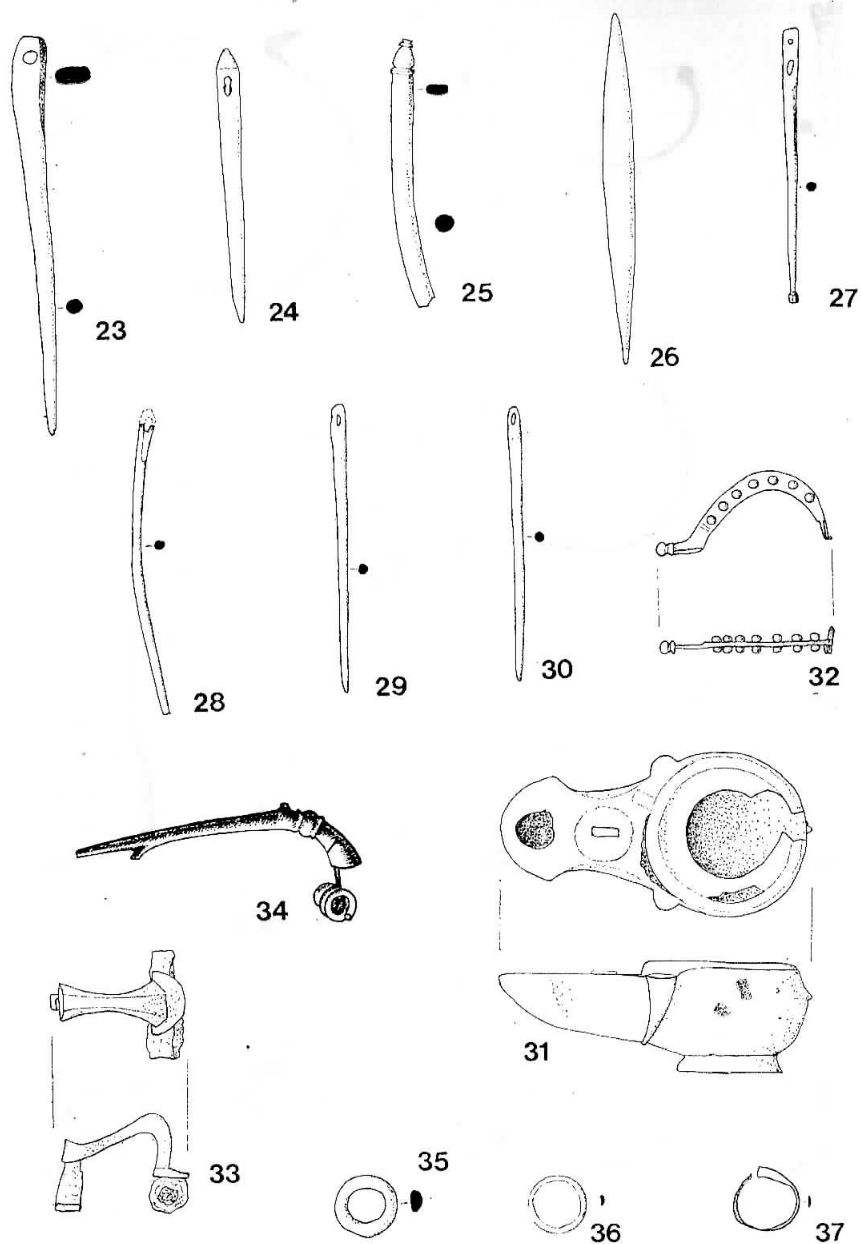
[8] *S. Petru,* o. c. XXXI 16 i CIV 12, onaj prvi u grobu s uljanicom datiranom u 1. st. n. e.



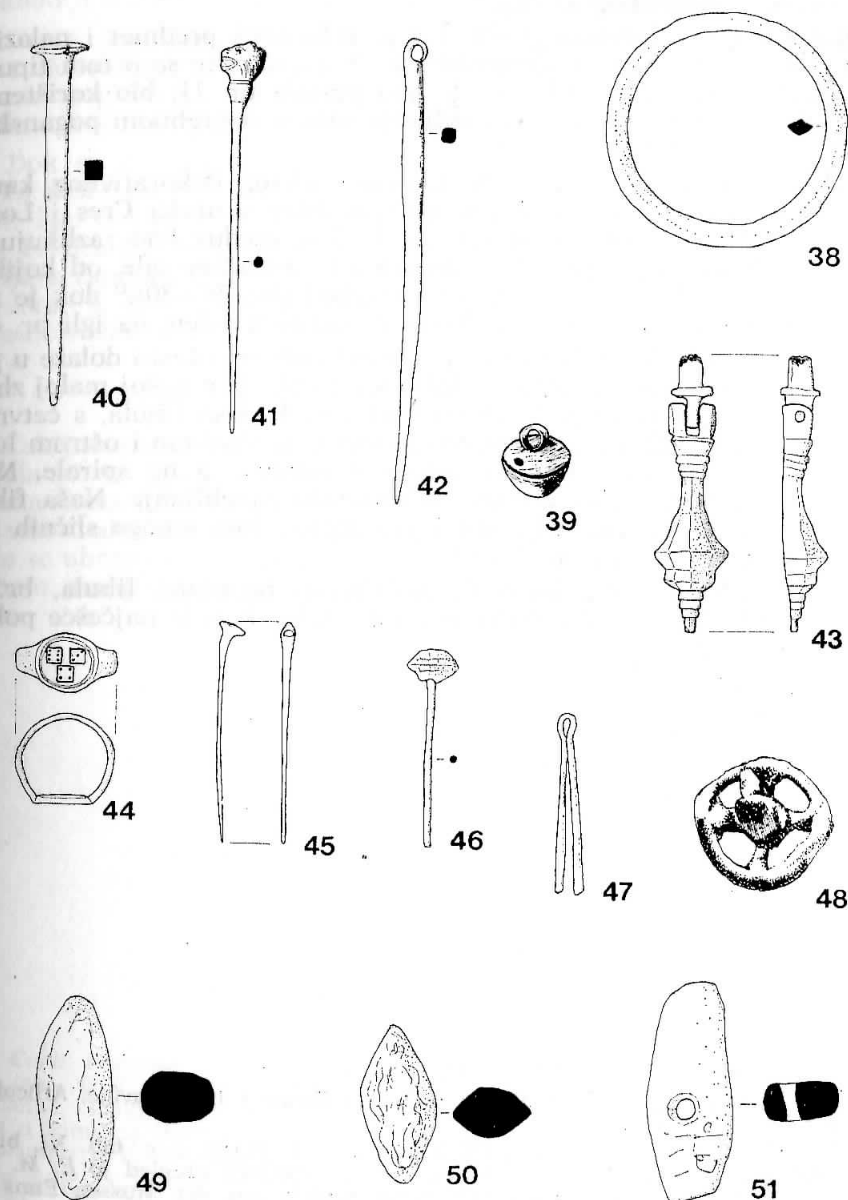
Tab. I:
1—9: *keramika*
(1—4 = 1:4, 5—6 = 1:16, 7—9 = 1:8)



Tab. II:
1—15: *staklo,* 16—22: *kost* (10—12, 14—22 = 1:4, 13 = 1:8)



Tab. III:
26: *kost,* 27—31, 33—35, 37: *bronca,* 32: *srebro,* 36: *zlato* (2 = 1:4)



Tab. IV:
38—47: *bronca,* 48—50: *olovo,* 51: *kamen* (40—51 = 1:4)

Po svojoj funkciji grobna žara, posuda pod br. 13 ima širokih analogija u grobnim prilozima emonskih nekropola, i to iz grobova 191 i 332 sjevernog emonskog groblja.[9]

Balzamarij ili lakrimarij (br. 15) je vrlo česti predmet i nalazi se u ogromnim količinama u grobovima 1—3. st. n. e. te se o tom tipu ne može nešto određenije reći,[10] jer je kao posuda br. 11. bio korišten za kozmetičke proizvode, a i za sakupljanje suza u pogrebnom poganskom obredu.

Vrlo česte su i koštane igle ukosnice čistog dekorativnog karaktera, od kojih se u Arheološkom muzeju Istre s otoka Cres i Lošinj nalazi poveći broj, i u više varijanata koji se međusobno razlikuju po načinu oblikovanja glavice.[11] Isto vrijedi i za brončane igle, od kojih je veći broj igala za šivanje s rupicom na glavi (br. 28—30),[12] dok je najznačajniji prikaz lavlje glave, prilično nemarno izveden, na igli br. 41.[13]

Fibule su također dekorativni predmeti koji vrlo često dolaze u grobove jer su bile elementi nošnje. Najljepša fibula je u našoj maloj zbirci svakako br. 32, koja pripada širem tipu tzv. Aucissa fibula, s četvrtastim presjekom tijela i lukovičastim člancima na visokom i oštrom luku. Ležište igle je uvijek izvedeno sistemom šarnira, a ne spirale. Noga je kratka i ima na vrhu također lukovičasto zadebljanje. Naša fibula predstavlja svakako varijaciju osnovnog tipa, a ima mnogo sličnih imitacija u Dalmaciji i unutrašnjosti.[14]

Najobičnija je svakako mala koljenasta brončana fibula, br. 33 nazvana tako zbog karakterističnog oblika luka, koji je najčešće poligonalno profiliran,[15] i ima polukružnu zaštitnu pločicu iznad spirale koja je zaštićena unutar olovnog tuljca.[16] Slične se varijante najčešće nalaze u Panoniji u 2—3. st. n. e., ali kao tip traje od 1. do 4. st.[17]

Treća, brončana fibula je većim dijelom oštećena: nedostaje joj igla i dio nožice s ležištem igle (br. 34), a zanimljivo je izveden prijelaz iz masivnog luka u tanku žicu spirale. Slični primjeri se datiraju u sredinu 1. st. n. e. Poznati su primjeri iz Siska[18] i Ljubljane.[19]

Dok su tri prstena br. 35, 36, 37 netipičnog oblika koji se vrlo široko može datirati od 1—3. st.,[20] dotle se o prstenu br. 44 može govoriti kao o tipičnom pečatnjaku karakterističnom za 4. st.[21] Tri urezana kvadratića s po nekoliko točaka izbačenih u laganom reljefu predstavljaju zapravo u jednu ravninu razvijen dio plašta kocke za igranje, a prostor je originalno bio ispunjen staklenom pastom ili emajlom, te moramo računati i na koloristički efekt.

* * *

Zaključujući ovaj kratki pregled antičkog sitnog arheološkog materijala što se nalazi u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a koji potječe s otoka Cresa i Lošinja, treba reći da je to samo prilog poznavanju jednog vrlo malog segmenta života u prošlosti tih otoka, i treba se nadati da će se ubrzo pojaviti veći broj sličnih priloga s mnogim podacima što će nam omogućiti da pravilnije valoriziramo i ovdje prikazane predmete.

9 *L. Plesničar Gec*, o. c., 191 11, 332.

10 *V. Paškvalin*, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki vestnik SAZU XXV, 1975, 113.

11 *L. Plesničar Gec*, o. c., 101, 13; *S. Petru — P. Petru*, o. c. tab. XI, br. 39, 41; *L. Plesničar Gec*, o. c., tab. 3, 15, tab. 24, 25; najbolji pregled je *E. M. Ruprechtsberger*, Die römischer Bein- und Bronzanadeln aus der Mussen Enns and Linz, Linzer Archaeologische Forschungen, Band 8, 9, Linz 1978.

12 *E. M. Ruprechtsberger*, o. c., str. 28—30, kat. br. 451—457.

13 *E. M. Ruprechtsberger*, o. c., str. kat. br. 337, 343.

14 *R. Koščević*, Antičke fibule s područja Siska, Zagreb 1980, str. 15—17, tab. 2, br. 10, 12, 13, 14, tab. 34, br. 2, sve iz razdoblja 1—3. st. n. e.

15 *R. Koščević*, o. c., br. 191.

16 *R. Koščević*, o. c., br. 192, 196.

17 *R. Koščević*, o. c., str. 27—28; *S. Petru — P. Petru*, o. c., tab. X, 36; *Iva Mikl Curk*, Poetovio I, Katalogi in monografije 13, Ljubljana 1976, tab. XXIV, 1—7, tab. XXV, 42—44; *Astrid Böhme*, Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, Saalburg Jahrbuch XXIX, 1972, tab. 6—9, str. 18—20; *A. Jovanović*, Nakit u Rimskoj Dardaniji, Diss. et Mon. XXI, SADJ, Beograd 1978, str. 53 i sl. 108, primjer je iz Niša iz 3—4. st.

18 *R. Koščević*, o. c., str. 19, tab. VIII, 50—52, tab. IX, 57, tab. XXXVI, 25—28, 31.

19 *V. Šribar*, K absolutni kronologiji najdb iz zgodnje Emone, Arheološki vestnik SAZU, XIX, 1968, 449.

20 *K. Mihovilić*, Prstenje i naušnice rimskog doba Slovenije, Arheološki vestnik SAZU, XXX, 1979, tab. 1, 30, tab. 2, 3—5.

11 *K. Mihovilić*, o. c., tab. 2, 49, 50.

22 Crteži predmeta su autorovi, s izuzetkom onih pod brojevima 12—15, 34, 39, 48, što su iz arhive Arheohoškog muzeja Istre u Puli.



Sl. 1
Sticottijev precrt, kalk Osorskog natpisa (1914): gornji je ulomak laka, donji ulomak B od 12 redaka. Slova su smanjena na izvorne veličine.

Anton Benvin

DVA FRAGMENTA RIMSKOG SIMBOLA VJERE IZ OSORA

Na zapadnoj stijeni gradske lože u Osoru na otoku Cresu nalaze se ugrađena dva kamena ulomka nepravilna izgleda s latinskim natpisom. Evidentirani su među ranokršćanskim spolijama br. 62 i 63. P r v i je manji (30 x 31,9 cm) i nalik okruglu kamenu ručnog mlina, žrvnju; na sredini je probušen, što navodi na to da je naknadno poslužio drugoj namjeni, možda za podložak stupa (tamburo di colonna). Na njem je sačuvano 6 nepunih redaka teksta. Radi kratkoće označit ćemo ga slovom A. D r u g i je nešto veći (50 x 56 cm), peterokutna izgleda i on dosta okrnjen, premda su na njem pojedini reci ostali cjelovito sačuvani. Ukupno ih broji 12. Označit ćemo ga slovom B.

U prvome, A ulomku, pisao je još 1880. austrijski arheolog O. Benndorf: veli da je otkriven na hrpi ruševina u nekom vrtu u Osoru. Pokušao ga je pročitati, ali mu nije pošlo za rukom.[1] Naknadno ga je Hirschfeld uvrstio u treći svezak zbornika »Corpus inscriptionum latinarum, Supplementum«, num. 10144.[2] Drugi, B ulomak, otkrio je P. Sticotti te na osnovi oblika slova i vrste kamena zaključio da je izvorno sačinjavao jedinstvenu cjelinu s A, dotično da A i B sadrže ostatke jednog te istog latinskog natpisa, i to *Apostolskog vjerovanja Akvilejske*

[1] O. BENNDORF, *Ausgrabungen in Ossero*, u: *Archaeologich-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, Wien, 4, 1880, 73—82; o našem ulomku (A): n. 4, str. 80 s pokušajem očitavanja A_1: NONO = NON(is) OC(tobribus).

[2] S ovom napomenom: »videtur medii aevi esse« (čini se da ide u srednji vijek).

varijante. Po njegovu mišljenju, ploča je s natpisom klesana oko 5. stoljeća naše ere.[3]

Ta je pretpostavka u biti točna: natpis (A+B) donosi doista varijantu Apostolskog ili Rimskog simbola vjere, ali ne Akvilejsku, već neku drugu. Koju?

Zadatak je ove rasprave da to odredi.

Rimski simbol vjere (Symbolum romanum)

Drugo, negdje običnije, ime za Rimski simbol vjere *(Symbolum romanum)* jest Apostolsko vjerovanje ili Apostolski simbol *(Credo* ili *Symbolum apostolicum):* to je sažeta formula kršćanske vjere, nastala u prvim vjekovima crkve za potrebe pripravnika na krst, tzv. katekumena, koji bi je učili napamet i javno kazivali uoči samog krštenja: »Vjerujem u Boga, Oca svemogućega... I u Isusa Krista, Sina njegova jedinoga, Gospodina našega... I u Duha Svetoga, svetu Crkvu...« Stoljećima se mislilo da su Apostolsko vjerovanje složila dvanaestorica apostola prije nego se raziđoše svijetom da propovijedaju evanđelje Isusa Krista; da je zato složeno od 12 članaka i da se po njima tako i zove.[4] Znanstvena je kritika međutim ustanovila da nije moguće dokazati njegovo apostolsko autorstvo, premda mu sadržaj doista obuhvaća sržne istine starokršćanskog ili apostolskog naviještanja. Formula je izvorno nastala u Rimu, u tamošnjoj kršćanskoj zajednici, i to na latinskom jeziku: otud mu i naziv Rimski simbol *(Symbolum romanum:* kratica — R). Kršćanski ga Istok nije poznavao, ali su ga zato postupno preuzimale razne kršćanske zajednice na području latinske Crkve. Analiza pokazuje kako se širenjem razvijao, poprimao varijante i tako u izrazu — ne u biti — mijenjao. Danas su iz antikne starine poznati ovi glavniji tipovi: milanski, akvilejski, ravenski, remesijanski (po Remesiani, gradu negdašnje Gornje Mezije na tlu današnje Srbije: danas Bela Palanka jugoistočno od Niša), pa sjeveroafrički, galikanski, hispanski, staroirski i slično.[5] Konačni, općeraširení i još danas u Katoličkoj crkvi (i od nje izvedenim zajednicama na Zapadu) upotrebljavani obrazac zove se obično *textus receptus* (kratica — T). Pojedini tipovi, sa svojim karakterističnim varijantama, može se reći da su u znanstvenom svijetu konačno utvrđeni (na temelju detaljnih studija F. Kattenbuscha, A. i G. L. Hahna, H. Lietzmanna, J. N. D. Kellya i drugih).[6] Gledan stilski i strukturalno, Apostolski je simbol građen tročlano: u prvom iskazu ili rečenici ispovijeda vjeru u Boga Oca, u drugom u Sina njegova a u trećem u Duha Svetoga; iz te osnovne jezgre malo pomalo izrastao je konačni zbirni iskaz ili 'simbol'.[7]

Nama se čini da *Osorski predložak,* kako ga posvjedočuju ulomci A i za njim B, predstavlja z a s e b n u varijantu na deblu starorimskih korijena.

Da to pokažemo, moramo najprije ustanoviti kako je tekao njegov nekadašnji iskaz. Unatoč nedostacima nalaza, do nekih je pouzdanih zaključaka ipak moguće doći.

Pokušaj rekonstrukcije Osorskog simbola

Kako rekoh, ma koliko bili oskudni na nekim mjestima, sačuvani reci ili čak slova osorskih fragmenata (A + B) dopuštaju prilično jasnu rekonstrukciju bitnih stavaka izvornika.

Tako, na primjer, iz cjelovitih redaka kojih ima nekoliko u sredini drugog ulomka (B — od retka 6 do 10; dalje označeno: B_{6-10}; i analogno: A_{2-3} znači ulomak A reci 2—3 i tako dalje), treba pretpostaviti da je pojedini redak natpisa sadržavao od po 10 do 13—14 slova. Osim toga, ako pođemo od Sticottijeva zaključka da i ulomak A sadrži dio Apostolskog simbola, kako je očito da ga sadrži B, nije teško iz onoga što je preostalo slova u A, komparativnom metodom, identificirati velik dio drugog stavka Vjerovanja, to jest onoga koji — poslije pročelnoga: »Vjerujem u Boga, Oca svemogućega...« — ispovijeda »Isusa Krista,

[3] P. STICOTTI, *Documenti epigrafici dell'Istria medievale,* I, u: *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria,* Parenzo (Poreč), 30, 1914, 135—141: »Come a lui (= Benndorf) per il momento anche a me l'iscrizione rimase inesplicabile. Ma in un'altra occasione, avuto il destro di rivedere gli originali e di confrontare con più attenzione la forma delle lettere e la struttura della pietra, potei convincermi che sì l'uno che l'altro frammento (= A+B) avevano fatto parte di un solo lastrone, sul quale intorno al secolo V dell'era volgare erano stati incisi gli articoli del Simbolo... il Simbolo degli Apostoli e più precisamente il testo aquileiese« (str. 137 i 139).

[4] Usp. J. N. D. KELLY, *Early christian Creeds,* London ^{2}1967, 1—6; H. DE LUBAC, *La fon chrétienne, Essai sur la structure du Symbole des Apôtres,* Paris 1969, 19—53. Evo kako neznani govornik opisuje nastanak simbola: »Desetog dana po Uzašašću, dok su učenici zbog straha od Židova bili na okupu, Gospodin im posla obećanog Tješitelja. Oni se ražariše poput vrućeg željeza te ispunjeni znanjem svih jezika sastaviše simbol *(sömbolum).* Petar reče: »Vjerujem u Boga Oca svemogućega, stvoritelja neba i zemlje«. Andrija reče: »I u Isusa Krista Sina njegova jedinoga Gospodina našega«. Jakov reče: »Koji je začet po Duhu Svetomu, rođen od Marije djevice«. Ivan reče: »Mučen pod Poncijem Pilatom, raspet, umro i pokopan«. Toma reče: »Sašao nad pakao, treći dan uskrsnuo od mrtvih«. Jakov reče: »Uzašao na nebesa, sjedi o desnu Boga Oca svemogućega«. Filip reče: »Odonud će doći suditi žive i mrtve«. Bartolomej reče: »Vjerujem u Duha Svetoga«. Matej reče: »Svetu Crkvu katoličku, općinstvo svetih«. Simon reče: »Oproštenje grijeha«. Tadej reče: »Uskrsnuće tijela«. Matija reče: »Život vječni«. Prokušani Duhom Svetim kao zlato u ognju, apostoli koji se dotada smatrahu nedostojnima, iziđoše odvažno propovijedati evanđelje svakom stvorenju, kako im Gospodin bijaše naložio.« (PSEUDO-AUGUSTIN, *Govor o Simbolu:* Migne PL 39, 2189).

[5] Klasična djela o Apostolskom simbolu: A. HAHN-G. L. HAHN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche,* Breslau ^{3}1897; F. KATTENBUSCH, *Das apostolische Symbol,* Leipzig 1894—1900; H. LIETZMANN, *Symbole der Alten Kirche,* Bonn ^{2}1914; J.N.D. KELLY, *n. dj.* (vidi bilj. 4); priručno i pregledno donosi osnovne tipove »R« u razvoju prema općeprihvaćenom tekstu »T«: H. DENZINGER—A. SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum,* Herder, Barcinone-Friburgi Br. — Romae... ^{34}1967, nn. 10—36 (kratica — Dz).

[6] Glavne naslove djela vidi u prednjoj bilj. 5.

[7] U izvoru su takva nizanja tvrdnji t r i obredna pitanja što ih je krstitelj (obično biskup) u času krštenja postavljao katekumenu (odraslom kršteniku): 1. »Vjeruješ li u Boga Oca svemogućega?« 2. »Vjeruješ li u Krista Isusa, Sina Božjega, koji je rođen od Duha Svetoga i Marije Djevice .. koji će doći suditi žive i mrtve?« 3. »Vjeruješ li u Duha Svetoga i svetu Crkvu i uskrsnuće tijela?« Na svaki bi upit on odgovarao: »Vjerujem«. *(Credo)* i na svaki odgovor bio uronjen, tj. kršten, u vodu krstionice. Tekstove vidi u Dz 10, 28, 36. U Osorskom natpisu nema traga prvom stavku (o Bogu Ocu) jer je u svom gornjem dijelu ulomak A manjkav, no on prihvaća drugi stavak (o Sinu Božjemu) odmah iza početka da bi ga ulomak B nastavio i zaključio, dodajući mu tako reći cjelovit treći stavak (o Duhu Svetomu i Crkvi).



Sl. 2
Ulomak A u današnjem izgledu *(Osor — Arheološka zbirka, ranokršćanska spolia, br. 62)*
(Foto A. Vunić)

sina Božjega ... koji je rođen od Duha Svetoga i Marije Djevice, mučen pod Poncijem Pilatom, raspet i ... treći dan uskrsnuo od mrtvih ...« i tako redom.

Ovdje ćemo proučiti pojedine odsjeke kako odgovaraju stilskim cjelinama ili zaokruženim dijelovima rečenice, da bismo na kraju mogli predočiti kako je nekoć izgledao čitav natpis.

a) *Ulomak A* (vidi slike 1 i 2)

Prema novijim snimkama i kalku što ga je u početku stoljeća načinio i objelodanio P. Sticotti (*»Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria«*, Parenzo, god. XXX, 1914, str. 138) sredina se izvornika po recima očitava ovako:

A_1 .... N O N O (S) ...
A_2 .... (A) T O S E S ..
A_3 .... O S C . E ..
A_4 ... A V I (R) G I (N) ..
A_5 ... (S) S V P P V ....
A_6 .... A T O C ....

U tom sklopu, usporedimo li iznutrašnji razmještaj karakterističnih slova i cijelih riječi, ovdje kao i u drugim srodnim tekstovima (tipa R i njegovih grana), iz prva četiri retka izbija ova cjelina:

A_1 [DOMI]NO NOS[TRO]
A_2 [QVI N]ATOS ES[T]
A_3 [DE SP]O SC[O]E[T]
A_4 [MARI]A VIRGIN[E] ...

To je doslovce nastavak drugog po redu stavka Apostolskog vjerovanja što govori o Isusu Kristu: »Et in Iesum Christum, filium eius unicum ...« pa ovdje glasi dalje ovako: [domi]*no nos*[tro, qui n]*atos es*[t de Sp*(irit)*]*o S*(an)*c*[to]*e*[t/x Mari]*a virgin*[e ...]« (hrvatski: »Gospodina našega, koji je rođen od Duha Svetoga i Marije Djevice ...«). Izvorni akuzativ iza prijedloga *in*, kako vidimo, zamijenjen je ablativom (A_1: *domino nostro);* glagoljski pridjev umjesto *natus* glasi *natos* (A_2) a ablativ imenice *-u* deklinacije *Spiritus* svršava na *-o* umjesto na *-u* (A_3). To bi bile jezične posebnosti. No važnija je u ovom odsjeku sadržajna značajka: nalazimo samo temu 'rođenja' A_{2-4}: »qui *natos* est de Spirito Sancto et Maria Virgine«), dok će u kasnijim tipovima, i onda u općeprihvaćenom današnjem tekstu (T), rečenica biti tematski proširena 'začećem': »qui *conceptus* est de Spiritu Sancto, *natus* ex Maria virgine«. Osorski je simbol jednodušan sa starijim tipovima, u prvom redu s izvornim R; i prema tome svjedok je s t a r i j e varijante.

Nešto je teže, na prvi pogled, utvrditi slijedeća 2—3 retka. Ako međutim pođemo od pretpostavke da znak ispred jasnih SVP PV u retku A_5 odaje donji ostatak petlje slova S, to govori da se rečenica dalje gradila ovako:

A_4 [MARI]A VIRGIN[E PA]
A_5 [SS°/v S] SVP PV[NTI]
A_6 [O PIL]ATO C[RUCI]
A_7 [FIX°/v S ....]
A_8 ....



Sl. 3
Ulomak B u današnjem izgledu *(Osor — Arheološka zbirka, ranokršćanska spolia, br. 63)*
(Foto A. Vunić)

Budući da ulomak A ovdje svršava, nije moguće utvrditi sve teme i njihov redoslijed, međutim, očito je poslije spomena 'rođenja' A2-4) bilo riječi o 'trpljenju' *(passos* prema *natos,* ili pak *passus* — ne da se ustanoviti!) pod Poncijem Pilatom i o 'raspeću': »... passos sup Puntio Pilato *crucifixos...«* (prema *natos;* ili pak *crucifixus,* kako bi bilo naravnije). Sinoptička poredba sa starim uzorcima ovdje nam pomaže utvrditi da je takav slijed tema nailazio u simbolu srednjeg Balkana, kako ga je zabilježio Niceta, biskup u Remesiani (današnjoj B. Palanci jugoistočno od Niša) (+414): »... Maria virgine, *passum* sub Pontio Pilato, *crucifixum,* mortuum ...«. Taj će se redoslijed kasnije i ustaliti. Stariji pak tipovi imaju: »qui sub Pontio Pilato crucifixus est« ili »et crucifixus sub Pontio Pilato et mortus est ...«, bez teme 'trpljenja' (passus). Po ovom bi elementu Osorski simbol bio na prijelazu.[8]

Nažalost, na ovom mjestu ulomak A prestaje pa se za daljnji tijek formule moramo okrenuti ulomku B.

b) *Ulomak B* (vidi slike 1 i 3)

Gornji dio ulomka B donosi nastavak i završetak istoga, drugog po redu, stavka Vjerovanja, koji govori ovdje o sudbini Isusa Krista poslije smrti. Evo, što proizlazi iz natpisa:

B_1 ... (A)M(O)R ....
B_2 .. (C)EDETI(N) ..
B_3 ... SEDETA(D) ..
B_4 .. RAMPAT ....
B_5 INDE VENT ...
B_6 DIVIDICAREVI ..
B_7 OSETMORTV ...

Iz škrtog B_1 može se jasno odgonetnuti izvorni:

[XIT] (A) MOR[TVIS]

i otud još jedan ili možda dva prethodna retka:

B_0 [. . . . . . TER]
[TIA DIE RESVRRE]
B_1 [XIT] (A), MOR[TVIS].

Taj se iskaz tako reći u svim granama Rimskog simbola zadržao jednak: »... *tertia die resurrexit a mortuis«* (treći dan uskrsnu od mrtvih).[9]

Ni daljnji tok natpisa ne prikazuje krupnijih teškoća:

B_2 [AS]CEDET IN[CAE]
B_3 [L? S]EDET AD [DEX]
B_4 [TE]RAM PAT[RIS]
B_5 INDE VENT[VROS?]
B_6 DIVDICARE VI[V]
B_7 OS ET MORTV[OS].

[8] Konačni oblik simola T fiksirat će ovaj dio vjerovanja ovako: »... natus ex Maria virgine, *passus* sub Pontio Pilatio, *crucifixus, mortuus et sepultus...«*: Dz 30; za potvrde ostalih varijanata: Dz 11—36.

[9] Potvrde vidi u: Dz 11—36.

Od klasične norme odstupajuće *ascedet* (umjesto *ascendit*), koje govori o temi 'uzašašća', moglo se dalje nastavljati višestruko: *in caelis (celis)* ili *in caelo (celo)* s ablativom, ili pak s akuzativom *in caelos (celos)* i *in caelum. (celum)*. Tradicija raznih varijanata u tom je pogledu vrlo raznolika i nama od male koristi.[10] Zato predlažemo korijen riječi nebo *(cael-)* s upitnikom. Slijedeći reci međutim (B_{3-4}) sadrže značajan trag starine: govore o Kristovu 'sjednuću uz desnu Oca': »... *sedet ad dexteram Patris*...«. Tako imaju stariji predstavnici, dok mlađi i noviji, uključujući ovamo i *textus receptus* (T), proširuju iskaz imenicom *Dei* i atributom svemogućstva: »... sedet ad dexteram *Dei* Patris *omnipotentis* ...« Odsutnost tog dodatka u Osorskom spomeniku još jednom jamči njegovu starinu. Zaključna tvrdnja o ponovnom 'dolasku' i 'suđenju živih i mrtvih' (B_{5-7}: *»inde ventor°/ᵘs diudicare vivos et mortuos«)* u bitnom odgovara znanim paralelama. Ostaje dilema: da li je B_5 glasio »inde venturos est«, kako imaju stariji tipovi, ili kraće »inde venturos«, kako će prevladati u mlađima. U prethodnom slučaju grafija je mogla pribjeći kratici: INDE VENTS EST. U tom pravcu smjera usporedba s dva vrlo srodna teksta, ravenskim i simbolom Swainsonova rukopisa, o kojima će još biti govora niže (v. str. 10—11). Osim toga, posebnost u B_6 jest glagol *diudicare*, koji u ostalim granama redovno glasi *iudicare*. Ne vidim razloga za Sticottijevu pretpostavku da bi izraz valjalo čitati kao: »inde venturus est *ad* iudicare...«, kad se zna da je odstupanje od jezične norme upravo značajka osorskog natpisa, kako ćemo pri kraju rasprave još upozoriti.[11]

Neobično je dobro, međutim, sačuvan daljnji tekst, osobito reci kojima počinje treći stavak, onaj koji govori o Duhu Svetom, o crkvi i tako dalje. Evo kako nam se predstavlja:

B_8 CREDO IN SCO
B_9 SPO ET SCA EC..
B_{10} CATHOLICA R..
B_{11} MISSIONPE..
B_{12} ...RVMCA....

Iz tih očuvanih redova lako se zaključuje da je vjeroispovijest tekla prema kraju ovako:

B_8 CREDO IN S(AN)C(T)O
B_9 SP(IRIT)O ET S(AN)C(T)A EC[CLESIA]
B_{10} CATHOLICA R[E]
B_{11} MISSION[E] PE[CC]
B_{12} [ATO]RVM CAR[NIS]
B_{13} [RESVRRECTIONE].

Umjesto da i ovdje čuva oznaku starine veleći jednostavno: »Et in Spiritum Sanctum...«, kako imaju razni stariji tipovi R, naš se natpis od njih izdvaja ponavljajući početni glagol *(Credo)* i onda mijenjajući redoslijed riječi: »Credo in Sancto Spirito«. Time se približava osobito Ravenskom predlošku, kako nam ga posvjedočuje biskup Petar Krizolog (+450). Ablativ koji smo sreli na početku (A_1) navraća i ovdje te nam daje pravo pretpostaviti da je isto tako morao glasiti i sam početak čitavog teksta. Nema razloga, naime, da ne vjerujemo kako je pročelni stavak o Bogu, Ocu svemogućemu, u Osoru glasio: *»Credo in Deo Patre omnipotente*...«. Od standardne norme *-u* deklinacije odstupajuće *Spirito* već smo našli sprijeda (A_3).

U ovom sklopu je zanimljivi članak o crkvi popraćen atributom *catholica*, koji će u povijesti poprimiti osebujne dimenzije. Koliko je dosad poznato, prvi se put taj značajni epitet uz *Ecclesia* susreće u Simbolu spomenutog Nicete iz Remesiane (početkom 5. stoljeća): »...et in Spiritum Sanctum, sanctam Ecclesiam *c a t h o l i c a m*, communionem sanctorum, remissionem peccatorum...«[12] Nalazimo ga, nešto kasnije, također u varijanti Ravenskog simbola (prema jednom govoru Petra Krizologa, dok ga u drugima nema);[13] sadrži ga i inače arhaični tekst Rimskog simbola u Swainsonovu rukopisu (koji se čuva u British Museumu, Royal Library 2 A xx).[14] Naknadno će taj atribut ući zastalno u T. U svakom slučaju, Osorski simbol ide u red prvih spomenika koji nose notu *catholica* uz crkvu u službenom izričaju Apostolskog vjerovanja.

Sklop slova donjeg dijela (B_{10-12}) dopušta jasnu identifikaciju dviju tema: 'oproštenja grijeha' *(remissio peccatorum)* i odmah za njom 'uskrsnuća tijela' *(carnis resurrectio)*, dok je isključena tema 'općinstva' ili 'zajedništva svetih' *(sanctorum communio)*, koja se ustaljuje i napokon ulazi u završnu formu simbola T, gdje glasi u nizu ovako: »Credo in Spiritum Sanctum, sanctam Ecclesiam catholicam, *sanctorum communionem*, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem, vitam aeternam« (Vjerujem u Duha Svetoga, svetu Crkvu katoličku, općinstvo svetih, oproštenje grijeha, uskrsnuće tijela, život vječni). Prvi se put spomen 'općinstva svetih' javlja u simbolu Nicete iz Remesiane u početku V stoljeća, i to u obliku: »... sanctam Ecclesiam catholicam, *communionem sanctorum*, remissionem peccatorum...«[15] Budući da u Osorskom nalazimo pridjev *catholica*, kao i u Nicete, a ne nalazimo elementa 'općinstva svetih' moglo bi se zaključiti da je sadržajna redakcija Osorskog simbola završena negdje u V stoljeću. Poslije toga su mogle uslijediti stanovite jezično-izgovorne inovacije. Teško su dolazili u obzir sadržajno-tematski umeci.

Zadnji reci, na osnovi triju slova B_{12}: CAR i sinoptičke usporedbe s drugim varijantama R, upućuju na zaključak da je — kako rekoh — tema 'uskrsnuća tijela' *(carnis resurrectio)* bila u natpisu, što znači da je ulomak B pri dnu imao bar još jedan red (B_{13}). Da li je iza toga dolazila još tema 'vječnog života' *(vita aeterna)* ili ne, usporedna sinopsa ne dopušta jasnoga suda.[16]

[10] Usp. Dz 11—36.
[11] Glagol *diudicare* nailazi u starolatinskom prijevodu Itala; npr. 1 Korinćanima 2,15: »Spiritalis homo omnia *diudicat*, ipse autem a nemine diudicatur«, za što rašireniji prijevod Vulgata ima *iudicat-iudicatur*.
[12] O tome KELLY (v. bilj. 4) str. 384—386.
[13] U njegovim se djelima ističu govori *(sermones* — liturgijske propovijedi), među kojima su za povijest simbola (R) važni govori 57—62, za naš slučaj upravo govor 62: tekst HAHN § 35, *Lietzmann* (v. bilj. 5) 12, ili Dz 15.
[14] Ch. A. SWAINSON, *The Nicene and Apostoles' Creed*, London 1875, 11—12, n. 3. U British Museum u Londonu nalazi se pod gornjom signaturom (N A xx) rukopisni kodeks iz 8. st. koji na listu 12 (f. 12) sadrži tekst blago preinačenog Rimskog simbola (R). Izrazita mu je podudarnost s tekstom R iz rukopisnog *Codex Laudianus* (iz VI/VII st.) *gr. 35*, koji se čuva u Bodleian Library u Oxfordu: HAHN § 20, *Lietzmann* 10 (v. bilj. 5), Dz 12.
[15] O tome KELLY (v. bilj. 4) str. 388—397.
[16] Usp. Dz 11—36. Također: KELLY (bilj. 4) str. 386—388. Prema sv. Jeronimu (+420), koji je rođen negdje na »granici Dalmacije i Panonije«, dakle u

Ako ovom B_{13} pridodamo retke koji s B_1 sačinjavaju cjelinu (B_0), to valja zaključiti da je u sastav sadržaja ulomka B ulazilo petnaestak redaka.

Kao p r i l o g rekonstrukciji nedostatnih dijelova Osorskog simbola (osobito ulomka A), navodim ovdje u tri usporedna stupca simbol Ravenski (prema govoru 62 sv. Petra Krizologa), simbol zapisan u rukopisu Swainsonovu (danas u Londonu, iz VIII stoljeća) i dosad rekonstruirani Osorski tekst.

	Ravenna (V st.)[17]	*C. Swainson (VIII st.)*[18]	*Osor (V/VII st.?)*
(A_0)	Credo in Deum Patrem omnipotentem et in Christum Iesum filium eius unicum	Credo in Deum Patrem omnipotentem et in Ihesum Christum filium eius unicum	. . . .
(A_1)	dominum nostrum	dominum nostrum	[domi]no nos[tro]
(A_2)	qui natus est	qui natus est	[qui n]atos es[t]
(A_3)	de Spiritu Sancto ex	de Spiritu Sancto et	[de Sp(irit)]o s(an)c[(t)o] e[t]
(A_4)	Maria virgine	Maria virgine	[Mari]a virgin[e pa]
(A_5)	qui sub Pontio	qui sub Pontio	[ssos]sup Pu[ntio]
(A_6)	Pilato cruci	Pilato cruci	[Pil]ato c[ruci]
(A_7)	fixus est et sepultus	fixus est et sepultus	[fixos (..?) et sepultos (..?)]
(B_0)	tertia die resurre	tertia die resurre	[tertia die resurre]
(B_1)	xit a mortuis	xit a mortuis	[xit](a) mor[tuis]
(B_2)	ascendit in cae	ascendit in coe	[as]cedet in [cae]
(B_3)	lis sedet ad dex	los sedit ad dex	[l? s]edet ad[dex]
(B_4)	teram Patris	teram di patris	[te]ram Pat[ris]
(B_5)	inde venturus est	inde venturus est	inde vent[uros(est?)]
(B_6)	iudicare viv	iudicare viv	diudicare vi[v]
(B_7)	os et mortuos	os ac mortuos	os et mortu[os.]
(B_8)	Credo in Spiritum	Et in Spiritum	Credo in s(an)c(t)o
(B_9)	Sanctum, sanctam ecclesiam	Sanctum, sanctam ecclesiam	Sp(irit)o et s(an)c(t)a ec[(clesi)a]
(B_{10})	catholicam re	catholicam re	catholica r[e]
(B_{11})	missionem pecc	missionem pecc	mission(e) pe[cc]
(B_{12})	atorum carnis	atorum carnis	[ato]rum car[nis]
(B_{13})	resurrectionem vitam aeternam.	resurrectionem.	[resurrectione] (..?)

Sva su tri teksta, očito, srodna. Po svoj prilici potječu iz zajedničke matice. To bi nam dalo pravo doumiti kako je glasio početni dio Osorskog simbola, dotično sav gornji dio ulomka A. Već smo spomenuli kako je pročelna rečenica u svim tipovima R-T jedinstvena: »Credo in Deum Patrem omnipotentem«, dotično u sintaktičnoj logici Osorskoga: »*Credo in Deo Patre omnipotente*«. Neki mlađi tipovi, osobito galikanski, dodaju odmah apoziciju: »... creatorem caeli et terrae«, dok Akvilejski — jedini od sviju — ima: »... invisibili et impassibili«. No za tu pretpostavku nema u našim fragmentima nikakva uporišta. Dapače, iz završna dijela (B^8-$_{13}$) izbija znatno odstupanje od Akvilejskog, koji vjeroispovijest zaključuje ovako: »Et in Spiritu Sancto, sanctam Ecclesiam, remissionem peccatorum, huius carnis resurrectionisem«. Zato nije prihvatljiva Sticottijeva hipoteza da bi Osorski bio izvod Akvilejskog tipa. Mnogo mi vjerojatnije izgleda uzeti ga za dosta ran izvod drevne rimske korjenike (R), koji se veoma približava drugom predstavniku s Jadrana — Ravenskom, kako je posvjedočen govorom 62 Petra Krilozoga. Opravdano je stoga smatrati ga i *posebnim tipom* koji se upotrebljavao po crkvama istočne jadranske obale, poimence u Dalmaciji i Liburniji, kojima je časno metropolitansko sjedište bilo u Saloni. Toj je metropoliji od početka morao pripadati Osor jer je crkvena organizacija u pravilu nadovezivala na društveno-političku podjelu teritorija. Zna se da je Osor, dotično otoci Cres i Lošinj, zajedno s Krkom i Rabom spadao u Liburniju a ona u rimsku provinciju Dalmaciju, kojoj upravno sjedište bijaše Salona.[19]

Gornja usporedna sinopsa ovlašćuje nas da uspostavimo ne samo početak nego i neposredni nastavak rečenice sve do A_1. Drugim riječima, možemo prilično jasno odrediti kako je glasio gornji, nestali, dio ulomka A. Nije moguće ocijeniti koliko je točno redaka obasizao, jer je čitav natpis klesan nevještom rukom i neujednačeno; osim toga razne su se riječi mogle sažimati kraticama. Iskaz je morao teći ovako:

A_0 (Credo in deo
patre omnipo
tente et in Iesu
Christo filio eius
eius unico)
A_1 [domi]no nos[tro]
A_2 [qui n]atos es[t]...

određenom susjedstvu liburnijskog grada Osora, trebalo bi se prikloniti varijanti bez *vita aeterna:* »U simbolu vjere i nade naše, koji nam je predan od apostola a koji se piše ne crnilom ni u papir, nego u ploče ljudskog srca, iza priznanja Trojstva i jedinstva Crkve, cjelokupna se izjava kršćanske istine zaključuje uskrsnućem tijela *(carnis resurrectione)*«: navedeno prema Ch. A. SWAINSON (bilj. 14), 161 n. l.

17 Tekst: HAHN § 35, LEITZMANN 12, Dz 15.

18 British Museum, Royal Library 2 A xx, fol. 12. Izdanje: Ch. A. SWAINSON (v. bilj. 14); HAHN § 23, LIETZMANN 8, Dz 12.

19 U doba poznoga carstva, potkraj IV stoljeća, podjelom dotadašnje praefecturae Illyrici nastaje istoimena praefectura što obuhvaća samo istočni dio stare, tj. dijeceze Daciju i Makedoniji, dok zapadni dio Ilirika prelazi kao dijeceza u sastav praefecturae Italiae te obuhvaća, uz provincije Pannonia II i II, Savia, Noricus mediterraneus i Noricus ripensis, provinciju Dalmaciju, kojoj je sjeverni dio bila Liburnija (od rijeke Raše u Istri preko jadranskog otočja i primorja sve do rijeke Krke/Titius): Osor je spadao u Liburniju, zajedno sa susjednim otocima Krkom i Rabom. O tome: M. SUIĆ, *Liburnija,* u: Enciklopedija Jugoslavije V (1962) 525—527; A. ORLINI, *Cherso* s. a. 40—41, 68—74; J. FERLUGA, *Vizantiska uprava u Dalmaciji,* Beograd 1957, 8—9; E. DEMOUGEOT, *De l'unité à la division de l'Empire romain,* Paris 1951; ISTI, *Le partage de l'Illyricum à la fin du IV siècle,* u: Revue historique 198, 1947, 16ss. — Što se tiče početaka osorske biskupije, podaci su krajnje oskudni: spominje se biskup Paulus ili Paulinus oko 530, ali je vjerojatno bio netko i prije njega. Pouzdanu vijest imamo istom prilikom imenovanja osorskog biskupa na sinodi 579. održanoj pod pratrijarhom Ilijom u Gradu: »Dehinc egregius patriarcha Gradensem regendam suscepit ecclesiam... Tunc Helias, egregius patriarcha, cum omni illa multitudine episcoporum ac cleri et populi collaudatione ordinavit sedecim apiscopatus inter forogulensium necnon Hystriae sive Dalmatiae partes, videlicet in Vegla (tj. Krk), in Apsaro (tj. Osor), in Pathena (tj. Pićan u Istri)...« IOANNES DIACONUS, *Chronicon venetum:* DGH SS VII, 43. Osorska je biskupija sufragan solinskog metropolite, koji od V st. nosi taj naslov. Zna se da je na saboru u Saloni 530. i 533, pod predsjedanjem nadbiskupa Honorija II, sudjelovao i biskup iz Raba: usp. N. LEMESSI, *Contributi alla storia ecclesiastica di Cherso,* u: P. Alfonso Orlini, *Istriano di Cherso,* Padova 1959, str. 163; S. MITIS, *Storia dell'isola di Cherso-Ossero dal 476 al 1409,* Parenzo 1925, 81—82 (= Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Pola, vol. 37, 1925, 81—83).

U retku 3/4 moguć je i drugi redoslijed: »... et in Christo Iesu, filio eius unico ...« (u kratici: *in Xro Ihu)*, što ne mijenja mnogo na stvari, ali nam opet ne da ni pravo da kažemo zadnju riječ. Možemo pretpostaviti da je cjelina kojoj je pripadao ulomak A, do sastava s B, brojila dvanaestak redaka, što znači da je čitav natpis (A + B) otprilike imao 25—30 redaka. U spojnom su dijelu u nepovrat otišli znakovi koji bi nam dopustili veću točnost u konačnom sudu.

No, držim da i ovolik zaključak baca znatno svjetlo na svjetski raritet skrit u naoko neuglednim spolijama br. 62 i 63 osorske lože.

Radi suvremenog poređenja donosim u tri stupca prijevode Osorske vjeroispovijesti, s jedne strane, uz zapis jednog od najstarijih tipova Rimskog simbola (R) a s druge uz općeraširéni i još danas u porabi Apostolski simbol (T).

	R[20]	*Osor*	T[21]
	Vjerujem u Boga Oca	Vjerujem u Boga Oca	Vjerujem u Boga Oca
	svemogućega	svemogućega	svemogućega, *stvoritelja*
	i u Isusa Krista, Sina	i u Isusa Krista, Sina	*neba i zemlje,*
	njegova jedinoga,	njegova jedinoga,	i u Isusa Krista, Sina
			njegova jedinoga,
(A_1)	Gospodina našega,	Gospodina našega,	Gospodina našega,
(A_2)	koji je rođen	koji je rođen	koji je *začet po Duhu*
(A_3)	od Duha Svetoga i	od Duha Svetoga i	*Svetom, rođen od*
(A_4)	Marije Djevice, koji je	Marije Djevice, *mučen*	*Marije Djevice, mučen*
(A_5)	pod Poncijem Pilatom	pod Poncijem Pilatom,	pod Poncijem Pilatom,
(A_6)	raspet i pokopan,	raspet (..?) i pokopan (..?)	raspet, *umro* i pokopan,
(A_7)	treći dan	treći dan	*sašao nad pakao,* treći
(B_1)	uskrsnuo od mrtvih,	uskrsnuo od mrtvih,	dan uskrsnuo od mrtvih,
(B_2)	uzašao na nebesa,	uzašao na nebesa,	uzašao na nebesa,
(B_3)	sjedi o desnu	sjedi o desnu	sjedi o desnu
(B_4)	Oca,	Oca;	*Boga* Oca *svemogućega,*
(B_5)	odakle će doći	*odonud* će doći	*odonud* će doći
(B_6)	suditi žive	suditi žive	suditi žive
(B_7)	i mrtve,	i mrtve.	i mrtve.
(B_8)	i u Duha Svetoga	*Vjerujem u Svetoga*	Vjerujem u Duha
(B_9)	svetu Crkvu,	*Duha* i svetu Crkvu	Svetoga, svetu Crkvu
(B_{10})		*katoličku,*	katoličku, *općinstvo svetih*
(B_{11})	oproštenje grijeha,	oproštenje grijeha,	oproštenje grijeha,
(B_{12-13})	uskrsnuće tijela.	uskrsnuće tijela	uskrsnuće tijela,
		(..?)	*život vječni.* Amen.

Kako je vidljivo, Osorski se simbol nalazi na dijelu puta koji od najstarijeg tipa (R) vodi do konačno razvijenog obrasca (T). Vidi se

[20] Tekst: KELLY (bilj. 4) 102 i Dz 12.

[21] Tekst: KELLY (v. bilj. 4) 369, HAHN § 24—25, Dz 30.

[22] B. FUČIĆ, *Stara katedrala sv. Marije u Osoru*, u: *Advocata Croatiae*. Zbornik radova Hrvatske sekcije VIII međunarodnog mariološkog i XV marijanskog kongresa — Zaragoza (Španjolska) 3—12. listopada 1979, Zagreb 1981, 254; A. MOHOROVIČIĆ, *Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvrnera*, u: Ljetopis JAZU, Zagreb, knj. 61, 1956, 472.

[23] AUGUSTINUS, Sermo 212, 2: Migne PL 38, 1960; usp. AMBROSIUS, *Explanatio symboli* 9: Sources chrétiennes 25 bis, 57—59; RUFINUS, *Explanatio symboli* 2: CCh Lat 20, 135.

[24] A. STENZEL, *Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufliturgie*, Innsbruck 1957, 147—153; KELLY (v. bilj. 4) 167—172.

kako stoji bliže matici: još ne usvaja glavnih umetaka T *(začet po Duhu... rođen od Marije...;* o desnu *Boga* Oca *svemogućega; općinstvo svetih)*, neke ipak već sadrži *(mučen* pod Poncijem Pilatom; ... u Crkvu *katoličku)*. Za ostale izrazite umetke (stvoritelja neba i zemlje, sašao nad pakao, život vječni / *creatorem caeli et terrae, descendit ad inferos, vitam aeternam)* ne može se zbog oštećenja ploče kazati ništa pouzdano. Kad bi se to dalo utvrditi, mogla bi mu se pripadnost točnije odrediti.

Preostaje pitanje: čemu je izvorno natpis služio?

Namjena natpisa

Kad je klesana, gotovo je sigurno ploča bila smještena u *bogoslužno-katehetski* prostor, gdje je služila kao podsjetnik u pouci katekumena dok je u Crkvi još trajala praksa krštavanja odraslih. U Osoru je naime, u kompleksu stare stolne crkve, ostala do danas sačuvana šesterostrana piscina ispod razine tla krstionice: očevidan znak da se krst tu obavljao uronjavanjem *(per immersionem)*. To nas upućuje na razdoblje prije 6. stoljeća.[22] Kako znamo, epigrafski natpis ovako službenog sadržaja nije ni mogao nastati mnogo ranije jer je u klasično doba katekumenata (3/5. stoljeće), zbog stroge vjerske tajne *(disciplina arcani)*, bilo zabranjeno formulu krsnog simbola uopće pisati a kamo li u neki tvrdi materijal klesati. Nek bude dosta navesti upozorenje Augustinovo (+430): »Simbol se uči slušajući: upisuje se ne u ploču ili kakvu drugu tvar, nego u srce!«[23] Međutim s vremenom, kako su kršćani bili u društvu većina, ta je zabrana postala bespredmetnom pa se simbol vjere počeo i materijalno bilježiti. Budući da je naš natpis u kamen klesan, to se moglo zbiti istom onda kad je *disciplina arcani* posve popustila, a to je po mišljenju stručnjaka bilo krajem 5. ili u toku 6. stoljeća.[24] Prema tome, to bi razdoblje bilo *terminus post quem*, vrijeme *poslije* kojeg je ovakav zapis Osorskog vjerovanja mogao nastati. Otprilike do istog zaključka, gledom na vrijeme, dolazimo s pomoću datiranja prvoga katedralnog kompleksa koji u Osoru obuhvaća biskupski dvor, stolnu crkvu i krstionicu a — po sudu istraživača — potječe upravo iz 5. dotično 6. stoljeća.[25]

Valja zaključiti, stoga, da je ploča klesana negdje u to doba, dakle o sutonu Rimskoga carstva na Zapadu, ili pak u prvo vrijeme srednjega vijeka.[26]

[25] B. FUČIĆ (v. bilj. 22), 253—267.

[26] Sačuvalo se više krsnih simbola po sastavu arhaičnih, ali zapisanih istom u VII/VIII stoljeću: npr. iz Firenze (Missale et Sacramentarium Florentinum): HAHN (bilj. 5) § 39, Dz 17 ili sprijeda spominjani simbol iz rukopisa British Museum, koji potječe iz VIIII st., izd. Ch. A. Swainson (usp. str. 11). U rimskoj provinciji Dalmaciji prilike su poslije propasti zapadnog Rimskog carstva (467) nisu mnogo izmijenile: poslije kraće vladavine Gota, već je u VI st. pokrajina potpala pod Bizant, koji je jamčio čuvanje starorimskog pravnog poretka; dapače i nakon provale Avara i Slavena u početku VII st. i rušenja Salone, stanje na otocima ostaje relativno mirno: J. FERLUGA, *n. dj.* (bilj. 19), 7—46; S. MITIS, *n. dj.* (bilj. 19), 75—86.

Jezične posebnosti

Još nekoliko napomena o j e z i k u. Već smo u toku izlaganja ukazali na neke osebujne izraze poznog latiniteta, što su u stanovitoj opreci s arhaičnošću same formulacije. Znamo da se krsni simbol vjere *(symbolum fidei)* smatrao svetinjom te je bio nešto neprovedivo i sakrosanktno; treba zato predmnijevati da se iz naraštaja u naraštaj prenosio doslovno. To vrijedi bez sumnje gledom na sadržaj, na teme i njihov slijed, ali ne toliko na izvanjski jezični izraz koji je neodoljivo vukao prema pučkom govoru, u ovom slučaju prema tzv. vulgarnom latinitetu. Naš je tekst stoga doživljavao određenu lingvističku evoluciju.

To potvrđuju, na primjer, ablativi umjesto akuzativa iz prijedloga *in: domino nostro* (A_1), *sancto spirito et sancta ecclesia catholica* (B_{8-10}) itd.; zatim promjena samoglasnika *u* u *o: natos* umjesto *natus* (A_2), *spirito* umjesto *spiritu* (A_3, B_9) i obrnuto *o* u *u: Puntio* umjesto *Pontio* (A_5), gdje susrećemo i jednačenje po zvučnosti: umjesto pravilnog po klaličnoj normi *sub Pontio* stoji *sup Puntio Pilato;* konačno nalazimo zamjenu *i* sa *e: ascedet* umjesto *ascendit* (B_2), gdje je dokinut i nazalni suglasnik *n*.

Lingvistički vidovi ne ulaze izravno u naše razmatranje. No, i tih nekoliko natuknica dokazuje kako je klesanje fiksiralo živi tekst koji je u krilu određene zajednice dugotrajnim predavanjem iz koljena u koljeno malo pomalo doživljavao izgovorni razvoj. Možemo spomenuti kako se slične pojave susreću i drugdje u toku 7. i 8. stoljeća, kad je kultura klasičnog jezika uvelike popustila, pa karakteristični tekstovi zadržavaju arhaične izričaje u znatno evolviranoj (ili opaloj) jezičnoj formi.[27]

Zaključak

Osorski simbol spada u veoma rijetke spomenike. To je zapravo jedini — koliko znamo — koji bi ovaj specifični vjerski sadržaj, krsnu vjeroispovijest *(symbolum fidei)*, tako rano nosio uklesanu u kamenu. Nije ga, na žalost, moguće rekonstruirati čitava, ali smo mu glavninu ipak dosta točno odredili. Da zaključke sažmemo i skupno prikažemo:

[27] Takav je slučaj npr. s morfologijom značajnog simbola R, zapisanog u *Codex Laudianus gr. 35* (VI/VII st.), koji počinje s akuzativom: »Credo in De*um* Pat*rem* omnipoten*tem*«, da bi odmah nastavio s ablativom: »et in Christ*o* Ies*u*« pa preuzeo akuzativ: »Fili*um* eius unic*um*, domin*um* nostr*um*« i opet došao na ablativ: »et in Spirit*u* Sanct*o*, sanct*a* Ecclesi*a*, remission*e* peccatorum« te završio čak genitivom: »carnis resurrection*is*«: usp. Dz 12. Navest ću još simbol što ga je zapisao sv. Pirminije (oko 718—724) u djelu *Scarapsus*, zadržavajući ondašnji neklasični izričaj: »Credis in De*um* Pat*rem* omnipoten*tem*? Credis et in Ies*u* (!) Christ*um*, fili*um* eius unic*um*... qui concept*us* est de Spiritu Sancto... crucifix*us*, mortu*os* et sepult*os*... Credis in Spirit*u* Sanct*o*, sanct*a* *Aecclesia* catholic*a*, sanctorum communion*e*, remission*e* peccatorum, carnis resurrection*em*, vit*am* aetern*am*?« (očevidno je brkanje akuzativa s ablativom kao i participskih dočetaka na *-us* i *-os*): HAHN § 92, Dz 28, LIETZMANN 15—16. Pirminije bijaše rodom iz Hispanije ili jugozapadne Galije, kao putujući misionar djelovao je preko Alpa oko gornje Rajne i Bodenskog jezera: tu je osnovao poznate samostane Reichenau, Murbach, Hornbach i druge. O njem: U. ENGELMANN, *(Pirmin(ius)*, u: Lexikon für Theologie und Kirche, VIII (1963) 517—518. Krajem starog vijeka i dalje osjećaj se za gramatička pravila uvelike izgubio.

P r v i stavak je morao ovako početi: CREDO IN DEO PATRE OMNIPOTENTE. Možda je tako i svršavao, kao i većina najstarijih. Mlađi dodaju poznatu apoziciju: »... creatorem caeli et terrae«.

D r u g i stavak se ovako nastavljao: ET IN IESU CHRISTO (*ili:* CHRISTO IESU) FILIO EIUS UNICO DOMINO NOSTRO QUI NATOS EST DE SPIRITO SANCTO ET MARIA VIRGINE PASSOS SUP PUNTIO PILATO CRUCIFIXUS (..?) ET SEPULTOS (..?) TERTIA DIE RESURREXIT A MORTUIS ASCEDET IN CAEL-? SEDET AD DEXTERAM PATRIS INDEVENTUROS (EST?) DIUDICARE VIVOS ET MORTUOS.

Na samom početku, kako pokazuje razilaženje Ravenskog i simbola Swainsonova rukopisa ili i niza starijih tipova, nije moguće utvrditi redoslijed »Iesu Christo« ili »Christo Iesu«, a u sredini tematski slijed: »mučen — raspet — umro — pokopan«, čemu neki (među njima najprvi Akvilejski, a za njim galikanski i konačno T) dodaju: »sašao nad pakao« (»descendit ad inferna/ inferos«). Budući da najstariji i prijelazni tipovi, među koje valja ubrojiti Osorski, toga nemaju, nismo to unosili u tekst ni kao hipotezu. Od tema bez natpisne potvrde u A unijeli smo 'pokopan' *(sepultus)* jer je zasvjedočena u svim tipovima. Ostale dileme smo obrazložili u toku rasprave.

T r e ć i je stavak tekao ovako: CREDO IN SANCTO SPIRITO ET SANCTA ECCLESIA CATHOLICA REMISSIONE PECCATORUM CARNIS RESURRECTIONE. To je, osim samih dočetaka u ablativu *remissione* (ili remission) dotično *resurrectione* (ili resurrection), što nije a priori isključiti gledom na jezičnu evoluciju prema vulgarnom govoru — velim, što ovdje stoji kao rekonstruirani tekst, može se smatrati sigurnim.

Ovim rijetkim spomenikom starodrevni grad Osor (kojemu ime tijekom vjekova nadolazi u nizu inačica: Apsoros, Apsorus, Absorus, Absarus, Apsara, Auxerum, Ossero) ide u red izvanrednih svjedoka ranokršćanske kulture i poznog latiniteta. Ispovijedanjem krsne vjere duhovno se i jezično vezivao uz apostolsku stolicu grada Rima, ostajući u katoličkom jedinstvu s mnogim sličnim zajednicama po gradovima staroga svijeta, u prvim vjekovima nove ere.

Budući da su ulomci br. 62 (A) i br. 63 (B) nađeni *in situ*, to im je dokazna moć prvoga reda pa zaslužuju da nađu mjesta u odgovarajućim znanstvenim (arheološkim, povijesnim, teološkim, liturgičnim) djelima a i općepriznatim manualima svjetskog značenja.

Marija Pantelić

NAVJEŠTAJI USKRSA U OSORSKOM EVANĐELISTARU I NJIHOVI STAROSLAVENSKI I HRVATSKI PRIJEVODI

Osor je bio u srednjem vijeku kulturni centar kvarnerskog bazena. U njemu je bila rezidencija biskupa, benediktinska opatija Sv. Petra, a nekoliko benediktinskih samostana bilo je rasijano po Cresu, Lošinju i susjednim otocima. Iz Osora su potekli znameniti biskupi: *sv. Gaudencije, sv. Ivan Trogirski* i *Lovro* najprije osorski, a kasnije splitski nadbiskup. Grad je bio ugostitelj poznatih talijanskih reformatora benediktinskog reda *sv. Romualda,* a vjerojatno i mađarskog benediktinca *sv. Gerarda.*[1] Njihova se imena citiraju u inozemnim kronikama i u domaćim suvremenim ispravama. U znanstvenom je svijetu Osor poznat ne samo po velikim osobama, staroj arhitekturi i arhivima, nego i po kaligrafski pisanoj riječi izvedenoj upravo na tom tlu, *Osorskom evanđelistaru — Evangeliarum Absarense* iz g. 1081/82, danas u Vatikanskoj biblioteci MS Borgianum Lat. 339 (dalje EA). Kodeks je važan zbog svoga sadržaja, dalmatinske beneventane, iluminacije, muzičkih zapisa — neuma i kronoloških podataka. Proučavali su ga strani i domaći liturgičari, paleografi, povjesničari umjetnosti, muzikolozi i historičari. Kod nas su pisali studije o njemu *V. Novak, M. Grgić,* koji donosi najnoviju literaturu o njemu i *A. Badurina.*[2] Iako je evanđelistar litur-

[1] *I. Ostojić,* Benediktinci u Hrvatskoj II. Split 1964, 149, 158, 165.

[2] *V. Novak,* Dva beneventanska priloga objavljivanja Uskrsa na dan Bogojavljenja na Osoru i Splitu. Vjesnik Hrv. arheol. društva u Zagrebu. NS. XV. Zagreb 1928, 192, 205—210; M. Grgić, Najstarije zadarske note. Radovi Instituta JAZU u Zadru 11—12. Zadar 1965, 269—353; Isti, The Eleventh-Century Book-Illumination in Zadar (Magistarska teza, rukopis — University of London,

gijska knjiga koja sadrži perikope, odlomke evanđelja, koji su se pjevali nedjeljom i blagdanima, i premda su u 11. st. ta evanđeoska čitanja već prilično ujednačena u zapadnoj Crkvi, ipak svaki evanđelistar krije u sebi elemente koji pomažu njegovo datiranje i lociranje. Takvi pokazatelji u EA jesu *Navještaji (Annuntiatiae,* dalje A) uskrsnoga datuma u dvije varijante iz 11. i 14. st. Već su apostoli i prvi kršćani posvetili uskrsnom danu Kristove pobjede nad smrću prvi dan sedmice, tj. nedjelju, a svakog su proljeća slavili spomendan Spasiteljeva uskrsnuća. Kako su se Kristova smrt i uskrsnuće poklapali sa židovskom Pashom, to je prva Crkva slavila Uskrs prema židovskom računanju na 14. dan njihova proljetnog mjeseca *nisana,* tj. o uštapu (pun mjesec) našega ožujka. Kad se kršćanstvo proširilo na Zapad, nastale su raspre i neslaganja zbog pomična datuma i različitih polaznih točaka računanja proljetnog ekvinocija. Zato su na ekumenskom saboru u Niceji g. 325. zaključili da se Uskrs ima slaviti na prvu nedjelju iza uštapa, a aleksandrijskom patrijarhu (Aleksadrija, centar astronomskih znanosti onoga vremena), povjerili su dužnost da se tamo izrade tabele tzv. *Lettere Festali* s preciznim uskrsnim datumima što će se dostaviti čitavoj Crkvi.[3] Naime, Crkva je preuzela poganski obredni običaj objavljivanja svetkovina, pa je na Istoku i na Zapadu poznat navještaj datuma Uskrsa već i prije 4. st. i to na blagdan Bogojavljenja 6. I, kad su kršćani na taj dan slavili zajedno i Božić i Bogojavljenje i tim je danom počinjala nova liturgijska godina. Zbog toga je na početku godine trebalo objaviti dan svetkovanja Uskrsa i ostalih pomičnih blagdana. Na taj se dan naviještao datum Uskrsa u Galiji, Italiji, Akvileji, Milanu i Rimu, a zadržao se u Pontificale Romanum do novijih vremena, ali samo u katedralnim crkvama. U Africi i Španjolskoj anuncijacija se izvodila na Božić. Pjevao ju je đakon s ambona poslije evanđelja na jednostavnu gregorijansku melodiju poput uvoda u Exultet, koji je bio slučaj pjevanju prefacija. Taj napjev, prema Cabrolu, seže možda i do 4. st.[4]

Navještaji (Annuntiatio sanctum diem Paschae) sačuvali su se od 11—16. st. u latinskim evanđelistarima i misalima dalmatinskih gradova i otoka, neki s melodijom izraženom u neumama kao u *Osorskom evanđelistaru, Dubrovačkom lat. misalu* iz 12. st. i u *Trogirskom evanđelistaru* iz 13. st. (Grgić, o. c. 291, nota 76). Kaptolski arhiv Hvarske biskupije ima jedan evanđelistar iz 13/14. st. koji ima pripisane A iste kompozicije, ali s koralnim notama razvijenoga notnog sistema iz 15/16. st.[5] I *Splitski evanđelistar* (Evangeliarium Spalatense, ES) iz 8. st. ima dvije pripisane objave vezane također za Bogojavljenje pisane degeneriranom beneventanom u slaboj latinštini.[6]

Courtauld of Art), London 1967, 32—36); *A. Badurina,* Iluminacije Osorskog evanđelistara. Rezultati arheoloških istraživanja na otocima sjevernog Jadrana. Referat održan u M. Lošinju od 11—14. X 1979. (rukopis).

3 *M. Righetti,* Storia liturgica II, III Ed., Milano 1969, 109—111.

4 *F. Cabrol,* Annonce des fêtes. Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie 1/4, coll. 2237—38; *D. Kniewald,* Liturgika. Zagreb 1937, 144.

5 *V. Novak,* o. c. 206, nota 7.

Osorski evan. ima dvije varijante A. Prvu je pisao sâm pisar kodeksa, ali na kraju s ostalim neumiziranim tekstovima. Naime, A s evanđeljem Lk 3,21—38 (Isusova genealogija) tvori jednu cjelinu obrednu, a skriptor ih je odvojio umetanjem Exulteta. Kad se A nalazi uz citirano Lukino ev., onda se A pjevao iza blagoslova vode prema istočnom obredu na Bogojavljenje, a kad dolazi iza Matejeva ev. 2,1—12 (dolazak mudraca), onda se on pjevao na misi Bogojavljenja, neposredno iza toga evanđenja.[7]

Izvorni tekst Navještaja u EA počinje ispisanim slovom na f. 58v: *Annuntiatio sanctum diem pasce* (Navještaj svetog uskrsnog dana), a ostali je tekst napisan na f. 59, koji prema Grgićevu prijevodu glasi: *Naviještamo dobrotu, naviještamo dobrotu, naviještamo vašoj dobroti!. Dvadeset i četvrtoga dana drugoga mjeseca dolazi veliki i presveti dan, sveti Vazam, a Sedamdesetnica dolazi dvadesetoga dana dvanaestoga mjeseca. Stoga svi mi, predraga braćo, zajedno molimo Božju dobrotu da nam dopusti doživjeti tu svetkovinu u veselju i svojoj milosti! Nek nam to udijeli milosrđe Onoga koji živi u savršenu Trojstvu kao jedan i svemogući Bog u vijeke vjekova. Amen.*

Francuski glazbenopovijesni istraživači te varijante A: *Cagin* i *Bannister*[8] uspjeli su na temelju kronoloških podataka fiksirati nedjelju Sedamdesetnicu na 20. II. Naime, oni su uočili, da se u formulaciji *mense duodecimo die vicesimo* krije mletački način *(more veneto)* računanja početka godine, tj. 1. III, pa je onda veljača dvanaesti mjesec u godini. Uskrs se slavio *mense secundo die vicesimo quarto* (24. aprila), a prema »more veneto« on je drugi mjesec. Na te datume padala je Sedamdesetnica i Uskrs god. 1081. pa je i sâm kodeks nastao g. 1081/82.

Druga, naknadno pripisana varijanta A: *Plebs sancta deo deserviens* iz g. 1375. povezuje svetkovanje Božića i Uskrsa što je možda odraz staroga, zajedničkog slavljenja na isti datum 6. I. Zatim je bilo važno znati kad počinje pretkorizmeno vrijeme, tj. nedjelja Septuagesima (Sedamdesetnica), kad se ispušta *(zavezuje)* Aleluja, kako kažu hrvatski tekstovi, koji su *svi* prijevod i prerada te druge varijante A na čelu sa Zadarskim i sa štampanim Bernardinovim lekcionarom iz g. 1495. Njegov su tekst ostali autori prilagođavali svome jezičnom području. Svi počinju: *Puk sveti Bogu služeći* i donose datume *Sedamdesetnice,* a ne izostavljaju ni *Pedesetnicu* koju apstrofiraju kao *početak* ili *glava* korizme.

Zbog posebna brojenja dana u mjesecu donosimo transkripciju druge *latinske* varijante i njene nepotpune *glagoljske* (staroslavenske)[9] i *hrvatske* kompozicije iz Zadarskoga lekcionara.[10]

6 *Isti,* o. c. 209.

7 *M. Grgić,* Bogojavljenski navještaj blagdana iz godine 1081. Arti et Musices 1. Zagreb 1969, 64; *J. Tandarić,* Hrvatskoglagoljski ritual. Slovo 30, 1980, 75, 81—82.

8 *V. Novak,* Exultet Osorskog evanđelistara. Vjesnik Hrv. arheol. društva. N. S. XV, 1928, 192, nota 3—5.

9 *Vj. Štefanić,* Glagoljski rukopisi JAZU I. Zagreb 1969, 67.

10 *J. Fućak,* Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara. KS, Zagreb 1975, 203.

Osorski evanđelistar; navještaj blagdana s neumatskim zapisima f. 59

Osorski evanđelistar; navještaj blagdana s aklamacijama iz god. 1375. f. 59

Plebs sancta Deo deservi-ens ocupit audire ut vide-re desiderat. Sicut gavisi estis de Nativitate domini nostri Iesu Christi ita et resurrectionem eius an-nunciamus vobis universa-li gaudio, inicium vero Septuagesime annuncia-mus vobis die XI *exeunte februario*, inicium vero *Quadragesime* die VII *in-trante marcio*, qua prop-ter astantibus vobis, frat-res carissimi, annuncia-mus vobis diem sanctam sacratissimum Pasca an-nunciamus vobis die XXII *intrante aprilis*. Ut vobis sit gratia cum omnibus vobis. Amen.

Gospod vsemogući ve-seliti se. V'zvěstuemo vam bratiě draga dan sveti i častni *Pasku*. Iže budet dan na *vilazeni* měseca *mar'ča* 31 dan. *Glava* že korizmě eže naricaet' se *pust*, budet dan na *vlězeni* měseca *per'vara* 10 dan. I budi mir i milost gospoda našego Isuhrsta vsagda s' vsěmi nami. Amen.

Puk sveti Bogu službeni. Ovo je rad slišati ča i vi-diti želi. Kroči to stećim vam okolo, bratia predra-ga, navišćujemo vam op-ćeno veselje. A tada kako ste veseli bili od poroje-nja gospodina našega Isu-karsta, takoje i od nje-gova svetoga i poštova-noga Skarsnutja, ke oće biti na dan .n. *ulazeći* mi-seca *aprila*. *Početak* vjisti-nu korizmeni ta oće biti na dan .n. *ulazeći* miseca *febrara*. *Septuajezima* ča jistinu kada se pušća ale-luja, to oće biti na dan .n. *ishodeći* miseca *đena-ra*. Da bude mir i veselje sa fsimi vami bratja. Amen.

To su zasad jedina tri primjera A u kojima se broje dani u mje-secu prema bolonjskom načinu *(mos Bononiensis)*. Osim te primjene brojenja dana staroslavenski je i *jedini*, iako nepotpuni, sačuvani tekst A iz glagoljskoga fragmenta Barbanskog misala iz g. 1425, a ispisan je ispod evanđeoskog teksta Mt 2,1—12 koje se čita na Bogojavljenje. Bolonjski način brojenja karakteriziraju izrazi: *exeunte-vilazeni-ishodeći* (izlazeći) za prvih 15 dana u mjesecu. Taj se sustav ustalio u dalmatin-skom notarijatu na kraju 12. do 14. st.,[11] a u liturgijskim se kodeksima, kako vidimo, potvrđuje upotreba i u 15. st., a upotrebljavao se sve do Dubrovnika.

Svi navještaji mnoštva sačuvanih hrvatskih lekcionara tipa *Plebs sancta — Puk sveti* imaju u rečenici: *Ovo je rad slišati* (tj. puk) *ča, ca* ili *što i viditi želi*, relativnu zamjenicu, koja ukazuje na govorno pod-ručje kojem je lekcionar namijenjen, pisan ili štampan: *ča* imaju Za-darski, Bernardinov i ostali dalmatinski lekcionari; *ca* lekcionari u iz-danjima Andriulića i Zborovčića; *što* Nikše Ranjine i Bandulavićevi lek-cionari.[12] Dubrovački ćirilski (zapadna ćirilica, Leipzig) ima samo ru-briku na Bogojavljenje da se poslije evanđelja naviješta *Septuađezima*, *Poklad* i *Vazam* i upućuje na konac knjige prije blagoslova vode na Bo-gjavljenje, ali tamo nije ispisan.[13] Vramčeva *Postila* i ostali kajkavski lekcionari tzv. *Evangelomi* iz 17. st. nemaju takvih navještaja. Prema tome pregledani materijal regionalni predstavnika hrvatskih lekcionara daje potvrde tih sastava samo za čakavsko i štokavsko područje. Što se tiče staroslavenskoga glagoljskog lekcionara zaslužni istraživač hrv. gla-golizma, Vj. Štefanić, često svraća pažnju na značenje riječi »Biblija« koja se susreće u popisima crkvenih inventara i u zapisima biskupskih vizitacija. On smatra da se ta riječ odnosi na glagoljski lekcionar koji se kao takav nije sačuvao. Tako da se na nj odnosi ona Biblija u in-ventaru glagoljaške župe i kaptola u *Belom na Cresu: Biblia in carat-tere schiavo* (Arhiv Osorske biskupije, svežanj XX, f. 581, iz g. 1624); i *una Biblia in schiavo in bergamina . . .* ; ili zapis iz g. 1475. u omišalj-skom misalu Vatikanski Illirico 4 koji bilježi dragocjenosti što su ih Omišljani poslali u Krk na zahtjev kneza Ivana među kojima se citiraju *Biblija*, 4 misala i drugo.[14]

Treća varijanta navještava koji se i danas pjeva iza evanđelja na Bogojavljenje prema Caeremonialum episcoporum u biskupskim kate-dralama glasi: *Noveritis, fratres carissimi, quod annuente Dei misericor-dia, sicut de nativitate d.n. I. Christi gavisi sumus, ita et de resurrectione eiusdem Salvatoris nostri gaudium vobis annuntiamus. Die . . . erit do-minica in septuagesima . . . , dominica prima adventus d. n. I. C., cui est honor et gloria in saecula saeculorum.*[15] Njegov se staroslavenski tekst *Znajte bratije milejšija* upotrebljava u Krčkoj biskupiji prema Rim-skom pontifikalu.[16] U istoj se biskupiji pjeva i *četvrta* varijanta navje-štaja u sklopu *lauda-aklamacija*, ali na Božić. Sačuvane su ovakve dvije anuncijacije-aklamacije: jedna pisana *kursivnom glagoljicom* iz 1758. iz Baške, danas u Arhivu JAZU, sign. VII, 183,[17] a druga *latinicom*, Košljun-ski rukopis br. 1 iz 17. st.[18]

Zanimljivo je *nazivlje (nomenklatura)* datiranih svetkovina u *staro-slavenskom i hrvatskim navještajima.*

Septuagesima: *Septuajezima, kada se pušća aleluja* (Zadarski); *Sep-tuađezima* (dubrovački Leibziški); *Sedmodesetnica, kada se zavežuje a.* (Bernardin, Bandulavić); *sedmodesetica, kada se zavezuje a.* (Andriulić).

Quinquagesima; Pedesetnica: *glava korizme, pust* (glagoljski); *poča-tak korizmeni* (Zadarski); *prvi dan korizme* (Bernardin); *parvi dan ko-rizme* (Andriulić, Bandulavić); *poklad* (dubrovački, ćirilski).

Prva korizmena nedjelja: *postopokorna četardesetica* (Bandulavić, baški navještaj).

Uskrs: *Paska* (glagoljski); *Skarsnutje* (Zadarski); *Uskrsnutje, Va-zam* (Bernardin), *Vskarsnutje* (Bandulavić); *Vazam* (dubrovački, Andriu-lić).

Mjeseci: Januar: *ženar* (Zadarski, Bernardin); *zenar* (Zborovčić).

Februar: *pervar* (glagoljski); *febrar* (Zadarski, Bernardin, Zborov-čić); *veljača* (Bandulavić).

Mart: *marč* (glagoljski); *ožujak* (Bandulavić).

April ostaje kod svih lekcionara, osim Bandulavićevih koji uzima za sve mjesece narodne nazive pa i za *travanj*, dok ostali prerađuju latinske i talijanske.

Kronološki elementi, izraženi u počimanju prvoga dana građanske godine sa 1. III *(more veneto)* i u brojenju dana u mjesecu prema *bo-*

[11] *J. Stipišić*, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Zagreb 1972, 173—174.

[12] *J. Fućak*, o. c. donosi bibliografiju sačuvanih lekcionara pojedinih govor-nih područja na str. 7—13.

[13] *J. Schütz*, Das handschriftliche Missale Illyricum cyrillicum Lipsiense II. Otto Harassowitz Wiesbaden 1963, 15, 529; recenzija *Vj. Štefanić*, Slovo 14, 1964, 147—154.

[14] *Vj. Štefanić*, J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal (recenzija). Slovo 1, 1952, 52; *Isti*, Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. Slovo 6—8, 1957, 127—128.

[15] *D. Kniewald*, o. c. 144.

[16] *V. Premuda*, Bašćanska božićnica. Sv. Cecilija, Maj—Juni 1928, 262—8.

[17] *Vj. Štefanić*, Glagoljski rukopisi otoka Krka. Djela JAZU 51, 1960, 68.

[18] *V. Premuda*, o. c. 264.

lonjskom načinu, pomogli su uz paleografske i notne osobine datirati osorske anuncijacije. Naime, oni su, kao i glagoljski (nepotpun) navještaj izrazili datume blagdana brojkama. Hrvatski ih lekcionari izostavljaju i navode samo grafijske znakove, tj. slova i točke, koje upozoravaju pjevača gdje treba staviti odgovarajući datum za pojedinu godinu. To su: *x, n, na* s točkicama. Satriji donose datume samo za tri svetkovine, dok mlađi nižu Uzašašće, Duhove, Tijelovo pa i početak Adventa (košljunski i bašćanski).

Zanimljivo je i *apostrofiranje vjernika*. Najstariji osorski počinje općenito: *Annuntiamus karitatem* (dva put), *Annuntiamus karitati vestre;* mlađi ističe *fratres karissimi*... što preuzima glagoljski i svi hrvatski unutar teksta: *bratie draga, bratjo pridraga*, ali na početku svih hrvatskih lekcionara stoji: *Puk sveti Bogu služeći* poput pripisana osorskog: *Plebs sancta Deo deserviens*. Prema tome *svi* naši navještaji *latiničkog, glagoljskog* i *ćirilskog* pisma potječu od latinskih formulara Osorskoga evanđelistara iz 11. st. i onoga pripisana u 14. st.

Ipak hrvatski navještaji nisu doslovni prijevodi. Naročito Bandulavić, izdavač štokavskih lekcionara, unosi leksičke inovacije, kao *žudi* mj. *želi*, narodne nazive mjeseci i hrvatske naslove: *Napovidanje blagdanov promišnjih na dan Vodokaršća* (Bogojavljenja) mj. latinskih u ostalim našim lekcionarima (šćavetima): *Pronnuntiatio festorum mobilium in die Epiphaniae post evangelium*, što pokazuje da su se oni upotrebljavali u latinskom bogoslužju. Dubrovački (leibziški) stavlja naziv *karšćenje gospodđne* za blagdan Bogojavljenja što odgovara glavnoj ideji istočne liturgije te svetkovine u kojoj ona slavi krštenje Kristovo i svečano podjeljuje sakramenat krštenja. Prema tome je mjesto navještaja u evanđelistarima i lekcionarima ili u samoj misi ili uz obred blagoslova vode na Bogojavljenje.

Pravopis hrv. navještaja odgovara kraju gdje su nastali ili kojima su bili namijenjeni. Najviše je prisutna blizina talijanske ortografije u dalmatinskim i primorskim lekcionarima, a oni su bili vrela za dubrovačke, bosanske i slavonske lekcionare.

I na kraju zašto su navještaji, neevanđeoski tekst, našli svoje mjesto u evanđelistarima i lekcionarima? U prva vremena kršćanstva kao i danas iza II vatikanskog koncila bile su uloge kod mise razdijeljene: celebrant je imao svoju knjigu — *sakramentarij* s Ordo missae i oracijama; kor je imao *graduale* (pjevane dijelove), a đakon *evanđelistar* u koji su kasnije ušle poslanice i Djela apostolska, tzv. apostol. Đakon je kod ređenja dobivao u ruke evanđelistar kao znak nove dužnosti, tj. pjevanja misnih evanđeoskih odlomaka. Kako je đakon trebao pjevati i navještaj blagdana, to je navještaj s praktičnih razloga uvršten u evanđelistar, đakonovu knjigu »par excellence«.

Danilo Klen

GLAGOLJICOM PISANI IZVORI LOŠINJA I CRESA

Ovaj prilog razmatranju povijesnih izvora otoka Cresa i Lošinja pisanih glagoljicom sastavni je dio većeg broja radova kojima je cilj, a autorima želja, da skrenu pažnju onima koji se zanimaju, ili se čak bave intenzivnije, prošlošću tih dvaju otoka — o potrebi što boljeg i dubljeg poznavanja povijesnih izvora koji se na te otoke odnose.

Bez dobrog, naime, poznavanja, točnog razumijevanja i objektivnog upotrebljavanja povijesnih izvora nije moguće rekonstruirati prošlost u njenim logičnim i dijalektičkim tokovima. Pravilna upotreba povijesnih izvora *okosnica* je i misaone i pismene rekonstrukcije prošlosti koja historiografa i čitaoce povijesnih djela uvjerava i pruža mu sigurnost u saznavanju prošlosti o točnosti zaključivanja i o pravilnosti donijetih sudova o prošlim zbivanjima.

Polazeći od te pretpostavke bit će ovdje nešto naglašenije pisano o povijesnim izvorima pisanim glagoljicom na tim otocima. Zašto? Zato, što se tim pismom pisanim izvorima u gotovo stotinjak donedavna objavljenih radova nije pridavala nikakva važnost, nijekalo uopće postojanje, — kao što su to činili povjesničari tih otoka Petris, Mitis i drugi — ili se spominjalo uzgred s prezirom jer »... la lingua scritta dei dotti rimase la latina ...«[1]

[1] Tako S. Petris tvrdi, da je prilikom izrade inventara osorskog općinskog arhiva našao svega dva glagoljicom pisana dokumenta u njemu. *(Stefano Petris*, L'Archivio della comunitá di Ossero, u Programma dell' i. r. Ginnasio superiore di Capodistria, Capodistria 1894, str. 5. Vidi, i Silvio Mitis, Storia dell'Isola di Cherso—Ossero (476—1409), AMSI XXXVII/1925, str. 161.

Pa ipak je jezikom, kojim je kasnije počev od XI stoljeća dalje sve do XIX kao grafem služila glagoljica, — govorila od dubokog srednjeg vijeka do danas pretežna većina, tada, u davnini doseljenog stanovništva. Održanju tog jezika i naroda koji je njime govorio pomoglo je poslije njegova pokrštavanja, bez sumnje slavensko bogoslužje, a dobrim dijelom i glagoljica.

Hrvati koji su tu doselili u isto doba i na isti način kao i u Dalmaciji raširili su se sve do gradskih zidova Osora i Cresa u kojima se održalo staro romansko stanovništvo. Takvo stanovništvo prorijeđeno na ostalom području pretopilo se s vremenom u slavenskom moru. S obzirom na to da se doseljavanje na otoke nastavljalo i dalje, iz istih krajeva došlo je na kraju XIV stoljeća do naseljavanja i otoka Lošinja, za Ugarsko-hrvatske vladavine otokom Osorom—Cresom, kada se prvi puta čuje i njegovo ime. Zbog tako sve jačeg širenja Hrvata otocima počeli su se oni javljati već i u romanskim gradovima od XI stoljeća, dalje. Možda bi do slaveniziranja i tih gradova došlo da nisu zajedno s mletačkom vladavinom na otoke doseljavali i službenici i trgovci iz mletačkih pokrajina. Pod utjecajem latinskog i talijanskog jezika i s njome nadošle kulture došlo je u gradovima do reverzne pojave da su se slavenski elementi u njima stali pretapati u latine. Podvajanje romanskih gradova Osora i Cresa od ostalog područja podržavala je i činjenica što je Osorska biskupija, dakle vrhovni vjerski forum na otocima Cresu—Lošinju, bila predslavenskog postanja koja je očuvala latinski jezik u liturgiji od najstarijih vremena. Nasuprot tome je hrvatsko pučanstvo čuvalo od starine slavensko bogoslužje u svim crkvama na otoku osim u katedrali u Osoru i u kolegijalnoj crkvi u Cresu.[3]

Takve jezične i etničke odnose na otoku Osoru—Cresu potvrđuje više činjenica. Na prvom mjestu je dvojezični epigrafski natpis, poznata sada Valunska ploča, iz XI stoljeća, pisana hrvatskim jezikom glagoljicom i latinskim jezikom latinicom-karolinom.[4] Potvrđuju to i latinske isprave sastavljene u romanskim gradovima u kojima su stranke ili svjedoci osobe slavenskih imena. Takva je isprava iz 1018. godine, pisana u Krku, u kojoj se stanovnici Chafisole (današnji Beli) obvezuju pod prijetnjom sile mletačkom duždu na neke obveze.[5]

Slične karakteristike imala je i isprava napisana u Osoru 30. siječnja 1200. godine o nagodbi između Raba i Osora u pogledu soli;[6] tako isto i isprava sastavljena u Cresu 1224. godine kojom je udovica Marica (Maricha) prodala Dobruši (Dobrussi) polovicu kuće.[7]

Mletačkim plemićima, koje je mletačko Veliko vijeće slalo kao knezove na otok Osor—Cres na određeno vrijeme, ili onima kojima je otok bio podijeljen kao feud u vrijeme između kraja XII do polovine XIV

2 *Vjekoslav Štefanić i Leo Košuta,* Arhiv bivše osorske komune, Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, str. 294. (Dalje: Štefanić—Košuta).

3 *Štefanić—Košuta,* na istom mjestu.

4 *Branko Fučić,* Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949, str. 55—61; Isti. Najstariji hrvatski glagoljski natpisi, Slovo br. 21, Zagreb 1971, str. 234—235.

5 Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I, JAZU, Zagreb 1967, str. 56—7. (Dalje: Diplomatički zbornik).

stoljeća — bilo je upravljanje vrlo teško. Odjednom bi se našli među pučanstvom koje nije poznavalo ni latinski ni talijanski jezik. Njihovo žaljenje na to prisililo je Veliko vijeće da im pomogne. Tako je 11. veljače 1271. godine odobrilo novom creskom knezu da si uzme štitonošu iz krajeva »Slavonije«, kako se tada nazivalo krajeve Istre i Kvarnera zbog slavenskog stanovništva.[8] Takav jezično-specijalizirani »štitonoša« nije knezu pružao neku posebnu fizičku zaštitu ali mu je zato pomagao u razumijevanju i sporazumijevanju sa Hrvatima na otoku. Sličnu odredbu, ali mnogo jasniju izdalo je isto mletačko Veliko vijeće 29. rujna 1312. godine kad je slalo Andriju Bragadena za kneza na Osor—Cres. Vijeće mu je izuzetno dozvolilo da drži jednog slugu koji znade »slavenski jezik«, »... jer bez njega ne može obavljati uredno svoju službu, jer tamošnji ljudi, naročito oni izvana (misli se grada, op. Kl.) ne znaju latinski jezik.«[9]

Takvo stanje i jezični odnosi nisu se poboljšavali još dugo poslije pošto su Osor—Cres zajedno sa Lošinjem i cijelom Dalmacijom na početku XV stoljeća potpali pod Veneciju za daljnjih 370 godina. Možda su na to utjecali trajni sukobi Venecije sa ugarsko-hrvatskim kasnije s habsburškim vladarima, stogodišnji uskočki ratovi i pod tim utjecajem stalni dotok novog stanovništva. Činjenica je, da se u XVII stoljeću hrvatski jezik često upotrebljavao u creskom gradskom vijeću u prisutnosti kneza koji ga nije razumijevao.

Inicijativa protiv takva stanja potekla je, dakako, od mletačkog kneza na otoku. Kada je naime creski knez i kapetan Zuane Zorzi 1. srpnja 1675. godine izdao posebnu terminaciju, naredbu, kojom je propisivao način rada gradskog vijeća, glasanja itd. uvrstio je u nju i dvije vrlo značajne točke IX i X. U IX točki bilo je izrijekom određeno slijedeće: »Za trajanja vijećanja dok je prisutan predstavnik vlasti (knez, op. Kl.) neka se nitko ne usudi niti preduzme govoriti slavenski. Takvim se naime prikrivanjem prekoračuju granice dužnog poštovanja i uzrokuju mnoge štete a da ih prejasni gospodin ne razumije zbog čega im ne može doskočiti s odgovarajućim mjerama. Kazna je (za onoga koji prestupi, op. Kl.) 10 libara za svakog pojedinog i za svaki puta. Kazna će se rasporediti kako je naprijed određeno.«

»Budući da u Vijeće dolazi redovito dvanaest predstavnika pučana od kojih neki ne znaju govoriti talijanski, ako netko od njih želi da bude poslušan i namjerava da nešto kaže tada neka pristupi k stolu i neka kaže pisaru svoju misao a taj treba da sve to protumači talijanskim jezikom presvijetlom gospodinu radi donošenja njegove pravedne odluke. U protivnom bit će kažnjen rečenom kaznom, koja se raspoređuje kako je naprijed rečeno.«

6 Diplomatički zbornik, II, str. 346.

7 Diplomatički zbornik, III, str. 237.

8 *Sime Ljubić,* Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, knj. I, Zagreb 1868, str. 105. (Dalje: S. Ljubić, Listine).

9 »... possit secum conducere et habere in suis famulis ... qui sciat linguam sclavam ... cum commodo sine ipso facere non possit, eo quod homines de inde, specialiter illi de extra, ignorant linguam latinam.« *S. Ljubić,* Listine knj. I., str. 263.

U točki X bilo je određeno: »Isto tako kad se općinski glavari skupe u prisutnosti presvijetlog gospodina kneza i kapetana u kolegiji ili inače zbog bilo kojeg službenog posla, i tada moraju govoriti talijanski a ne slavenski, da bi njegovom presvijetlom gospodstvu bile znane i jasne sve stvari za donošenje odluke, a još više i zbog kazne prekršiteljima od 25 libara svakome i svaki puta, uz raspored kao gore.«[10]

Jasnoći te naredbe ne treba komentar, no, ipak iz njena teksta proizlazi jedna istina koju treba posebno istaći. U sjednicama gradskog vijeća Cresa i na ostalim sastancima vijećnika na kojima se raspravljalo o javnim poslovima jedina osoba koja nije razumjela slavenski odnosno hrvatski, glavni jezik na otoku, bio je mletački knez.

Spomenuta suprotnost između katedralne crkve u Osoru i kolegijalne crkve u Cresu, u kojima se bogoslužje obavljalo na latinskom jeziku, s jedne strane, i ostalih crkava na oba otoka gdje se bogoslužje vršilo slavenskim jezikom s druge strane nije dotada izazivalo neke osobite smetnje. Iako je poslije tridentskog ekumenskog koncila (1564) više svećenstvo dobilo u zadatak postupnu zamjenu staroslavenske liturgije latinskom, ipak je počeo u tom pravcu djelovati određenije tek osorski biskup Giovanni de Rossi (1653—1666).[11] Po svemu izgleda, da je Zorzijeva terminacija potakla osorske biskupe i njihove vikare i da i oni poduzmu oštrije mjere protiv tog slavenskog bogoslužja. Naređena uniformnost bogoslužja trebala je prevesti sve crkve na otoku na latinitet.[12] To je bio istovremeni udar i na glagoljicu, kojom su misne i ostale crkvene knjige bile pisane. U krajnjem slučaju bio je to udarac i hrvatskom jeziku od kojeg se narod trebao odviknuti slušajući u crkvi latinsko bogoslužje, a u gradu talijansku upravu, sudstvo i trgovce.[13] Popovi glagoljaši, jedine pismene osobe među hrvatskim stanovništvom, trebali su biti preodgojeni, školovani latinski. Zahvaljujući pismenosti popova-glagoljaša seosko je stanovništvo bilo, do zabranjivanja hrvatskog jezika, u mogućnosti da svoje privatne poslove pretoči na svojem jeziku u glagoljske isprave koje su mu pisali bliski popovi-glagoljaši.

Prva poznata nam naredba da se upisi u matičnu knjigu vjenčanih moraju vršiti »in lingua italiana«, ako svećenik znade taj jezik, zabilježena je 20. travnja 1674. u prvoj knjizi krštenih Velog Lošinja.[14] Odlučnija je naredba zabilježena u Prvoj knjizi krštenih Malog Lošinja dne. 11. studenog 1679. Generalni vikar G. Damiani je tu naredio da se svaki upis na jednoj strani izvrši »In illirico« a na drugoj strani »in Italiano«.[15] Još dalje pošao je osorski biskup Nikola Drasich godine 1732, koji je odredio da se upisi u matične knjige ne smiju vršiti »in lingua Illirica ma in Italiana«.[16] Uslijed takva djelovanja nestajali su postupno hrvatskim jezikom i glagoljicom pisani upisi u matične knjige.[17]

Notarski usluge koje su činili popovi-glagoljaši hrvatskom stanovništvu bile su zabranjene naredbom Marka Bemba creskog kneza i kapetana objavljenom 12. lipnja 1606. godine. Njome je bilo zabranjeno svećenicima uopće pisanje isprava, oporuka, kodicila, ugovora, ili praviti o tome pribilješke, jer su inače ništetni.[18] Svi ovlašteni notari koji su htjeli raditi na području osorske knežije morali su dobiti odobrenje dvotrećinskom većinom glasova osorskog gradskg vijeća.

U takvim uvjetima jasno je, da je broj glagoljicom pisanih dokumenata, povijesnih izvora, morao postati ograničeniji, a kasnije zbog predominacije talijanštine u kancelarijama općina zanemarivan ili čak uništavan. Osim tog vremenskog omeđenja o kojem je bila riječ ne smije se zaboraviti ni to, da su svi arhivi na otoku Lošinj i Cres, sačuvali vrlo mali broj dokumenata iz XV stoljeća uopće i da se broj latinskih i talijanskih dokumenata počinje povećavati tek u XVI stoljeću. Stoga treba pod tim razumjeti, da je položaj glagoljicom pisanih dokumenata iz prijašnjih stoljeća još teži.

Kada su otoci Lošinj i Cres poslije svršetka drugog svjetskog rata pripali oslobođenoj domovini otvorile su se našim znanstvenim radnicima povoljne mogućnosti za neposrednije istraživanje i proučavanje te otočne skupine. Povjesničarima su konačno postali pristupačni svi arhivi na otocima u kojima su bili pohranjeni preostali povijesni izvori gradova, općina, sudova, crkvenih ustanova i vjerskih redova. Razumljivo da se kod toga odmah pomislilo i na potrebu naročite pažnje kod utvrđivanja da li je gdje, kakva i u kojem opsegu sačuvana dotad zanemarivana građa pisana hrvatskim jezikom glagoljicom.

[10] »9no Che durante il Consilio medesimo non debba o presuma alcuno parlar slauo, mentre ui esiste il Publico Rappresentante, et ciò perché con tal velame eccedono i limiti del dovuto rispetto, et fanno nascer infiniti pregiuditij senza che sono intesi da ss. Illustrissima, et vi possia accorrere con gli opportuni rimedij; in pena di lire dieci per cadauno, et cadauna volta applicate ut supra.« itd. Libro Terminazioni dei provveditori e ducali 1643—1745; iza lista 33.

[11] *F. Salata,* L'antica diocesi di Ossero e la liturgia slava, Pola 1897, str. 87 i sl.

[12] *Francesco Salata,* Isti rad, str. 65 i sl.

[13] Evo, kako je zamišljao Francesco Salata još 1897. pretapanja Hrvata na otoku Cresu i Lošinju u prave Talijane:

»Ma tutti questi neovenuti, se anche parlano una lingua differente da quella del paese, l'apprendono ben presto. Le due nazionalità si confondono quasi e per legge naturale, cresimata da tutte le storie di questo mondo, la parte meno colta deve subire l'influenza della nazionalità più progredita. Gli Slavi che pur ritenerro della propria origine il cognome, assumono e lingua e costumi della popolazione indigena, a meno che non vivano nei più rozzi ed appartati villaggi. E perciò la lingua italiana non è soltanto la lingua officiale in cui si estendono tutti gli atti si pubblici che privati, ma essa diventa la lingua universale di communicazione fra il popolo delle città e dei villaggi...« I tako, nastavlja Salata, je creski knez-kapetan (Gerolimo Zane) mogao već 1611. godine svim upraviteljima bratovština u svim selima na otoku, da upise računa i svojeg poslovanja moraju »notar... in italiano et non in ischiavo«. F. Salata, isti rad, str. 75—76.

[14] *B. Fučić,* Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, str. 46. Župnik Velog Lošinja Ljubičić Drago pokazao mi je 3. knjigu krštenih te župe (1648—1685) u kojoj je zapisana ta odredba.

[15] *Isti,* u istom radu, str. 42.

[16] *Vjekoslav Štefanić,* Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II dio, JAZU, Zagreb 1970, str. 167 i 168. U knjizi krštenih Velog Lošinja 4. (1685—1726) već je od 31. siječnja 1709. upisivanje vršeno samo talijanskim jezikom.

[17] *Josip Hamm,* Glagoljica, u Enciklopediji Jugoslavije, sv. 3, Zagreb 1958, str. 467.

[18] Statuto di Cherso & Ossero, Ventia, MDCXL, str. 333 i 349.

Već 1949. godine izaslala je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti iz Zagreba na te naše otoke, tada mladog, prof. Branka Fučića. On je imao zadatak da pregleda kulturne, historijske i umjetničke spomenike, u prvom redu slavenske i lokalne produkcije, a naročito da registrira nađenu glagolitiku. Tom prilikom je Fučić predložio prvi put točnije čitanje glagoljicom pisanog teksta na dvojezičnoj hrvatsko-latinskoj valunskoj ploči. Što se tiče ostale pisane glagoljice utvrdio je postojanje nekoliko glagoljicom pisanih matičnih knjiga (uglavnom iz XVII—XVIII st.) u župnim uredima Belej, Martinšćica, Nerezine i Mali Lošinj. U župnom uredu Velog Lošinja zabilježio je postojanje već otprije poznate notarske knjige Ivana Božičevića (1605—1625) pisane glagoljicom.[19] [20]

Između 1949. i 1951. godine pristupila su trojica znanstvenika Historijskog instituta JAZU iz Zagreba sređivanju i proučavanju arhiva bivše Osorske biskupije koji se od 1851. godine nalazio u Krčkoj biskupiji. Već je 1881. godine S. Ljubić izrazio velike nade u sadržaj tog arhiva za povijest Lošinja i Cresa.[21] Sređeni arhiv pruža sada doista široke mogućnosti za proučavanje života na području Osorske biskupije od XVI do XVIII stoljeća. On je osobito bogat glagoljicom pisanih spisa kojih je nađeno 680 komada. Vrlo informativan prikaz arhiva bivše osorske biskupije uz priložene stare i novi inventar arhiva, završili su Akademijini znanstvenici s nadom, da će u posebnoj studiji obraditi hrvatsko-glagoljsku prošlost Cresa i Lošinja.[22] Na žalost zao udes to do danas nije dopustio.

Ohrabren rezultatom postignutim sređenjem i proučavanjem arhiva bivše osorske biskupije u kojem je i sam sudjelovao, L. Košuta je odmah započeo sličan posao u arhivu bivše Osorske općine. Taj je arhiv radi zaštite već 1949. prenesen u Rijeku i pohranjen u tamošnji Državni arhiv. U arhivu je izvršeno ponovo sređenje pa je njegov detaljan inventar i objavljen.[23] Kod sređivanja sudjelovao je i Košuta i on je posebnu pažnju posvetio nalaženju glagoljicom pisanih dokumenata, ali i njihovim prijevodima. Postignut rezultat posvema je demantirao tvrdnje talijanskih historičara da su u javnim arhivima otoka svi spisi pisani »in latino o in italiano«.[24] Iako vrlo manjkavo sačuvan arhiv osorske

[19] *B. Fučić*, spomenuti »Izvještaj«, str. 31—76.

[20] Četiri glagoljska notara spominje već 1791. godine lošinjski bilježnik Martin Botterini u svom rukopisu »Della storia civile e cronologica della terra sive castello di Lossin Grande della Dalmazia, ventilata nell'anno 1791,« od kojih izrijekom Nikolu Krstinića. Vidi *Ivan Milčetić*, izvod, pod gornjim naslovom »Della storia...« iz Ljetopisa JAZU, sv. 30, Zagreb 1916, str. 13—14. Protokole Mikule Krstinića i Ivana Božičevića spominje i *Ljubić Sime*, Borba za glagoljicu na Lošinju, Rad JAZU, knj. 57, str. 185.

[21] *Sime Ljubić*, sp. rad, str. 187.

[22] *Vjekoslav Štefanić* i *Leo Košuta*, Arhiv bivše osorske biskupije, Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, str. 307.

[23] Inventar arhiva općine Osor — Serija II. (1459—1945). Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, sv. I, Rijeka 1953, str. 219—359.

[24] Doslovce: »...e che fin i pubblici atti eran tutti redatti o in latino o in italiano; ne ho trovati assai pochi (due soli) in glagolito; probabilmente due relazioni dei Reverendi Frati del Convento di Viaro.« *Stefano Petris*, L'archivio della comunità di Ossero«, u »Programma dell' i. r. Ginnasio superiore di Capodistria«,

općine još danas sadrži 76 dokumenata napisanih glagoljicom, hrvatskim jezikom. U osorskoj kancelariji su ti dokumenti između 1545. i 1772. godine primljeni kao dokazna sredstva u civilnim i krivičnim procesima ili su pak doneseni rad registracije u kancelariji i objave jer bez toga su prema statutu smatrani nepostojećima. U kancelariji su ti glagoljski dokumenti prevođeni a originali u početku vraćani strankama, kasnije zadržavani, i tako su se sačuvali do naših dana.[25] Osim nekolicine svi ti dokumenti su privatnopravne naravi, oporuke, kupoprodaje, zamjene, punomoći itd. Broj nađenih prijevoda glagoljskih dokumenata prelazi tisuću. Nema sumnje prema tome da je osorska općina prešutno ili otvoreno morala prihvaćati te dokumente što su ih pisali popovi-glagoljaši, sa ili bez notarske kvalifikacije, unatoč protivne naredbe iz 1606. godine.[26] Od 76 nađenih originalnih glagoljicom pisanih dokumenata Košuta je objavio 67, od toga je bilo 25 notarskih a 37 od popova-glagoljaša, dok 4 ne odaju identitet pisara. Osim već poznatih iz povijesne literature imena lošinjskih notara Ivana i Matije Božičevića u pronađenim osorskim glagoljskim dokumentima spominju se još dva glagoljska notara, Marko Jurčević i Marko Ivković. Ako se tome doda imena onih glagoljskih notara koji su spomenuti u prijevodima hrvatskih glagoljicom pisanih dokumenata tada se broj dosad poznatih glagoljskih notara koji su u XVI i XVII stoljeću djelovali na području osorske komune penje na njih više od 15.[27] A to je tek dio onog ogromnog broja pisanih izvora što nam izravno svjedoče o tome kako je živio i čime se bavio naš narod u tim stoljećima.

Na sličan način pregledan je i ispitan arhiv bivšeg osorskog katedralnog kaptola. Iako je postojanje tog kaptola zasvjedočeno već 1295. godine, jedva da u njegovu arhivu ima nešto spisa starijih od XVI stoljeća (najstarija isprava iz 1449. g.). Manjkavo sačuvani spisi kaptola pružaju ipak dosta dokumenata za upoznavanje gospodarskih prilika onog vremena (podaci o desetini!). Nalaz spisa pisanih glagoljicom u njemu — Košuta nije istakao.[28]

Nastojanjem znanstvenih radnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dobiven je prilično jasan pregled količine i vrste glagoljskih povijesnih izvora sačuvanih u arhivima bivše osorske gradske

Kopar 1894, str. 5. *Silvio Mitis* je pisao slično tome u članku »La partecipazione di Cherso—Ossero alla civiltà italica«, u »Archeografo triestino«, vol. XLII, 1927—1928, Trst, str. 65.

[25] *Leo Košuta*, Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine; Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, sv. I, Rijeka 1953, str. 166—167; *Ivan Beuc*, Osorska komuna u pravnopovijesnom svijetlu; Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, sv. I, Rijeka 1953, str. 123.

[26] Vidi prethodnu bilješku, naročito mjesto citirano u radu Ivana Beuca.

[27] Među značajnijim L. Košuta navodi: »...u Velom Lošinju: Antun Čačević, zvan de Brando (1530—1540), Marko Jurčević (1540—1570), Mikula Krstinić (1560—1600), Žuvan Krstinić (1590—1630), Ivan Božičević (1590—1640), Marko Lebavčić (1615—1620), Marko Ivković (1615—1630), Matij Božičević (1630—1673), Ivan Tancabelić (oko 1636), u Nerezinama i sv. Jakovu: Ivan Tomašić (1560—1570), Matij Glavočić (oko 1594), u Punti Križa: Šimun Judić (oko 1594), Juraj Barbić (oko 1601). »*L. Košuta*, Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine, str. 167—168.

[28] *Leo Košuta*, Arhiv bivšeg osorskog kaptola. Starine JAZU, knj. 45, Zagreb 1955, str. 291—310.

općine, bivše osorske biskupije, njena katedralnog kaptola i područnih župnih ureda, — pa i onih sačuvanih u Arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu.[29] Nedostaje nam još danas takav detaljan informativni pregled i inventar o eventualnoj glagoljici, odnosno dokumentima pisanim tim pismom u arhivskom fondu creske gradske općine, kolegijalnog creskog kaptola i franjevačkih samostana.[30]

Međutim, bez obzira na rad koji u tom pogledu još predstoji nema sumnje da je izvor pisanih glagoljicom već dosad nađeno relativno mnogo, ali da je, osim u znanstvenim publikacijama, šira javnost vrlo malo obavještena, pogotovu ne pobliže o sadržaju tih dokumenata. Ta od svih poznatih nam sada takvih izvora: matičnih knjiga, bratovštinskih registara i notarskih spisa pa i knjiga notara, objavljeno je svega 67 privatnih isprava pisanih glagoljicom. Ne govoreći o tome koliko je objavljeno drugih izvora važnih za otočku povijest, ne dvojim da bi trebalo pristupiti ozbiljnije tom poslu. Mislim ovdje posve određeno: treba objaviti najprije barem ono što je za objavljivanje već pripremljeno.

Već više od dva desetljeća čeka na objavljivanje za poznavanje lošinjske prošlosti veoma važni rukopis protokola lošinjskih glagoljskih notara istog onog spominjanog Košute pod naslovom »Glagoljski protokoli lošinjskih notara Mikule Krstinića i Ivana Božičevića (1564—1636)«. Rukopis je to izvanredne vrijednosti što nam čini pristupačnima jedine dvije sačuvane notarske knjige što su ih glagoljicom pisali lošinjski notari. U tim su knjigama zabilježene 642 razne notarske isprave koje nam u rasponu od sedamdeset godina pružaju saznanje o svestranosti života među našim ljudima. S glagoljice transkribirani tekstovi isprava omogućuju osim zanimljive lektire i svakovrsne radove na području lingvistike, toponimike, patronimike, pravne, gospodarske i uopće društvene povijesti.

Način na koji su ti lošinjski notari prezentirani: uvodom (na 21 stranici), transkribiranim tekstom (str. 1—231), indeksom imena (str. 1—57) te indeksom stvari i leksičke građe (str. 58—88), olakšava uvelike razumijevanje i korištenje.[31]

Objavljivanje tih lošinjskih notara značilo bi veliki korak naprijed na tom polju i služilo na čast Lošinju i znanosti u zemlji i u svijetu.

[29] *Vjekoslav Štefanić,* Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije (Historijski institut JAZU, II dio) Zagreb 1970, str. 164—169.

[30] Ono malo što je spomenuto kod *Josipa Vlahovića,* u »Le comunità di Cherso e Ossero«, Rijeka 1968, na str. 27—28 o franjevačkim samostanima ne zadovoljava. S druge strane inventar što ga je objavio *Giacomo Bigoni* pod naslovom »L'archivio conventuale di S. Francesco di Cherso in Istria. Inventario (1387—1948), »Perugia 1972, s predgovorom Jacopa Celle, netočan je sa mnogo iredentističkih aluzija.

[31] Rukopis *L. Košute,* »Glagoljski protokoli lošinjskih notara Mikule Krstinića i Ivana Božičevića (1564—1636)« nalaze se sada u trezoru Historijskog arhiva u Rijeci.

Branko Fučić

NEREZINSKA KRONIKA

Okrnjeni rukopis na koji sam naišao u trezoru riječke Naučne biblioteke nije sačuvao ni svoj naslov, ni ime svoga autora niti vrijeme svog postanka.

Taj sam rukopis — po sadržaju i po nakani pisca — nazvao NEREZINSKA KRONIKA.

Kritikom teksta, arhivskim istraživanjima i grafološkim usporedbama utvrdio sam da je djelo prije 100 godina (točnije: između 17. VIII i 31. XII 1882. godine) napisao jedan franjevac u nerezinskom samostanu. Bio je to o. HRIZOGON KARAVANIĆ (10. I 1829—26. II 1904), rodom iz Paga, stari poznavalac Nerezina. U doba kada je pisao Nerezinsku kroniku bio je već peti put gvardijan nerezinskog samostana, u kome je do tada ukupno proveo 13 godina redovničkog života.

Iako je bio Hrvat i osjećao se Hrvatom, on je svoje djelo napisao na talijanskom jeziku, što je razumljivo ako znamo da je talijanski — uz latinski jezik — bio jezik njegova školovanja. Gimnaziju je pohađao u Splitu, u franjevačkom samostanu na Poljudu, gdje je započeo i studij teologije, a franjevci dalmatinsko-istarske provincije sv. Jeronima uveli su u svojim školama hrvatski jezik umjesto talijanskog tek oko 1870. godine, dakle, petnaestak godina poslije Karavanićevih studentskih dana.

Talijanskim jezikom, jezikom škole, Karavanić je pisao i svoju privatnu korespondenciju i svoje pjesme-prigodnice.

Nije bio čovjek bez književnog talenta; nisu mu nedostajali ni dar zapažanja, ni povišena emotivna temperatura, ni sposobnost izraza, ali mu je očigledno nedostajao onaj pravi osjećaj za koordinaciju teksta, za svrsishodnu kompoziciju djela, za jasnu arhitektoniku proze i za pre-

glednu sprovodnu liniju literarne cjeline. Opterećivali su ga stilistički modeli koje mu je ucijepila škola. Mjestimice, vidi se, kako se ugleda na talijanske pripovjedače Manzonijeva kova.

Na primjer u prvoj rečenici njegove kronike, kojom nas uvodi u razvedeni nerezinski krajolik, kao jeku prepoznajemo arhitektoniku Manzonijeva opisa krajolika Komskog jezera iz prvog poglavlja »Zaručnika«:

»Alle falde del monte di Ossero, dell'intreccio grandioso di alte roccie, di burroni profondi, di balze scoscese, di bricche eccelse, assomiglievoli a guglie di gotico tempio, di monticelli in cima verdeggianti e arborati, mirabilmente disposti a file, a fughe e formanti nell'insieme un vasto anfiteatro di giganti« itd., itd.

»Na padinama gore Osoršćice, u tom veličajnom spletu visokih klisura, dubokih provalija, strmih hridina, vrletnih goleti što nalikuju na fiale gotičkog hrama, pa brežuljaka kojima su vrhovi zeleni i krošnjasti, i koji su čudesno poredani u nizovima, u slijedovima, oblikujući kao cjelina prostranstvo nekog amfiteatra za divove« itd., itd.

Kao redovnik-svećenik, Karavanić je bio propovjednik starog oratorskog kova, pa su mu i pisane rečenice pune retorskih obrata, usklika, izravnog apostrofiranja čitatelja i dugih moralizatorskih ekskursa. Naravno, sve je to zanimljivo onome tko bi htio ocrtati potpuni profil jednog našeg redovnika-intelektualca i pisca iz prošlog stoljeća. No, mi ćemo Karavanićevu djelu prići samo kao izvoru za povijest Nerezina (a u stanovitoj mjeri i ostalih naselja na Cresu—Lošinju) te ćemo iz njegova teksta izljuštiti ono što smatramo da ima stvarnu dokumentarnu važnost. Zato su najvredniji njegovi pasusi što govore o narodnom životu i običajima, a u njima nalazimo ove zaokružene teme:

1) o staroj nerezinskoj stambenoj arhitekturi,
2) o društvenom položaju nerezinske žene,
3) o običajima u vezi sa svadbom i
4) o običajima u vezi sa smrću i pogrebom.

To su i najživlje pisane njegove stranice, koje se mjestimice čitaju kao scenarij za film ili kao reportaža.

1) Karavanićeve Nerezine su Nerezine kakove je on vlastitim očima gledao prije jednog stoljeća u rasponu od 35 godina (između 1857. i 1882), ali su to i još starije Nerezine, kakove su se sačuvale u lokalnoj predaji, — a ona pamti barem još jedno stoljeće unatrag. Tu je predaju Karavanić čuo, iskoristio i zabilježio. U njoj nailazimo na podatke, koji su na prvi pogled neočekivani i iznenađujući.

Evo, o čemu se radi.

Svatko od nas kada gleda kameniti pejzaž našeg Primorja i otoka, lako će i olako zaključiti da je kamen oduvijek bio onaj primarni građevni materijal, što ga tu čovjeku pruža sama priroda i da su se, stoga, ljudi u tom kamenitom kraju od iskona služili kamenom građom u arhitekturi.

No, gle, što Karavanić piše o gradnji nerezinskih kuća u prošlosti: »un centinaio d'anni addietro« — stotinjak godina unatrag (citiram dalje u hrvatskom prijevodu) ... građevni materijal, kao u planinskim naseljima, sastojao se od mješavine masne zemlje i sječke od slame. Ona se je, ovlažena, nabijala u kalup i sušila na suncu da bi očvrsnula.

Kada bi se zidalo tim debelim opekama, umjesto vapnene žbuke služio bi glineni maz«.

Karavanić nam, dakle, daje opis tehnike izdanja kuće tako zvanim »čerpićem«, nepečenom opekom, a to je tehnika kojom se još jučer (a negdje još i dandanas) služilo stanovništvo u unutrašnjosti (u Bosni, Srbiji, Makedoniji). Vać sam ovaj detalj govori o emigrantskom porijeklu Nerezinaca, koji su iz kontinentalne unutrašnjosti, pod turskim pritiskom, napustili stara obitavališta i napučili zapušteno tlo (nerez, nerezine, ugar) na ovom otoku. Seleći, oni su u novu postojbinu prenijeli i još dugo zadržali i svoju stru, tradicionalnu tehniku zidanja.

U nastavku svog opisa Karavanić govori kako su konstruktivni, nosivi dijelovi stare nerezinske stambene arhitekture bile drvene grede i stupovi, a to se sve podudara s tehnikom gradnje u čerpiću. Ta drvena građa dobivala se iz domaće, urođene nerezinske flore: — to je črnika (quercus ilex) ili hrast (quercus pubescens). Od nje su Nerezinci tesali i rezbarili i ukrašene okvire za vrata i prozore.

Stambena arhitektura starih Nerezina, bila je, dakle, prenesena iz stare domovine. Ali nove klimatske prilike uvjetovale su inovaciju, a to su ravni krovovi koji služe kao operativne gospodarske terase za sušenje rublja i uroda: kukuruza i žita, smokava i grožđa, za vijanje žitarica i grahorica pa i za spavanje na otvorenom za vrijeme nesnosno vrućih ljetnjih noći. I tu — pripovijeda Karavanić — materijal za pokrivanje ravnih krovova nije bio kamen nego je to bio debeli sloj nabijene ilovače. Taj ravni sloj nosili su masivni grednjaci, a podupirali ga jaki drveni stupovi. »No ono što ljeti predstavlja prednost (citiram) biva zimi teško ispaštano ... jer zadaje brige i neprestane popravke. Svaki puta kada kiši — a zimski pljuskovi nisu rijetki — moraju se ljudi penjati na terase i kamenim valjcima valjati i izravnavati rastrešenu zemlju, da bi se sabila, kako voda ne bi prokapavala kroz nju. A takav rad, ma koliko puta opetovan, ne koristi, jer kadgod vani kiši, unutra prokišnjava, i svaki puta pljuskovi ispiru s vrha finu zemlju tako da cijele zime pa i kroz jesen neprestano je u kući veliko zlo: — vlaga. No danas ovakove muke — jer je nepotrebna — nema«. I sada Karavanić opisuje kako su Nerezinci prihvatili novu tehniku zidanja kuća u kamenu i malteru, a to su one najstarije nerezinske kuće, nastale u toku XIX stoljeća, koje su i danas — uz najmoderniju arhitekturu — u upotrebi.

2) Posebno Karavanić naglašava društveni položaj nerezinske žene, koji se bitno odvaja i razlikuje od položaja seljačkih, zemljoradničkih djevojaka i žena po drugim selima. Nerezinka je slobodna. Citiram: slobodno saobraća sa svakim pa ipak i uz takovu slobodu uvelike čuva čast i ugled. Slobodna je u izboru muža, nitko joj se ne plete u izbor. Nerezinke veoma dobro održavaju red u kući i premda siromašne, bučne su i razgovorljive, a ponešto i kapriciozne. Raspravljaju ne samo o obiteljskim stvarima (u koje se muškarci malo pletu) nego se miješaju i u prodaju robe i dobara te turaju ruku i jezik i u sve ostale muške poslove. Takav način ponašanja, uz prirođenu žensku pohlepu za vladanjem, čini ih i previše odrešitima, katkada čak i odveć neugodnima i gordima ...

3) Zacijelo najživlji reci koje je Karavanić napisao — a ti su sugestivni i privlačni poput filma ili reportaže — nalaze se u njegovim opisima narodnih običaja.

Svadba je Nerezincima svečanost obilatog jela i alkohola, pucnjave iz kubura, pjesme i svirke, cike i vike i plesa u tradicionalnom kolu. Uzvanici na svadbi sjede na klupama, meso se jede s velikog zajedničkog drvenog pladnja a u principu se hvata golim prstima.

Na kraju gozbe kuhar iznosi na pokrivenom pladnju pečeni rep tustog jagnjeta, simbolički dar namijenjen mladenki. Samo vršak repa izviruje ispod pokrova, svi se bacaju da ga ugrabe, pa kuhar mora vješto manevrirati dok ga nosi kroz opći metež da bi rep konačno ugrabila mladenka i darovala ga nekome po svom izboru.

No, osobito je zanimljiv opis samog akta vjenčanja u crkvi, pred svećenikom na oltaru.

Dok se u drugim našim otočkim mjestima dio pučkog ceremonijala, a to je fingirana ponuda vjenčanja i fingirani izbor mladenke — obavljao pred kućnim vratima mladenke — u Nerezinama ta se režirana folklorna igra odvijala u samoj crkvi za vrijeme i unutar liturgijskog rituala. Evo, kako je Karavanić opisuje:

Neka mi ovdje također bude dopušteno da zabilježim kako se običavaju šaljivo i šeretski ponašati u crkvi prije nego mladenku dovedu do glavnog oltara. Njen kum, raširivši svadbeni rubac, — bilo svileni bilo šareni od čiste vune, već prema imovinskim mogućnostima mladenaca — ide po crkvi u potrazi za njom i spaziv sad jednu sad drugu među radoznalim pridošlicama, što su ponajviše raspasane i prosto odjevene, zabaci okrajak rupca na jednu od njih, moleći je ljubazno da ga slijedi do oltara da bi položila zakletvu vjernosti svom zaručniku. Ona, zbunjena, pričinjajući se povrijeđenom u svojoj stidljivosti, brani se odbacujući sa zgražanjem takovu za nju odviše veliku sreću. A on, jadnik, prilazi drugoj, ali ga čeka ista zla sudbina. No on se ohrabruje, poziva treću, četvrtu i tako redom, a sve uzalud, jer sve one odbijaju pristanak. U međuvremenu svećenik još natašte, jer sveto vjenčanje počinje tek u 10 sati, a i sakristan razjaren gladu, potiču migom kuma da nađe prijateljsku nagodbu. No, on još pokušava; ljubaznim kretnjama poziva kakvu krmežljivu staričicu, koja, brundajući zbog te nevine šale, odbija ga sramežljiva, javno izjavljujući da ne bi htjela muža ni pod koju cijenu.

Konačno se ponižen i od pridošlog mnoštva glasno ismijani, jadni kum mora približiti skupu svatova, među kojima stoji mlada, sva dršćući i netremice oborena pogleda a kum, dok joj dodaje okrajak rupca i obećava brda i doline, vodi je veselo i zadovoljan na ženidbeni blagoslov. Nakon toga slijedi drugi čin romantične lakrdije. Poslije blagoslova vjenčanog prstena, približi se kumovima sakristan s posudom blagoslovljene vode, u koju se odloži taj prsten, a kumovi ga aristokratskim držanjem pitaju, što hoće. »Ovdje vam nudim dragocjeni zalog da ga otkupite za nisku cijenu« — odgovori on uljudno — »ako ga želite« — te držeći ga dobro sakrivena steže im ruke, govoreći: »Tko dobro stisne, dobro će i naći; tko dobro čuva, izbavit će se«, pa se između njih zametne živo i strastveno rječkanje, da ga je užitak slušati i koje traje sve dok se sakristan ponosan i veseo ne uputi s oltara da bi preuzeo zaradu, koja je po njegovoj vlastitoj ocjeni polučila dobranu visinu.

Sve to nije dovoljno da bi se zaključila ta bizarna scena. Izlazi se iz crkve. Drugi kum treba da neprestano drži na oku mladu — da mu

ne bi izmakla iz ruku kao lukava jegulja, jer bi to urodilo nepredvidivim jadima . . .« I sad Karavanić opisuje bijeg mladenke i trk kuma dok je sav izmučen, znojan i zaprašen ne uhvati, praćen napetom znatiželjom publike, koja mu na kraju plješće, viče, pjeva, svira.

4) U pučkom ceremonijalu oko smrti i pokopa, Karavanić opisuje proglašenje smrti otvaranjem prozora uz bučni plač, dramatsko zaustavljanje lijesa da ne iziđe iz kuće, tužaljke nad otvorenim grobom i plač narikača.

Naravno, nisam iscrpio sve što u Karavanićevu spisu ima vrijednost izvora za lokalnu povijest niti sam taj rukopis obradio. Moj referat je kao neki izlog robe iz dućana; on je samo upozorenje da se izvore još može naći i u materijalima koji leže pohranjeni u našim ustanovama i u kojima možemo još otkriti mnogo važnih, dragocjenih pojedinosti. Završavam sa željom i prijedlogom da Nerezinska kronika bude objavljena s tekstom i s potrebnim komentarima.

Radojica F. Barbalić

NEKI ARHIVSKI IZVORI ZA POVIJEST POMORSTVA I BRODARSTVA CRESA I LOŠINJA

I

Pri razmatranju arhivskih vrela, što se odnose na povijest pomorstva i brodarstva Cresa i Lošinja, uključivši i manje nastanjene otoke Susak, Ilovik, Unije i Srakane — a što je tema današnjeg pristupa savjetovanju — mora se u prvom redu istaknuti, da na njih nailazimo u raznim arhivskim fundusima bilo državne uprave, općina, vjerskih organizacija i privatnih fondova. Naime, ona su slijedila državno uređenje, kojemu su u pojedinim razdobljima otoci pripadali, slijedila su uvjete pod kojima su otoci Cres i Lošinj razvijali svoju političku, upravnu, privrednu i ekonomsku strukturu donekle autohtono, a donekle po uputama i nalozima same centralne vlasti: bilo je to razdoblje pripadnosti Mletačkoj republici, razdoblje opadanja snage Mletačke republike na moru u toku XVIII stoljeća, a ujedno prodiranja utjecaja merkantilizma što se provodio u feudalizmu u krajevima pod upravom Beča, a koji je zahvatio ne samo podunavske krajeve, već i sjeveroistočne dijelove istočnih obala Jadranskog mora. Razdoblje je to — zatim — i pripadnosti otoka Cresa i Lošinja prvoj odnosno drugoj austrijskoj vladavini, kratko razdoblje pripadnosti Napoleonovoj Iliriji, te razdoblja stvorenog Oktobarskom diplomom 1860. god. formiranjem Istarske pokrajine do 1918. godine, pa na kraju i razdoblje koje danas možemo nazivati »između dva rata«, kada su otoci Cres i Lošinj bili pripojeni kraljevini Italiji.

Sva su ta razdoblja ostavila na političku i privrednu strukturu Cresa i Lošinja ne samo svoj pečat, već su ona u sklopu naše teme — o povijesti pomorstva obaju otoka — ostavila vidan utjecaj i vidnu

podijeljenost arhivskih vrela. Prema tome, arhivska vrela za proučavanje povijesti pomorstva i brodarstva Cresa i Lošinja danas treba tražiti djelomično još uvijek u arhivskim fundusima Venecije, Trsta i Beča, a djelomično u arhivskim fundusima Rijeke, Pazina i Zadra, pa i na samom terenu u Cresu i Lošinju.

Premda izgleda, da su ti fundusi opsežni — moramo naglasiti da su u svim granama povijesnog istraživanja bilo političko-upravnog bilo privrednog — do sada vrlo malo istraženi i korišteni. A upravo oni pružaju mnogi dragocjeni arhivski materijal, pa tako i o pomorstvu i brodarstvu Cresa i Lošinja.

Stoga u našem razmatranju moramo naglasiti prvenstveno arhivske funduse koji su nam djelomično na raspolaganju kod nas pri arhivskim ustanovama Rijeke, Pazina i Zadra, te na samom terenu, a koji pružaju materijale o svim djelatnostima koje su povezane s pomorstvom i brodarstvom Cresa i Lošinja; naime, ne samo striktno brodarstva, pomorske plovidbe, već i turizma i brodogradnje.

Drugim riječima, možemo ih u našem razmatranju podijeliti na funduse pomorsko-upravnih ustanova, ustanova uprave i sudstva, te na funduse koji se nalaze pri vjerskim organizacijama, prvenstveno pri župnim uredima.

II

Arhivski fundusi pomorsko-upravne djelatnosti — lučkih kapetanija, pomorske rasvjete i balisaže, hidrogradnje odnosno Pomorske vlade u Trstu i viših pomorsko-upravnih organa na Rijeci — dolaze u prvom redu u obzir pri evidenciji brodova duge, velike obalne i male obalne plovidbe. Za razdoblje austrijske vladavine oni su pohranjeni pri Državnom arhivu u Trstu.[1] Neki podaci o stanju brodova Cresa i Lošinja nalaze se pri fundusu c. kr. Okružnog kapetanata za Istru (1825—1860), koji se nalazi pri Historijskom arhivu u Pazinu, a koji je prije nekoliko godina vraćen iz Italije. Stanje brodarstva Cresa i Lošinja za vrijeme talijanske vladavine evidentno je iz fundusa lučkih ureda u Cresu i Malom Lošinju (Ufficio circondariale marittimo u Cresu odnosno u Malom Lošinju), te iz fundusa Lučke kapetanije na Rijeci kao višeg pomorsko-upravnog organa (Compartimento marittimo) (1924—1945). Ti se fundusi od prije nekoliko godina nalaze pohranjeni pri Historijskom arhivu na Rijeci.

Treba napomenuti, da od njih upisnik brodova na jedra (registro navi a vela), koji se vodio pri lučkom uredu u Malom Lošinju djelomično je uslijed ratnih zbivanja u toku drugog svjetskog rata toliko upropašten, da se nije ni uz pomoć drugih evidencija, knjiga i očevidnika do danas moglo provesti njegova rekonstrukcija i tako saznati stanje brodarstva Lošinja, Nerezina i Suska. Stanje brodarstva na jedra Cresa evidentno je za razdoblje između dva rata iz upisnika brodova na jedra riječkog Compartimento marittimo i Lučke kapetanije u Puli.[2]

Evidencija izdanih pomorskih knjižica Cresa i Lošinja za razdoblje talijanske vladavine srećom je kompletno sačuvana i sada se nalazi pri Historijskom arhivu na Rijeci. Moramo napomenuti da je za vrijeme talijanske vladavine pomorsko-upravna podjela otoka Cresa i Lošinja izvršena između lučkog ureda na Rijeci i u Malom Lošinju.[3] Radi se tu o devet opsežnih svezaka s više 3.191 pomoraca Lošinja, Nerezina i Suska upisanih u Malom Lošnju, a isto tako o jedanaest velikih svezaka s upisanih više od 8.565 pomoraca na Rijeci (iz kojih treba izdvojiti barem 1/3 na pomorce sa otoka Cresa). Ti svesci doista su dragocjeni izvori za poznavanje pomoraca Cresa i Lošinja, jer je u njima evidentirano svako kretanje zaposlenja pomorca, njegovo čekanje na ukrcaj u tzv. »turnusu«, služenja u kadru ratne mornarice, priznanje razdoblja za vrijeme drugog svjetskog rata u zarobljeništvu i civilnoj internaciji, drugim riječima evidencija svakog pomorca od časa kada je dobio pomorsku knjižicu do momenta kada je pri tadašnjem talijanskom institutu za socijalno osiguranje (I.N.P.S.) ishodio mirovinu ili invalidsko osiguranje. Taj sistem kojeg je Italija vodila po svojim propisima o socijalnom osiguranju radnika pruža nam tako podatke o kretanju pomorca na njegovim plovidbama. Susrećemo tako pomorce Cresa i Lošinja ne samo na lokalnim privatnim brodovima obalne plovidbe, jedrenjacima s pomoćnim motorom, već i na velikim brodovima duge plovidbe Trsta, Genove, Napulja (Lloyd Triestino, Cosulich, Italia, Lauro) s kojima ih je zatekao drugi svjetski rat na svim hemisferama svijeta od Pacifika do atlantskih i crvenomorskih luka.

Isto tako sačuvani su upisnici pomoraca II kategorije — u koju su bili po talijanskim propisima evidentirani ribari, profesionalni vodite-lji motornih čamaca, poznati po zvanju mornara-motoriste i brodograditelji — pri lučkim uredima u Lošinju i Cresu. Međutim, ti su se upisnici djelomično sačuvali.

O stanju objekata pomorske rasvjete djelomično nam daju podatke sačuvani inventari pomorskih svjetionika Porozine, Cres (Kovačine) i lučkog svjetla u Osoru, arhiv Pomorske oblasti na Rijeci, te arhivski fundus Inspektorata pomorstva VUJA na Rijeci (1945—1947) posebno što se tiče pomorske rasvjete i njene obnove nakon drugog svjetskog rata.

Čak arhivski fundus Inspektorata pomorstva za razdoblje od 1945. do 1947. — koji je posebnim dogovorom uprave Historijskog arhiva na Rijeci i Lučke kapetanije u Rijeci bio uključen u prijašnji fundus preuzet od Historijskog arhiva u Rijeci — pruža nam dobre podatke o pomorstvu Cresa i Lošinja, pogotovo što se tiče zatečenog stanja nakon drugog svjetskog rata, o ratnim štetama, potonulim brodovima, uništenim lukama i pristaništima, te objektima sigurnosti plovidbe, drugim riječima, rada na obnovi pomorstva i brodarstva Cresa i Lošinja.

III

U kategoriji organa uprave i sudstva moramo se osvrnuti na arhivske funduse, što se djelomično nalaze pri Historijskom arhivu u

[1] *Danilo Klen:* Državni arhiv u Trstu (Archivio di stato di Trieste) — Vjesnik HA Rijeka i Pazin sv. XXIII str. 305.

[2] Upisnik brodova na jedra riječkog Compartimento marittimo nalazi se pohranjen pri Historijskom arhivu u Rijeci, dok upisnik brodova na jedra Lučke kapetanije Pula koliko nam je poznato još je pohranjen pri Lučkoj kapetaniji Pula.

[3] R. D. Legge br. 1358 od 16. srpnja 1924. objavljen u »Gazzetta ufficiale« br. 214 od 11. rujna 1924.

Rijeci, u Pazinu i u Zadru, a djelomično na samom terenu u Cresu i Malom Lošinju.

Radi se tu o arhivskom fundusu Kotarskog poglavarstva u Malom Lošinju, što je sačuvan pri Historijskom arhivu u Rijeci za razdoblje od 1814. do 1925. godine. Do izražaja dolaze za našu temu konvoluti izdanih dokumenata za plovidbu pomoraca — ispočetka do 1870. god. pod nazivom Dozvole za plovidbu (Permesso di navigazione), a od te godine dalje tzv. političke dozvole (Permesso politico) radi izdavanja odnosno produženja pomorske knjižice od lučke kapetanije u Malom Lošinju.

Međutim, prijašnji oblik tih dozvola izdavan do 1870. god. značajan je za ukrcavanje i putovanje naših pomoraca. Pod nazivom »permesso di navigazione« bio je tada temeljni dokument pomorcu za ukrcavanje i plovidbu na čijoj je pozadini »ad tergo« bio uobičajeno ubilježen od lučkog ureda ukrcaj pomorca na određeni brod.

Također se posebno treba osvrnuti na arhivske funduse kotarskih sudova u Cresu i Lošinju, oni se danas nalaze pohranjeni u Historijskom arhivu u Rijeci i pružaju nad vrijedan materijal spisa ostavine, pogotovo što se tiče brodova i proglašenja mrtvim nestalih pomoraca. Djelomično treba u ostavinskom postupku koristiti fundus bivšeg Okružnog suda u Rovinju za razdoblje austrijske vladavine sada u Historijskom arhivu u Pazinu, jer su u njemu kao drugostepenom sudu bila rješavana pitanja proglašenja mrtvim osoba koje su nestale, zatim nasljeđa, i ostavine građana Cresa i Lošinja. Među njima, koliko je poznato, ima rješenja nasljedstva na brodove duge, velike obalne i male obalne plovidbe luka pripadnosti Cresa i Lošinja.

U Hristorijskom arhivu u Rijeci u fundusu općinskog poglavarstva u Cresu evidentiran je fundus što se sastoji od 21 sveska pod naslovom »Brodolomi 1619—1787.« Taj se fundus odnosi naime na pomorske nezgode raznih brodova na obalnom području otoka Cresa, a koje su zadesile brodove za vrijeme mletačke vladavine nad tokom. No, i taj fundus koliko je poznato slabo je korišten u historiografiji pomorstva otoka.

Ne smijemo mimoići arhivski fundus Registarskih ureda u Cresu i Lošinju, koji su poslovali na temelju talijanskih pozitivnih propisa od 1923. godine. U tom fundusu nalaze se predmeti građanskih parnica, upisa i spisa oporuka Cresa i Lošinja od 1816. god. — odnosno za Lošinj od 1817. godine. Među njima evidentiran je niz oporuka vlasnika brodova Cresa i Lošinja.

U Historijskom arhivu u Rijeci sačuvan je arhivski fundus djelatnosti javnih bilježnika — njih sedmorica — od 1850. god. dalje, a koji su vodili notarske poslove u Cresu i Lošinju. I u tim fundusima nailazimo postupke odnosa vlasništva i suvlasništva na brodovima, stečaja imovine i likvidacije dviju važnih institucija pomorstva Rijeke i Lošinja, naime Društva za uzajamno osiguranje brodova, što su poslovale od 1865. do 1887. godine. Na žalost, upravo ti fundusi o tzv. »Mutui« uopće nisu korišteni do sada u historiografiji pomorstva Cresa i Lošinja.

Isto tako ne smijemo izostaviti ni arhivski fundus Intendence za kvarnerske otoke 1809. god., koji se nalazi pri Historijskom arhivu u

Zadru.[4] Premda taj arhivski fundus nije velik, zapaženi su u njemu materijali iz pomorske djelatnosti, pa tako i pokušaj uspostave objekta pomorske rasvjete prilazu luci Malog Lošinja 1809. godine za vrijeme prve austrijske vladavine.

Posebno u toj kategoriji ustanova potrebno je da se osvrnemo na arhivski fundus Istarskog sabora, što je pohranjen u Historijskom arhivu u Rijeci. Moramo istaknuti, da je djelatnost Istarskog sabora, odnosno njegova Zemaljskog odbora, (Giunta provinciale) u našoj historiografiji vrlo slabo i samo djelomično obrađena. Na žalost, to se odnosi i na našu temu o pomorstvu i brodarstvu Cresa i Lošinja. — A ona za razdoblje od 1860. do 1916. godine kada je Istarski sabor prestao radom — dakle za zlatno doba jedrenjaka, za razdoblje njegova propadanja i nastojanja obnove brodarstva — pruža obilni i korisni materijal. Tu su osim materijala za pojedine djelatnosti općeg političkog i privrednog karaktera, udjeli u pokušaju obnove pomorstva, u kojoj su nosioci prijedloga i interpelacija bili istarski narodni zastupnici talijanske i hrvatske stranke čak upravo sa otoka (Vidulić, Martinolić, Ivančić i Krčana Vitezić). Pa, možemo čak i reći, da su oni sa tim prijedlozima nalazili zajednički stav. Koliko se moglo uvidom tih prijedloga i interpelacija vidjeti,[5] ti se prijedlozi i interpelacije odnose na obnovu rada nautičke škole u Malom Lošinju (1866. god.), na prijedlog zakonskog propisa da se kapetani duge plovidbe izjednače s izbornicima prvog tijela pri općinskim izborima (1870. god.), podupiranje prijedloga na konferenciji brodovlasnika obaju pola dvojne monarhije za sanaciju prilika u trgovačkoj mornarici, donošenje pomorskog zakonika i prijedloga donošenja zakona o subvencioniranju brodova trgovačke mornarice.

Svi su ti prijedlozi i interpelacije imali zadatak, da pri Carevinskom vijeću u Beču požure donošenje zakonskih propisa o izgradnji brodova na domaćim brodogradilištima odnosno izgradnje brodova na mehanički pogon i općenito obnovi trgovačke mornarice.

Spominjemo ovdje i podnesak creskih pomoraca Istarskom saboru 1872. god., kako bi pokrajinski fond pridonio za uzdržavanje troškova jedne privatne nautičke škole u Cresu.[6]

Zapažamo u djelatnosti Istarskog sabora skoro na svim zasjedanjima prijedloge odnosno interpelacije, koje se odnose na pomorstvo, na gradnju luka i njihovo održavanje, podupiranje trgovačke mornarice, porezne olakšice vlasnicima brodova, te podupiranje ribarstva. A upravo o tim poteškoćama, o tim fiskalnim nametima, koji su teretili pomorstvo, brodogradnju i brodarstvo Istre i otoka, u arhivskom fundusu Istarskog sabora nalazi se — kako smo već naglasili — vrijedan materijal, koji — kao i materijal slične naravi iz Dalmatinskog sabora u Zadru — čeka potrebnu i korisnu analizu.

[4] *Šime Peričić:* Arhivska građa o kvarnerskim otocima, Hrvatskom primorju i Istri u Zadru. Vjesnik Hi Rijeka i Pazin sv. XXIII str. 248.

[5] *Fran Barbalić:* Prvi istarski sabori (1861—1877). Rad JAZU, knjiga 300, str. 414, 417, 427.

[6] O. c. str. 427.

IV

I arhivski fundusi vjerskih organizacija mogu nam korisno poslužiti za upoznavanje prošlosti pojedinog kraja. Naime, kako je poznato,[7] odlukama Tridentinskog koncila (1563. god.) bile su u poslovanju lokalnih — nazovimo ih administrativnih — ustanova uvedene evidencije o stanju vjernika, krštenih, vjenčanih i umrlih. Te su evidencije vremenom poprimile nove načine vođenja, nove rubrike, te su se oblikovale do današnjih dana.

Posebno treba pri tome napomenuti očevidnike matične službe (knjige rođenih, vjenčanih i umrlih župljana). Vremenom upravne vlasti uvode matičnu službu, pa se tako i na području Cresa i Lošinja — u toku talijanske vladavine — vode u sklopu anagrafa evidencije rođenih, vjenčanih i umrlih. Koliko je poznato, te su se evidencije za vrijeme talijanske okupacije na Cresu i Lošinju vodile po postojećim župnim uredima, kao administrativne obaveze prema službi općine.[8]

Tako u današnjim matičnim službama, koje su na Cresu i Lošinju bile predane 1947. god. od vjerskih ustanova općinskim službama za vođenje matičnih knjiga, zapažamo u knjigama rođenih uvedene klauzule o vjenčanju odnosno smrti dotične osobe. I baš za našu temu značajni su ti upisi klauzule o smrti, jer je tako evidentirana smrt pomorca na moru, na brodu odnosno nestanka dotičnog pomorca prilikom pomorske nezgode i potonuća broda. Te su klauzule o smrti popraćene i zabilješkom sudskog rješenja o proglašenju mrtvim dotične osobe.

U matičnim knjigama rođenih već u XIX stoljeću bio je uobičajen upis na kraju kalendarske godine zabilježbe upisa takvih osoba, koje su umrle izvan župe — pod rubrikom »mortui extra parocchiam«. I takvi upisi na koje nailazimo, u čestim razdobljima mogu nam mnogo pripomoći u demografskim analizama stanovnika pojedinih naselja, sela, mjesta. Tako u matičnim knjigama rođenih i umrlih na području Cresa i Lošinja zapazili smo mnoge upise iseljenika umrlih u Amerikama, pri gradnji Sueskog kanala, pri gradnji luka (Lisabon, Antwerpen), umrlih kao mornara na brodovima riječne plovidbe na Dunavu i u lukama ušća Dunava (u Braili i u Sulini), gdje je veći broj pomoraca iz naših krajeva odlazio radi zaslužbe. Spominjemo također upise pomoraca pripadnika Cresa i Lošinja koji su umrli ili poginuli u obavljanju vojne dužnosti na brodovima ratne mornarice, na putovanjima brodova austrijske ratne mornarice u uobičajenim tada misijama po istoku, u Kini, na otocima Pacifika, mornara umrlih tokom prvog i drugog svjetskog rata.

Pri župnim uredima ujedno nam mogu za ta istraživanja o pomorcima Cresa i Lošinja korisno poslužiti evidencije stanja duša (Status animarum), u kojima su evidentirane obitelji po naseljima.

Za našu temu korisno nam mogu poslužiti i arhivski fundusi župnih ureda, jer su u njima pohranjena sudska rješenja u vanparničnom

[7] *Vjekoslav Štepanić:* Glagoljski rukopisi otoka Krka — Zagreb 1960, str. 13.

[8] Prema obavijesti dekana lošinjskog dekanata vlč. don Valtera Županа za vrijeme talijanske vladavine općine su ovu obavezu anagrafa prenijele na župne urede.

postupku proglašenja takvih pomoraca mrtvim. Pa uz neke detalje o brodu, izvještaja zapovjednika broda, o putovanju, o vremenskim uvjetima saznajemo iz tih spisa i razloge nesretnog slučaja u kojemu je neki pomorac izgubio život.

Ujedno pri vjerskim ustanovama — pogotovo u crkvama, kapelama i samostanima — vrijedan materijal za poznavanje prošlosti pomorstva Cresa i Lošinja nalazi se u slikama ex voto creskih i lošinjskih pomoraca. Niz je to slika o kojima je vrlo malo podataka prikupljeno, kojih čak nema ni u inventarima dotičnog sakralnog objekta, a isto tako koji su vrlo malo analizirani i proučeni u našoj pomorskoj historiografiji i u likovnoj analizi.

A poznato je da su to slike istaknutih marinista prošlog stoljeća, među kojima našeg Ivankovića, mletačke slikarske obitelji Luzzo i marsejske slikarske dinastije — kako se u pojedinim prikazima navodi — obitelji Roux.

Poznato je da je vrijedan fundus slika ex voto postojao pri kapeli Marijina navještenja na Čikatu — prema jednom popisu iz 1950. godine 62 slike ex voto raznih brodova, jedrenjaka, parobroda i brodova ratne mornarice na kojima su Lošinjani bili ukrcani. No prije tri godine provalnom krađom odnesen je znatan dio slika ex voto, tako da je spašeno nešto oko deset slika, koje su sada pohranjene pri župnom uredu u Malom Lošinju.

Isto tako vrijedan je fundus slika ex voto u Cresu — u kapeli sv. Spasitelja i u kapeli sv. Nikole — te u samostanskoj crkvi trećoredaca u Martinšćici — no, ti fundusi uopće nisu obrađeni.

* * *

Pa pri kraju možemo jedino poželjeti da ti fundusi koji postoje pri Historijskim arhivima Rijeke, Pazina i Zadra, pri vjerskim organizacijama budu konačno korišteni, kako bi nam još više pružila nova istraživanja i uvide u prošlost pomorstva i brodarstva Cresa i Lošinja.

Jer, da završimo, potrebno je da se mnogo dopune znanja i saznanja iz usmene predaje o putanjima brodarstva i pomorstva Cresa i Lošinja ne samo u prethodnim razdobljima, već i u ovim jučerašnjim koja su nam na dohvat i koja ostaju zapretana i zametnuta u vrtoglavici današnjeg tempa života.

Šime Peričić

ARHIVSKA GRAĐA O CRESU I LOŠINJU U HISTORIJSKOM ARHIVU U ZADRU

Kad smo prije tri godine u Opatiji izvještavali u arhivskoj građi o Kvarnerskim otocima, Hrvatskom primorju i Istri koja se nalazi u Zadru, onda smo navodili i onu građu što se odnosi također i na ta dva otoka — Cres i Lošinj. Tom prilikom smo istakli da nije bilo vremena za izradu podrobnijeg izvještaja o toj stvari, pa je to bilo učinjeno sasvim kratko. Evo, sada nam se pružila prilika da izvijestimo potanje o onim arhivalijama Historijskog arhiva u Zadru koje se odnose na ta dva otoka, jedan manji dio jedne prostrane regije SR Hrvatske. To je učinjeno, naime, tako da se nešto bolje zavirilo u fizionomiju nekih fondova spomenutog Arhiva. Ipak, ne može se očekivati da je to sasvim iscrpna, konačna informacija, nego je to samo stručna pomoć onima koji budu htjeli koristiti tamošnju arhivsku građu pri proučavanju prošlosti tih dvaju vanjskih otoka Kvarnerske skupine. To vrijedi djelomično i za razdoblje nakon njihova upravno-sudskog izdvajanja iz Dalmacije 1815. Naime, potrebno je spomenuti da su ti otoci nekoliko stoljeća bili u sklopu Dalmacije, te da im je glavnim gradom bio Zadar, što onda znači da su u upravnom, sudskom i drugom smislu bili izravno povezani s tim gradom.

Najprije, među spisima dalmatinskih komuna koji su pohranjeni u tom Arhivu nalaze se knjige dozvola, na žalost nekompletne, izvoza i uvoza razne robe, gdje nalazimo brodare s Cresa i Lošinja koji prevoze ovdašnju robu za vlastite potrebe ili u Istru, Mletke i drugdje. Ponekad oni u Dalmaciju dovoze trgovačku robu iz luka sjevernog Jadrana. Tu nam se čine najzanimljivijim kontakti tih otoka sa susjednim Pagom. Međutim, najviše građe o tim otocima za mletačko razdoblje sadrže Spisi generalnih providura za Dalmaciju i Boku kotorsku, koji imaju

raspon od 1627. do 1797. godine. Kako smo već istakli, koristeći postojeće imenike (tri sveska), može se pronaći tamo mnogo podataka o ukupnom životu tih dvaju otoka u to doba. Naime, tu nalazimo informacija o poljoprivrednoj proizvodnji, pašnjacima, poljskim štetama, ribolovu, ingerenciji generalnih providura u Osoru, obrani istog, novačenju galijota, crkvenoj upravi, vjerskim bratovštinama, tamošnjem plemstvu i njegovim razmiricama s pučanima, odvoženju drva u Mletke, naseljavanju nekih obitelji iz Like u Osoru oko 1740. godine, trgovanju nekog Petrisa s Rijekom i mnogo čemu drugom. Nama se čini da su najizdašnije vijesti o pomorsko-prometnoj aktivnosti tamošnjih pomoraca na relaciji Dalmacija—luke sjevernog Jadrana, što je za gospodarsku povijest vrlo zanimljivo i značajno. Isto tako Spisi zadarskih knezova (1518—1797) nude istraživaču ponešto podataka iz života tih otoka u navedenom razdoblju. Ovdje ćemo spomenuti inventar stradalog lošinjskog jedrenjaka 1789/1790. godine (Spisi zadarskog kneza Luca Andrea Corner (1788—1790), knj. I, list 596). Uporabu tih arhivalija olakšavaju dva predmetna imenika, ali oni, kao ni oni spisa generalnih providura, ne sadrže zaista sve natuknice, nego je potrebno spise konzultirati u cijelosti ako se želi iscrpne informacije. Zatim, nešto vijesti o Cresu i Lošinju ima u Spisima mletačkog fiskalnog savjetnika (1789—1791), za koje također postoji predmetni imenik.

Za razdoblje tzv. prve austrijske uprave u Dalmaciji u Historijskom arhivu u Zadru postoje nekoliki fondovi u kojima se tretira život na spomenutim otocima. Tako u Spisima Dvorske komisije (1797—1798) postoje mnoge vijesti o upravno-sudskom uređenju tih otoka u novim okolnostima, vjerskim stvarima i gospodarstvu. Istaknut ćemo ovdje spise koji govore o poljoprivrednoj proizvodnji i potrošnji na otocima 1797. godine. Radi njihova osobitog značenja autor tog izvještaja ih pripremа za tisak (svež. XII, br. 2641, 2803). Isto tako je važan spis iz kojega se vidi da je 1798. god. odatle u Mletke bilo izvezeno tisuću barila maslinova ulja, na temelju privilegija iz 1767. god. (isto, br. 4179, 4319). Za konzultiranje tih spisa rabi se jedan stari predmetni imenik. Spisi Vlade za Dalmaciju (1798—1806) imaju imenik za svaku godinu. Tamo se nađe bezbroj podataka o svim oblicima života na tim otocima. Ovdje ćemo navesti samo izvještaj o ovčarstvu na Cresu iz 1804. god. (1804, svež. V, br. 721). U Spisima dvorskog komesara Goëssa (1802—1805) se nalaze privilegiji i statuti Cresa i Osora (svež. III). Prezidijalni spisi guvernera Tomasa de Brady (1804—1805) sadrže nešto vijesti o vojnoj službi otočana u to doba, obnovi nekih javnih zgrada, rondarima, pomorstvu i teškom gospodarskom stanju na otocima. Doista mnogo vijesti o prošlosti tih otoka nalazimo među Spisima austrijskog fiskalnog savjetnika (1797—1806). Tamo se nalaze podaci o komunama Osor i Cres, crkvenoj desetini, dacijama, javnoj raboti, jurisdikciji Cresa nad Osorom, njihovom prokuratoru, bratovštinama, upravi Kvarnerskih otoka i mnogo čemu drugom što je i te kako značajno za izučavanje prošlosti tih otoka. Konzultaciju spisa uvelike olakšava detaljni imenik. Reći ćemo i to da među Spisima Centralne blagajne u Zadru (1806—1808) postoji Dnevenik lokalnog Vrhovništva u Cresu za mjesec listopad 1805. godine.

Mnogi fondovi Arhiva iz doba francuske uprave također sadrže podatke i o tamošnjem životu toga doba. Najviše građe o tome nalazimo u Spisima Generalnog providurstva (1806—1810), te Spisima Intendence

(1810—1813). To je zapravo bila jedna upravna jedinica s dva naziva, budući da je u početku 1810. god. došlo do stanovitih promjena u Iliriji. Naime, tamo se mogu naći podaci o upravi, narodnoj straži, organizaciji teritorijalne straže, regrutaciji, stanovništvu, fontiku, prodaji soli, ribolovu, šumama, stoci, gradnjama, »arhivu« u Osoru, trošenju duhana, pomorstvu, carinama, nastavi, crkvenim pitanjima, bratovštinama, dakle o cjelokupnom životu na otocima. Zatim, u Spisima francuskog fiskalnog savjetnika (1806—1811) raspravlja se o pravu dacija na Cresu, crkvenim beneficijama, samostanima, zalagaonici u Osoru, napuštenoj djeci i nekim drugim predmetima za koje je vlast bila zainteresirana. Ti fondovi posjeduju predmetne imenike za svaku godinu. Sačuvana su također dva svežnja spisa Intendence Kvarnerskih otoka s protokolom (1809), a nešto spisa te ustanove se nalazi u seriji »Miscellanea«, svežanj 76; dakako, to su spisi koji se u cijelosti odnose na kratko doba kada su svi tamošnji otoci činili jednu zasebnu upravnu cjelinu. Dosta vijesti o Cresu i Lošinju ima i u Spisima Kraljevske delegacije u Zadru (1807—1810), čija je fizionomija gotovo identična onima Generalnog providurstva i Intendence. Predmetni imenici po godinama mogu korisno poslužiti pri konzultaciji spisa. Među Spisima Komorne uprave u Zadru (1804—1806) postoje mnogi podaci o gabelama u Cresu, Osoru i oba Lošinja 1804. godine, te i inventar državnog ureda u Osoru i Lošinju. Spisi Prizivnog suda u Zadru (1798—1813) također sadrže podatke o sudskim sporovima stanovnika ovih otoka. Spomenut ćemo ovdje nazočnost spisa i protokola Mirovnog suda u Cresu za 1807. god. upravo među tim spisima. Spisi Centralnog inspektorata za bogoštovlje i upravu (1807—1810) sadrže pak mnogo podataka o vjerskim stvarima biskupija u Osoru, Cresu i Lošinju (svež. 23). Neki od tih zadnjih fondova imaju djelomične imenike, a za svih su napravljeni detaljni inventari, što može uvelike poslužiti pri istraživanju izvora.

Izdvajanjem tih otoka iz područja Dalmacije ne prestaju sve njihove međusobne veze. I kasnije postoje neke veze tih otoka sa Zadrom. Zato u Prezidijalnim spisima i Spisima Registrature Namjesništva nalazimo podatke o pomorstvu Cresa i Lošinja, koji nisu izdašni kao u prethodnom razdoblju. Isto tako u tim fondovima ima vijesti o carinskim propisima važećim na Kvarnerskim otocima do 1850. godine, a u Spisima Pokrajinskog financijskog ravnateljstva (svež. 34) ima spisa koji tretiraju također carinske propise i nadležnost tog ravnateljstva na Kvarnerskim otocima toga doba. Jamačno ima u tim fodovima i drugih podataka, ali je za njihovo pronalaženje potrebno mnogo više vremena.

Svjesni smo činjenice da to nije sve ono što se odnosi na arhivsku građu o otocima Cresu i Lošinju, a koja se nalazi u Historijskom arhivu u Zadru. Za cjelovitiju sliku o tome potrebno je konzultirati sve spise navedenih fondova, koji u svakom slučaju kriju bezbroj informacija o životu na tim otocima u minulim stoljećima. A to je zadatak onih koji žele istraživati i prezentirati njihovu prošlost.

Mihovil Bolonić

ARHIV KRČKE BISKUPIJE

Za proučavanje prošlosti otoka Cresa i Lošinja i njima okolnih otočića (Unije, Susak, Ilovik, Srakane Vele i Male), osobito za novije doba, tj. od 1822. dalje — od spajanja osorske biskupije s krčkom, od crkvenih arhiva (župskih i redovničkih) posebno mjesto zauzima arhiv Krčke biskupije kod Biskupskog ordinarijata u Krku.

I.

Kraći pregled povijesti bivše Osorske biskupije (od 1828. dalje)

1. Radi boljeg poznavanja stvari, moramo prije svega reći nešto o sudbini navedenog područja u crkvenom pogledu nakon ukidanja Osorske biskupije.[1] Propašću Mletačke republike (1797) mirom u Campoformiju (u noći 17. i 18. X 1797) Venecija i mletačke zemlje zajedno s mletačkom Istrom i kvarnerskim otocima došle su u sklop Austrije. Zatim su mirom u Požunu (26. XII 1805) u početku 1806. bile predane Napoleonovoj Kraljevini Italiji (na sjevernom dijelu Apeninskog poluotoka). Takvo je stanje potrajalo do listopada 1813, kad su sve te zemlje (»Ilirske pokrajine«) ponovo došle pod Austriju i tako će ostati do propasti Austro-Ugarske monarhije — 1918. godine.[2]

[1] Vidi: Mihovil BOLONIĆ, Arhiv bivše Osorske biskupije, str.

[2] Božo MILANOVIĆ, Hrvatski narodni preporod u Istri, I, Pazin 1967, 13 i dalje.

Austrija je 1815. administrativno otcijepila otoke Krk, Cres i Lošinj s okolnim otocima od pokrajine Dalmacije, kojoj su do tada pripadali i pripojila ih Istri — pokrajini »Primorje« (Küstenland), okrugu u Rijeci, a od 1822. pripali su s drugim istarskim kotarima Pazinskom okružju i napokon pod C. kr. Namjesništvo u Trstu.[3]

U tim novonastalim političkim prilikama došlo je i do izmjena na crkvenom polju, tj. do ukidanja nekih starih biskupija i njihova sjedinjenja s drugim biskupijama. I tako je, kako smo vidjeli,[4] došlo i do ukidanja Osorske biskupije i njezina sjedinjenja s Krčkom. Naime, smrću osorskog biskupa Franje Petra Rakamarića (21. I 1815) bila je stolica osorskih biskupa upražnjena da se nikad više ne popuni. Upražnjenom biskupijom upravljao je najprije kao kaptolski vikar osorski kanonik Nikola Solis de Papia. A zatim je Sv. Stolica bulom od 15. siječnja 1822. (odobrena carskim patentom 21. II 1822) krčkog biskupa Ivana Šintića imenovala apostolskim administratorom osorske biskupije. Nakon obavljene primopredaje u Osoru, 17. do 25. svibnja 1822, bila je Osorska biskupija de facto, iako još ne i de iure, ukinuta i pripojena Krčkoj biskupiji. I tako je sva crkvena uprava Osorske biskupije već 1822. prenesena u Krk. Napokon je bulom pape Lava XII »Locum beati Petri« (Mjesto blaženoga Petra) od 30. lipnja 1828. bila Osorska biskupija i definitivno ukinuta i pripojena (s ukinutom rapskom biskupijom) Krčkoj biskupiji, što je bilo provedeno god. 1830.[5]

2. Teritorij ukinute Osorske biskupije, zajedno s ostalim dijelom Krčke biskupije (otoci Krk, Rab i sjeverni dio Paga), nakon propasti Austro-Ugarske monarhije (1918) okupirala je vojska Kraljevine Italije. Mirom u Rapallu od 12. studenoga 1920. Cres, Lošinj i okolni otoci bili su pripojeni Italiji. S time s vezi Sv. Stolica je 1921. god. taj teritorij privremeno stavila pod jurisdikciju apostolskog administratora u Rijeci, dok je službeno ostao sastavnim dijelom Krčke biskupije sve do 1932.[6] Međutim, već odmah nakon dolaska talijanske vojske na Cres i Lošinj (1918) svi su svećenici na tom teritoriju dobili naređenje da ne smiju više obavljati mise na staroslavenskom jeziku. Bile su prekinute telefonske veze s Krkom — sjedištem biskupije.[7] Dakako da su Talijani naišli na otpor svjesnog hrvatskog svećenstva (većinom s otoka Krka), koje se odlučno opiralo njihovim odredbama, a osobito u pitanju jezika u crkvi. Zato je došlo do progona hrvatskog svećenstva. Tako su u međuvremenu s toga područja istjerana 22 svećenika (od ukupno 29) koji su osjećali hrvatski (18 Krčana, 3 s područja Osorske biskupije i 1 Kotoranin). Ovdje donosimo njihova imena s oznakom mjesta službovanja — po dekanatima: Vitezić Luka (Cres), Uravić Aleksandar (Prodošćica), Volarić Vjekoslav (Beli), Sparožić Ivan (Dragozetići), Justić Mate (Valun), Mrakovčić Ivan (Lubenice), Volarić Franjo, kanonik-natpop (Osor),

[3] Isto; STATUS personalis et localis Diocesis Veglensis pro anno 1901, str. 6. (Kasnije: STATUS).

[4] Vidi bilj. 1.

[5] Karlo JURIŠIĆ, Bula pape Lava XII »Mjesto bl. Petra«, Zbornik »Kačić« 3, 101—126; STATUS 1901, 6.

[6] STATUS 1935, 8.

[7] Božo MILANOVIĆ, n. dj., II, Pazin 1973, 479.

[8] Uspor. BISKUPSKI ARHIV KRK (kasnije BAK); Anton MRKUN, Crkveni priručnik za katoličke Jugoslavene, Ljubljana 1922, 145—146, 14.

Grego Nikola (Štivan), Papić Josip (Puntakriža), Kremenić Ivan (Ustrine), Hlača Karlo (Martinšćica), Fabijanić Antun (Belej), Gršković Ivan (Unije), Bonefačić dr Kv. Klement (Mali Lošinj), Picinić Šime, kapelan (Mali Lošinj), Krivičić Franjo, kateheta (Mali Lošinj), Antončić o. Metod, kapelan (Veli Lošinj), Šimunović Kuzma, kapelan (Veli Lošinj), Fugošić Grgur (Ćunski) i Šabalja Pavao (Susak). Svi su oni bili uglavnom župnici i tako je 17 župa (od 22) ostalo bez svoga dužobrižnika — kao »ovce bez pastira« ne samo u vjerskom nego i u narodnom pogledu.[8]

3. Napokon su otoci nekadašnje Osorske biskupije Apostolskom konstitucijom pape Pija XI »Pastorale munus« (»Pastirska služba«) od 1. kolovoza 1932. bili priključeni zadarskoj nadbiskupiji, koji su već i prije bili pod njezinom upravom. Nakon drugog svjetskog rata, tj. nakon oslobođenja — u travnju 1945. godine, ti su otoci vraćeni matici Hrvatskoj u SFRJ. Međutim, ti su otoci i dalje ostali pod upravom zadarskog nadbiskupa, dok nisu 1948. predani na upravu krčkoj biskupiji, kad je krčki biskup Josip Srebrnić bio imenovan apostolskim administratorom toga područja.[9] I napokon je taj teritorij dekretom Konzistorijalne kongregacije od 6. siječnja 1963. bio odvojen od zadarske nadbiskupije i opet definitivno vraćen Krčkoj biskupiji.[10] Od 1970. Krčka biskupija s teritorijem bivše Osorske biskupije spada pod novoosnovanu metropoliju riječko-senjsku.[11]

II

Arhiv Krčke biskupije

1. Arhiv Krčke biskupije možemo prije svega podijeliti u dva dijela, tj. u onaj koji obuhvaća povijest stare Krčke biskupije što se do 1828. sastojala od samog otoka Krka i zatim u onaj što obuhvaća povijest novonastale Krčke biskupije, kojoj su 1828. bile priključene ukinute biskupije — osorska i rapska, tj. otoci Cres i Lošinj s okolnim otočićima (crkveno podijeljeni u tri dekanata: Osor, Cres i Mali Lošinj) te otok Rab sa sjevernim dijelom otoka Paga — župe Lun i Novalja (provikarijat Rab).[12]

Stariji arhiv Krčke biskupije, što se odnosi samo na otok Krk, sređen je kao zasebno tijelo u posebnom ormaru u Biskupskom ordinarijatu u Krku. On počinje s 1500. godinom i seže do godine 1815. Spisi starog arhiva, koji ima 34 sveska (kartona) i nekoliko rukopisnih knjiga, raspoređeni su susljedno po biskupima — počevši s aktima biskupa Donata a Turre (1484—1515) i svršavaju sa spisima biskupa Ivana Šintića (1792—1837). U dva posebna sveska (XXIV—XXV) nalaze se Pastirski pohodi (I od 1532—1650; II od 1664—1824).[13]

[9] BAK br. 74/1949.

[10] BAK, Okružnice I/1963; Mihovil BOLONIĆ, Ivan ŽIC ROKOV, Otok Krk kroz vjekove, Zagreb 1977, str. 98—99; ŠEMATIZAM Katoličke Crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1974, 455.

[11] BAK, Okružnice III/1970; Mihovil BOLONIĆ — Ivan ŽIC ROKOV, n. dj., 100.

[12] STATUS 1901, 7.

[13] Uspor. Ivan ŽIC ROKOV — Mihovil BOLONIĆ, Popis najstarijeg arhiva Krčke biskupije, Vjesnik HARiP XV, Rijeka 1970, str. 339—365.

2. Noviji arhiv Krčke biskupije, što obuhvaća zajednički život ujedinjenih biskupija, za teritorij Osorske biskupije od 1822. i za teritorij Rapske biskupije od 1828, sređen je kronološki po godinama. Naime, naredbom austrijske vlade od 3. travnja 1815. broj: 4677/531 bilo je Ordinarijatima naređeno da se svaki akt numerira i protokolira u posebnu knjigu (protokol). I tako je i Biskupski ordinarijat u Krku s početkom 1815. godine započeo voditi sistematski protokolirani i numerirani arhiv.[14]

Taj noviji arhiv Krčke biskupije sadrži spise slijedećih biskupa: Ivana Šintića (1792—1837), Bartola Bozanića (1839—1854), Ivana Vitezića (1854—1877), Franje Anijana Feretića (1880—1893), Andrije Šterka (1894—1896), Antuna Mahnića (1896—1920), Josipa Srebrnića (1923—1966) i Karmela Zazinovića (1966—).

Kako smo prije naveli s 1815. zavedeno je kod Biskupskog ordinarijata u Krku moderno uredovanje, tj. spisi su progresivno numerirani prema godišnjem protokolu (urudžbenom zapisniku) i složeni prema godinama; a uz njih su opći njihovi godišnji registri (protokoli). Počevši, dakle, s 1815. arhiv Krčke biskupije ima sačuvane sve godišnje registre do današnjega dana. Godišnji su protokoli uvezani po godinama. Ponajviše su uvezani po pojedinim godinama, dok su drugi uvezani po dva i više godišta. Do sada su urudžbeni zapisnici uvezani od 1815. do 1875, dok najnoviji još nisu uvezani. U svemu ima 111 primjeraka uvezanih knjiga protokola (format velik, ali neujednačen), od kojih 22 imaju po dva i više godišta, a ostali po jedno godište. Tako po dvije i više godina imaju, među ostalima, slijedeći svesci protokola: 1815—1818; 1819—1821; 1822—1823; 1924—1829; 1830—1832; 1833—1834; 1837—1838; 1849—1850; 1851—1852. itd. te od novijih: 1944—1948; 1949—1954; 1967—1970; 1971—1975.

Zbog lakšeg snalaženja u arhivu i lakšeg uredovanja uz godišnje registre postoje i posebna *kazala* (repertorij, indeks). Repertorij počinje s 1853. Oni stariji, tj. od 1853. do 1920. uvezani su u zasebne knjige (većeg formata, ali različite veličine i broja stranica). Kazala rečenog razdoblja uvezana su po godinama u sedam knjiga (svezaka) i to ovako: I svezak obuhvaća godine 1853—1874.; (čini se da nije potpun); II svezak — 1875—1889; III svezak — 1890—1907; IV svezak — 1908—1909; V svezak — 1911—1912; VI svezak — 1913—1915; i VII svezak — 1916—1920. godine.

Ti su indeksi sastavljeni prvenstveno po predmetima (Oggetto) i to abecednim redom. Uz to ima i ove specijalne jedinice: Bratovštine, Centralna komisija, Franjevci, Jurizdikcija, Matice, (Biskupska) Monza, Namjesništva, Ex offo (Iz ureda). Ordinarijati, Pošiljke novčane, Sjemeništa i škole, Sine referato, Slobodno stanje, Stipendijalne zaklade, Sudovi, Crkvene uprave, Vojništvo, Ženidbe popodne. Međutim, noviji repertoriji već imaju i raspored po župama, i to abecednim redom.

Kasnija kazala, tj. ona od 1921. dalje pišu se na volantnim arcima tvrdog papira (format 46,50 x 29 cm), i to po župama, dakako abecednim redom. Ispunjeni arci čuvaju se u dvjema velikim posebnim kutijama. Uz indeks po župama postoji također i indeks po predmetima, i to: Dobni doplaci, Ex offo i za normu, Imenovanja i Premještanja, Jurizdikcija, Kongrua i uopće beriva, Matice, (Biskupska) Menza, Okružnice, Ordinarijati, Pošiljke novčane, Rim, Sine referato, Sjemeništa, Slobodno stanje, Sudovi, Svećenstvo, Vlada i državni uredi uopće.

Noviji arhiv Krčke biskupije, o kojem je ovdje riječ, nalazi se u biskupskoj zgradi, u prizemnoj — suhoj i zračnoj prostoriji — u posebnim ormarima. Ormari su visoki i imaju dvokrilna vrata, a podijeljeni su po sredini u dva dijela i onda opet u pretince (ukupno 18 pretinaca). Drugi opet ormari su nešto manji. U njima je smješten arhiv raspoređen po godinama. Spisi svake pojedine godine nalaze se u dva ili tri kartona. Svaki karton uz oznaku »Biskupski ordinarijat u Krku« ima redni broj s oznakom godine i brojeva spisa u njemu. Spisi su pisani latinski, njemački, talijanski i hrvatski.

U nekoliko ormara ima 532 takva svežnja (kartona). Uz to postoje još posebni ormari u kojima su smješteni: 1. Crkveni računi; 2. Matične knjige (parice); 3. Pastoralne konferencije; 4. Biskupska menza i 5. Razno, tj. 13 svezaka o pojedinim pitanjima kao npr. o župama Cres, Osor, Mali Lošinj, te o Sv. Petru — Iloviku. Treba posebno istaknuti korespondenciju krčkog biskupa Ivana J. Vitezića u pitanju obnavljanja zaslužnog benediktinskog reda u Krčkoj biskupiji, osobito u Osoru i Velom Lošinju.[15] U posebnom pak ormaru smještena su tzv. Acta praesidialia.

U vezi s našim arhivom moramo naglasiti još jednu činjenicu. U povijesnom uvodu vidjeli smo, da je područje bivše Osorske biskupije 1932. bilo priključeno zadarskoj nadbiskupiji. S time u vezi bili su 1939. preneseni u Zadar neki spisi iz arhiva Krčke biskupije, a oni su se odnosili na to područje. Prema zapisniku od 11. kolovoza 1939. broj: 1430/39. zadarskom delegatu kanoniku dru Mriju Novachu bilo je predano slijedeće: 1. sve matice parice od 1835. i dalje; 2. svi inventari onih župa; 3. sve fasije koje se odnose na one župe; 4. crkveni računi od 1912. do 1917.; 5. sva fundacionalna pisma koja se odnose na biskupiju ex Osor; 6. starinski spisi o kongrualnim berivima; 7. starinski legati u Orlecu; 8. inventar Biskupske menze iz god. 1896.; 9. spisi koji se odnose na legate ex biskupije Osor od 1911. do 1924. — U Zadru se dakako nalaze i ostali spisi, tj. od god. 1920. dalje i sve do predaje uprave ex biskupije Osor krčkom Ordinariju 1948. god. U zadnje vrijeme pokrenulo se pitanje, da se sve to opet povrati Biskupskom ordinarijatu u Krk.[16]

3. Arhivski materijal Krčke biskupije obuhvaća prije svega redovitu administraciju Biskupskog ordinarijata u Krku s podređenim župskim uredima, odnosno s dušobrižnim postajama, kojih je bilo 50, a od ovih su 22 bila na otocima Cresu i Lošinju i susjednim otocima, tj. na području bivše osorske biskupije; te s područnim samostanima — muškim i ženskim redovničkim zajednicama, tj. 9 muških i 9 ženskih, od kojih 10 na Cresu i Lošinju. Ovamo treba ubrojiti i obilno redovito dopisivanje s vladom i s državnim vlastima. Ovdje treba imati na pameti da je državna austrijska vlast ljubomorno pazila na svoje patronatsko pravo nad Crkvom. Zatim dopisivanje s raznim Kongregacijama u Rimu, s mnogim Biskupskim ordinarijatima itd. Uzevši u obzir ve-

[14] ISTI, Popis . . . , Vjesnik HARiP XV, str. 342.

[15] BAK, Spisi biskupa Ivana Vitezića; Mihovil BOLONIĆ, Pokušaj obnavljanja benediktinskog reda u Damlaciji i Krčkoj biskupiji, Bogoslovska smotra 4, Zagreb 1970, 394—412.

[16] BAK, br. 1430 od 11. VIII 1939; br. 88 od 7. III 1981.

liki vremenski raspon od skoro 130 godina, tj. od 1822. do 1920. i onda od 1949. godine dalje, lako je shvatljivo koliko bogatstvo podataka svake vrste sadrži taj arhiv u sebi. I to ne samo za crkvenu povijest već također i za svjetovnu i općenarodnu povijest. Imajući na umu usku suradnju između Crkve i države, osobito u doba Austrije, jasno je da je Crkva vršila vidan utjecaj i na javni ekonomski (»Posujilnice« i »Gospodarska društva«) i kulturni život (škole, čitaonice, razna društva).

Posebno vrijedan izvor za pisanje povijesti jesu zapisnici kanonskih vizitacija *(»Pastirski pohodi«)*, što ih biskupi u smislu crkvenih propisa povremeno (svake treće ili pete godine) obavljaju na području svoje biskupije. Kanonske vizitacije uključuju također i izvještaje župskih ureda o cjelokupnom životu crkve i vjernika u župi. Stoga u tim kanonskim vizitacijama nalazimo obilje povijesnog materijala. Tu su popisi i opisi svih i najmanjih crkava i oltara, često s podacima o njihovoj gradnji, eventualnim popravcima, o njihovim slikama i kipovima, o njihovu ekonomskom stanju itd. Zatim o liturgijskom životu i u vezi s time o službenom jeziku u crkvi (latinsko i staroslavensko bogoslužje).

Od posebnog su značenja i godišnji *crkveni računi* svih crkvenih bića iz kojih se vidi njihovo financijsko poslovanje te da li se što novo nabavilo za crkvu i drugo. Kao izvanredne izvore za proučavanje prošlosti, osobito demografskih prilika, treba navesti i *matične knjige (parice)* koje se čuvaju u biskupijskom arhivu u Krku od 1835. dalje. Tu spadaju i godišnji statistički podaci o kretanju pučanstva, što ih župski uredi šalju Ordinarijatu na kraju svake građanske godine.

Mnoštvo vrijednih podataka sadrže također *Inventari* (imovnici, našastari) župskih i ostalih crkava i kapela na području pojedinih župa, a i drugih crkvenih bića na teritoriju župe (npr. seoski — ladanjski kaptoli, župske nadarbine i dr.). Uz kraći ili dulji historijat oni sadrže podatke o pokretnoj i nepokretnoj imovini pojedinih crkava i crkvenih bića. Popis nekretnina slijedi popis svih pokretnih predmeta, obično prema njihovu materijalu (dragocjenosti, zlato, srebro, mjed, željezo, staklo, drvo, svila i razno), uz oznaku sačuvanosti — stanja (dobro, srednje i loše). Uz pojedine predmete znade biti označeno također i porijeklo predmeta (gdje je nabavljeno, eventualno uz koju cijenu) kao i njegova starina (od kojeg stoljeća ili godine). U inentare se unose sve promjene, tj. svi novonabavljeni predmeti; dok se istrošeni i neuporabivi brišu. Inventari sadrže također i popis knjiga, što vrijedi osobito za župske crkve i kapele. Uz liturgijske (obredne) knjige popisane su redovito i druge — teološko-pastoralnog i drugog sadržaja. Uz to inventari župskih crkava sadrže i podatke o župskom arhivu (od kada se čuvaju službeni spisi), o matičnim knjigama kao i o administrativnim knjigama (urudžbeni zapisnici i blagajnički dnevnici) i drugo. I na kraju prava i dužnosti (aktivno i pasivno pravo) pojedinih crkvenih bića.

[17] Antun Mahnić rodio se u selu Kobdil (kod talijanske Gorice) 14. rujna 1850. Nakon završenih bogoslovskih studija u Gorici (Italija) 1874. bio je prefekt i zatim i ravnatelj sjemeništa u Gorici. Godine 1880. postaje docent, a zatim redoviti profesor na Bogoslovskom učilištu u Gorici, pošto je 11. svibnja 1881. bio u Beču promoviran na čast doktora cjelokupnog bogoslovlja. Godine 1896. bio je imenovan biskupom u Krku. Držao je dvije biskupijske sinode (1901. i 1911). Umro u Zagrebu 14. prosinca 1920. (Više vidi: Ignacije *Radić*, Biskup Mahnić, Požega 1940).

4. Noviji arhiv Krčke biskupije, osobito za razdoblje od kraja 19. st. do kraja prvog svjetskog rata, pruža također obilje povijesnih podataka o socijalnom i ekonomskom stanju na području osorskog arhipelaga. Krčki biskup dr Antun Mahnić (1896—1920)[17] preuzimajući upravu Krčke biskupije smatrao je dužnošću svoga pastirskog apostolata da sa svojim svećenstvom pomogne svojim vjernicima i na ekonomskom polju. Uočivši bijedno stanje seljačkog svijeta, zbog čega su se mnogi selili u prekomorske krajeve, te njihova zaduživanja i stradanja, pozvao je svećenike, da odvrate ljude od emigriranja i zatim da ih upute u moderno gospodarenje i sađenje američke loze. A da ih zaštiti od narodnih izrabljivača, pozvao je svećenike da osnuju Društva za štednju i zajmove tzv. »Posujilnice« u koja će imućniji članovi ulagati svoj ušteđeni novac i gdje će moći oni i drugi potrebni podignuti u slučaju potrebe zajam uz minimalne kamate; kao i Gospodarska društva ((potrošačke zadruge), nazvana također i magazini, gdje su članovi mogli kupiti sve svoje potrepštine za život kao i svoje gospodarstvo i tako se zaštititi od izrabljivanja nesavjesnih trgovaca. O toj djelatnosti klera za ekonomsko dobro pučanstva govore i Mahnićevi sinodalni propisi (I. i druga sinoda), a i listovi »Naša sloga« i »Pučki Prijatelj«.[18]

Tako su Gospodarsko-trgovačka društva (ili Konzumna) počela djelovati u slijedećim mjestima: u Cresu (1899), Unijama (1900), Belom (1901), Ćunskom (1902), Nerezinama (1902), Susku (1902), Iloviku (1906), Valunu (1907), Štivanu (1909) i Beleju (1911). Isto tako i Posujilnice: u Cresu (1899), Nerezinama (1900), Malom Lošinju (1901), Velom Lošinju (1902) i Martinšćici 1914). Uz to su bile osnovane i razne zadruge: u Cresu Mlinarska (Uljarska) zadruga (1905), u Unijama Ribarska zadruga (1911), a kasnije i u Iloviku, Susku i Cresu. U Cresu je također djelovala i Postolarska zadruga i privatna stručna ženska škola.[19] U tu svrhu bili su osnovani i Narodni domovi u Velom Lošinju (1906), Cresu (1908) i Unijama.[20]

U vezi s tim moramo spomenuti također i *arhivsku građu Gospodarske zadruge u Krku* (1895—1945) i redakcije poučnog gospodarskog lista »Pučki Prijatelj« (1900—1911) koji je izlazio u Krku — kao polumjesečnik, a kasnije triput mjesečno, s podnaslovom »list hrvatskog seljaka za pouku i zabavu«. Tiskao se u biskupskoj tiskari »Kurykta«. Bio je pokrenut baš sa svrhom socijalno-ekonomske akcije.[21] Mnoštvo vrijednih podataka o ekonomsko-socijalnim prilikama u osorskom arhipelagu pružaju »Pučki prijatelj« sa svojim člancima i dopisima s toga područja. I jedna i druga arhivska građa spadaju u fond arhiva Krčke biskupije.[22]

5. U sklopu arhiva Krčke biskupije nalazi se također i *Školski arhiv Krk* s vremenskim rasponom od 1815. do 1910. godine,[23] koji je vrlo

[18] Ignacije RADIĆ, Biskup Mahnić, Požega 1940, 121—122.
[19] ISTI, n. dj., 122; Fran BARBALIĆ, Narodna borba u Istri od 1870. do 1915, JAZU, 1952.
[20] ISTO, 122—123; ISTO.
[21] Mate POLONIJO, Štamparija »Kurykta« u Krku, Jadranski zbornik V, 1961—1962, Rijeka—Pula 1962, str. 121—122.
[22] Uspor. VJESNIK HARiP XXIII, Pazin—Rijeka 1980, str. 262—263.
[23] ISTO.

važan izvor za poznvanje školstva i prosvjete, osobito u 19. st., za područje Krčke biskupije te i za otoke Cres i Lošinj i okolno.

Za bolje shvaćanje stvari mora se poznavati ustrojstvo školstva za vrijeme Austrije u to doba. U smislu posebnog školskog uređenja od 11. kolovoza 1805, a u skladu s konkordatom između Austrije i Svete Stolice, povjerila je austrijska vlada upravu javnih škola i nadzod nad njima crkvi. Vrhovni nadzor u biskupiji obavljao je Biskupski konzistorij (biskup sa Stolnim kaptolom), tj. za Krčku biskupiju krčki biskup s krčkim kanonicima, a vrhovni školski nadzornik bio je koji kanonik (u našem slučaju prepozit Franjo Volarić). Uz vrhovnog nadzornika bili su također i kotarski školski nadzornici za određena školska područja koju su obično obavljali svećenici dekani pojedinih područja.[24]

Godine 1815. i 1816. odredila je austrijska vlada da se u Istri (uključivši i Kvarnerske otoke) otvori 27 osnovnih (trivialnih) škola i 6 glavnih škola (Caposcuola), i to s njemačkim nastavnim jezikom. Prednost su u tome imali talijanski gradići. Pri otvaranju škole imala su prije svega prednost mjesta sa sjedištem dekana, a zatim ona sa sjedištem župnika. Tako je u Cresu osnovna škola za dječake postojala već 1815, a u Malom i Velom Lošinuj 1818. (po nekima u Malom Lošinju 1816). U Cresu i Malom Lošinju postojale su tzv. Caposcuole (gradske škole) s talijanskim i hrvatskim (ilirskim) jezikom.[25] U manjim mjestima, osobito u hrvatskim selima, škole su počele kasnije — tek u polovici 19. stoljeća.

U osnovnim ili pučkim školama, kao i u gradskim, poučavali su obično svećenici, župnici ili kapelani, premda je bilo slučajeva da su pogdjegdje bili učitelji i svjetovnjaci. To vrijedi osobito za hrvatska sela po Cresu i Lošinju i okolnim otocima. Kako je već spomenuto, područni dekani bili su kotarski školski nadzornici za škole svoga područja. (Za područje ex osorske biskupije bila su dva školska nadzorništva — u Cresu i Malom Lošinju). Kotarski školski nadzornik redovito je pohađao škole barem dvaput godišnje, dok je vrhovni školski nadzornik rijetko kada to činio. Dekani — kao kotarski školski nadzornici — bili su dužni svake godine slati izvještaj Biskupskom konzistoriju u Krku o stanju škola u svojem području, i to: o broju djece koja su bila dužna polaziti školu i koja su je redovito polazila, o jeziku na kojem se obavljala nastava, o školskim udžbenicima, o školskim prostorijama, o mjesnim svećenicima, o onima koji su poučavali, o njihovoj plaći ili nagradi itd. A Biskupski konzisterij je isto tako slao svake godine svoj izvještaj o školama u biskupiji C. kr. namjesništvu u Trstu, a ovaj Dvorskoj komisiji za nauke u Beču.[26] Moramo naglasiti da su u to doba

[24] Dekanat je teritorijalni dio jedne biskupije koji obuhvaća više župa i kapelanija. Dekan u biskupovo ime vrši nadzor nad župama svoga područja i vodi svoj arhiv. Područje ex-osorske biskupije ima tri dekanata: Osor, Cres i Mali Lošinj.

[25] Božo MILANOVIĆ, n. dj., I, 100—101; Ivan GRŠKOVIĆ, Školstvo i prosvjeta u Vrbniku na otoku Krku, Krčki kalendar 1941, Zagreb, 65—98; Školski arhiv u Krku (BAK).

[26] ISTO.

[27] Uspor. I. GRŠKOVIĆ, n. dj., 73—75; M. BOLONIĆ—I. ŽIC ROKOV, n. dj., 115—116, 188.

Biskupski konzistorij u Krku sačinjavali hrvatsko svijesni biskupi i kanonici (Bartol Bozanić, Ivan Vitezić, Franjo Feretić, Franjo Volarić i drugi — svi iz hrvatsko-glagoljaškog Vrbnika.[27] Posebnu pak ulogu odigrao je prepozit Franjo Volarić, vrhovni školski nadzornik, ilirski književnik i pisac školskih knjiga.[28]

Austrijske su vlasti priznavale crkvi upravu javnih škola i nadzor nad njima sve do 14. svibnja 1869, kad je bio objavljen novi zakon o osnovnim školama za čitavu austrijsku državu.[29] Međutim i kasnije su župnici bili članovi mjesnog školskog vijeća, a u manjim hrvatskim župama i selima, što vrijedi i za područje Cresa i Lošinja, župnici su i dalje bili učitelji u školama.

6. Posebno poglavlje za povijest Cresa i Lošinja jest *borba za glagoljicu*, tj. za staroslavensko bogoslužje u crkvi i hrvatski jezik u crkvi i u školi, koja je već započela na tom području već na kraju 18. stoljeća.[30] I za tu povijesnu građu pruža arhiv Biskupskog ordinarijata u Krku obilje podataka. To posebno vrijedi za razdoblje druge polovice 19. i početak 20. st. do god. 1918, kada su ti otoci najprije okupirani od talijanske vojske, a god. 1920. i pripojeni kraljevini Italiji.

Za bolje poznavanje stvari treba reći da se je u ono doba uporaba staroslavenskog jezika u bogoslužju od njegovih protivnika, uključujući i državne austrijske vlasti, a donekle i od njezinih branitelja, tretirala više političkom i narodnom stvari, a manje kao stvar čisto crkvene discipline. To je bilo i razlogom da su talijanski iredentisti i domaći autonomaši-talijanaši na području ex-osorske biskupije poduzimali sve, da se staroslavenski liturgijski jezik zamijeni upotrebom hrvatskog jezika (šćavet) u crkvama da se tako nestankom glagoljskog bogoslužja u crkvi uvede latinski kao liturgijski jezik. (Tada, naime, nije bio dopušten narodni jezik u liturgiji). Zato su biskupi u združenoj krčko-rapsko-osorskoj biskupiji (I. Vitezić, F. Feretić, Mahnić) po svojoj dužnosti poduzimali potrebne mjere da u vezi s konstitucijom pape Benedikta XIV »Ex pastorali munere« i kasnijih naredbi Sv. Zbora za obrede vrate glagoljici ono drevno i isključivo pravo u glagoljskim crkvama na Kvarneru i uklone jezične zloupotrebe. U tom pitanju je posebno odlučno nastupao biskup Mahnić koji je na I svojem biskupijskom sinodu 1901. sastavio popis glagoljskih i latinskih župa, zabranivši svako miješanje jezika u bogoslužju. U osorskom dijelu Krčke biskupije sve župe našle su se u popisu glagoljskih župa, osim Cresa, Osora, Malog i Velog Lošinja.[31] Zaključak I. sinoda bio je smrtni udarac za talijanaše, te »oni i austrijske vlasti uložiše sve sile, da Sveta Stolica ne odobri taj zaključak sinoda. Ujedno podigoše strahovitu novinsku kam-

[28] Franjo Volarić rodio se u Vrbniku 2. XI 1805. Kao svećenik službovao je kao učitelj u Vrbniku, u Piranu, Barbanu i u Trstu, te u Krku gdje je 1840. god. postao kanonikom (god. 1864. prepozitom) i vrhovnim školskim nadzornikom. Ilirski književnik i pisac mnogih školskih udžbenika. Za njega je prof. Ivan Milčetić napisao, da je bio jedan od najrjeđih rodoljuba na Krku. Umro u Krku 27. VIII 1877.

[29] B. MILANOVIĆ, n. dj., I, 89.

[30] Šime LJUBIĆ, Borba za glagoljicu na Lošinju, Rad JAZU LVII, Zagreb 1881, str. 150—187.

[31] I. RADIĆ,, n. dj., 131; M. POLONIJO, n. dj., 209.

panju protiv dra Mahnića, optuživši ga čak zbog krivovjerja«.[32] Slijedile su tužbe i klevete, ali Mahnić se nije dao slomiti stojeći čvrsto na braniku glagoljice.[33]

Borba se nastavila i dalje, ali biskup Mahnić i svijesno hrvatsko svećenstvo — većinom s otoka Krka, kako smo prije vidjeli — izdržali su tu žestoku borbu i očuvali staroslavensko bogoslužje u crkvama na području bivše osorske biskupije sve do 1918, kad je talijanska okupaciona vojska istjerala sav hrvatski kler s onog područja zabranivši upotrebu glagoljice u svim crkvama na tom teritoriju. Ta je nepravda bila ispravljena nakon oslobođenja (1945), kada je Državno Tajništvo Sv. Stolice 1952. ovlastilo biskupe oslobođenih krajeva, da po vlastitoj uviđavnosti mogu uspostaviti pjevanje staroslavenskih misa u crkvama, koje su nekoć bile glagoljske.[34]

To je trebalo navesti malo opširnije, da se bolje shvati vrijednost arhivske građe Krčke biskupije u pitanju borbe za opstanak i očuvanje glagoljice na osorskom arhipelagu do najnovijih vremena. To bogatstvo vrijednih povijesnih podataka o tom prevažnom pitanju, tj. o staroslavenskom bogoslužju u osorskim crkvama koje je podržavalo živom narodnu svijest onoga naroda, do sada nije iskorišteno ni obrađeno.

7. Usporedo s borbom za očuvanje glagoljice na području Cresa i Lošinja išla je i borba za očuvanje narodne svijesti i hrvatskog jezika kod stanovnika tih otoka. Tu hrvatsku i narodnu svijest podržavali su i širili narodno svijesni hrvatski svećenici koji su bili uglavnom jedino obrazovane osobe koje se nisu u školama odnarodile.[35] Imajući u vidu prvenstveno Cres i Lošinj, tj. bivšu osorsku biskupiju, mora se konstatirati da je ta borba bila vrlo teška. Još pedesetih godina 19. st. bile su u Cresu i Malom Lošinju škole dvojezične, tj. na hrvatskom (ilirskom) i talijanskom jeziku i stoga je vrhovni školski nadzornik za područje Krčke biskupije prepozit Franjo Volarić tražio od Primorske vlade u Trstu da se tiskaju dvojezične knjige za dvojezične škole u Cresu i Malom Lošinju. U drugim pak mjestima bile su škole isključivo hrvatske.[36]

Međutim, osobitom politikom istarske liberalne stranke, koju je podupirala austrijska vlada putem svojih namjesnika u Trstu i kotarskih

[32] I. RADIĆ, n. dj., 152.

[33] Kako su to primili autonomaši-talijanaši na otoku Cresu i Lošinju svjedoči nam suvremenik M. Polonijo, koji o tome piše: »Iz vlastitoga kurijalnog života (kancelar Bisk. ordinarijata u Krku, o. p.) mogu posvjedočiti, kako su na području bivše osorske biskupije naši autonomaši-talijanaši, na pr. Zorović u Nerezinama, Kučić i Knezić u Ćunskom, Nikolić na Unijama, Mirković na Susku i dr. složno kao jedan ustali na obranu »šćaveta« i kod najviših crkvenih i državnih vlasti zamjernom energijom i ustrajnošću pobijali biskupa Mahnića, kad je ono g. 1901. na I svojoj sinodi u smislu crkvenih propisa iznio popis glagoljskih i latinskih crkvi, zabranivši pod suspenzijom 1. (atae) s. (ententiae) svako miješanje jezika u bogoslužju. Nijesu se oni lukavci obarali izravno na glagoljicu, nego su se zaodjenuli plaštem najvatrenijih pobornika hrvatskog jezika, koji se radi nestašice glagoljskih liturgijskih knjiga bio tokom vremena uveo u njihove crkve. Oni su shvaćali ... da zalažući se za hrvatski narodni jezik, kojem po pravu nema mjesta u crkvi (to je tiskano g. 1955. — prije II Vat. sabora, o. p.), in ultima linea vojuju za latinski jezik ...« (n. dj., 209).

[34] M. POLONIJO, n. dj., 209.

[35] B. MILANOVIĆ, n. dj., I, 181.

poglavara i činovnika koji su upotrebljavali samo talijanski jezik — širilo se talijanstvo po Cresu i Lošinju. Hrvatstvo je bilo progonjeno; hrvatske molbe nisu se rješavale; a tko se usudio govoriti hrvatski, prijetilo mu se i globilo ga. Takav duh i raspoloženje širilo se iz gradića na selo (Ćunski, Nerezine, Unije itd.).[37]

Uz rijetke iznimke hrvatsko svijesnih intelektualaca svjetovnjaka[38] hrvatski svećenici (većinom s otoka Krka) bili su gotovo jedini koji su stajali na braniku narodne svijesti i hrvatskog jezika na području osorskog arhipelaga. Uz već spomenuti slučaj dvojezičnih škola u Cresu i Malom Lošinju, navedimo, kako je Biskupski konzistorij u Krku, o kome je škola »službeno« ovisila, više puta naredio učitelju u Nerezinama (1846, 1849. i 1850) da poučava djecu u školi na hrvatskom (ilirskom) jeziku. Ali ga on na poticaj talijanaša nije htio slušati. Stanje se promijenilo, kada je C. kr. namjesništvo u Trstu (1858) naredilo da se djeca u Osoru uče na hrvatskom i talijanskom jeziku, a u Nerezinama na hrvatskom. To je potrajalo do 1869, tj. dok se školstvo nalazilo pod crkvenom upravom.[39]

Kasnije kad je školstvo prešlo u nadležnost države, prilike su se izmijenile i one dvojezične škole u Cresu i Malom Lošinju bile su pretvorene u čisto talijanske škole, premda su Talijani osamdesetih godina 19. stoljeća bili u manjini. Talijanaši, podržavani od austrijskih vlasti, sve su više zahtijevali upotrebu talijanskog jezika u školi i u uredima. Tako su vremenom bile uvedene talijanske škole u čisto hrvatskim selima, kao što su Ćunski, Nerezine i Unije. Ali crkva i hrvatski kler činili su sve da sačuvaju u narodu hrvatsku svijest, ne samo u crkvi već također i u javnom životu. Radi podržavanja i buđenja hrvatske narodne svijesti — uz osnivanje gospodarskih društava i posujilnica — imale su poslužiti i hrvatske čitaonice (Beli, Cres, Ćunski, Mali Lošinj i dr.) koje su osnivali ili pomagali osnivati hrvatski svećenici. Isto tako i Pučko društvo »Zora« u Malom Lošinju (1899). Bila je to teška i nejednaka borba. Ali hrvatsko svećenstvo usprkos svim nasiljima i progonima nije se dalo slomiti. Ustrajali su u borbi do kraja, dok ih nije sila odstranila, kako smo prije vidjeli.

[36] Uspor. ŠKOLSKI ARHIV KRK (BAK).

[37] O tome nam govore slijedeći statistički podaci: God. 1880. bilo je u općini *Mali Lošinj* (pod koju su spadali Ćunski, Susak i Unije) upisano 2746 Talijana (Ćunski nijedan, Susak 2, Unije 23), tj. 33,80 posto, dok je 1910. bilo 56,90 posto Talijana, tj. 5023 na 8390. U *Velom Lošinju* (s Ilovikom) bilo je god. 1910. na 2463 stanovnika 873 Talijana (u Iloviku 8 Talijana). Treća općina bila je *Osor* (Nerezine, Sv. Jakov i Punta Križa). U Osoru je god. 1880. bilo 284 stanovnika (191 Talijan), a god. 1910. na 352 stanovnika bilo je 310 Talijana. Godine 1910. *Nerezine* su imale 1424 stanovnika od kojih 1064 Talijana (god. 1890. samo 496); *Sv. Jakov* na 244 stanovnika 228 Talijana (god. 1890. samo 53); *Punta Križa* na 225 stanovnika 90 Talijana (1880. samo 4). U četvrtoj općini *Cres*, pod koju su spadala sva creska sela, osim Osora i Punte Križa, bilo je stanje nešto bolje. Općina Cres imala je god. 1910. na 8162 stanovnika 2255 Talijana, tj. 55,10 posto, u gradu Cresu, dok je u ostalim selima bio upisan samo 41 Talijan. (Prema B. MILANOVIĆU, n. dj., II, str. 274 i dalje).

[38] Npr. Lošinjanin Ambrozije Haračić (1855—1916), Cresanin Antun Tentor (1860—1910) i dr.

[39] B. MILANOVIĆ, n. dj., I, str. 100.

Posebno je bila žestoka ta borba za biskupa Mahnića, koji nije dozvoljavao da bi Talijani kršili prava hrvatskog jezika u crkvi i u školi. U gradićima Cresu, Velom i Malom Lošinju bile su škole isključivo talijanske, premda je pučanstvo bilo izmiješano. A u Nerezinama, Ćunskom i Unijama pučanstvo je bilo čisto hrvatsko, a mnoga su djeca bila prisiljena pohađati talijansku školu. Župnici i svećenici predavali su i u tim školama vjeronauk na hrvatskom jeziku jer djeca nisu razumjela talijanski. Austrijske školske vlasti zahtijevale su naprotiv, da se vjeronauk u tim školama poučava na talijanskom jeziku. Biskup se tome odlučno usprotivio i zatražio od Namjesništva u Trstu da tu naredbu opozove. Ali bez uspjeha. Stvar je pošla tako daleko, da je dr Bertoli, zastupnik u carevinskom vijeću, postavio 1905. vladi interpelaciju radi borbe »koju je započeo biskup Mahnić i njegovi svećenici proti talijanskoj školi i talijanskom učiteljstvu«. Na to je školska vlast zabranila hrvatskim svećenicima pohađanje talijanskih škola, a poučavanje vjeronauka povjerila svjetovnim učiteljima. Kad je ministarstvo prosvjete u Beču odbilo i spomenicu plenarne konferencije austrijskog episkopata u Beču Mahnić upotrebi skrajnje sredstvo — crkvenu kaznu. Narod u onim mjestima, gdje su učitelji preuzeli poučavanje vjeronauka u školi bez biskupove misije (dozvole), obavijesti da su ti učitelji pali u izopćenje podržano od Sv. Oca. Izjavivši pri tom da ga kod toga nije vodila mržnja prema Talijanima, već jedino želja za pravdom i obrana prava naravi, savjesti i crkve. A svojim svećenicima je zabranio svaki službeni kontakt sa školskim vlastima u lošinjskom kotaru, dok se nepravedna odredba ne dokine. Nakon četiri godine žestoke borbe ministarstvo prosvjete je napokon pristalo, da svećenici mogu u talijanskim školama poučavati vjeronauk na hrvatskom jeziku, ali samo prve dvije školske godine.[40]

Takva će borba potrajati i dalje sve do propasti Austro-Ugarske i kulminirat će za okupacije (1918/19), kada biskup Mahnić dolazi do oštrog sukoba s talijanskim okupatorskim vlastima radi progona hrvatskih svećenika u Krčkoj biskupiji te zbog miješanja talijanskih vojnika u crkvene poslove, a posebno zbog nastojanja okupatora da i putem crkve provede denacionalizaciju toga područja, dok nije i sam završio u progonstvu[41] i umro kao prognanik izvan svoje biskupije.[42]

8. U arhivskoj građi Krčke biskupije nalaze se još slijedeći fondovi:

a) *Arhivska ostavština pokojnog dra Ivana Bolmarčića,*[43] prepozita Stolnog kaptola u Krku, koja sadrži povijesne podatke o njegovim iskapanjima u Osoru. On je jedan od prvih koji je kao osorski kanonik-natpop sistematski iskopavao osorske ruševine. Bolmarčić je ta istraživanja dugo vremena izvodio na vlastiti trošak, a tek kasnije dobio je za to redovitu pomoć Ministarstvu kulture u Beču. Njegov je rad vrlo značajan s arheološkog stanovišta za proučavanje osorske prošlosti osobito zbog sadržaja rimskog groblja koje je otkapao u zapadnim dijelovima Osora, tj. na kanalu s lošinjske strane. U toj njegovoj ostavštini ima i drugih bilježaka u vezi s poviješću Cresa i Lošinja.[44]

b) *Arhiv »Staroslavenske akademije« u Krku*[45] u kojoj se nalazi oveći svežanj spisa s oznakom »P o v i j e s n e c r t e O. C r e s a i L o š i n j a«. Po svemu sudeći radi se o povijesnim bilješkama o prošlosti otoka Cresa i Lošinja što ih je prikupio pop Dinko Muškardin[46] i predao ih Staroslavenskoj akademiji kad se ona ustanovila. U spomenutom svežnju nalaze se slijedeće posebne teme:

»V e c c h i a i s t o r i a d i L u s s i n i«. To je zapravo prijepis povijesti Velog Lošinja koju je na talijanskom napisao svećenik Antun Petrina. Rukopis obuhvaća povijest Velog Lošinja od 1280—1821. s popisom velološinjskih kurata i župnika od god. 1442. dalje s nekim kasnijim podacima o velološinjskim obiteljima (Raguzin, Neretić i Petrina). (Prema pismu popa Pavla Skopinića iz Malog Lošinja od 23. XII 1899. — popu Dinku Muškardinu — rukopis se tada nalazio kod popa Petrine[47] u Velom Lošinju. Skopinić piše Muškardinu: »... Prepisah, kako želite, prvi arak ... Ako bi Vam trebalo možem Vam poslati rukopis, ali pod uvjetom da mi ga nakon nekoliko vremena povratite, jer ga moram naravno vratiti popu Petrini ...«).

Snopić spisa pod oznakom »C o l l e z i o n i d i N.° 222. Decreti ed osservazioni dei Dogi di Venezia (verso fine del Vescovo Sintić sotto il Dominio Austriaco dopo 1797) relativi al Giuspatronato di Veglia tramitte da una Collezione autentica *di Giovanni Palestrini* Cancelliere del C.° R.° Offizio (Superiorità) di Veglia 23 Maggio 1802.« Ova kolekcija prijepisa dekreta i drugih odredaba u vezi s mletačkim patronatom nad krčkom crkvom vrlo je korisna za poznavanje mletačkog juspatronata nad crkvom i crkvenim ustanovama i crkvenim licima na području Mletačke republike pod koju su spadali i otoci Cres i Lošinj.[48]

U posebnom omotu nalaze se: »P u č k i p o v j e s t n i č k i n a c r t o t o k a C r e s a i L o š i n j a« (nepotpuno); te »P i s m o p o p a D i n k a M u š k a r d i n a (župnika u Štivanu na Cresu od 21. III 1888) na Dr. Bidermana gradačkoga profesora od god. 1888.« s podacima o

[40] I. RADIĆ, n. dj., str. 138—140.

[41] Odveden iz Krka u internaciju u Italiji 2. IV 1919.

[42] I. RADIĆ, n. dj., 191 i dalje; Petar STRČIĆ, Otok Krk 1918, Građa o narodnim vijećima SHS i talijanskoj okupaciji 1918. godine, HARiP, posebno izdanje 1, Rijeka 1968, str. 17 i dalje; ISTI, Građa o talijanskoj okupaciji o. Krka (Od kraja 1918. do polovine 1919), Isto, posebno izdanje 3, Rijeka 1970, str. 18—19 i dalje.

[43] Dr Ivan Bolmarčić, rođen u Cresu 4. VI 1836, ređen za svećenika 30. IX 1859, doktor bogoslovlja. Nadžupnik-dekan u Osoru. Godine 1881. postao je kanonik, a zatim prepozit Stolnog kaptola u Krku. Umro u Krku 21. X 1918.

[44] Uspor. Ana DEANOVIĆ, Mali vječni grad Osor, Osor 1976, str. 28; Dr Enver *Imamović,* Povijesno arheološki vodič po Osoru, Sarajevo 1979, str. 100.

[45] O Staroslavenskoj akademiji u Krku uspor. Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Staroslavenska akademija u Krku, Croatia sacra 22, 1944, 3—56.

[46] Muškardin Dinko rođen u Štivanu na Cresu 12. X 1839. Zaređen za svećenika 4. V 1862. Kao kapelan službovao u Malom Lošinju (1862—1864), zatim kao župnik u Štivanu do umirovljenja (1903), gdje je i umro 28. VII 1904.

[47] Petrina Antun rođen u Velom Lošinju 2. I 1838. Kao svećenik pripadao je Kotorskoj biskupiji. Bio je odlikovan papinskim odlikovanjem »monsignore«. Kao umirovljenik živio je u Velom Lošinju gdje je i umro 17. II 1914.

[48] O patronatu uspor. M. BOLONIĆ, Crkveni patronat na području senjsko-modrurške biskupije, Senjski zbornik V, 1973, 219—318.

Lošinju i Cresu i druge bilješke. Zatim »r a s p r a v a n a p i s a n a od Nevena god. 1851. str. 233 (prepisano rukom!) Srbi i Hrvati (zapravo naslov glasi: »Povjestnica Naroda — Zemlje — I Putopis uz motto: Svoje čuvaj, svoje poštuj! Narodna poslovica.

U posebnom sveščiću pod bilješkom »b r o j 253 i s p r a v a p r e p i s a n i h o d n o s e ć i h s e n a C r e s«. Isprave datiraju od god. 1448. do 1713. (ukupno ima 48 araka rukopisa, tj. XXI + 27).

U istom sveščiću je i L i b r o I d e' C o n s i g l i (počimlje god. 1453) — Obćina Cres (14 stranica).

U posebnom omotu pod naslovom S t a t u t a O s s e r o e C h e r s o« nalazi se prijepis navedenog Statuta od god. 1440. Prijepis je od dviju ruku, tj. prvi dio od 74 glave (capitolo) pisala je jedna ruka vrlo lijepim ispisanim rukopisom i na manjem formatu (24,50 x 19), a nastavak od 75. glave do kraja (g. 293) pisala je druga ruka i na nešto povećem formatu papira (30 x 20,50). Prvi dio (manji format) ima 56 stranica, a drugi (veći) 68 stranica.

c) I na kraju treba također spomenuti još i *Arhiv Stolnog kaptola u Krku* (1495—1965)[49] i *spise Biskupske Menze u Krku* (18—20. st.).

9. Završavajući ovaj prikaz o Arhivu Krčke biskupije (noviji dio) — navedimo nekoliko imena pisaca koji su se u svojem pisanju poslužili podacima istog arhiva: pop Ivan Feretić, dr Ivan Krst. Cubich, dr Ivan Crnčić, dr Franjo Volarić, Mate Polonijo, Vjekoslav Štefanić, Žic Ivan Rokov, Bolonić Mihovil, Strčić Petar i drugi. Međutim, koliko mi je poznato, arhivskom građom za područje ex-osorske biskupije (za otoke Cres—Lošinj) nije se dosad nitko nešto bolje poslužio. To čeka nove trudbenike.

[49] Uspor. I. ŽIC ROKOV—M. BOLONIĆ, Popis arhiva Stolnog kaptola u Krku, Vjesnik HARiP, XVII, 289—296.

Ines Krota

IZVORI ZA POVIJEST CRESA I LOŠINJA U HISTORIJSKOM ARHIVU RIJEKA

O bogatoj povijesnoj prošlosti područja sadašnje općine Cres—Lošinj ima mnogo pisanih svjedočanstava što se dijelom čuvaju u Historijskom arhivu Rijeka (HAR). To područje, poslije Riječkog i Opatijskog, najbrojnije je zastupano fondovima što su relativno dobro sređeni. Građa je nastala radom organa javne uprave i pravosuđa te djelatnošću privrednih organizacija. Nisu zastupljeni školski fondovi, vjerske ustanove, a samo je jedan fond društveno-političkih organizacija. Ona ima uglavnom takvo značenje da pruža cjelovitu sliku političkog, društvenog, gospodarskog i kulturnog razvoja tog otočja od XV do četrdesetih godina XX stoljeća. Vremenski gledano, bogatije i potpunije zastupana je građa do 1945. od one poslije te godine.

Fondova koji u cjelini pripadaju toj općini ima čak 11. Od tih, dva — Općinsko poglavarstvo Cres i Općinsko poglavarstvo Osor — od najveće su važnosti, pogotovo u svom najstarijem razdoblju, i izvan naše regije. Drugih fondova čiji se dijelovi građe odnose na Cres—Lošinj ima 12, no, taj broj nije konačan, idućim sređivanjem u Arhivu, vjerojatno će se on povećati.

Građa je većinom pristupačna za stručnu i znanstvenu obradu. Pisana je na latinskom, talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku i to pismom latinicom, goticom, glagoljicom. Najstariji dijelovi nekih fondova su jako oštećeni.

U ovom današnjem izlaganju podsjetit ćemo se na glavne značajke nekih već poznatih i obrađenih fondova i upoznat ćemo se s građom što je bila u arhivu sređena posljednjih godina pa još nije poznata užoj ni široj javnosti.

Redoslijed iznošenja kratkih podataka o građi neće biti strogo određen njezinom strukturom u HAR-u niti vremenskom podjelom »do 1945. i poslije 1945.« Bit će prije svega prikazani fondovi koji u cjelini pripadaju području općine Cres—Lošinj, a onda oni ostali.

Najvažniji fondovi za upoznavanje prošlosti područja otoka Cresa—Lošinja jesu *Općinsko poglavarstvo Cres* (Comunità di Cherso; Municipio, Comune di Cherso) s vremenskim rasponom građe od 1409—1940. i *Općinsko poglavarstvo Osor* (Comunitas civitatis Abseri, Comunità d'Ossero, Podesteria comunale, Comune di Ossero) s vremenskim rasponom građe od 1459—1945. godine.

Te dvije općine, barem u svojoj osnovi, prolazile su sličan razvoj, prema tome, uz različiti stupanj sačuvanosti i potpunosti, sadržavaju vrlo sličnu građu te osvjetljavanje prošlosti jedne općine znači ujedno upoznavanje i nadopunjavanje prošlosti druge općine.

Građa nastala njihovim djelovanjem djelomice je arhivistički sređena, a djelomice je jako oštećena. Obuhvaća razdoblje od skoro šest stoljeća, tj. od XV do polovice XX što je već po sebi dostatan podatak za određivanje njezine izvanredne važnosti.

Naime, unutar tog razdoblja izmijenila su se u tim našim područjima četiri značajna historijsko-politička razdoblja koje ta naša građa bogato ilustrira. Da se podsjetimo: u početku 15. stoljeća, točnije 1409, uspostavljena je na tim otocima mletačka vlast i ona neprekidno traje do propasti Mletačke republike 1797. godine. Kraću austrijsku vladavinu 1797—1806. godine zamjenjuje francuska vlast (1806—1813), a nju opet austrijska što traje do 1918. godine. Na kraju, od 1918—1945, imamo razdoblje talijanske dominacije.

Iz fonda Općinskog poglavarstva Cres usmjeravamo pažnju na Zapisnike sjednica općinskog vijeća (1495—1807) koji daju uvid u ekonomski i društveno-politički život komune, na osnivanje i vršenje raznih službi; na knjige kneževa suđenja u Osoru (1610—1796) što sadrže pravnu građu; na knjige »kamerlengata, fontega, herbatika« što sadrže financijsku, prehrambenu i zemljišnu djelatnost općine; na knjige brojnih bratovština u mjestima Belej, Beli, Bućeva (Valun), Cres, Dragozetići, Kunčići, Lubenice, Martinšćica, Merag, Orlec, Padova, Predošćica, Štivan, Ustrine i Vrana (1912—1828); na građanske predmete (1503—1798) i krivične parnice (1539—1797); na uredovne knjige cresko-osorskih knezova (1518—1815), na knjige pravosnažnih isprava (1534—1804), na knjige brodoloma (1619—1787); knjige izvanrednih upravnih, sudskih i vojnih postupaka (1556—1780); na knjige (1545—1815) poznatih notara (Colombis, Petrissi, De Lucaris, Malagigi, Gladich, Surbi, Bonmartini, Minio, Cocorin, Marullo, Petris, Zubranich, Antoniazzo, Ferricioli, Vitcovich, Tarabocchio, Severo Solis de Pappia, Tedeschini, Botterini, Mitis, Lion itd.) koje sadržavaju razne pravne poslove kao kupoprodaje, zamjene, darovanja, oporuke koncesije i drugo.

U spisima XIX stoljeća, što se dijele na presidijalne i opće, imamo raznih podataka o razvoju komune, o gradnji javnih objekata, o prosvjeti, o zdravstvu, o dobrotvornim ustanovama te podatke o trgovini, krijumčarenju, krađama, javnom redu, o šumama i poljima, o životinjama, o izgradnji cesta, o službeničkim plaćama itd.

Građa XX stoljeća je fragmentarna, pogotovo poslije 1923. godine.

Inventar fonda Općine Osor objavljen je 1953. godine u Vjesniku Državnog arhiva u Rijeci, sv. 1, koji sadrži također iscrpan rad dr. Ivana Beuca o Osoru: »Osorska komuna u pravnopovijesnom svjetlu«. Zato ćemo se samo letimice podsjetiti na sadržajnu fizionomiju građe. Za mletačku vladavinu značajni su sačuvani proglasi, propisi i odredbe dužda, generalnog providura te kneza, a značajne su i kancelarske knjige (1459—1797) koje tretiraju privatno-pravne i javno-pravne predmete (tj. kupoprodaje, darovanja, zamjene, dugovanja, isplate dugovanja, zaloge nekretnina i pokretnina, preuzimanje zaloga, štete i njihove procjene; sudske naloge, ročišta, građanske i krivične procese, sekvestre, skrbništvo, davanje zemljišta na obradu, dozvole za gradnju te za uvoz i izvoz itd.). Iz »miscellanea« izdvajamo spise bratovština, pisma sudaca i osorskih kancelara, ovjerovljene prijepise Osorskog statuta i spise pisane glagoljicom koji su privatno-pravnog karaktera (sadrže oporuke, prodaje i zamjene zemljišta, zaloge punomoći, inventare itd.).

Za francusko razdoblje spomenimo pisma Generalne providurije za Dalmaciju, objave, okružnice i proglase dalmatinskog guvernera i vojne komande za Dalmaciju; proglase Napoleona I i Eugena Napoleona te Generalne vlade za Dalmaciju, inventare javnih ustanova, sudske spise i one raznih bratovština te zapisnike sjednica općinskog vijeća u Osoru.

Za prvu i drugu austrijsku vladavinu izdvajamo prijepise okružnica Cesarsko kraljevske dvorske komisije u Zadru, pisma Cesarsko kraljevskog poglavara u Cresu i Osoru, notarske i sudske spise, okružnice, konvencije, proglase generala Tomašića, cara Franje I, civilnog i vojnog guvernera, akt podložnosti žitelja Unija caru, proglas generala Tomšića o tajnim udruženjima; spise javne dobrotvornosti, školstva, financija, zapisnike sjednica općinskog vijeća.

Spisi četvrtog razdoblja prikazuju razvoj fašističke uprave u toj općini.

Fondovi Općinskog poglavarstva Cres i Općinskog poglavarstva Osor dosta su se koristili u znanstvene svrhe.

Treći fond te skupine, a iz tog područja, fond je Općinskog poglavarstva Veli Lošinj (Officium comunalis Lossini Majoris, Podesteria comunale, Municipio di Lussin Grande, Comune di Lussin Grande). Veli Lošinj je u doba mletačke vladavine posjed osorskog plemstva što se ne mijenja niti u doba prvoga austrijskog vladanja. U vrijeme francuske dominacije zajedno s Ilovikom postao je posebna općina, ali posjedovna prava Osora nad Lošinjem ostaju ista. Nakon ponovnog uspostavljanja austrijske vlasti 1813. godine, isprva je podopćina glavne općine Veli Lošinj, a od 1823. razvija se kao samostalna općina sve do 1945. godine. Do godine 1927. podređen je kotarskoj oblasti u Malom Lošinju, a od te godine Puljskoj prefekturi.

Građa te općine, koja je bila u HAR-u pogrešno evidentirana kao građa općine Mali Lošinj, nedavno je arhivistički sređena te je pristupačna za znanstvene i druge radnike. Pisana latinskim, talijanskim i hrvatskim jezikom, nepotpuna je. Obuhvaća raspon od 1616—1952. godine, a ima službene prijepise spisa od 1274—1763. godine. Premda građa te općine nije tako važna kao ona Općine Osor i Općine Cres s obzirom na to da je i njezin političko-upravno-socijalni status različit, ipak za ilustraciju razvoja tog mjesta je najznačajnija. Ističemo najstariju građu

od 1616—1863. godine što se sastoji od jednog svežnja izvornih spisa i službenih prijepisa starih povelja, propisa i spisa Velog Lošinja. Oni se odnose na obnovu crkvenih zgrada, na naredbe osorskocreskog kneza, na poslovanja bratovština, na crkvene pristojbe, na ženidbene običaje (npr. obaveza mladoženje da zasadi 15 stabala prije ženidbe), na osnutak skladišta živežnih namirnica (fontico) u Malom Lošinju i teškoćama opskrbe prehrambenim proizvodima, na galijote, na nasilan otkup, na prava i povlastice stanovnika Suska i Unija, na pomorsko-zdravstvene poslove, na zloupotrebe činovnika na štetu podanika, na upise Vijeća staraca u Velom Lošinju te na građansko-pravni i politički položaj Velog i Malog Lošinja prema Osorskoj općini i na mnoštvo drugih podataka o socijalnim i ekonomskim prilikama stanovnika Velog, a i Malog Lošinja; važna je bilježnica zapisnika i zaključaka Vijeća staraca i Vijeća bratovština u Velom Lošinju (1789—1830).

Iz XIX stoljeća dragocjeni su podaci o školstvu koji svjedoče da je prva školska zaklada s privatnim značenjem utemeljena 1805, a da je osnovna škola u Velom Lošinju osnovana već 1819. godine. Imamo i spomenicu odličnih učenika od 1818/19. i 1862/63. godine. Važni su i spisi o agrarnim odnosima, o zdravstvenim prilikama, o javnoj dobrotvornosti, o sudjelovanju Lošinjana u gradnji Sueskog kanala (1863), o osnutku osnovne škole u Iloviku (1863), o uvođenju brzojava, o uspostavljanju prvih parobrodskih linija, o osnutku brodogradilišta u Rovenskoj, o prvim štedionicama (1881. i 1883), o razvoju turizma (utemeljenje Društva za pošumljavanje i poljepšavanje mjesta 1891 .i 1892) i proglašenju Velog Lošinja lječilišnim mjestom (1892), o prvim nacionalnim sukobima, o zaoštravanju problema liturgijskog jezika u crkvi.

Iz doba fašističke okupacije značajni su oni spisi koji svjedoče o otporu naroda protiv talijanizacije (1916. godine).

Iz razdoblja narodne revolucije imamo razne potvrde i račune Odbora javnog spasa (Comitato della salute publica) Veli Lošinj od 20—26. rujna 1943. i Općinskog narodnooslobodilačkog odbora Veli Lošinj od 26. rujna do 13. studenog 1943. godine. Slijede spisi Mjesnog narodnog odbora Veli Lošinj 1945—1952. koji se dijele na spise tajništva (sadrže izborni materijal 1945. godine, ustrojstvo narodnih odbora, zapisnike sjednica, izvješća o radu narodnih odbora), trgovine i opskrbe, javnih komunalnih radova, administrativno-upravnih poslova, imovinsko-pravnih, vojnih i poslova javne sigurnosti, na socijalnu skrb, promet, poljodjelstvo, financije, zdravstvo, ribarstvo, turizam i ugostiteljstvo, industriju, obrt, prosvjetu i kulturu, migraciju i imigraciju (poginule i nestale osobe, zarobljenici, logoraši), te nam svjedoče o teškim poslijeratnim godinama obnove i daljnjeg razvoja mjesta.

Kotarsko poglavarstvo Lošinj osnovano je 1814. godine. Imalo je iz početka nadležnost samo nad općinama Veli i Mali Lošinj, a kasnije i nad područjem Cresa. Arhiv pohranjuje građu koja je nastala djelovanjem te vlasti, ali je ona nepotpuna (tek od 1862—1925), nesređena i nepristupačna te premda sadrži spise o šumarstvu, privredi, religiji, o lječilišnom povjerenstvu Malog Lošinja, nije moguće utvrditi do koje mjere može biti važna kao izvor za povijest II polovice XIX stoljeća.

Iz područja pravosuđa u posljednje vrijeme sređeni su fondovi *Kotarski sud Cres* (I. R. Giudizio Distrettuale di Cherso, Bezirksgericht in

Cherso, R. Pretura in Cherso) s vremenskim rasponom građe od 1802—1937, i *Kotarski sud Lošinj* (I. R. Giudizio Distrettuale Lussin, Bezirksgericht Lussin, Pretura di Lussin) s vremenskim rasponom građe od 1815—1929.

Razvoj sudstva kao organa vlasti odvojenog od javne uprave počinje na otocima Cresu i Lošinju nakon propasti Mletačke republike. Ta odvojenost sudstva od uprave produbljuje se u doba francuske okupacije da bi dobila svoj konačan oblik na početku druge austrijske vladavine 1815. godine, kad su ti sudovi I stupnja započeli radom. Budući da su otoci Cres i Lošinj u upravnom pogledu podijeljeni na dva kotara sa sjedištem u Cresu i Malom Lošinju, i pravosudna podjela je tako izvršena. Nadležnost kotarskog suda Cres protezala se na otok Cres i na sjeverni dio otoka Lošinja, kasnije samo na područje političke općine Cres; ona Kotarskog suda Lošinj na Osor, na Veliki i Mali Lošinj, kasnije na općinu Nerezine te na otočiće Unije, Susak i Ilovik. Građa jednog i drugog fonda, koja nije potpuna, pisana je na talijanskom, hrvatskom i njemačkom jeziku. Sadrži spise i knjige sudske uprave, građanske predmete odnosno parnice, ubilježbe, ostavine, pupilarne spise, povjerbine (fideikomis), pljenidbe i ovrhe, krivične i istražne stvari, također zemljišno-knjižne spise, popise zemljišnih čestica, kazala imena zemljoposjednika Cresa, Beleja, Belog (Caisole), Dragozetića, Lubenica, Martinšćice, Orleca, Pernata, Podola, Predošćice, Štivana, Ustrina, Valuna, Vrane te Nerezina i Osora, Velog Lošinja i Ilovika, Malog Lošinja, Suska, Puntakriža, Ćunskog i Unija.

Vrijednost tih sudskih fondova je višestruka: služe još uvijek za operativu i to prije svega za ostavštine i zemljišno-knjižne dokumente. Opći spisi imaju vrijedne povijesne podatke za razvoj sudstva u XIX stoljeću: krivični i istražni predmeti značajni su za upotpunjenje slike političkih previranja u početku XX stoljeća. Upisnici nagodaba, razni ugovori te građanski predmeti važni su za gospodarsku povijest. O fašističkom razdoblju ima podataka u prezidijalnim spisima. Opisi naslijeđenih predmeta u ostavštinama mogli bi imati posebnu vrijednost za etnologe. Građa pak Kotarskog suda Cres je dosta karakteristična po svojim jezičnim izrazima koji, premda šturi i stilizirani, ipak često sadržavaju izvorne izraze lokalnog govora hrvatskog jezika.

U sudske fondove spada i građa *Registarskih ureda u Cresu i Lošinju* (R. Ufficio del Registro di Cherso, Ufficio del Registro di Lussin). Većinu građe ovog fonda, čiji je raspon 1816—1932, čine kopije oporuka ili izraza posljednje volje raznih osoba ili predstavnika vlasti. U odnosu na one prve taj je manje značajan fond i služi za operativu.

Sudski fondovi općine Cres—Lošinj nisu još bili korišteni u znanstvene svrhe.

Iz područja gospodarstva Arhiv pohranjuje građu fondova *Poljodjelske blagajne Cres* (Cassa rurale di Cherso) 1849—1945, *Talijanskih banaka na Cresu i Lošinju* (1920—1945) i *Brodogradilišta Lošinj* (1948—1975). Poljodjelska blagajna Cres, kao seljačka štedionica, utjecala je na razvoj creske poljoprivrede. Ta građa je međutim još nesređena, neistražena i nepristupačna, a pisana je talijanskim jezikom. Građa drugog fonda svjedoči o širenju djelatnosti talijanskih banaka na tom području između dva svjetska rata. Radi se o agenciji Talijanske komer-

cijalne banke u Malom Lošinju i predstavništva Tršćanske komercijalne banke u Velom Lošinju i Susku te agencijama u Cresu i Malom Lošinju. Građa, koja je pisana talijanskim jezikom, nesređena je i nepristupačna.

Fond Brodogradilišta Lošinj također je nesređen i uglavnom sadrži građu likvidacionog postupka.

Društveno-političke organizacije zastupljene su u HAR-u samo jednim fondom, a to je Kotarski komitet SKH Cres—Lošinj. Građa obuhvaća razdoblje od 1945—1955. godine, nepotpuna je, samo djelomično sređena. Sadrži opće spise, urudžbene zapisnike te izvješća i zapisnike konferencija kotarskog i općinskog komiteta KPH odnosno SKH Cres—Lošinj.

Arhivske fondove, koje ćemo dalje prikazati, imaju samo u pojedinim svojim dijelovima građu za otočje Cres—Lošinj. Međutim pogotovo neki su upravo prvorazrednog značenja jer nadopunjuju ili potvrđuju podatke drugih fondova, ili pak za pojedine općine čak su i jedini direktni izvori. Tako npr. fond *Zemaljski sabor Istre* (Dieta Provinciale del Margraviato dell'Istria) 1861—1916. godine je prvorazredni izvor za Općinu Mali Lošinj čija građa je bila uništena u ratnim nedaćama, a za čitavo otočje pruža izvanredne podatke za praćenje gospodarskog, društvenog, političkog i kulturnog života II polovice XIX i početka XX stoljeća.

To je i jasno kad se zna da su Zemaljski sabor Istre i njegovo izvršno tijelo, Zemaljski odbor Istre, upravljali pokrajinom Istrom koja je osim istarskog poluotoka, obuhvaćala i kvarnerske otoke. Prateći sadržaj inventara nalazimo podatke o izborima, izbornim tijelima, o porezima, o gradnji i klasifikaciji putova (cesta Mali Lošinj — Veli Lošinj i Lošinj — Cres), o zdravstvu (mnogo se spominju psihički bolesnici), o razvoju školstva (nautička i druge škole), o socijalnom položaju učitelja (vrlo su česte molbe učiteljica da im se povisi mirovina), o poljodjelstvu i poljodjelskim blagajnama u Velom i Malom Lošinju i Nerezinama, o Memorijalu za regulaciju odnosa jezika u liturgiji koji je poslan Kongregaciji obreda u Rimu, o raspravi oko otvaranja hrvatske škole u Malom Lošinju itd. Taj fond je bio malo ili nikako korišten premda je relativno dobro sređen, pristupačan, pisan talijanskim i hrvatskim jezikom.

Fond *Riječkog gubernija* (1586—1848) pohranjuje i građu Riječkog okružnog poglavarstva koji je Austrija utemeljila 1814. godine. To okružno poglavarstvo je kratko vrijeme imalo vlast i nad creskim i lošinjskim kotarom. Zato je taj dio fonda važan za povijest otoka Cresa i Lošinja 1814. godine, pogotovo što se radi o razdoblju kad se, nakon sloma Napoleona, na našim otocima učvršćuje austrijska vlast. U građi imamo podataka o školstvu, religiji, zdravstvu, ribarstvu, pomorstvu, sudstvu, socijalnim pitanjima (na primjer prosvjed osorskog biskupa protiv kolona na Susku), a ima podataka i o francuskoj upravi. Građa je u najnovije vrijeme korištena u znanstvene svrhe.

Iz fonda *Istarskih notara* izdvajamo građu notara Cresa i Lošinja koja obuhvaća raspon od 1852—1943. godine. S obzirom na te godine ta građa važna je još za operativu, a s obzirom na sadržaj (ugovori, oporuke, darovnice i ostale javne isprave) važna je i za gospodarsku, socijalnu i etnološku povijest.

Fond *Lučke kapetanije Rijeka,* koji je svojim većim dijelom nesređen i nepristupačan, ima građe za pomorsku djelatnost na otocima Cresu i Lošinju, međutim ona potječe tek iz novijeg razdoblja, tj. od 1918—1945. godine, a važna je za operativu i za proučavanje prilika pomorstva Cresa i Lošinja između dva svjetska rata. Nastala je radom Lučke ispostave Mali Lošinj, koja je spadala pod pomorsku oblast u Puli, i radom Ispostave Cres, što je bila pod teritorijalnom nadležnošću Pomorske oblasti u Rijeci. Prva sadrži upisnike pomorskih knjižica I kategorije i kazalo, upisnik matrikula II kategorije, pomorske knjižice i upisnik male obalne plovidbe, dok se građa druge sastoji od očevidnika čamaca na jedra, od upisnika pomoraca II kategorije i kazala upisnika.

Zbirka dragocjenih *matičnih knjiga* sadrži, mada ne kompletno, i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih iz više mjesta na otocima Cresu i Lošinju i to iz Beleja, Belog, Cresa, Ćunskog, Lubenica, Malog Lošinja, Osora, Suska, Ustrina i Velog Lošinja, ukupno 87 svezaka za razdoblje od 1571. do 1902. godine. Pisane su latinskim i talijanskim jezikom. Osim za službene podatke, primarni su izvor za etnološke, jezična i migracijska proučavanja tog kraja te su dosta korištene u znanstvene svrhe. Učestale su u zadnje vrijeme molbe pojedinaca, pogotovo iz Sjedinjenih Američkih Država, koji iz tih knjiga traže podatke o vlastitom porijeklu.

Pokoji podatak o Cresu i Lošinju imamo i u *Zbirci okružnica, oglasa, plakata i letaka* a i u *Zbirci razglednica, fotografija, fotokopija i nacrta* imamo nekoliko razglednica Cresa i Lošinja. *Zbirka arhivske građe* Gradskog muzeja u Puli, koja je nepotpuna i nesređena, sadrži Naloge dužda Donata creskoosorskom kapetanu i knezu iz 1545—1548. godine.

Već je prije naglašeno da je razdoblje iza 1945. slabije zastupljeno bilo cjelovitim fondovima što smo ih već prikazali, bilo manjim cjelinama u ostalim fondovima koje ćemo sada spomenuti. Pojedinih spisa ima vjerojatno u fondu *Okružnog narodnooslobodilačkog odbora Gorskog kotara i Hrvatskog primorja* (1943—1947) jer se nakon kapitulacije Italije rujna 1943. formiraju mjesni odbori i u Cresu i Lošinju, međutim već od sredine 1944. ta mjesta su pod nadležnošću ONOO Pule sve do oslobođenja 1945. godine. Također bi fond *Oblasnog narodnog odbora Rijeka,* koji je bio administrativno-upravni organ vlasti i nad Cresom i Lošinjem od 1949—1951. godine, mogao imati dosta građe, međutim premalo je proučen da bi se moglo nešto konkretnije reći. Građa u inventaru prikazana je predmetno odnosno po povjereništvima pa se iz nje može samo istaknuti da postoji plan kapitalne izgradnje za kotar Lošinj 1951. godine.

Fond *Generalne direkcije pomorskih brodogradilišta* u Rijeci (samo djelomično sređen i pristupačan) u svom dijelu Generalna direkcija sjevernih brodogradilišta Rijeka (1948—1950) ima mnogo podataka za brodogradilište Lošinj (od 1947—1951). U spisima Centralne uprave brodogradnje Sušak (1948—1953) istoga fonda imamo spisa o primopredaji brodogradilišta Pićinić i Mediteran.

Nesređeni i nepristupačni fond *Likvidirana poduzeća* sadrži građu brodogradilišta Cres u Cresu.

Ovim bi prikaz fondova, koji su važni za proučavanje daleke i bliske prošlosti otoka Cresa i Lošinja te za razumijevanje njihove sadašnjosti, bio iscrpljen. Time, jasno, nije isključena mogućnost da se broj fondova u budućnosti poveća i da se tako ta dokumentacija obogati. No, preostaje problem da se ona što više koristi u znanstvene svrhe, što dosad nije još u dovoljnoj mjeri učinjeno, premda je posljednjih godina mnogo napisano o tim otocima.

Upoznavanje fondova nije teklo kvalitativno ujednačeno, vidljivo je da je ono bilo uvjetovano stupnjem sređenosti građe. Ipak neka baš nedostaci ovog prikaza potaknu stručne i znanstvene radnike da se prihvate posla oko proučavanja te vrijedne građe.

Mr Jakov Jelinčić

ARHIVSKA GRAĐA O OTOCIMA CRESU I LOŠINJU U HISTORIJSKOM ARHIVU PAZIN

Kada sam se odlučio predložiti tu temu za savjetovanje u Malom Lošinju bio sam svijestan prilično velikih poteškoća. Historijski arhiv u Pazinu nije nadležan za područje što je obrađeno u ovom izlaganju. Drugim riječima: u našem Arhivu ne čuva se nijedan fond koji se u potpunosti odnosi na Cres i Lošinj. Građa se nalazi razbacana u više fondova i u nekoliko stotina arhivskih kutija, svežnjeva i svezaka. Priprema saopćenja i poteškoće na koje sam naišao, potvrdile su moje pretpostavke. Osim fonda Prefekture Istre u Puli (Regia Prefettura dell'Istria Pola) koja je za to područje bila nadležna od 1923. do 1945. godine i glavni je izvor informacija o tim otocima za razdoblje između dva svjetska rata, trebalo je pregledati svakako barem djelomično građu fonda labinske općine (Comune di Albona) koja je geografski najbliža Cresu, a to je upućivalo na pretpostavku da bi se u toj građi moglo nalaziti nešto zanimljivo za to područje. Uvjeren sam da bi se detaljnijim pregledom građe, osobito one starije (iz mletačkog razdoblja) iz Novigrada, Poreča, Buja itd. našlo još mnogo podataka o vezama Istre s tim otocima.

Svakako, vrlo vrijedna građa za to područje je ona koja pripada dvama fondovima nastalim djelovanjem dviju institucija pod koje su također Cres i Lošinj spadali. Radi se, naime, o Okružnom kapetanatu u Pazinu (I. R. Capitanato circolare per l'Istria in Pisino) i Kvesturi u Puli (R. Questura di Pola). Nešto građe ima i u fondu Generalnog civilnog vicekomesarijata u Poreču (Vicecommissariato Generale Civile per la Provincia d'Istria — Parenzo) te u zbirci što sadrži sve dokumente o promjenama prezimena.

U prikazu ću, zbog ograničenosti vremena za izlaganje, dati samo nekoliko podataka. Fond Prefekture je u fazi stručno-arhivističke obrade. Inače je sređen, postoji dobar inventar i pristupačan je istraživačima koji uvelike istražuju građu tog fonda, a objavljeno je već nekoliko radova koji se djelomično ili potpuno baziraju na toj građi.[1] Fond Okružnog kapetanata samo je djelomično sređen, a fond Kvesture je sređen, ali još nije stručno-arhivistički obrađen. Za taj fond treba reći, da je sačuvano vjerojatno manje od 5 posto građe. Šteta, jer je istraživanje pojedinih aspekata povijesti Istre između dva rata na taj način jako otežano. Svakako da nam prazninu popunjavaju drugi fondovi kao i fondovi centralnih institucija, ali nema sumnje da je istraživanje na taj način otežano.

Građa što se odnosi na to područje pisana je, uglavnom, talijanskim jezikom, manjim dijelom njemačkim te vrlo malo latinskim jezikom.

* * *

Najstariji podatak što se odnosi na Cres, bolje rečeno na veze Cresa i Lošinja sa Istrom (točnije Labinom) seže u 1567. godinu. Na sjednici Vijeća Labinske komune od 5. II 1567, raspravljalo se, naime, o molbi Cresanina Franje Ćubranića da mu se dodijeli služba učitelja (»precettor«). Molba je prihvaćena većinom glasova.[2] On je očito zadovoljio Labinjane, a i sam je bio zadovoljan, jer je za iduću školsku godinu tražio potvrđivanje u službi što je i prihvaćeno na sjednici od 30. XI 1567.[3] Čubranić je 1569. godine dao otkaz na službu pa je komuna 2. VIII 1569. primila u službu drugog učitelja.[4]

Nisu Cresani samo širili prosvjetu u Labinu. 1571. godine čak su se dvojica ljekarnika natjecala za primanje u službu u Labinu: neki Tiburzio Fermo i Gasparo Speziaro.[5] Izabran je potonji[6] no saznajemo da nije stigao u Labin pa je 1. IV 1571. izabran drugi.[7]

Iste godine još jedan podatak o ljekarnicima: u službu je na sjednici od 20. XI 1571. primljen Stefano de Carolo iz Cresa.[8] U službi je ostao do rujna 1573.[9]

Još neke ljude sa Cresa susrećemo u Istri u to doba. Labinjani su željeli za korizmu 1573. godine angažirati dobrog propovjednika. Jedan od uvjeta je bio da on može propovijedati na talijanskom i na hrvatskom jeziku. Vijeće komune odlučilo je poslati jednog teklića koji će ići u Pulu gdje se navodno nalazi O. magistar Lorenzo Pastraneo sa Cresa[10] no on nije mogao prihvatiti budući da je već bio angažiran u Savičenti.[11] Labinjani ipak nisu zaboravili svoju namjeru pa su Pastranea angažirali za korizmu 1574.[12]

I podaci iz XVII st. kazuju nam na nastavak veza između Cresa i Labina:

18. V 1649. izabran je za učitelja i orguljaša do kraja školske godine Otac Ivan Mate Jušić iz Cresa.[13] Ostao je u Labinu nekoliko godina. 1653. još djeluje u Cresu.[14] 1654. isti je napustio Labin, jer ga komuna nije bila u mogućnosti uzdržavati.[15]

Prirodno je da su između Cresa i Labina postojale i trgovačke veze no iz dokumenata nije vidljivo da su bile ni jake ni česte što je i razumljivo ako se znade da se radi o prilično, barem u to vrijeme, siromašnim područjima.

Iz jedne odluke od 25. X 1574. vidljivo je da su Crešani u Labinu kupovali drva.[16]

Sjednice Vijeća za žito komune labinske (Collegio delle Biave) od 1639. do 1656. također nam govore o trgovinskim vezama između

[1] Iznosim samo nekoliko primjera:
— *Herljević, Antun:* Regesti spisa o radničkom pokretu u nekim istarskim fondovima 1918—1938, Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci i Pazinu (u daljnjem tekstu: Vjesnik), sv. XV, Rijeka, 1970, str. 367—382.
— *Mihovilović, Ive:* Talijanska kolonizacija Julijske krajine, Anali Jadranskog instituta, sv. 1, 1956.
— *Bratulić, Vjekoslav:* Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre (1918—1930), Vjesnik, sv. IV, 1957, str. 229—408.
— *Gherardi-Bon, Silva:* Il regime fascista in Istria (1925—1933), Aspetti politici, sociali, organizzativi, Qualestoria (u daljnjem tekstu: Qualestoria), n°. 2, IX, Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1981, str. 9—27.
— *Millo, Anna:* La Società Anonima Carbonifera Arsa: vicende finanziarie e industriali (1919—1940), Qualestoria n°. 2, str. 58—76.
— *Vinci, Anna Maria:* Condizione operaia ed organizzazione del lavoro nelle miniere dell'Arsa, Qualestoria n°. 2, str. 28—57.

[2] Prva knjiga zapisnika sjednica Vijeća labinske komune (Libro Consigli I), (u daljnjem tekstu: Consigli I), fol. 9 v. Molba je prihvaćena većinom glasova (19:7).

[3] Consigli I, fol. 17 v. Čubranić je ovom prilikom molio i povećanje plaće za 5 dukata radi plaćanja stanarine. Jedno i drugo prihvaćeno je većinom glasova (12:9), a služba mu je produžena za godinu dana.

[4] Consigli I, fol. 34 r. Sadržaj odluke: Budući da je Franjo Čubranić sa Cresa dao otkaz na službu učitelja i da su sada učenici bez nastave pa lutaju i zaboravit će sve što su naučili, predlaže se da se na godinu dana imenuje novi učitelj uz godišnju naknadu od 60 dukata. Prijedlog usvojen (24:6). Izabran svećenik — prepozit Antonius de Petris.

[5] Ovo prezime zapravo označava i zanimanje: »ljekarnik«.

[6] Consigli I, fol. 49 v. Speciaro je dobio 11 glasova, a Fermo 10 odnosno 9. Plaća 25 dukata (imao je, dakle, plaću više nego dvostruko nižu od učitelja).

[7] Consigli I, fol. 51 v i 52 r. Izabran je Giovanni Maria Pasin (17:5). Oba su se Cresanina natjecala i 14. siječnja iste godine kada je izabran Scipio de Humanis koji je kasnije odustao radi niske plaće (20 dukata godišnje). Ljekarnik inače ima na raspolaganju i kuću u kojoj će biti i ljekarna. Vjerojatno je i Speciaro odustao radi niske plaće premda je ista bila povećana sa 20 na 25 dukata. (Vidi Cons. I, fol. 47 v i 48 r).

[8] Consigli I, fol. 57 v i 58 r.

[9] Consigli I, fol. 87 r.

[10] Consigli I, fol. 75 v i 76 r.

[11] Consigli I, fol. 76 v.

[12] Consigli I, fol. 89 r.

[13] Druga knjiga zapisnika sjednica Vijeća labinske komune (1648—1656) i zapisnika sjednica labinskog kolegija za pšenicu (1639—1656) (u daljnjem tekstu: Consigli II), fol. 6 r i v.

[14] Consigli II, fol. 49 r.

[15] Consigli II, fol. 54 r — 56 r.

[16] Consigli I, fol. 100 v.

[17] Consigli II, fol. 90 v.

Cresa i Labina. Tako je 18. III 1647. kupljeno od Franje Seršića (?) sa Cresa 16 stara boba koji će biti uz pristupačnu cijenu podijeljen najpotrebnijima.[17]

Iste godine, 20. X, radi vrlo lošeg uroda maslina na Labinštini, jednoglasno je odlučeno da se kupi 5 barela ulja od Lorenza Feritiola sa Cresa po 90 L. barel.[18]

Zaokružimo pregled podataka o Cresu najstarijim podatkom kojeg nisam citirao ranije, jer se ipak unekoliko razlikuje od drugih: 4. V 1435. Alexander Marcello, knez creski i osorski, delegirani sudac u sporu između Labina i Plomina, presuđuje i utvrđuje granice između područja Labina i Plomina.[19]

U Historijskom arhivu Pazin čuva se nešto fragmentarne građe Riječkog okruga (I. R. Presidio Capitanale di Fiume) osnovanog 1813. a rasformiranog 1822. godine. Pod taj su Okrug spadali i kotarski komesarijati u Cresu i Lošinju (I. R. Commissariato distrettuale di Cherso i I. R. Commissariato distrettuale di Lussino).

Tu se čuva nekoliko dokumenata što se odnose na Cres i Lošinj. Evo sadržaja nekih:

kutija 2.[20]

— Izvještaj o brodolomu (potonuću) jonskog broda (brigantino ionico) »Leonida« nedaleko od Cresa.

(Br. 297/p od 23. VIII 1822)

— Dekret riječkog kapetana o vođenju procesa protiv osobe za koju se sumnja da je ukrala dio carskog novca (1500 forinti) posuđenog za pomoć siromašnima lošinjskog kotara.

(Br. 328/p od 15. IX 1822)

Više građe o predmetnom području nalazi se u fondu Okružnog kapetanata (Okruga) Pazin (I. R. Capitanato circolare di Pisino) pod čiju nadležnost Cres i Lošinj dolaze 1822. godine reorganizacijom uprave. Takvo je stanje sačuvano do 1861. godine kada taj kapetanat prestaje funkcionirati, a njegove funkcije preuzima Carsko-kraljevsko namjes-

[18] Consigli II, fol. 92 r.

[19] Knjiga dukala, terminacija i dr. labinske kancelarije (XV — XVIII st.) (Libro, che contiene la raccolta di varie e molte parti, Ducali, Terminationi et altro nel proposito delle particolari Privileggi concessi dalla Pubblica Regale munificenza a questa Fedelissima e benemerita Communità d'Albona...), fol. 42 r — 45 r.

[20] Sačuvan je vrlo mali broj spisa: svega 2 kutije.

[21] Vidi: *Beuc, Ivan:* Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527—1945), Zagreb 1969, str. 242 i Grupa autora: Vodič Historijskog arhiva Rijeka, Pazin—Rijeka, 1980, str. 51.

[22] Objavljeno u »Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria« (u daljnjem tekstu: AMSI), vol. XXXI, Parenzo (Poreč) 1919, str. 134—166; AMSI XXXII, 1920, str. 33—90; AMSI XXXIII, 1921, str. 87—144; AMSI XXXIV, 1922, str. 1—130; AMSI XXXV, 1923, str. 261—294. Na koncu 5. dijela piše »continua« što znači »nastavlja se«, međutim nije ništa objavljeno. Očigledno je Mitis pripremio kompletan rad što je donekle vidljivo i iz uvoda u XXXI sv. no, nije sve tiskano iz nepoznatih razloga. Posljednji, 580. regest odnosi se upravo na Cres: 1849, 15 marzo, Cherso — La rappresentanza comunale all' I. r. commissiario

ništvo Austro-ilirskog primorja u Trstu (I. R. Luogotenenza del Litorale in Trieste).[21] I u tom fondu ima dosta dokumenata što se odnose na Cres, Lošinj i susjedne otoke. Treba i ovdje napomenuti da je veliki dio građe nestao, a iz dijela Silvija Mitisa: »Alcuni documenti dell'Archivio Capitanale di Pisino (1810—1860)« očigledno je da su se u tom fondu čuvali vrlo vrijedni spisi.[22]

S obzirom na to da se Okrug brinuo za javni red i sigurnost, za privredu, naročito za poljoprivredu, za funkcioniranje crkvene ekonomije, te vršio nadzor nad radom kotareva i općina, većina sačuvanih spisa odnosi se upravo na ta pitanja.

Navodim sadržaje nekih od sačuvanih spisa:

kutija 3.

Okružni kapetanat Pazin javlja Kotarskom komesarijatu u Lošinju, da bi, s obzirom na velik broj brodova koji uplovljavaju u lošinjsku luku, bilo poželjno osnivanje lučke kapetanije i posebnog zdravstvenog ureda direktno podređenog Centralnom magistratu za zdravstvo u Trstu (Magistrato centrale di Sanità a Trieste).

(Br. 65/p od 23. II 1823)

kutija 4.

Ferdinando Cavallier de Fedransperg, c. kr. kotarski komesar u Lošinju, šalje barunu Federiku di Grimschitzu, istarskom kapetanu, tražene informacije u vezi s optužbama protiv Marije Antuna Budinića, načelnika u Velom Lošinju.

(Br. 51 od 5. II 1836)

* * *

Za vrijeme talijanske uprave kotar Lošinj je bio najprije podređen Generalnom vicekomesarijatu za Istru u Poreču (1921—1922). U ovom se fondu, između ostalog, nalazi građa koja se odnosi na funkcionere i osoblje, na podložne komesarijate, na izbore, karabinijerske stanice i

distrettuale in Cherso: »...si prega che i bragoni chiosotti possano pescare per fornire di pesca la città«. (Općinsko predstavništvo Kotarskom komesaru u Cresu: »...moli se da kjozotski bragoci mogu loviti ribu da bi se grad opskrbljivao (ribom).«

U prvom dijelu tog rada Mitis (inače Crešanin) kaže da »je vidio milione i milione uredno složenih neobjavljenih dokumenata smještenih u više soba, koji se odnose upravo na posljednje političke događaje u našem kraju i u nekim drugim krajevima.« (»...vidi bellamente ordinati in più stanze milioni e milioni di documenti inediti, che si riferivano appunto alle ultime vicende storiche della nostra regione e di altri ancora.«) Arhiv je bio smješten u zgradi Kotarskog kapetanata u Pazinu (I. R. Capitanato distrettuale di Pisino). Mitis je to napisao ljeti 1914. godine. Ne navodi kada je ta istraživanja obavljao, ali je očito da se radi o početku ovog stoljeća, možda negdje između 1911. i 1914. (Vidi cit. dj. u AMSI XXXI, str. 137). Danas se u Historijskom arhivu u Pazinu čuva svega desetak kutija građe ovog fonda. Iz Mitisova djela je očito da su se mnogi spisi odnosili na to područje. Sasvim je razumljivo da on navodi sadržaje mnogih od tih spisa, ako znamo da je bio rodom Crešanin. Nije nam, na žalost, poznato gdje se čuvaju i da li su uopće sačuvani ti »milijuni i milijuni dokumenata«.

dr. a za nas je posebno zanimljiva građa koja se odnosi na protutalijansku propagandu uopće te na štrajkove napose.[23]

S obzirom na fragmentarnost sačuvane građe tog za povijest Istre izuzetno važnog fonda[24] za ovo područje nema mnogo građe. Navodim sadržaje nekih sačuvanih spisa koji se odnose na ovo područje:

kutija 3.

— Don Ivan Sparožić, župnik u Dragozetićima, hrvatski propagandist, prijedlog za izgon.
(Br. 629 od 19. VII 1922. Gab.)

— Isto za O. Alberta Žagara, don Matu Oršića, don Nikolu Grega i Ivana Žica.
(Br. 630 od 19. VII 1922. Gab.)

— Upotreba staroslavenskog jezika u liturgiji na Cresu.
(Br. 719/ 1922. Gab.)

— Stanje slavenske partije u Istri — izvještaj i za kotar lošinjski.
(Br. 430 od 5. V 1922. Gab.)

— Izvještaj u kojem se kaže da list »Pučki prijatelj« stiže poštom na otok u količini od oko 200 primjeraka. Čita ga oko 200 hrvatskih obitelji na otocima lošinjskog kotara.
(Br. 430/3 od 6. V 1922. Gab.)

— Općina Lošinj moli Viceprefekturu[25] u Poreču da poduzme mjere da se u Lošinju ne ukine kotarska vlast. Navodi razloge opisujući ukratko povijest institucija državne vlasti u lošinjskom kotaru.
(Br. 858 od 5. XI 1922. Gab.)

* * *

Najviše podataka o Cresu, Lošinju, Susku i Iloviku nalazi se u fondu Prefekture Istre u Puli. Prvih 139 svežnjeva od ukupno 410 ovog za povijest Istre izuzetno važnog fonda stručno-arhivistički je obrađen, a ostali dio bit će obrađen u narednih nekoliko godina. Svakako su najzanimljiviji spisi:

A-5 — propaganda
A-11 — administrativni i politički izbori
A-V — Razno
B-6 — svećenici

[23] Fašistička administracija je sebe poistovetila sa talijanskim narodom pa stoga antifašističku borbu domaćih rodoljuba uvijek naziv protutalijanskom, a s druge strane su domaći rodoljubi u otporu protiv fašizma ponekad poistovjećivali fašizam i talijanstvo. Molim vas da u svjetlu ove napomene shvatite sve ono što će u vezi s tim u nastavku biti rečeno.

Što se pak tiče same propagande ona se obično naziva »antiitaliana« ili »slava«, rjeđe »croata« ili »slovena«. Utvrdio sam da izraz »slava« gotovo uvijek znači isto što i »croata«.

[24] Sačuvano je svega pet kutija građe.

B-7 — nastavnici
B-8 — učitelji osnovnih škola
C-3 — sumnjiva lica
C-4 — izgoni
C-5 — službeni izvještaji javne sigurnosti
C-V — Razno

Ovo se odnosi na razdoblje 1923—1924.

Od 1925. do 1945. oznake se mijenjaju i spisi kabineta pulske prefekture su podijeljeni na 27 grupa. Posebno su zanimljive slijedeće grupe:

VI — poslovi javne sigurnosti; spisi o štrajkovima, agitacijama, razni izvještaji javne sigurnosti i sl.
VII — špijunaža i propaganda, političke stranke, slavenska propaganda
IX — A — Pravosuše   IX — B — Bogoslužje
XVIII — Tisak i cenzura
XXI — Udruženja[26]

U ovom kratkom pregledu iznosim sadržaje nekih, po mom mišljenju, važnijih spisa i to po svežnjevima:

svežanj 1.

A-5 — fasc. 4. — Nabrajaju se hrvatski propagandisti (propagandisti slavi) po selima lošinjske općine, za koje se kaže da su dobro nadzirani od policije. To su:

1) O. Albert Žagar pok. Jure, rođen u Jugoslaviji, franjevac, gvardijan u Martinšćici;
2) Don Nikola Grego pok. Tome, rođen na Krku, nastanjen u Sv. Ivanu;
3) Žic Ivan pok. Petra iz Vrbnika, učitelj u penziji u Sv. Ivanu;
4) Mužić Ivan pok. Nikole, rođen u Vrani i tamo nastanjen, poštanski službenik;
5) Don Mate Oršić pok. Jerka, iz Vrbnika, nastanjen u Cresu;
6) Don Petar Šabalja[27] pok. Jurja, rođen u Rabu, nastanjen u Valunu;
7) Don Franjo Krivičić sin Ivana, rođen u Valunu, nastanjen u Belom;
8) Don Grgo Sparožić sin Nikole, rođen u Vrbniku, nastanjen u Dragozetićima.[28]

[25] Viceprefektura je djelovala kratko vrijeme. To je bila prijelazna faza između Generalnog vicekomesarijata u Poreču i Prefekture u Puli, a imala je istu teritorijalnu nadležnost i iste kompetencije kao i Generalni vicekomesarijat.

[26] Kompletnu klasifikaciju spisa Prefekture vidi u: *Jelinčić, Jakov:* Saopćenje o arhivskoj građi od 1918. do 1945. god. koja se nalazi u Historijskom arhivu u Pazinu, Vjesnik XIX, Rijeka 1974, str. 477 i 478. Klasifikacija spisa za razdoblje 1923—1924. preuzeta je od tada već bivšeg Civilnog komesarijata u Puli (Commissariato Civile di Pola). O tome vidi u istom radu, str. 483.

[27] Na drugom mjestu piše: Pavao.

Opisuje se njihova aktivnost koja se uglavnom sastoji u indiferentnom držanju prema režimu, u međusobnom posjećivanju, odlascima u Krk i druga mjesta države SHS.

(Br. 446, 984 i 1312/ 1923. Gab.)

svežanj 3.

A-16 — Govori se o nekim uvredljivim napisima protiv općinskog vijeća u Lošinju.

(Br. 1733/ 1923. Gab.)

svežanj 6.

B-5 — fasc. 6. — Traži se premještaj suca Dr-a Ivana Bastijanića iz Malog Lošinja zbog toga što je kao tumač sudjelovao u procesu protiv Nazarija Saura. Odlučeno je da isti uzme godišnji odmor i da ne bude u Lošinju za vrijeme održavanja komemoracije Sauru od 27. VII do 3. VIII 1923.

(Br. 1279, 1299, 1382 i 1580/ 1923. Gab.)

B-5 — fasc. 10 — Fašisti traže da novoimenovani kancelar općine Cres, Mario Pirc, Slovenac, bude premješten u neko drugo mjesto u unutrašnjosti talijanskog kraljevstva budući da ne zna talijanski jezik, a u slučaju jugoslavenske propagande njegova bi prisutnost bila opasna.

(Br. 1690 i 2253/ 1923. Gab.)

svežanj 7.

B-6 — fasc. 33. — Iz spisa 838 Gab. saznajemo da svećenici Mazzoni i Di Castro odbijaju preuzeti župe Ustrine i Belej, jer ne znaju hrvatski jezik »dok veliki dio tamošnjih seljaka ne pozna drugi jezik«.[29] Kako tu nepobitnu činjenicu »pomiriti« s mišljenjem prvog predsjednika Prizivnog suda za Julijsku Veneciju u Trstu (Corte d'appello per la Venezia Giulia) od 10. X 1923. da već navedeni Pirc može ostati u Cresu budući da tamo nije opasan, »... jer je otok Cres gotovo isključivo naseljen talijanskim stanovništvom ...«?[30] Odgovor nam se nameće sam po sebi.

B-7 — Prof. Nikola Kozulić, direktor nautičke škole u Lošinju, penzioniran je radi antitalijanske djelatnosti.

(Br. 1011 i 1143/ 1923.)

svežanj 11.

C-10 — govori se o nezaposlenosti u lošinjskom brodogradilištu.

(Br. 1011 i 1143/ 1923. Gab.)

C-11 — Spisi što tretiraju pitanje pripadnosti otoka Trstenika Italiji te govore o pokušaju Lučke ispostave na Rabu da na temelju dekreta od 28. II 1923.[31] br. 1367/1922. te na temelju telegrafske naredbe lučke kapetanije u Šibeniku od 1. III br. 1009, preuzme upravu otoka Trstenika i evakuira ga od talijanskih okupacionih vlasti.

(Br. 427 i 452/ 1923. Gab.)

svežanj 13.

A-3 — fasc. 2. — Na upit o raširenosti hrvatskog tiska na području okruga odgovoreno je iz Malog Lošinja da se hrvatski tisak širi uglavnom preko župnikâ. Širi se posebno »Istarska riječ« i »Pučki prijatelj« preko don Franje Krivičića, župnika u Belom, don Ivana Šparožića, župnika u Dragozetićima i don Pavla Šabalje, župnika u Valunu na Cresu.
Moguće je da se time bave i slijedeći župnici: don Mate Oršić (Orlec), don Petar Bon (Sv. Petar Ilovik), OO. Vjekoslav i Antun Bravdica[32] (Martinšćica) i don Rajmund Marojević (župnik u Cresu).

(Br. 492/ 1924. Gab.)

A-5 — fasc. 7. — Hrvatska propaganda u lošinjskom okrugu.

(Br. 2500, 2716, 2745 i 2910/ 1924. Gab.)

— Govori se o propagandistima Marku Buničiću iz Cresa i Marijačić Celestu iz Martinšćice na Cresu.

O hrvatskoj propagandi na Cresu govori se da je odlično organizirana i da se propagandiste ne može otkriti jer doušnici ne žele surađivati. Osim toga Buničić i Marijačić rade vrlo taktično i oprezno. Sljedbenici hrvatske politike su međusobno vrlo kompaktni i vrlo odani vođama. Najjača se propaganda vodi putem listova »Edinost«, »Istarska riječ« i dr. koje čita kompletno hrvatsko stanovništvo i koji drže budnim »iredentistički osjećaj«.[33]

A-5 — fasc. 9. — Informacija da na području (circondario) Lošinja stiže tjedno oko 50 primjeraka lista »Istarska riječ«.

(Br. 444/ 1923. Gab.)

svežanj 15. i 16.

A-11 — Politički izbori 1924.[34]

[28] Piše: Dragošićima. Inače negdje piše Dragošići a negdje Dragozetići.
[29] »... mentre gran parte di queli villici non conosce altra lingua«.
[30] »... essendo Cherso un' isola appartata ed abitata quasi esclusivamente di popolazione italiana ...«
[31] Piše: 29 febbraio — što je očito pogrešno.
[32] Negdje piše Bravdica a negdje Pravdica.
[33] »I seguaci della politica croata sono compatti fra loro, fedelissimi ai rispettivi dirigenti. La maggiore propaganda viente fatta a mezzo della stampa, l'Edinost, la Voce Istriana ecc. ecc. giornali che vengono letti da tutto l'elemento croato e tengono desto il sentimento dell'irredentismo.«)
[34] U svež. 2. vidi predmet: »Politički izbori za 1923. godinu«.

svežanj 17.

A-18 — Slovenski i hrvatski tisak.

Izvještaj potprefekture u Lošinju prefekturi da se na području potprefekture Lošinj raspačavaju i čitaju hrvatski listovi »Istarska riječ« i »Pučki prijatelj« te slovenski list »Edinost«.

(Br. 1681/ 1924. Gab.)

svežanj 19.

A-V — fasc. 17. — Lošinjski potprefekt informira telegrafski prefekta o telegramu primljenom od komesara u Malom Lošinju kojom se protestira protiv namjere vlade da se kvarnerski otoci priključe riječkoj prefekturi budući da je »čvrsta volja« tog stanovništva da ostane pripojeno Istri. Moli prefekta da se usprotivi akcijama koje vode u tom smjeru.

(Br. 514/ 1924. Gab.)

fasc. 21 i 23. — Škole u Istri odnosno u Lošinju

(1924)

svežanj 25.

C-3 — odnosi se na hrvatskog propagandista Andriju Linardića iz Martinšćice za kojega se kaže da nema zakonskog opravdanja da mu se oduzme posao (vođenje prodavaonice državnog monopola), ali da ga treba nadzirati da bi se u datom trenutku moglo protiv njega poduzeti korake.

I njegov sin Andrija bavi se istom propagandom te su ga fašisti pretukli i oduzeli mu poštansku sabirnicu kada je, prilikom političkih izbora 1921, dijelio hrvatske glasovnice.

(Br. 1043/ 1924. Gab.)

svežanj 27.

C-V — fasc. 20. — Pulski prefekt obavještava Ministarstvo unutrašnjih poslova — generalnu direkciju javne sigurnosti — odsjek za opće i tajne poslove u Rimu — o teškom ekonomskom stanju na otoku Lošinju gdje je ono malo bogatstva koncentrirano u rukama malobrojnih obitelji dok ostali žive iz dana u dan prehranjujući se ribolovom i prosjačenjem. Ako je samo nekoliko dana loše vrijeme koje ne dozvoljava ribarenje, mnoge obitelji su primorane prositi i moliti pomoć. Brodogradilišta su otpustila sve radnike. Sve to utječe na trajno iseljavanje ljudi iz tog kraja.

Izlaz se vidi u obnavljanju rada brodogradilišta kojima bi se povjerila gradnja manjih lađa i demoliranje ratnih brodova. Na taj bi se način zaposlilo 400—500 ljudi. Trebalo bi poduzeti još neke mjere.

(Br. 3095/ 1923. Gab. i dr.)

svežanj 40.

III-7 — Dr Luigi Gordini, potprefekt lošinjski (1923—1925)

svežanj 31.

VI-2/11 — Javni red

U izvještaju od 23. I 1925. komandant pulske karabinjerske čete javlja prefekturi o nezadovoljstvu stanovnika Sv. Jakova, Punte Križa, Beleja i Ustrina u vezi sa nepravednim razgraničenjem općine Nerezine povodom osnivanja nove općine Osor. Isti pokušavaju na taj način postići poništenje ovog dekreta.

(23. I 1925)

svežanj 32.

VII-2/14 — Hrvatska propaganda u Martinšćici na Cresu. Konkretno se govori o trećorecima, braći Antunu i Vjekoslavu Bravdici iz samostana u tom mjestu. (1925)

VIII-2-E/1 — Administrativni izbori — 1925.

IX-D — Politički izbori — 1925.

svežanj 33.

XIV-A-1/4 — Opisujući lošinjsku situaciju u vezi sa sporom između dvojice lošinjskih službenika, lošinjski potprefekt Caboni piše, između ostalog, prefektu, da je u Lošinju našao »... situaciju nepopravljivo kompromitiranu te tako zatrovan ambijent srdžbom i predrasudama u kojem svaki dah, svaki pogled, postaju krivica, provokacija, uvreda.«[35]

(Br. 3398/ 1925. Gab.)

svežanj 35.

XX-3 i XXI-4/3 — Fašistička partija u Lošinju — 1925.

svežanj 40.

III-2/4 — Caboni Dr Stanslao — potprefekt lošinjski

(spisi iz 1925—1926)

svežanj 41.

VI-2/4 — Služba javnog reda i mira u lošinjskom okrugu (za gradove Cres i Lošinj). (1926)

svežanj 42.

VIII-2/9 — Općinska administracija u Velom Lošinju.

(1925—1926)

VIII-2/10 — Isto u Malom Lošinju.

(1922—1926)

[35] »Ma purtroppo ho ereditato una situazione irrimediabilmente compromessa, ed ho trovato un ambiente così avvelenato da ire e prevenzioni che ogni respiro, ogni sguardo, diventano colpa, provocazione, offessa.«

svežanj 43.

VIII-3/3 — Okrug Lošinj — ustanova funkcije načelnika (podestà) u Cresu, Malom Lošinju i Nerezinama (1926).

VIII-6/5 — Dobrotvorne ustanove u Lošinju. (1926)

svežanj 44.

IX 1 — Politička situacija u lošinjskom okrugu (1925)

IX-2/12 — Fašistička partija u Lošinju (1921. i 1926)

IX-3 — Politički izbori (1925—1926)
Popis stanovništva (1925)

svežanj 45.

XIII-A-3/16 — Osoblje poštanskih ureda (1926)

XIV-A-1/4 — Osoblje raznih ureda (1926)

svežanj 46.

XVI-A-9/4 — Odgovor lošinjskog potprefekta prefektu u Puli u vezi s primjenom kraljevskog dekreta o jezičnoj nastavi u osnovnim školama u zonama gdje stanuju inorodni. U odgovoru potprefekt navodi da u didaktičkim okruzima Mali Lošinj, Nerezine i Cres postoji samo škola na hrvatskom jeziku u Sv. Petru Ilovik.

(Br. 470 od 23. II 1926. Gab.)

U istom fasciklu dio spisa govori o onemogućavanju raspačavanja omladinskog lista »Novi Rod« na hrvatskom jeziku među učenicima.

(Br. 648 i 771/ 1926. Gab.)

svežanj 52.

III-1-1 — III-1-2 — Ukidanje potprefektura i raspoređivanje službenikâ (1926. i 1927)

III-1-3 — Na zahtjev prefekta direktor Državnog arhiva u Trstu (Archivio di Stato) Perroni izvršio je osobno kontrolu sačuvane arhivske građe ukinute potprefekture u Malom Lošinju.

U svom izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova — generalnoj direkciji civilne uprave državnih arhiva Rim, za arhivsku građu tog fonda Perroni kaže, da je dosta nedostatna, jer je građa uništena, pa je npr. od pomoćnih knjiga kapetanata ostalo svega 2 voluma umjesto 100-njak kazala i protokola.[36] Preostalu građu nastalu u razdoblju od 1782. do 1920. povezao je u 40 paketa spisa i registara.

Perroni ocjenjuje da se, bez obzira na fragmentarnost te građe, radi o spisima velike vrijednosti[37] te da će isti biti uskoro prebačeni u Državni arhiv u Trstu.[38] Na kraju je sačuvan inventar građe.

(Br. 40 od 21. IV 1927)

— U drugom izvještaju, upućenom prefektu u Pulu i uredu javne sigurnosti u Malom Lošinju (Ufficio di sicurezza pubblica) od 7. V 1927. Perroni piše da se građa nalazi provizorno smještena u uredu

ukinute potprefekture pod privremenim nadzorom mjesnog ureda javne sigurnosti i to: 65 paketa spisa i knjiga, od toga 25 paketa građe bivšeg kotarskog kapetanata u Lošinju, a 40 paketa spisa ukinute Kotarske komisije za pomoć. (Isti broj)

svežanj 53.

VII-2-2/3 — Općina Cres — imenovanje načelnika (sindaco) (1924—1927)

svežanj 55.

XI-3/11 — Predlaže se ukidanje upravnih vijeća zadruga u Ćunskom, Unijama i Sv. Petru — Ilovik i imenovanje jednog komesara, povjerljive osobe iz mjesta.

Za one u Ćunskom i Unijama se kaže da su faktički prestale sa radom u ekonomskom pogledu i da sada članovi upravnih vijeća nastoje držati budnim »iredentistički hrvatski duh«. Za treću koja broj 103 člana ne zna se funkcija. (1926—1927)

— U pogledu hrvatskih istarskih seoskih kasa navodi se pod br. 13, između ostalih, ona u Lošinju, osnovana 3. VII 1902. koja broji 870 članova. (1926)

XI-3/2 — Ukidanje pet hrvatskih udruženja na području lošinjskog okruga.

(Br. 1179 od 14. IX 1927. Gab.)

svežanj 80.

VIII-2-4 — Načelnik u Cresu

VIII-2-7 — Načelnik u Velom Lošinju

VIII-2-9 — Načelnik u Nerezinama

Sve skupa oko 200 spisa odnosno priloga (1926—1929).

svežanj 81.

VIII-2-15/2 — Općinska administracija u Cresu (1929).

svežanj 82.

X-4-3 — Uređenje luke Belej

X-4-4 — Cres — Plomin — planiranje povezivanja pomoću feribota. (1929)

svežanj 83.

XI-3-6 — Proleterska zadruga u Lošinju (1929)

XI-3-31 — Hrvatska ribarska zadruga u Unijama — ukidanje (1927—1929)

svežanj 86.

XVII-B-3-3 — Ljetnje ribarenje u Cresu — nesporazumi sa Riječanima

(Br. 1262/ 1929. i dva zanimljiva izvještaja)

svežanj 139.

XXI-2-2 — Popis udruženja što nemaju nacionalni karakter (Elenco delle associazioni esistenti in provincia non aventi carattere nazionale) — uz svaki naziv nalazi se opis znaka udruženja.
Ima i društava s područja lošinjskog okruga.

(Br. 1037/ 1932. Gab.)

svežanj 383.

VIII-2/2 — Općinska administracija — Cres (1939—1944)

svežanj 384.

VIII-2/9 — Isto — Veli Lošinj (1944)
VIII-2/13 — Isto — Osor (1937—1944)

Taj fond sadrži veliko bogatstvo arhivske građe bez koje je proučavanje povijesti Istre, pa tako i tog područja kao sastavnog dijela Istre u administrativnom pogledu između dva rata, nemoguće. U nedostatku vremena i prostora pokušao sam dati samo nekoliko natuknica koje su bile uvjetovane dosadašnjim stupnjem stručno-arhivističke obrade. Svakako da se i u ostalim svežnjevima nalazi dosta građe zanimljive za to područje. Pri istraživanjima svakako će trebati posebnu pažnju obratiti na grupu spisa br. XXVII (Razno), npr. u svež. 200—205, 228—233, 257—262 itd. kao i na građu nastalu u vrijeme od 1940. do 1945. itd.

* * *

Vrlo vrijedna, ali na žalost fragmentarna, građa čuva se u fondu pulske Kvesture (Questura di Pola). Već sam prije rekao da je građa vrlo nedostatna. Ima nešto spisa i za to područje. Evo nekih:

kutija 1.

Grupa A-1 — Vojnici slavenskog porijekla (1940)[39]

36 »Ma purtroppo l'archivio del Capitanato distrettuale di Lussino ebbe a subire devastazioni e dispersioni anche più gravi di quelle accertate per gli archivi capitanali di Parenzo e Pisino, in guisa che, ad esempio degli indici e protocolli, che dovevano essere almeno un centinaio, sono rimasti appena due volumi.«

37 »... documenti di considervole importanza ...«

38 Danas se ovaj fond čuva u Historijskom arhivu Rijeka.

39 Spisi Kvesture klasificirani su po raznim grupama označenim uglavnom velikim slovom abecede od A do Z. Ustanovio sam postojanje slijedećih grupa: A, B, C, D, E, L, Q, S, V i Z te grupe 13 b. O sadržajnoj fizionomiji fonda Kvesture vidi: *Jelinčić, Jakov,* cit. dj., str. 479—482.

kutija 3.

A-8 — Nadalin Franjo pok. Mate, rođen u Unijama (Mali Lošinj) 20, I 1919. — sumnja se da se radi o subverzivnom elementu.

U istom fasciklu: Isto za Vidulić Vjekoslava od Ivana, rođenog u Malom Lošinju 1897. i Nikolić Ivana pok. Ivana rođenog u Unijama 1905.

— Negovetić Josip pok. Ivana, rođ. 29. I 1920. u Cresu;

— U istom fasciklu: Bradica Stjepan sin Stjepana, rođ. 20. III 1920. u Cresu i Chersi Matteo, rođ. 12. I 1919. — subverzivni element.

— Nikolić Antun pok. Zakarije, rođ. u Unijama 18. II 1905, kroatofil (croatofilo), subverzivni elemenat.

Sigurno ima podataka o raznim licima koja su se bavila hrvatskom propagandom, komunističkom, socijalističkom ili nekim drugim antifašističkim djelovanjem, također u kutijama 4—7 koji sadrže spise koji se odnose na grupu A-8 — Sumnjiva lica, komunisti i to po abecednom redu.

kutija 13.

E-1 — Spis o oštećenju mosta kod Osora. Navodi se da je to djelo »neprijateljskih elemenata«. Diverzija je izvršena miniranjem. Most je osposobljen za prijelaz, ali o popravku mehanizma za podizanje mosta radi prolaza brodova još se ne može razmišljati.[40]

(Br. 04963 od 24. VIII 1944)

* * *

To je područje vrlo bogato zastupljeno u građi nastaloj na temelju jednog bezumnog dekreta — dekreta što je pokrenuo vjerojatno jedinstveni proces u svijetu — promjenu tisuća i tisuća hrvatskih, slovenskih, crnogorskih i drugih prezimena u talijanski oblik, ponekad sličan izvornom obliku a ponekad bez ikakve veze s izvornim prezimenom.

Taj dekret, donesen 10. I 1926, pretvoren u zakon 24. V iste godine (br. 898) i protegnut na istarsku provinciju kr. dekretom br. 494 od 7. IV 1927. učinio je npr. da se lošinjska odnosno creska prezimena pretvaraju iz Grbac u Garbassi, Jadrošić u Giadrossi, Rogić u Ronchetti, Rozanić u Rossini, Martinolić u Martinoli, Glavan u Galvani itd.

Sačuvano je ukupno 114 kutija raznih dekreta o promjenama prezimena sa područja cijele Istre odnosno pulske prefekture. Sačuvani su i ostali prilozi (»molbe«, izvodi iz matičnih knjiga i sl.).

* * *

Kako vidite, u građi što se čuva u Historijskom arhivu u Pazinu, bez obzira na činjenicu da nije nadležan za to područje, ima zaista obilje građe koja čeka istraživače povijesti tih divnih otoka, da je valoriziraju i objave. Materijala, dakle, ima, sposobnosti također, a nadam se i volje.

40 Diverziju je, prema informaciji koju mi je dao kapetan bojnog broda Anđelko Kalpić, izvršio dio 2. bataljona mornaričke pješadije II pomorskog obalskog sektora.

Branko Kojić

TURISTIČKI VODIČI KAO IZVORI ZA POVIJEST LOŠINJSKOG HOTELIJERSTVA 1887—1913.

U Austriji, a to vrijedi i za cijelu srednju Evropu, prije otkrića Jadranske rivijere ili kako su je Austrijanci nazvali »Austrijska rivijera« ili »Austrijsko primorje«, nije se znalo da postoje neka druga mjesta prikladna za odmor i oporavak, nego što su bila jezera Lombardije ili plaže Francuske rivijere.

Bilo je to doba kada je turizam bio gotovo isključivo privilegij aristokratskih krugova i imućnih pripadnika građanske klase, iz jednostavnog razloga što su turistička putovanja bila povezana s velikim troškovima.

Ako bi se išlo na veće putovanje, onda je to u prvom redu morala biti Italija, a u Italiji se putovalo od grada do grada, od muzeja do muzeja, od crkve do crkve, i to je bio osnovni sadržaj tog turizma koji traje uglavnom od sredine prošlog stoljeća.

Dulji boravak za stranca u jednom mjestu u Italiji nije dolazio u obzir, jer se u Italiju išlo, da bi se u što kraćem vremenu što više toga vidjelo, da bi se steklo što bolje obrazovanje.

I upravo u doba kada su se izgradnjom željeznica i usavršavanjem parobrodarstva otvorila vrata turizmu širih slojeva, javljaju se ljudi koji su počeli govoriti i pisati o ljepotama istočne obale Jadranskog mora. Spominjala su se razna mjesta na obali i otocima, od Tršćanskog zaljeva do fjordova Boke kotorske, ali pravi pun pogodak bila je Opatija.

Opatija je probila led. Ona je bila prvo otkriće. A drugo otkriće bio je otok Lošinj, odnosno dva njegova glavna mjesta, Mali Lošinj i Veliki Lošinj.

Idući razvoj uglavnom je poznat.

Članci što su ih o klimatskim karakteristikama i ljepotama Lošinja objavljivali dr Conrad Clar, dr Leopold Schrötter, prof. dr Gruber, dr Lang, prof. Weinlechner i mnogi drugi austrijski liječnici i znanstvenici, koji su u toku 1885. i 1886, posjećivali Lošinj, a isto tako i radovi domaćih naučnih radnika, naročito Haračića, o klimi i biljnom bogatstvu otoka Lošinja, Nikolića o povijesti Lošinja, Budinića o lošinjskom pomorstvu, Spiridona Gopčevića, o djelatnosti lošinjske zvjezdarnice »Manora«, svratili su pozornost austrijskih znanstvenika na taj otok.

Još je veći odjek imao dolazak na Lošinj cara Franje Josipa, 1875, koji je tom prilikom, 13. svibnja, posjetio Martinolićevo brodogradilište, zatim dolazak carevića Rudolfa jahtom »Adler «na Lošinj, 1887, i njegov uspon na Osorščicu, a naročito boravak prestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je 1895, došao u Mali Lošinj na kraći odmor, ali mu se otok toliko svidio da je svoj boravak produljio na šest tjedana.

Ali najveći utjecaj na početak razvoja turizma na otoku Lošinju imala je odluka nadvojvode Karla Stefana, zapovjednika austrougarske ratne mornarice, koji je poslije duljeg krstarenja po Jadranu, izabrao Lošinj za mjesto svoga boravka na moru i u Velikom Lošinju dao sagraditi vilu u kojoj je, 1886, proveo mjesec dana, a kasnije redovito tu dolazio.

Svi su ti događaji utjecali na to da su mnogi pripadnici visoke austrijske aristokracije i imućni ljudi Beča, Graza i ostalih austrijskih gradova, počeli sve češće i u sve većem broju dolaziti na Lošinj radi liječenja, oporavka i odmora.

Bilo je to u doba kada su se na Lošinju već počele osjećati posljedice teške krize plovidbe na jedra i drvene brodogradnje, dviju privrednih grana kojima su Lošinjani mnogo desetljeća zahvaljivali svoj prosperitet. Već je bilo počelo i iseljavanje s otoka, pa su mnoge velike i lijepe kuće, vile i ljetnikovci što su ih sagradili lošinjski brodovlasnici, kapetani i brodograditelij ostajale sada posve ili djelomično prazne.

Neke od tih porodica brzo su se snašle i uredile u svojim kućama sobe za iznajmljivanje strancima. Glavna investicija u inače već lijepo uređene lošinjske kuće bilo je postavljanje peći, budući da se Lošinj turistički počeo razvijati kao zimsko lječilište i oporavilište, sa sezonom koja je trajala od 1. listopada do kraja svibnja.

Grijanje soba bilo je u to vrijeme na otoku Lošinju prilična rijetkost. Zbog blage klime većina stanovništva nije imala u sobama peći. Međutim, Lošinjani su i taj problem lako riješili pa su u vrlo kratkom vremenu Mali i Veliki Lošinj raspolagali s priličnim brojem soba za smještaj bolesnika, rekonvalescenata i ostalih gostiju koji su u to doba dolazili da na Lošinju provedu zimu. Već godine 1887, samo u Malom Lošinju bilo je 30 soba koje su se iznajmljivale strancima, a sve su bile opskrbljene pećima.

O tome koliki je bio broj lošinjskih posjetilaca u tim prvim godinama lošinjskog turizma, nemamo gotovo nikakvih podataka, jer se sve do 1893. nije vodila statistika o prometu stranaca. Ipak se kao prva turistička godina na Lošinju, tj. godina *kada je na otoku boravio nešto veći broj stranaca i zadržao se dulje vremena,* uzima 1886, pa će tako Lošinjani moći za četiri godine, tj. 1986, proslaviti jubilarnu, stotu godišnjicu razvitka svoga turizma.

Za daljnji uspješan razvoj lošinjskog turizma trebalo je pomišljati na izgradnju hotela, pensiona, restorana, kavana i ostalih turističkih objekata, kao što se to tada radilo u svim turističkim mjestima.

Već 1886. osniva se u Malom Lošinju konzorcij privatnih poduzetnika za unapređenje turizma, a u Velikom Lošinju, u istu svrhu, jedno dioničko društvo. Tako je jedan dio kapitala, akumuliran desetljećima u pomorskoj plovidbi i brodogradnji, prenesen u tu novu privrednu granu, čim su se za to ukazale prve mogućnosti.

Na taj su način Mali i Veliki Lošinj relativno vrlo brzo prešli na razvoj hotelskog turizma, a taj razvoj možemo najbolje pratiti iz materijala koji su objavljivani u starim lošinjskim turističkim vodičima.

Prvi vodič o Lošinju, pod naslovom »Die Insel Lussin mit den beiden Städten, Lussingrande und Lussinpiccolo«, izašao je već 1888. g. Sastavili su ga ravnatelj Pomorske škole u Lošinju i predsjednik Turističkog društva E. Gelčić i lošinjski općinski liječnik P. Ghersa, a predgovor je napisao prof. dr Schrötter, jedan od najzaslužnijih ljudi za unapređenje turizma na otoku Lošinju, u prvoj fazi njegova razvoja.

Uskoro su se za tim pojavljivali u kraćim razmacima, jedan za drugim sve bolji i sve opsežniji lošinjski vodiči i prospekti, tako da ih je do početka prvog svjetskog rata objavljeno najmanje 11, a možda i više, ako se uzme u obzir da su pojedini vodiči objavljivani i u više izdanja, a jedan koji je izdavala izdavačka kuća Leo Woerl, iz Leipziga, čak u pet izdanja.

Činjenica da je o Lošinju u razmjerno tako kratkom vremenu izdan toliki broj vodiča ukazuje s jedne strane na veliku potražnju za tim vodičima, a s druge strane na dinamičan razvoj lošinjskog turizma, što se iz godine u godinu obogaćivao novim sadržajima.

Pravo je zadovoljstvo čitati te vodiče. Oni se gotovo svi odreda odlikuje bogatim i raznovrsnim sadržajem, jer su osim podataka o lječilišnim ustanovama, hotelima, pensionima, restoranima, kavanama, vilama i sobama u privatnom smještaju, o voznim redovima parobrodarskih linija čiji su brodovi ticali Lošinj itd., donosili i prikaze iz kojih možemo pratiti privredni i društven razvoj na otoku, pa i čitava poglavlja o geografiji, historiji i etnografiji otoka, o njegovoj flori i fauni, i mnogim drugim zanimljivim pojedinostima. Osim toga većina je tih vodiča bila ilustrirana brojnim, često puta upravo odličnim fotografijama, što nam bolje nego opisi pokazuju, kako je Lošinj tada izgledao i kako se na njemu živjelo. Zbog togag su ti vodiči i prilično opsežni a jedan među najvećim imao je čak 134 strane zajedno s oglasnim prilogom što je sam imao 24 strane.

Svi se vodiči slažu u tom da je prvi hotel na otoku Lošinju bio »Vindobona« sagrađen u Malom Lošinju, 1887. Imao je 13 neobično velikih soba, od po 50 četvornih metara. Kuhinja je u hotelu bila austrijska i primorska, a posluga njemačka. U hotelskoj čitaonici nalazila se knjiga za pritužbe u koju su gosti unosili svoje primjedbe i želje, a jedan član uprave hotela, dvaput je dnevno pregledavao knjigu, da bi se svaki propust mogao brzo ispraviti. Hotel je imao kupaonice s kadama i tuševima, s toplom i hladnom, običnom i morskom vodom. Nešto kasnije bilo je uređeno i malo kupalište na morskoj obali sa kabinama i posebnim odjeljenjima za muške i ženske.

Isto je tako pouzdano utvrđeno, da je iste godine, 1887, sagrađen i prvi hotel u Velikom Lošinju a zvao se »K nadvojvotkinji Renati«, po imenu kćeri nadvojvode Karla Stefana, čiji se dvorac nalazio u neposrednom susjedstvu hotela. Sagradio ga je bečki ljekarnik von Rudy, na lijepom položaju na podnožju brda Sv. Ivana. Imao je 12 soba, dvije dvorane, vrlo lijepo uređen park i tenisko igralište. U početku nije raspolagao vlastitim restoranom, pa su se njegovi gosti hranili u restoranu koji je podiglo u tu svrhu osnovano dioničko društvo. Međutim, već u proljeće 1888, sagradila je općina o svom trošku drugi, mnogo veći restoran.

Godine 1889, otvoren je u Velikom Lošinju i drugi hotel »Johanneshof«, čija vlasnica Maria Kiefhaber u jednom oglasu ističe da pri svakom dolasku Lloydova parobroda goste dočekuje hotelski fijaker. Oba hotela bila su otvorena kroz cijelu godinu. Uskoro je još otvoren hotel »Hungaria«, prva vlasnica Anastasia Gesztessy, zatim Margareta Ragusin, i pensioni »Mignon« i »Margarita«.

U Malom Lošinju poslije »Vindobone« otvoren je hotel »Hoffman«, a u idućih pet godina, do 1892, tri pensiona »Cagliari«, »Pundschu« i pension »Dra Vetha«, zatim dvije gostionice »Udova Bodulić« i »Al cavaletto« i tri kavane »Società Unione«, »Argori« i »Imperiale«.

Na ulazu u zgradu Pomorske škole bio je smješten ormarić Meteorološke stanice sa vremenskim podacima prethodnog dana, dok se sama stanica nalazila još uvijek u stanu prof. A. Haračića, stotinjak koraka daleko od škole. Pokraj stanice nalazio se kiosk, pokriven željeznim krovom, s topom iz kojega je svakog dana izuzev nedjelje, ispaljivan hitac da bi se označilo točno podne.

Nedaleko od Martinolićeva brodogradilišta podigao je Starčić uzgajalište oštriga što je davalo obilje oštriga veoma dobre kvalitete.

U zimi 1888, osnovano je u Malom Lošinju Filharmonijsko društvo s glazbom što je radi razonode gostiju priređivala na obali u početku, svake nedjelje, a kasnije triput tjedno javni koncert.

Glavno sastajalište stranih gostiju bio je Kasino, velika dvospratna zgrada u kojoj su se u toku cijele zime priređivali koncerti, plesovi, tombole, lutrije i ostale zabavne priredbe. U prizemlju Kasina nalazila se kavana, a na prvom katu biblioteka i čitaonica sa knjigama, časopisima i novinama na stranim jezicima.

Osim hotela i pensiona stajao je i u Malom i u Velikom Lošinju na raspolaganje gostima priličan broj privatnih soba, od kojih su se neke iznajmljivale s upotrebom kuhinje. Najotmjenijom se smatrala kuća obitelji Starčić na obali, s vrlo lijepo namještenim sobama, zatim vila »Premuda« i vila obitelji Petra Cara, glasovita radi palme datulje koja se nalazila u njezinu vrtu.

Intenzivna hotelska izgradnja nastavlja se u idućim godinama i u Malom i u Velikom Lošinju, tako da je Mali Lošinj godine 1903, raspolagao za turističke svrhe sa 93 zgrade u kojima je bilo ukupno 338 soba i 36 kabineta, a Veliki Lošinj sa 28 zgrada, s ukupno 138 soba i 8 kabineta, što je sačinjavalo sveukupno 476 soba i 44 kabineta, što u hotelima i pansionima, što u privatnim kućama.

Obilježje je lošinjske turističke privrede da je ona od početka došla u ruke vrlo poduzetnih stranaca, od kojih su neki stalno, a neki samo privremeno boravili na Lošinju, i osobno upravljali svojim hotelima i

pensionima. Ti hoteli, pensioni, restorani, kavane, slastičarne, vile itd., često su mijenjali svoje vlasnike, ali su redovito prelazili iz ruku jednog stranca u ruke drugog stranca.

Taj je razvoj bio vrlo dinamičan jer su ljudi koji su imali novaca mogli u to vrijeme jeftino kupiti lijepe kuće, naročito u Velikom Lošinju, koji se nalazio u još većoj krizi nego Mali Lošinj.

Lošinjsko satnovništvo sudjelovalo je u tom razvoju s jedne strane na taj način što je u svojim kućama uređivalo sobe, što su se iznajmljivale strancima, a s druge strane prodavalo im vino, ulje, grožđe, smokve i ostale poljoprivredne proizvode i činilo razne usluge za plaću.

Deset godina što su slijedile, od 1903. do 1913, po svom intenzitetu i prosperitetu, mogu se nazvati zlatnim dobom lošinjskog turizma.

U tom razdoblju i Mali i Veliki Lošinj dobili su čitav niz novih hotela, pensiona, restorana i vila, od kojih je većina bila otvorena preko čitave godine. U tim godinama lošinjski turizam nije više orijentiran pretežno na zimsku sezonu, čak bi se moglo reći da je ljetna sezona iz godine u godinu postajala sve važnija od zimske.

U lošinjskim vodičima to dolazi do izražaja na taj način što gotovo svi hoteli i pensioni, pa čak i lječilišni domovi i sanatoriji u svojim oglasima ističu da se teški bolesnici, a naročito tuberkulozni, ne primaju, a sve do nedavno upravo su ti bolesnici bili njihova glavna klijentela.

Takav se razvoj odvija tada na sličan način u većini turističkih mjesta, budući da se pod utjecajem prve Olimpijade, održane 1896. u Ateni, javlja nova generacija mladih ljudi, sportska generacija koja po načelu »mens sana in corpore sano« (zdrav duh u zdravom tijelu) sve više oduševljavala raznim sportovima a naročito plivanjem.

U Malom Lošinju još se uvijek nalazio stari i renomirani hotel »Vindobona«, (vlasnica Maria Rodinis) koji je sada sebi priključio i dvije dependance, tako da je raspolagao sa 23 sobe.

Bivši pension dra Vetha, sada je nosio ime hotel »Adria«, ali je još uvijek bio otvoren samo za vrijeme zimske sezone. Za vrijeme ljeta njegova se vlasnica, Josefina Hempel, selila na Vrpsko jezero (Wörther See) u Koruškoj, gdje je također držala pension što je bio otvoren samo u ljetnim mjesecima. Vraćajući se ponovo svake godine u jesen na Lošinj dovodila je sa sobom čitavu svoju obitelj i poslugu, a također i mnoge svoje goste, naročito rekonvalescente i osjetljive ljude koji su se sklanjali od jake alpske zime.

Isto je tako samo preko zime bio otvoren pension »Pundschu«, jer se i njegova vlasnica selila ljeti na Vrpsko jezero, u mjesto Velden, gdje je također imala pension.

Među ostalim hotelima isticali su se »Hotel de la ville«, vlasnik Starčić, otvoren cijelu godinu, hotel »Central« vlasnica Natalia Skevin, zatim hotel »Balkan« vlasnik Rudolf Schweikart, nadalje hoteli »Liburnia«, »Bellevue«, »Dreher«, »Miramar«, a među pensionima »Villa Maria«, vlasnik Josip Premuda, pension »Fritzi«, vlasnica Natalia Krasza, te vile »Mizzi«, »Helena«, »Marienbad« itd.

Iz vodiča vidimo dalje da su u to vrijeme postojale u Malom Lošinju i dvije banke »Banca popolare« i »Banca rurale«, zatim tri konzularne agencije, talijanska, grčka i turska, tvornica likera marka F.

Martinolića, knjižara i papirnica, »Nicolò Casa«, osnovana još 1885, s velikim izborom knjiga, časopisa i razglednica, a vodila je i posudbenu biblioteku njemačkih, francuskih, engleskih, talijanskih i madžarskih knjiga. Lošinj je imao i svoju tiskaru »Straulino & Strukel« koja je tiskala sve tiskanice za javne vlasti, reklame, prospekte, vodiče, knjige, čak i ilustrirana djela, a imala je i vlastitu knjigovežnicu.

U gradu je također bilo nekoliko većih i manjih trgovačkih radnja s manufakturnom, mješovitom i ostalom robom, zatim nekoliko obrtnika, među njima dva krojača, jedan urar, i dva pekara koji su — kako to oglašavaju u vodiču — dva puta dnevno prodavali svježe pecivo.

U Velikom Lošinju Helena von Rudy nastavila je poslije smrti svoga muža voditi svoj pansion koji je uskoro postao veoma popularan pod nazivom »Hotel Rudy«. U oglasima, u vodičima i prospektima stalno je isticala da je najstariji pension na Lošinju, s bujnim vrtom, igralištem za tenis, ali i sa zdravom bunarskom vodom.

Za turistički razvoj Velikog Lošinja od naročitog je značenja bio Lječilišni zavod dra J. Simonića, koji je ujedno bio i predstavnik Lječilišne komisije u Velikom Lošinju. Bio je izgrađen na lijepom sunčanom i od vjetra zaštićenom položaju, a sastojao se od glavne zgrade i gospodarske zgrade, s ukupno 30 soba. Taj zavod nije bio lječilište u užem smislu, nego više oporavilište, u kojem su gosti mogli naći sav potreban komfor, a ujedno živjeti pod liječničkim nadzorom. U svojim oglasima zavod je stalno isticao, iako je bio lječilišna ustanova, da se teški, a naročito tuberkulozni bolesnici ne primaju.

Pokraj tog zavoda nalazio se pension »Villa Franz« što ga je vodila Leonie Hammer, naročito uređen za mlade djevojke i djecu kojima je bio potreban oporavak, zatim pension »Villa Mathilde« što se reklamirao kao njemački obiteljski dom, a vodila ga je Mathilde Geuterbrück. Tu je zatim pension »Villa Mignon«, vlasnice Ane Wüste, pension »Beau Regard« s depandancom, zatim vila »Margherita«, i vila »Bekelek« koju su posjećivali gosti iz Mađarske, te vile »Punta« i »Puntinella«, na morskoj obali sa vlastitim kupalištem, i još neke.

U Velikom Lošinju postojala je još i dobrotvorna ustanova »Maria-Amalien Asyl« u kojoj se moglo smjestiti 50 do 60 boležljive djece koja su tu dolazila najviše iz Beča, zatim oporavilište, hospic, »Betania« na vrlo lijepom položaju sa terasastim vrtom koji su vodile sestre Sv. Križa iz Đakova.

Posebno poglavlje u razvoju turizma na otoku Lošinju predstavlja turističko otvaranje uvale Čikat. U prvim godinama lošinjskog turističkog razvoja obala je Čikata uglavnom služila kao šetalište za rekonvalescente i ostale šetače. Na jednoj fotografiji, objavljenoj u vodiču iz 1902, vidi se da je tada na Čikatu bilo svega pet do šest manjih kuća, a sve ostalo je bilo još prazno i neizgrađeno.

Vrlo je brzo postalo jasno da taj lijepi zaljev, okrenut prema jugu i zapadu, a sa sjevera zaštićen gustom šumom, s vidikom na otvoreno more, ima veliku turističku budućnost.

To se područje odlikovalo izvanredno čistim zrakom i tišinom jer na Čikatu nisu pristajali parobrodi, a po mnogim maslinama što su svuda rasle, vidjelo se da na Čikat bura nikada ili vrlo rijetko, i to oslabljena, dopire.

Prva vila na Čikatu što je odigrala pionirsku ulogu slično kao vila »Angiolina« u Opatiji, zvala se »Adelma«. Dao ju je sagraditi Wilibald Riedel, osnivač špediterskog poduzeća »Riedel & Schrott« iz Graza koji se godine 1892, radi teške srčane bolesti povukao iz posla i namjeravao stalno naseliti u Lošinju. Umro je 1895, upravo kad mu je vila bila uređena za useljenje, tako da u njoj nije nikada stanovao. Vilu je kupio baron Oedoen Vay i nastanio se u njoj sa svojom suprugom Adelmom, rođ. groficom Wurmbrand — Stuppach, po kojoj je vila dobila ime. Vila je sagrađena po planovima arh. prof. Sigmundta iz Graza.

Druga vila na Čikatu bila je vila »Carlina« koju je 1898. počeo graditi Josef F. Lovassy, trgovac i ekonom iz Budimpešte. Prvi dio vrta bio je uređen na terenu što je dobiven nasipavanjem mora. Kako po veličini tako i po arhitekturi ta je vila znatno nadmašivala vilu »Adelmu«, a njezin je graditelj bio bečki arhitekt R. von Wiendenfeld, koji je sagradio nekoliko poznatih palača u Beču.

Još prije izgradnje tih vila bilo je na Čikatu adaptirano za turiste nekoliko starijih kuća, što su uvijek bile najprije iznajmljene, tako da je već u to vrijeme na Čikatu bio otvoren i prvi restoran koji je dao sagraditi Bečanin Osternig.

Najveću zaslugu za pravilan građevinski razvoj Čikata, kao uzornog kupališnog prostora, ima tadašnji kotarski kapetan Lošinja, dvorski savjetnik, dr Alfred Edler von Manussi-Montesole, koji se zapravo može smatrati osnivačem tog novog turisitčkog naselja. Dr A. Manussi-Montesole rođen je 1863. u Beču gdje je svršio pravni fakultet, službovao je u Trstu, Kopru, Pazinu i Voloskom a u Malom Lošinju s prekidima od 1889—1901. Osnovni urbanistički plan koji je on izradio omogućio je da je Čikat u toku nekoliko idućih godina postao jedna od najljepših i najrenomiranijih plaža na cijelom istočnom Jadranu.

Da bi se spriječila divlja izgradnja Manussi je pravovremeno dao izvršiti geodetska snimanja, izradio plan mreže putova, a i regulacijski plan i građevinski red, po uzoru na građevinski red Opatije, ali prilagođen lokalnim prilikama. Po tom građevinskom redu, jedna zgrada nije smjela biti udaljena od druge manje, nego što je druga zgrada bila visoka, kako bi sve zgrade imale dovoljno sunca. Da bi voda u zaljevu bila što čišća određeno je da svi kanali moraju završavati na točkama koje najdalje prodiru u more, a nipošto se kanalizacija nije smjela slijevati u otvorene dijelove zaljeva.

Može se reći da se tek s izgradnjom Čikata stvara na Lošinju osim zimske i redovna ljetna sezona jer sada sve više ljudi dolazi na Lošinj ne radi liječenja i oporavka, nego radi odmora i kupanja.

Da bi se udovoljilo sve većim zahtjevima za kupanjem na otvorenom moru započela je na Čikatu izgradnja kupališta, pa je još 1902. god. sagrađen prvi dio budućeg velikog kupališta sa 10 kabina, 10 za muškarce, 10 za žene, s pregradnim zidom u sredini između ta dva odvojena dijela kupališta.

Za gradnju kupališta izabrana je mala uvala okrenuta prema jugu, dno joj je bilo posuto finim pijeskom dopremljenim s otoka Suska, pa je sačinjavala upravo idealnu plažu.

Izgradnja kupališta na Čikatu označuje prekretnicu u turističkom razvoju Lošinja jer je interes za ljetovanje na Lošinju sada znatno po-

rastao i uskoro je broj ljetnih posjetilaca bio mnogo veći, nego zimskih, tako da se kupalište moralo stalno dograđivati i povećavati.

Tako je već ljetna sezona 1903. otvorena sa 40 kabina, godine 1905. broj kabina je povećan na 70, ali su se građevinski radovi i dalje nastavili, tako da je 1907, kupalište na Čikatu imalo 210 kabina, od toga 120 muških i 90 ženskih.

Nad lijevim krilom iznad kabina za muškarce sagrađena je otvorena terasa s kavanom i buffetom, dok je na desnom, ženskom krilu bila podignuta jednokatna zgrada s kabinama i frizerskim salonom. I na lijevoj i na desnoj strani kupališta bio je sagrađen po jedan kiosk za prodaju osvježavajućih pića, slatkiša, i sl.

Budući da je čitav predio Čikata bio bez putova, pun kamenja i divljeg grmlja, istovremeno s izgradnjom kupališta i novih zgrada, nastavljena je gradnja mreže putova i staza, tako da je Mali Lošinj uskoro bio povezan s Čikatom sa dvije dobre kolne ceste i gustom mrežom putova i staza, među kojima se naročito isticala glavna šetališna staza duž morske obale, a cjelokupna mreža svih putova na Čikatu bila je duga 23 km.

U međuvremenu je na Čikatu sagrađeno mnogo hotela, pensiona restorana i vila. Dominirao je sanatorij dra Hajosa, smješten u velikoj dvokatnici, nekadašnjoj patricijskoj vili obitelji Premuda, sa svim komforom i najsuvremenijim terapeutskim uređajima. Uz taj sanatorij postojalo je još i posebno vojno lječilište »Militärkurhaus« koje je uzdržavao austrijski »Bijeli križ«, a i lječilište Bečkog društva za bolesne studente.

Među hotelima isticao se hotel »Park« i hotel »A. Osternig« s restoranom koji je bio otvoren samo zimi, jer su njegovi vlasnici ljeti odlazili u Korušku gdje su vodili termalno kupalište »Barbara Bad« kod Friesacha. Gotovo svi ostali hoteli pensioni i vile bili su otvoreni cijele godine, zimi zbog liječenja i oporavka, a ljeti zbog sunčanja i kupanja.

Među pensionima najveći i najotmjeniji bili su »Alhambra«, »Helios«, zatim »Mirasole« i »Malepartus«.

Među mnogim vilama na Čikatu i oko Čikata, u oglasima se najviše spominju »Hygiea«, »Paula«, »Hasenörl«, »Adelma«, »Beta«, »Natalia«, »Cyclamina«, »Favorita«, »Carlina«, »Seress« i vila Martinolić, a oglašavala se i kolonija vila »Sunčana uvala« s vrtovima i kupaonicama.

Većina zgrada na Čikatu bila je izgrađena u stilu vila, okruženih bujnim vrtovima, tako da je čitav Čikat u to doba izgledao kao prirodni park pinija, agava, opuncija, maslina, mirte, lovora, ružmarina, patuljastih palmi i ostalog drveća i bilja, rasutog između vila.

U privatnom smještaju također je znatno porastao broj soba za iznajmljivanje, i u Malom i u Velikom Lošinju i na Čikatu, pa se u jednom prospektu, iz 1913. godine, osim hotela, pensiona i vila navode adrese više od 40 obitelji samo u Malom Lošinju i na Čikatu koje su se bavile iznajmljivanjem soba strancima. Među obiteljima što su u tom popisu navedene nalaze se i poznata i lošinjska prezimena kao Ratoslović, Katarinić, Poljanić, Suttora, Muskardin, Capponi, Kozulić, Madoslović, Premuda, Tarabochia, Stričević, Busanić, Skopinić, Jerolimić, Martinolić, Jurinčić, Stuparić, Bonicelli, Bradačić, itd.

Materijalna podloga za turističke investicije u Malom Lošinju, Velikom Lošinju i na Čikatu bio je stalan priliv gostiju što se iz godine u

godinu povećavao po visokoj stopi rasta, tako da je porastao od skromnih 415 gostiju, u 1893, godini, na 2.135 u 1903, te na 8.427 u 1913, što je ujedno i rekord jer se u 1914, zbog rata znatno smanjuje broj gostiju.

Iz navedenog, iako jako zgusnutih podataka o razvoju hotelijerstva na otoku Lošinju, od 1887. do 1913, vidi se da su Mali i Veliki Lošinj do početka prvog svjetskog rata raspolagali sa vrlo zaokruženom i kvalitetnom turističkom ponudom, kako za zimsku tako i za ljetnu sezonu. U to doba je u sve hotele, pensione, vile i privatne kuće, u kojima su se iznajmljivale sobe strancima, bilo uvedeno električno osvjetljenje, gostima je stajala na raspolaganje topla i hladna tekuća voda, većina je imala i telefone, a neki najveći čak i centralno grajanje.

Lošinjski turistički vodiči i prospekti uzeti svi zajedno kao jedna cjelina tako su bogati po svom sadržaju da ih je nemoguće i približno prikazati u jednom ovako kratkom predavanju. Sigurno je da su oni odlično poslužili svojoj svrsi, kao neophodan priručnik svima koji su dolazili na Lošinj, a danas su neprocjenjiva građa za povijest ne samo lošinjskog hotelijerstva, nego i cjelokupnog turističkog i privrednog razvoja otoka Lošinja.

U nekim vodičima daju se između ostalog i osnovne karakteristike lošinjskih stanovnika, pa neće biti na odmet pokazati, ukratko, kako su ti stranci gledali na tadašnje Lošinjane.

Ma mnogo mjesta se ističe da su Lošinjani vrlo pouzdani, povjerljivi i čestiti ljudi, da su svađe, opijanje i tučnjave vrlo rijetke pojave, a što se tiče opasnosti od krađa ili provala, svatko može mirno spavati u svojoj kući pokraj otvorenih vrata.

Lošinjani su vrlo štedljivi ljudi — piše u jednom vodiču — i vrlo paze na čistoću, a upravo to stranci osobito cijene. Za razliku od drugih stanovnika južnih krajeva, Lošinjani su škrti na riječima, nisu naročito razgovorljivi, a nisu ni vesele naravi. Pisac smatra da im te osobine dolaze odatle što su većinom gotovo čitav svoj život proveli kao pomorci u borbi s divljim elementom. A kao vrsni pomorci bili su traženi svuda po svijetu, zato što su svojim maritimnim sposobnostima nadmašivali sve svoje konkurente i lako nalazili posla kao kapetani i mornari i izvan svoje uže domovine.

LITERATURA

1. E. Jelčić i P. Ghersa, *Die Insel Lussin mit den beiden Städten Lussingrande und Lussinpiccolo,* Wien 1888.

2. Dr F. Veth, *Lussinpiccolo auf der Insel Lussin,* Wien.

3. *Lussin,* Führer durch Lussinpiccolo und Lussingrande als klimatische Winterstationen und Seebäder, Mali Lošinj 1902.

4. *Hartleben, Lussingrande, Lussinpiccolo und Cigale,* Wien und Leipzig.

5. *Winterkurort und Seebad, Lussinpiccolo — Cigale — Kurort und Seebad,* izd. Kurkommission, Mali Lošinj 1912/1913.

6. Leo Woerl, *Illustrirter Führer durch die Kurorte Lussinpiccolo und Lussingrande und die Insel Lussin,* Leipzig, 1913.

7. Vladimir Dugački, *Lošinj kao klimatsko lječilište u ogledalu turističkih vodiča u vrijeme Ambroza Haračića,* Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb 1981.

8. Branko Kojić, Razvitak turizma na otoku Lošinju, *Anali Jadranskog instituta,* sv. I, Zagreb, 1956.

Anđelko Badurina

»DATJA« I »PRIJATJA« TREĆOREDSKIH SAMOSTANA KAO IZVOR ZA GOSPODARSKU POVIJEST CRESA I LOŠINJA

Na otoku Cresu su od 15. stoljeća postojala tri samostana franjevaca trećoredaca — glagoljaša, i to: Samostan sv. Nikole na Porozini od 1465. do 1843. g., Samostan sv. Marije na Vijaru u Osoru od 1463. do 1841. g. i Samostan sv. Jerolima u Martinšćici od 1479. do danas. Kratko vrijeme, od 1894. do 1920. postojao je njihov gostinjac u Velom Lošinju.[1] Ti su samostani odigrali značajnu ulogu u održanju nacionalne svijesti kod naroda jer su kroz svu povijest sve bogoštovne čine vršili na staroslavenskom jeziku, što se nije mnogo razlikovao od jezika stanovništva, a zbog toga su uvijek bili za Veneciju »trn u oku«.

Ti su samostani i svoju administraciju vodili na hrvatskom jeziku i glagoljskim pismom.

Zbog specifičnog instituta što je postojao kod trećoredaca u našim stranama, — pekulija (privatno vlasništvo pokretnih dobara koje ovdje nije bilo abuzus, nego uzus koji je šutke ozakonjen), ti su samostani vodili blagajnički dnevnik primitaka i izdataka zajedničkih samostanskih sredstava. U te su dnevnike brižljivo upisivani svi primici i izdaci. Knjigu je vodio gvardijan ili njegov vikar, ili pak netko drugi određen u tu svrhu. Na kraju svakog mjeseca obračun se pravio pred svim članovima samostana u samostanskoj blagovaonici. Tu je knjigu svake godine kontrolirao provincijal (pokrajinski poglavar) a svake treće godine u načelu kontrolu je vršio generalni poglavar iz Rima, no taj je posao gotovo uvijek obavljao njegov delegat iz same provincije.

Velik dio tih knjiga danas je izgubljen, ako ne i propao, osobito onih dvaju ukinutih samostana, no one iz samostana u Martinšćici sačuvane su od 1578. godine pa sve do 1920. (kada je ovaj samostan potpao pod

talijansku upravu), premda ne u potpunosti, jer su se neki svesci izgubili.

Te nam knjige daju niz iscrpnih i dragocjenih podataka za gospodarsku povijest ne samo tih otoka nego i za njihove gospodarske i trgovinske odnose s drugim otocima i s Istrom pa i Venecijom. Nalazimo tu u prvom redu cijene za pojedine robe i cijene za pojedine poslove i usluge kao i za pojedine kategorije radnika, (meštri, manovali, muški, ženske itd.), o načinu ishrane, o lijekovima koji se kupuju, o materijalima odjeće, o vrstama tekstila, te pokućstva, i posuđa. Sačuvani su nam u tim knjigama i veoma zanimljivi nazivi za pojedine predmete kućanstva, ratarstva i ribarstva. Jasno se može pratiti gospodarski rast a i gospodarske krize uslijed klimatskih ili drugih nepogoda.

Da bismo dobili uvid kakvo sve bogatstvo podataka sadrže te knjige, donosimo ovdje kompletan prijepis svih primitaka i izdataka za jednu godinu, i to ćemo uzeti jednu od najstarijih godina, 1585.

Primici i izdaci samostana u Martinšćici za 1585. godinu.

»Priêtiê«

Jenar

Prijah za brod ča dobi	l.	1	s.	4
Prijeh ča dobi plav od Japunerića na dvi krat	l.	6		
Prijeh za 70 librice smokav	l.	6		
Prijeh za obruči labigi	l.	2	s.	10
Za vino ča prodajem na vrči	l.	3	s.	4
Micesa jenara prto bi	li.	18	so.	18
Prvara ne bi prito nišće				

Marač

Prijeh ča dobi plav u malin jedan put	l.	2	so.	10
Toliko toga miseca.				

Aprila

Prijeh na Vazam limozine u crikvi	l.	—	so.	14

Maja

Prijeh na Duhove limozine u crikvi	l.	2	so.	6

Juni i juli

Prijeh ča dobi plav i junak Mikula	l.	9	s.	4
Prijah za drva duga od Franića	l.	6		
Prijeh za drva Marka Gaćine z Dubca	l.	15		
Miseca juna i juleja prijeta	l.	30	s.	4

August

Prijah za 90 libric vune	l.	45			
Prijah za pet kožic janjećih	l.	2			
Prijah za 80 libric sira	l.	16			
Prijah za 20 libric sira	l.	4			
Miseca augusta prijah	l.	67	so.	4	(sic!)

Sektebra prijah od Filipa za fit ovac	l.	140
Oktebra biše prijato za smokve	l.	20
Prijah za versari od Glavanića	l.	25
Prijah za vino	l.	8
Prijah za fit lanjski od Filipa	l.	106
Bi saldan do leta ta kvateran	l.	139

Dek.

Prijah ča dobi plav na ribi	l.	2	s.	4
Prijah ča dobi plav na migavici i od kapelana	l.	3	s.	4
Prijah za klobuk pokojnoga fra Krstofora	l.	4		
Prijah za dolamu njegovu	l.	7		
Prijah za škornje pokojnoga fra Krstofora	l.	3		
Prijah limozine u crikvi o Božiću			s.	18
Miseca dektebra bi pri.	l.	19	s.	16

Ukupni prihod g. 1585. Lira 440 soldini 8

»Datiê«

Jenvar

Dah za mito junaku ča mu manka i za halju	l.	30	s.	10
Dah za meso na veće krat	l.	1	s.	10
Dah za postoli junaku	l.	2	s.	16
Dah za potplati junaku	l.	1	s.	4
Dah za vino u Vidović ocu ministru	l.	1	s.	5
Dah za meso u Vidović	l.	2		
Dah za mali paragal forint	l.	11	s.	16
Dah za dva sića vina i za kruh	l.	4	s.	10
Dah za meso	l.	13		
Dah za 5 ličin za frunžatu	l.	1	s.	16
Dah za meso	l.	1	s.	4
Miseca jenvara bi traćeno	l.	66	s.	4

Prvar

Dah za 2 sa(l)pe		s. 10
Dah za meso		s. 10
Dah za meso na veće krat	l. 2	s. 14
Dah za 5 tavaluni	l. 3	
Dah za jedan kandilot		s. 8
Dah za jednoga brava k mesopustu	l. 4	s. 16
Dah za jednu četvrt mesa		s. 10
Miseca prvara bi traćeno	l. 12	s. 8

Mar.

Dah za sipe kad kopasmo u Dragi		so. 18
Dah za girice		so. 7
Da hza ribe kad kopasmo Dočić		so. 17
Dah za po kvarte soli i za 3 pli		so. 16
Dah za ribe težakom na već volat	li. 2	so. 10
Dah za fažo(l) i za vrč vina u Osoru		so. 17
Dah za kvartu boba maloga	li. 2	so. 10
Dah za načinit jednu sikiru		so. 7
Dah za po kvarte boba velikoga	li. 1	so. 4
Dah za Ž(u)rnate težakom u Dragi 67 ki kopaše i rizaše trsje u svem munta	li. 40	so. 4
Dah za rizat i kopati u Kunčić, žurnat 17	li. 10	so. 4
Miseca mrča bi tratnje	li. 60	so. 12

April

Dah za postoli ocu fra Grguru i ocu fra Šimunu i gardijanu, sim trim	li. 12	
Dah za kandalot na velu subotu i za tamnan	li.	so. 14
Dah za 7 žmuli i za 5 vrči za mostir	li. 1	so. 16
Dah za jednoga janca i za kozlića na Vazam	li. 2	
Dah za po kvarte soli za meso veće krat	li. 2	so. 7
Dah za jedni postoli i dvoji poplati junaku	li. 2	so. 6
Dah za meso na više krat	li. 1	so. 18
Dah za 5 vesal na Riki za plavi	li. 11	so. 10
Aprila učinismo račun i bi traćeno	libr 34	so. 12

Maj

Dah za jednoga jančića i jednoga kozlića na F. nčiskovo	li. 2	so. 6
Dah za 6 dasak na Riki za uli	li. 2	
Dah za meso na više krat		so. 16
Dah za 2 x 2 kandalota na Duhove za crikvu	li. 3	so. 14
Dah za meso li. sedan Stipanu z Grmomova	li. 1	so. 10
Dah za jedan duplir za crikvu		so. 16
Dah za meso i za črešnje		
Dah za jedne postole i za jedni potplati fra Šimunu	li. 2	so. 14
Maja tratnje	li. 15	so. 12

Ijun

Dah za četire sohe za plavi i za (?)	li. 1	so. 8
Dah Marini i Lovri Kunčiću za 4 žurnate	li. 2	
Dah za tri žurnate Antonu Pelinkoviću ča čini drva	li. 1	so. 6
Dah za košulju Mikuli i za ušiti ju	li. 3	so. 8
Dah Mikuli za njega potribu i za klobuk slamni	li. 1	so. 6
Dah za četrtice tri mesa		so. 15
Dah u Osoru za vino i za meso s fratri		so. 18
Dah za 8 kvartuči i po ulja	li. 4	so. 5
Dah za spizu kad hodismo k ocu ministru veće vardijanov i nikimi listi ke nošahu iz Rima	li. 4	
Pokle prismo dah za meso i za 1 sić vina	li. 2	so. 8
Dah za meso na više krat	li. 1	so. 6
Dah za manule u Osoru i za 4 golubići		so. 14
Dah za jednoga janca odrta, Glavaniću	li. 1	
Dah za jednu sturu za mostir	li. 2	so. 10
Dah za jednoga janca Filipu Kučiću	li. 1	so. 4
Miseca ijuna učinismo račun i bi trtn	li. 30	

Ijul

Dah za meso na Pohojenje Gospe	li. 1	
Dah za tri manestre većih		so. 6
Dah ocu fra Grguru ča strati na školji	li. 4	
Dah ocu fra Šimunu ča strati za mostir	li. 1	so. 9
Dah za 20 bubic	li. 2	
Dah za 20 rešti kapule	li. 2	so. 10
Dah ča stratismo na kapitul grede	li. 5	so. 12
Dah za gavune na veće krat		so. 16
Dah za jedan baril vina iz Bnetak	li. 6	
Dah za kvartu vina ča na školji pronešaše	li. 4	so. 14
Dah za tri pari golubić i za ribe		so. 16
Dah za meso na već krat	li. 1	so. 8
Dah za dvoje poplati junaku	li. 1	so. 6
Dah za jednoga janca odarta	li. 1	so. 4
Dah za kvartu vina ocu ministru	li. 6	
Miseca ijulija bi tratnje	li. 39	so. 3

Agust

Dah za kvartu vina na Kringi	li. 4	
Dah za meso na više krat	li. 1	so. 16
Dah za četiri pari golubić ke dasmo Andrinu		so. 12
Dah za kvartu soli i za 10 bubic	li. 2	
Dah za tri sići vina is Cresa	li. 4	so. 16
Dah za meso na veće krat	li. 1	so. 8
Dah za obruči za bačve i za ini sudi	li. 3	so. 16
Dah za vezi i meštru ki nam sudi načini	li. 3	so. 12
Dah za meso meštru i fratrom	li. 1	so. 9
Dah za baril vina	li. 9	
Dah za kruh i za meso	li. 1	so. 16

Dah za tri sići vina u Plominu	li. 4	so. 10
Dah za 2 kvarte pšenice samlit Istrije	li. 1	so. 2
Miseca augusta bi tra.	li. 40	so. 11

Setebr

Dah za meso na više krat	li. 1	so. 6
Dah ženan ke nan trgaše žurnat 16	li. 5	
Dah četirim ljudem ki nam onda pomagaše	li. 2	so. 10
Dah za meso u te dni	li. 1	so. 18
Dah za dva vrča i za baškot iz Marke	li. 1	so. 14
Dah za paka(l), tanki i debeli	li. 10	
Dah za tri kantinari čaval i po i za stopu	li. 4	so. 6
Dah za žurnate meštrom	li. 5	
Dah za spizu meštrom i nan	li. 3	so. 5
Dah za kruh kada z Cresa poidosmo	li. 1	so. 10
Dah fratrom ča stratiše u Istri na prošnji	li. 2	so. 9
Dah za dvi žurnate Franiću Sučiću	li. 1	
Miseca sektebra bi tratnje	li. 61	so. 18

Okte

Dah kad hodiše mlit u Plomin	li. 1	so. 4
Dah za jedan kantinar čaval i za meso	li. 1	so. 10
Dah za soli kvarticu		so. 16
Dah za postoli fra Grguru i fra Ivanu	li. 8	
Dah za meso kad orasmo	li. 1	so. 16
Dah za žurnate dvim ratajem	li. 2	so. 10
Dah za kvartuč ulja i pol		so. 15
Dah za meso		so. 9
Miseca oktebra bi tratnje	li. 17	so. —

Novem

Dah za ulje sići 4, kvartuči 4	li. 32	so. 10
Dah za mizu kad hodismo po ulje	li. 4	

1585. miseca novebra na 14 učinih račun ot kvaterna mostira S. Jerolima u Martišćici i bi avanca od lanjskoga vižita do sele li. 24. Piash ja fra Bene vikarije počtovanoga oca ministra fra Bartula Petrovića od Zadra Provincije Dalmacije i Jistrije, a pročteto prit fratri otoga istoga mostira više imenovanoga.

Nov. po vižiti

Dah za jednoga janca z Grmov Stipanu	li. 1	so. 16
Dah za janca u Kozarića	li. 1	so. 7
Dah za ribe kada bihu fratri na vž (= vižitu)		so. 18
Dah za postoli i za spizu ocu ministru	li. 3	
Dah ča strati otac fra Šimun za mostir	li. 1	so. 10
Dah za kvartuč ulja		so. 13
Dah za ligne Matiću		so. 6

Dah za postoli junaku	li. 2	so. 10
Dah za meso Mikuli i za specije fratrom	li. 1	so. 10
Dah za ligne i ribe na već krat	li. 1	so. 10
Miseca novembra bi tr.	li. 15	so. 4
(No zaboravio je ono što je potrošio prije vižite, a to je 36 lira i 10 soldini, tako da ukupan izdatak u novembru iznosi	li. 51	so. 14

Dekbr.

Dah za kvartu soli i junaku za postoli	li. 1	so. 14
Dah za četiri žmuli		so. 8
Dah za po libana	li. 2	
Dah za ligne i girice		so. 5
Dah za tri rešti luka	li. 1	so. 9
Dah za ligne i gire		so. 6
Dah za veslo jedno	li. 2	so. 6
Dah za kantinar čavlov		so. 12
Dah za tratnju ocu fra Grguru	li. 4	
Dah za tratnju na Riki fratrom kad mliše	li. 1	
Dah ča stratiše u Cresu o Božiću		so. 10
Dah za načinit zub		so. 16
Dah za ribe Pelinku ča u Cres poslah Andrijanu	li. 1	so. 4
Dah za ribe Jivanu Proviću		so. 8
Dah za dva duplipa za crikvu i tminan k Božiću		so. 15
Dah za meso		so. 15
Miseca dektebra bi tra.	li. 18	so. 7
Ukupni rashodi 1585. godine	l. 411	so. 11

Ovo je jedna prosječna godina i iz nje možemo vidjeti što se sve kupuje a što prodaje, kako ide promet. Vidimo da je ukupni prihod bio 440 lira i 8 soldi, a rashod 411 lira i 11 soldi, dakle samostan je poslovao s dobitkom od 29 lira. Ima međutim godina, i to veoma često, gdje se na kraju godine ili na kontroli u doba vizitacije ustanovljuje da je samostan dužan gvardijanu čak u do stotine lira.

Ako cijene nekih artikala usporedimo u slijedećim godinama vidjet ćemo da je već i onda postojala inflacija, iako jedva primjetno, jer su rasle cijene i roba i usluga. Tako će npr. kvartuč ulja u ljetnim mjesecima godine 1585. stajati 10 soldi, 1615. g. 12 soldi, a 1655. g. 16 soldi. Istodobno će muška nadnica 1585. godine biti 12 soldi, 1615. g. 14 soldi, a 1655. g. 15 soldi. Kako je vidljivo vitalnoj robi (ulju) cijena je porasla u 70 godina za 6 soldi, a radnoj snazi za isto razdoblje samo tri solda, dakle upola manje.

Ženska je nadnica uvijek za jednu trećinu jeftinija nego muška, dok je nadnica meštra triput veća od nadnice običnog radnika. Ima i mnogo nijansi u cijeni nadnica. Tako npr. kada u sredini 17. stoljeća muška nadnica za kopanje iznosi 14 soldi, za pretakanje vina je samo 12 soldi, a ženska nadnica trganje grožđa je mnogo manja nego za pljevljenje.

»Mito« (plaća) »junaku« (slugi) iznosilo je oko 1600. g. oko 6 lira na mjesec plus stan, hrana i odjeća, a isplaćivala se od blagdana do blagdana, »od Jurjeve do Gavdenče«, »od Gavdenče do Petrove« itd.

Zanimljivo je da se žitarice melju u mlinu u Plominu, gdje danas nema ni traga mlinovima, a to znači da su vode iz Čepićkog jezera tekle drugačije, prije melioracije.

Iz tih blagajničkih dnevnika doznajemo kada su izvršene pojedine gradnje i pregradnje u crkvi i samostanu kao i cijenu pojedinih poslova i namještaja. Tako npr. u travnju 1595. godine imamo podatak »Dah za oko za crikvu li. 16«, iz čega doznajemo da je rozeta na pročelju crkve napravljena te godine i da je njen kameni okvir zajedno s radom koštao otprilike kao četiri ovna, ili 11 muških nadnica. Godine 1597. je »crikvu potikula« u prosincu, a nešto kasnije nabavio je »propelo za crkvu na gredi«, što znači da je i ta crkva imala veliko gotičko raspelo na gredi ispod trijumfalnog luka. Gredi danas nema ni traga, a raspelo je u samostanu.

Kako je vidljivo i iz ove jedne godine, glavni prihod samostana je prodaja vina, sira, vune i janjećih kožica, a zatim najam pašnjaka i barke za ribolov. Vino gotovo redovito prodaju i to »na vrči«, a to znači da ga prodaju ribarima i pomorcima, ili pak susjedima, ali nekada ga kupuju u ljetnim mjesecima, a nekada čak i u proljeće, što znači da je tih godina bila neka klimatska nepogoda. Citirane 1585. godine u proljeće samostan prodaje vino, a ljeti (u lipnju) ga kupuje i to čak iz Venecije.

Zanimljivo je da se milostinja u crkvi sakuplja samo na velike blagdane, a i tada je veoma mala.

Rashodi su raznovrsniji od prihoda a variraju od godine do godine, ovisno o urodu pojedinih kultura i ovisno o gvardijanu. Svaki novi gvardijan počne neke radove.

Ima ponekad i veoma zanimljivih i neobičnih podataka. Tako npr. u veljači 1655. godine piše »Dah ciganom ki načiniše tronoge i apraru i kopanjicu li. 3. so. 15«, a to znači da su već tada na otok dolazili Romi koji su krpali lonce, i prodavali korita.

Godine 1636. u prosincu zapisuje »Dah za 5 stotin puži za poslati u Bneci li. 5.« Kako je vidljivo to je značajna izvozna stavka otoka, koji je osim drva, kako vidimo, u Veneciju izvozio i puževe. Budući da je te godine naslikana slika na glavnom oltaru, rad Venecijanskog majstora Badassere d'Anna, nije isključeno da su ti puževi dio honorara koji je isplaćen slikaru za tu sliku, jer ni ove ni slijedećih nekoliko godina nema spomena o plaćanju te slike. Najvjerojatnije je da je tu sliku samostanu darovao neki bogati dobrotvor, pa zbog toga za nju nema računa u samostanskim knjigama, ali su ovi puži koji iz Martinšćice putuju u Veneciju svakako jedan zanimljiv podataka razmjene dobara.

Osim tih knjiga Primitaka i izdataka, postoje još i neke druge samostanske knjige važne za gospodarsku povijest, a to su tzv. »Žitne knjige« u koje se bilježilo urod žitarica »Libri fondali« u kojima su prijepisi ili originali posjedovnih listova, »Liveli«, popis dužnika i najma itd., a sve su pisane glagoljicom do 1842. godine, zatim neko vrijeme talijanski, a poslije 1850. hrvatski.

Većina tih knjiga je propala, ali nešto se ipak sačuvalo, a najdragocjenija su četiri sačuvana sveska »Datja« i »Prijatja« samostana u Martinšćici, koji se sada čuvaju u Zagrebu u Arhivu provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksavera, Jandrićeva 21.

Ta četiri sveska su formata 300 x 210 mm, uvezana u kožu, nenumerirana, a svaki je svezak originalno imao po 10 sveščića svaki sastavljen od po 10 araka papira, ali svakom od tih svezaka na početku ili na kraju sada nedostaje po neki sveščić. Nemaju posebne signature, nego su u posebnom odjeljku s natpisom Martinšćica, a ovamo su doneseni iz Glavotoka, dok su na Glavotok doneseni iz Martišćice neposredno prije talijanske okupacije iz Prvog svjetskog rata.

Koliko je meni poznato knjige važne za gospodarsku povijest tih otoka iz navedenih samostana danas se nalaze u slijedećim ustanovama:

Iz samostana u *Martinšćici:*

U Provincijalnom arhivu u Zagrebu nalaze se:

sv. I Prijatje 1578. do 1612.
Datje 1584. do 1612.
sv. II Prijatje 1618. do 1656.
Datje 1618. do 1655.
sv. III Prijatje 1675. do 1710.
Datje 1675. do 1710.
sv. IV Prijatje 1718. do 1748.
Datje 1718. do 1748.

Knjige od polovice 18. do polovice 19. stoljeća su zagubljene a ostale se nalaze u samostanu na Martinšćici.

Iz samostana u *Porozini*
U provincijalnom arhivu u Zagrebu nema ništa.
U samostanskom arhivu u Portu na otoku Krku:
Arhiv. br. 64. »Uprava samostana u Porozini 1817.; 1867.
Arhiv. br. 174. »Knjiga ugovora 1767. do 1801.
Arhiv. br. 193. Inventar samostana iz 1836. g. i
Afitance 1844—1845.

U samostanu trećoredaca u Krku:
Arhiv. br. 77. Službeni spisi 1845. do 1905.
Iz samostana na *Bijaru:*
U provincijalnom su arhivu u Zagrebu:

Sign. B 57/a Datje Projatje 1833 do 1842.
Sign. B 58 Datje Projatje 1891
Sign. B 59 Datje Projatje 1895
Sign. B 60 Žita knjiga 1781. do 1842.
Sign. A 32 Popis rečenih misa 1740. g.
Bez. signature »Libro fondale« (prijepis posjedovnih listova) od 1463. do 1626. godine.

Petar Strčić

PRILOG ZA BIOGRAFIJU dra FRANCESCA VIDULICHA (FRANJE VIDULIĆA)

Mijenjajući već tijekom zadnjeg rata temelje svega onoga što je vuklo natrag u historijskom razvoju jugoslavenskih naroda i narodnosti, započeli smo na tim novim općim osnovama stvarati i osobit, nov pogled na prošlost, a u sklopu njega i na zbivanja, mijene i ličnosti. Dakle, prihvatili smo kao metodu rada ono što sadrži historijski materijalizam. Da li smo ostvarili htijenja? Kvantitativno — relativno jesmo, ali kvalitetom — nismo, a ni idejno-politička osnovica nije učvršćena onako kako bi trebala. Naime, građanski pozitivizam, stvaranje crno-bijele slike — uobičajena je pojava u našoj historiografiji. U toj slici gotovo da nema mjesta onim snagama što su vukle natrag kotač povijesti, a nema ni neke veće odnosno posebne pažnje posvećene ličnostima o kojima je ovisila sudbina mnogih. U tom pogledu naročito je karakteristična historiorafija Istre, Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara, koja se uglavnom zadržava na prikazu pozitivnih kretanja i na prikazu života hrvatskog naroda. Sublimat takvih pogleda dolazi do izražaja u našim leksikonima tako da se, npr., u prvom izdanju »Enciklopedije Jugoslavije« nalaze natuknice i o Mati Bastianu, Jurju Dobrili, Matku Laginji, Matku Mandiću, Vjekoslavu Spinčiću, Dinku Trinajstiću, Dinku Vitezіću i ostalim istaknutim prvacima hrvatskog građanskog pokreta Istre i Kvarnerskih otoka 19 .stoljeća, ali nema niti jednog jedinog njihova protivnika, a to su — također abecednim redom — npr., Carlo Combi, Michele Fachinetti, Carlo de Franceschi, Tomasso Luciani, Antonio Madonizza, Francesco Vidulich (Franjo Vidulić), itd. Situacija se, međutim, u našoj regionalnoj historiografiji počela mijenjati, ali uredništvo to nije opazilo na vrijeme, u početku priprema za objavljivanje drugog izdanja Enciklopedije (prvi, latinički svezak); no, rečeno nam je da tog propusta više neće biti u slijedećim svescima.

Spomenut je Francesco Vidulich, odnosno Franjo Vidulić. Spominjan je bezbroj puta u povijesnoj literaturi na hrvatskom jeziku, u bezbroj najcrnjih varijanata, gotovo kao simbol svega zla što je dohvaćao hrvatski narod Istre i Kvarnerskih otoka u 19. stoljeću. Ali, njegove biografije nije bilo na hrvatskom jeziku, iako Vidulich nije bilo tko.

Evo, najprije, osnovnih podataka o životu i djelu. Francesco Vidulich rođen je 12. siječnja 1819. u Malom Lošinju, koji je tada već dio Habsburške Monarhije; od dvadesetih godina ulazi u sastav pokrajine Istre, s centrom u Pazinu (od početka šezdesetih godina sjedište je u Poreču). S očeve strane obitelj mu je bila hrvatskog podrijetla, ali se počela odnarođivati, dok je majčina strana bila podrijetlom talijanska. Osnovnu školu polazio je u rodnom mjestu, a gimnaziju u Zadru, tada sjedištu dalmatinske pokrajine. Pravni fakultet najprije je polazio u Beču, a zatim u Padovi; u tom tada austrijskom mjestu Vidulich je doktorirao 1846. godine. Nakon toga bio je bilježnik u rodnome mjestu; kasnije je, u doba svoje političke dominacije na istarsko-otočkoj sceni, postao čak i predsjednik najjače istarske bilježničke komore — one u Rovinju. Kraće vrijeme bio je na čelu privremenog gradskog odbora Malog Lošinja te načelnik malološnjski. Duže vrijeme bio je na mnogo unosnijoj dužnosti: bio je savjetnik parobrodarskog društva »Lloyd« u Trstu. Svoju političku karijeru započeo je u revolucionarnoj 1848. godini, kada je biran (vrlo tijesnom većinom od samo jednog glasa) za zastupnika Kvarnerskih otoka i jugoistočne Istre u Konstituantu u Beču; bio je član skupštinskog Komiteta javnog spasa. Svoj tadašnji parlamentarni život završio je već slijedeće godine u Kromjerižu, gdje su kontrarevolucionarne snage razbile parlament. Ponovni, ovaj put nezadrživi uspon u prvog čovjeka pokrajine, započinje s padom Bachova apsolutizma i s obnovom ustavnog života — od 1861, odnosno od 1863. pa sve do smrti 1889. god. član je Istarskog sabora u Poreču; bio je i saborski asesor (1861—1863), potpredsjednik (1861, 1867—1868) i predsjednik Sabora, odnosno zemaljski kapetan (1867—1889). Poslanik je i bečkog parlamenta od 1867. do 1889. godine, također do smrti, pa i njegov potpredsjednik u dva mandata (1873—1879, 1879—1885). Bio je i počasni građanin više gradova i član mnogih udruženja, te nosilac visokih carskih odlikovanja. Dr Francesco Vidulich umro je u Poreču 23. siječnja 1889. godine, a sahranjen je u radnome mjestu.

Vidulich se rodio i odgajan je u doba kada Lošinj, zahvaljujući jedrenjacima, ubrzano izrasta u vodeću prevozničko-brodograditeljsku silu na našoj obali Jadrana. Lošinjani su održavali i mediteranske pa čak i prekooceanske veze. I sâm Vidulich izrasta u obitelji što je znalački iskoristila prednosti obnove evropskoga ekonomskog života nakon razornih Napoleonovih ratova. Te specifičnosti utječu na razvoj Vidulicha, ali ne u privrednika već u političara, i to nešto širih vidika od njegovih suvremenika i istomišljenika, u veoma dobrog organizatora i praktičara. Dobiva školsko i fakultetsko obrazovanje u doba kada gornji slojevi istarskog talijanaško-talijanskog svijeta prihvaćaju tradicije rimsko-mletačke vladavine u ovim krajevima kao pravo, neprekinuto i živo talijansko nasljeđe; prihvaćaju i samo one sadržaje velikoga talijanskog Risorgimenta koji će im omogućiti zadržavanje klasnog i nacionalnog gospodujućeg položaja i dalje, nakon propasti feudalnog sistema i konačne prevlasti kapitalističkog načina privređivanja. Vidulich je, međutim, bio svjestan snage i goleme brojčane premoći hrvatskog puka na Kvarnerskim otocima, odnosno hrvatskog i slovenskog stanovništva u Istri. I sâm je po ocu pripadao toj golemoj masi stanovništva. Ali, poput drugih intelektualaca čiji su korijeni u hrvatskoj, glagoljaškoj tradiciji, prihvaća talijanstvo, no, samo kao korist koju donosi pripadnost vladajućem sloju; prihvaća talijanstvo u specifičnoj otočkoj i pomorsko-trgovačkoj varijanti, koja nema mnogo smisla za idealističke koncepcije o sjedinjenju Istre i Kvarnerskih otoka sa zemljama Apeninskog polutotoka u buduću majku-domovinu Italiju. Ali, da definitivno dođe do usvajanja tih saznanja, trebalo je ipak životnije škole od odgoja u pomorsko-trgovačkoj i brodograditeljsko-prevozničkoj lošinjskoj sredini, te školovanja u Zadru, Beču i Padovi. Takvu vrlo praktičnu i živu školu prošao je mladi pravnik u toku revolucionarne 1848. i 1849. godine, tijekom kontrarevolucije 1849, te u doba Bachova apsolutizma 50-ih godina.

Vidulich je samo tada, jedan jedini put, u tim prevratnim četrdesetosmaškim danima, kada je praktički formalno nestajao višestoljetni feudalni sistem, u potpunosti i u cjelini podržao talijanaško-talijanske predstavnike Istre. Pobijedivši s minimalnom prednošću svoga suparnika za mjesto u Ustavotvornoj skupštini, uspio je dokazati da mu je osporavani poslanički položaj pripao na zakoniti način. Vidulich je stigao u Beč kada su ostala trojica talijanaško-talijanskih predstavnika (A. Madonizza, M. Fachinetti, C. de Franceschi) već uvelike bila u akciji, dok se jedini hrvatski zastupnik (J. Vlah) još nije čuo. Vidulicheve kolege već su tražili od vlade da se javno utvrdi i potvrdi kako je Istra samo talijanska zemlja. Surađujući s njima, sjedeći na tzv. ljevici i radeći u Komitetu javnog spasa (za listopadske revolucije), Vidulich se eksponirao gotovo kao politički protivnik režima. Doduše, prvi udarac bio je ministrov odgovor na spomenuti zahtjev talijanaško-talijanskih predstavnika — u Istri žive u većini stanovnici koji nisu Talijani. A zatim, pobjeda kontrarevolucije, raspad parlamenta i paničan bijeg — teško su se dojmili inače promućurnog otočanina koji je, očito je, igrao s pogrešnom kartom. Ali, nije dugo u nemilosti režima. Stekao je vrlo dragocjenu pouku već u početku javnog političkog djelovanja — nikad više, tijekom čitava iduća četiri decenija života, sve do smrti, nije ulazio u javni i frontalni sukob s dvorom i njemačkim organima vlasti Austrije. Od tada je dr Francesco Vidulich uvijek znao gdje mu je mjesto. To je briljantno dokazao deset godina kasnije — čak je u svoju korist vrlo vješto preokrenuo i činjenicu da je 1859. god. zapravo bio kolaboracionistički rukovodilac Lošinja kada ga je zaposjela francusko-pijemontska flota, u doba austrijskog rata s Francuskom i Pijemontom.

Odmah nakon kraha Bachova apsolutizma, u prvim danima obnove ustavnog života, Vidulich vidi svoju životnu šansu: sâm je krenuo u susret austrijskim interesima, vješto osluškujući bilo režimskog kretanja; on nepogrešivo započinje realizrati plan koji je napravio za apsolutizma, za dugih godina nemoći. I već u tom šestom desetljeću postaje nezamjenjivi čovjek i za Beč, i za talijanaško-talijanski vladajući sloj Istre i Kvarnerskih otoka.

Kao prvo, odbio je podržati talijanske idealiste i talijanaško-talijanske prevrtljivce (»nessuniste« i druge). Vidulicha nisu mogli shvatiti, ni razumjeti. Smatran je čak i otpadnikom, s kojim ne treba surađivati jer je austrijski čovjek. Nije se toga stidio. Njegovo proaustrijsko stajalište naročito je došlo do javnog izraza u prvoj većoj krizi

— u doba austrijsko-pijemontskog rata 1866. godine, kada je Beč izgubio Lombardiju. Ali, sâm je dvor visoko ocijenio Vidulichev doprinos suzbijanju austrijskih protivnika o okvirima talijanaško-talijanskog vladajućeg sloja Istre i Kvarnerskih otoka.

Vidulicheva pažljivo razrađena taktika i sistematski, postupni, planski rad počeli su, međutim, donositi znatne strategijske rezultate. Odjednom je talijanaško-talijanski vladajući sloj Istre i otoka otkrio da je Vidulich bio jedan od njegovih rijetko pametnih pripadnika, da je zaista radio konkretno, u korist cijelog sloja. Naime, od 1861. do 1868. god. Vidulich je izradio takve temelje koji su vladajućem građanskom talijanaško-talijanskom sloju osigurali punu moć nakon obnove ustavnog života i produžili apsolutnu premoć u pokrajini dalje, sve do raspada Monarhije 1918. godine. Tada je Vidulich, krajem šezdesetih godina, postao stvarni vođa talijanaško-talijanskiog pokreta u Istri i na otocima i zadržao to svoje mjesto dva desetljeća — sve do smrti. Uz to, osiguravši sebi jedno od rukovodećih mjesta u »Tršćanskom Lloydu«, osobno se definitivno riješio svih financijskih briga što su se javile u vezi s naglim propadanjem jedrenjaštva, kada se u sudaru jedrenjaka s parobrodom naša sredina na istočnoj obali Jadrana našla apsolutno nepripremljena i odmah upala u neizlječivu ekonomsku krizu; naime, država nije pokazala brigu da osigura kakav-takav opstanak ni za vlasnike i kapetane jedrenjaka, ni za običan pomorački svijet koji je iznenada ostao bez posla. Štoviše, Vidulich je zadobivanjem kontrole u najmoćnijem odvjetničkom udruženju pokrajine, u rovinjskoj komori, osigurao sebi presudan utjecaj i nad pravnim, a time i nad privrednim životom Istre i otoka. I potpredsjedničko mjesto u bečkom parlamentu i predsjedničko mjesto u porečkom saboru koristio je vrlo znalački i spretno, dakako uvijek imajući u prvom planu svoje interese, interese klase kojoj je pripadao, a u sklopu te građanske klase: talijanaško-talijanske vladajuće grupacije. Ipak, njegova ga okolina nije ni poštovala ni voljela, ali ga je podržavala jer se osjećala sigurnom u jakim rukama F. Vidulicha. Nije bio čovjek jake govorničke fraze, niti elokventan govornik poput drugih kolega, nije bio prijatelj ni javnih istupa; svemu tome pretpostavljao je diskretnije, osobne kontakte i u Carevinskom vijeću i u raznim njegovim odborima, a i u zajedničkim austro-ugarskim delegacijama — najvišim tijelima Monarhije, čiji je bio član.

Najviše se, dakako, zanimao za pomorsko-privredne probleme, tj. za nesigurnu sudbinu trgovačke mornarice, za ribolov, za pomorsko zakonodavstvo, itd., ali svoje, zaista, velike sposobnosti i znatne mogućnosti što su mu bile na raspolaganju nije ni izdaleka iskoristio kako bi barem ublažio žestoke posljedice pobjede parobroda. Doduše, možda je ta relativno slabija aktivnost bila vezana uz, kako je prije spomenuto, činjenicu da je sebe osobno na vrijeme osigurao od mogućih neugodnih posljedica propadanja jedrenjaka ubacivši se u parobrodarski »Lloyd«. Ali, »iznad svega«, kako kaže jedan Vidulichev talijanski biograf, treba ukazati na Vidulichevu »srčanu obranu talijanizma regije u okviru i izvan okvira zakona«. Drugim riječima, Vidulich je već od 1848. sistematski radio protiv interesa goleme većine stanovnika pokrajine, tj. Hrvata i Slovenaca, a time i protiv interesa radnih slojeva talijanskog naroda Istre i otoka. Zaista koristeći i zakonske i izvanzakonske komponente, radio je na konzerviranju prilika, na usporavanju historijskog i prirodnog procesa i tako nastojao što dulje očuvati

privilegije malobrojnih. Jedan je od rijetkih koji je na vrijeme shvatio da sa slavenske strane može doći opasnost, pa ju je zato nastojao što spremnije i dočekati; zbog toga je podržavao i energično provodio oštre mjere protiv »slavenske plime« koja je od šezdesetih godina počela rasti polako, ali nezaustavljivim tempom. Tako je znao do 1868. natjerati najopasnijeg i najtemperamentnijeg protivnika — dra Jurja Dobrilu, tada porečko-pulskog biskupa, da prestane dolaziti u Istarski sabor te svojom aktivnošću utjecati na njegov rad. Eliminiravši velikoga protivnika iz te arene najvišeg tijela pokrajine gdje se, barem formalno, javno, krojila sudbina Istre i otoka, Vidulich je i kasnije uspijevao paralizirati mnoge akcije hrvatsko-slovenskih predstavnika u Saboru s takvom silinom i do te mjere da je prije smrti, nedodirljiv i velik, mogao sebi dozvoliti u tom istom Saboru, sa samog predsjedničkog mjesta, i jednu nečuvenu stvar — javno je potvrdio kako je i sâm podrijetlom — Hrvat! Ali, bilo je to sve u stilu: pa što onda? Ništa se ionako ne mijenja! S takvim protivnikom nije mogla izaći na kraj prva, štrosmajerski, jugoslavenski orijentirana generacija hrvatskih građanskih predstavnika. Ni mlađi, drugi, siroviji i suroviji pravaški naraštaj nikako mu nije uspijevao parirati, iako je mnogo dublje počeo nagrizati njegovo djelo, sa sve većim, bolnijim i trajnijim zahvatima. Vidulich, doduše, uspijeva baciti u penziju prije vremena dra Dinka Vitezića, predstavnika starije generacije, jedinog hrvatskog zastupnika i svoga dugogodišnjeg protivnika u bečkom parlamentu, ali ga ne uspijeva eliminirati iz toga tijela. Međutim, nije više mogao spriječiti da osamdesetih godina niz općina pripadne hrvatskim predstavnicima, a isto tako ni onemogućiti stvaranje mnoštva hrvatskih kulturnih i prosvjetnih udruženja, te prvu sistematskiju akciju da hrvatski jezik prodre u samo svetište, u njegov Sabor. Hrvatsko-slovenski pokret smatrao ga je s pravom svojim najznačajnijim protivnikom; zbog toga je njegov fizički nestanak s političke scene odmah uspješno iskoristio. Doduše, Vidulich je iza sebe ostavio još uvijek vrlo jak i dobro organiziran pokret. Međutim, u njemu nije bilo niti jedne autoritativne, snažne i sposobne ličnosti Vidulicheva kalibra. Iredentistički vladajući sloj shvaćao je što mu se događa, ali izlaza nije vidio. Pokret je tek sada shvatio što mu je Vidulich značio, koje su sve njegove neprolazne zasluge i da mu, zapravo, uopće nema zamjene. Ipak, ni prije ni nakon Vidulicheve smrti nije ga prihvaćao kao svoga istinskog predstavnika, jer je bio previše otvoren pragmatičar koji je razbijao sve ideale svojim praktičkim oportunizmom i sirovim realizmom — talijanski iredentizam je iluzija; čemu negirati činjenicu da je velik dio pripadnika talijanaško-talijanskog vladajućig sloja, pa i on sâm, Vidulich, podrijetlom iz prezirane mase Hrvata; itd., itd. Zbog toga i zbog svoje vrlo velike autoritativnosti nije bio popularan vođa, već obratno — bio je i ostao samo »svačiji sluga«, kako je sam Vidulich točno opisao svoj rad još 1885. godine. Bila je to tragična spoznaja čovjeka koji je već za života vidio da mu talijanaško-talijanski pokret kojemu je toliko dao nikada neće odati adekvatno priznanje a da će ga hrvatska sila koja raste osuditi, tragično i zbog toga što je Vidulich veoma dobro znao — za razliku od mnogih svojih suradnika — da je budućnost na strani hrvatske mase. Svjesno je vodio kampanilističku politiku iako je bio vrstan poznavalac suvremenih kretanja; ali, čuvao je interese svoga, vladajućega talijanaško-talijanskog sloja od svih jačih potresa, ublažujući ih kao dobar statistički stručnjak. Zbog toga kao farsa može zvučati podatak

da je dr Francesco Vidulich pisao djela komičnog i satiričkog sadržaja na tzv. »makarunskom« latinskom jeziku; dopuštao je sebi, dakako samo u intimi, trenutke za koje širi krug suradnika nije mogao ni zamisliti da postoje u životu toga osamljenoga, stamenog, krupnog, dostojanstvenog i, po općem mišljenju, hladnog, proračunatog i neosjetljivog čovjeka.

Nikola Crnković

NEKE ZNAČAJKE STATUSA I USTROJSTVA OSORSKE KOMUNE U DOBA MLETAČKOG VLADANJA

1.

Osorska komuna u sklopu cresko-osorske knežije

Koncepcija cresko-osorske knežije u literaturi do danas nije dostatno razjašnjena. Stariji pisci pisali su povjesnice pojedinih gradova ili općina, pa ih nije toliko ni zanimao cjeloviti politički sklop cresko-lošinjske otočne skupine. Ni od novijih pisaca nitko nije obrađivao navlaš tu temu, nego se o pravno-političkom ustrojstvu cresko-osorske knežije govorilo uzgred u sklopu drugih znanstvenih zadaća. Zbog toga uz razne nejasnoće i nedorečenosti ima pogrešnih tvrdnja i formulacija što čitatelja dovode u nedoumice ili upućuju na krive predodžbe i zaključke.

Valja ipak pripomenuti kako su zbrci pridonijeli i sami mletački činovnici koji su, ne poznavajući posvemašnju posjedovnu i administrativnu odvojenost dviju cresko-osorskih autonomnih komuna, ponekad u spisima upotrebljavali izraz »comunità di Cherso et Ossero«, iako pravni subjekt toga imena nikad nije postojao.

Najtemeljitije je istražio cresko-osorsku knežiju dr Ivan Beuc u svojoj studiji Osorska komuna u pravnopovijesnom svjetlu. Iako je taj rad nedvojbeno vrijedan prilog našoj regionalnoj historiografiji, pače i hrvatskoj historiografiji općenito, valja ipak reći kako je Beucovo shvaćanje cresko-osorske knežije u razdoblju 1409—1797. nedorečeno i zbunjuje čitatelja. On kaže: »1409. godine cresko-osorska kneževina bude ukinuta, a cresko-osorski otok postaje posebna administrativna jedinica

Mletačke države. Na čelu te jedinice stoji knez«. Očita nelogičnost te formulacije je zapravo privid. Čini se, naime, te se može postaviti pitanje kako je ukinuta kneževina kad je na istom prostoru organizirana nova upravna cjelina kojoj je vrhovnik naslovni knez. Iz šireg konteksta, međutim, shvatljivo je kako pod ukinućem kneževine I. Beuc misli na prestanak nasljedne vlasti feudalnih velikaških obitelji na cresko- osorskom otočju i početak izravne državne vlasti. Budući da su prijašnji gospodari naslovno knezovi, prihvatljivo je da pisac njihovu domenu naziva kneževinom, ali bi svakako bolji termini bili kneštvo ili kneževstvo, jer se pod kneževinom podrazumijeva više-manje samostalna država, odnosno državno-pravna cjelina čiji je vladar naslovno knez, a tu se radilo o specifičnom obliku vlastelinstva na kraljevskom odnosno državnom posjedu. Ako, dakle, prihvatimo termin kneštvo ili njegov noviji oblik kneževstvo tada se postavlja pitanje kako nazvati novo upravno-pravno stanje nastalo na tom istom prostoru počev od 1409. godine, budući da zastupnik državne vlasti i vrhovni vršitelj sudbenosti te civilne i vojne uprave također nosi naslov kneza? Po našem mišljenju najbolje je to izraziti terminom knežija, budući da se taj termin upotrebljavao u našim susjednim krajevima.

U cresko-osorskoj knežiji knez vlada odijeljeno na području svake samostalne otočne komune. To ipak ne znači da se knežija realizira samo kao personalna unija autonomskih općina, jer je ona na prvom mjestu jedinstven pravni subjekt, nutarnja koherentnost kojega se temelji na jedinstvenom pravnom ustrojstvu, uspostavljenom primjenom jednoga te istoga statuta. K tome, knežija je i sada kao i stoljećima prije jedinstvena vojno-obrambena jedinica. Upravo u toj funkciji knežija se realizra i kao politički jedinstvena zajednica. Cresko općinsko vijeće i Osorsko općinsko vijeće sastaju se zajedno samo u jednom jedinom slučaju, kada izabiru suprakomita, odnosno zapovjednika cresko-osorske galije. Iz oba vijeća tada izostaju po dvanaestarica pučkih zastupnika, a sastaju se samo osorski i creski plemići i tvore jedno vijeće, budući da izbor može pasti samo na jednog od plemića iz tih dvaju gradova.

Na vojno-obrambeno značenje cresko-osorske knežije prvi je upozorio I. Beuc. Za razdoblje o kojem raspravljamo on navodi slijedeće: »Obzirom da je knez bio ujedno zapovjednik vojske na otoku, to se on nazivao knez i kapetan. Taj se naziv upotrebljavao počevši od sredine XVI stoljeća«. Zaista, u izvorima iz 15. stoljeća nalazi se samo titula *comitus*, (češće comitis, comites, comes), odnosno *conte*, a od 16. stoljeća stalno *comitus et capitaneus Chersi et Auseri* odnosno *conte et capitaneo* ili *conte e capitano*. Zapravo prvi cresko-osorski knez koji nosi i naslov kapetana je Zaccarie Zentani 1548. godine, a poslije se tako nazivaju svi njegovi slijednici do kraja mletačkog vladanja.

U doba mletačkog vladanja stare otočne utvrde Beli i Lubenice izgubile su svoje obrambeno značenje te se postupno utrnulo i političko značenje tih središnjica. U nagodbi Osorana s ostalim političkim zajednicama u pogledu patronata nad Lošinjem 1384. godine uz Osor i Cres sudjeluju kao ravnopravni politički subjekti Beli i Lubenice, a potkraj mletačkog vladanja to su dvije seoske općine pod jurisdikcijom creske komune. Tako je cresko-osorska knežija u biti podijeljena u dva upravna teritorija, na sjeveru područje pod jurisdikcijom gradske općine Cres i na jugu područje podređeno općini Osor. Potonja općina obuhvaćala

je dio otoka Cresa južno od kota Kunfin i Bojnak, uključujući sela Ustrine i Puntu Križa, te cijeli otok Lošinj s otočićima Suskom, Unijama i Ilovikom zajedno s nenaseljenim školjima.

Obje općine imale su jednaki status u odnosu na državne oblasti, jednaka municipalna prava, bile uređene na temelju istog statuta, pa se razlike među njima svode na one političke i upravno-pravne specifičnosti koje proistječu iz njihova prirodnogeografskog položaja, posebnih potreba njihova unutarnjeg društvenog i gospodarskog ustrojstva te iz osebujnih mogućnosti realizacije pravnih odredaba. Zbog toga je u oba municipija osim jedinstvenog zajedničkog statuta postojala zbirka dukala i terminacija cresko-osorskog kneza koje su se kao akti trajne pravne valjanosti primjenjivali isključivo na njihovu području. Takve se odredbe odnose na specifične uvjete ribarenja, ispaše i drugih gospodarskih djelatnosti, na odnose tih municipalnih središnjica prema svima pravno-politički podređenim seoskim općinama. Naposljetku, te specifičnosti proistječu iz činjenice da je u određenim fazama razvoja samo jedan od tih municipija mogao biti sjedištem kneza i središnjicom knežije, pa je samim tim drugi municipij bio u neku ruku u podređenom položaju u odnosu na onaj prvi, ali je iz toga mogla slijediti veća sudbena i upravna samostalnost potonjeg. Tako, primjerice, od polovice 15. stoljeća, kada je kneževo sjedište bilo u Cresu, osorski suci su praktično imali veće ingerencije u vođenju sudskog procesa i to ne samo u građanskim stvarima, nego i u krivičnom postupku, iako im to statut ne dopušta. Postoje također stanovite razlike u pogledu sastava općinskih vijeća tih dvaju municija i nekih općinskih služba, ali, upravno-pravno gledano, sve su to uglavnom neznatne i nebitne razlike među njima.

2.

Unutarnje političko ustrojstvo osorske komune

Mlečani su 1409. godine sankcionirali zatečeno pravno-političko i posjedovno stanje. Dukalom od 21. kolovoza 1409. samo je objavljen posvoj i imenovani su provizorni vršitelji mletačke vlasti na cresko-osorskim otocima, a dukalom 1. travnja 1410. godine isti dužd Michael Steno formalno je potvrdio prava i povlastice autonomnih komuna te će se u njima upravljati i suditi »... secundum eorum Statuta, et consuetudines dumodo, sit secundum Deum, ius, et Iustitiam, et honorem Dominationibus nostrae ...« Dukal je upućen cresko-osorskom knezu Giorgiju Foscariniju, koji je već tamo stolovao, što znači da je upravni provizorij trajao vrlo kratko. Upravno-pravni položaj samoupravnih otočnih općina jednak je položaju što ga u odnosu na mletačku državnu vlast ima grad Zadar. Važno je naglasiti kako se sve to, naime mletački posvoj cresko-osorskih otoka i konstituiranje nove državne vlasti na tom tlu, zbilo upravo u doba neposredno nakon što je na njima dovršeno konstituiranje otočnih gradskih zajednica u teritorijalne zajednice s naglašenom njihovom prevlašću nad seoskim općinama te međusobnom razdjelbom potonjih i prisvajanjem nekadašnjih regalija, tj. svekolike zemlje izvan antičkih municipalnih agera. Posljednjih čin toga procesa predstavlja već spomenuta nagodba Osorana sa zastupnicima općine Cres, te utvrda Beli i Lubenice 1384. godine. Time i regalije pre-

staju imati oblik naknade za korištenje kraljevskih dobara i pretvaraju se u razne oblike podaničkih obveza i državnih monopola.

Istodobno, stari oblici osobnih vlastelinskih prava i povlastica preneseni su na autonomne gradske općine koje imaju stanoviti jus patronis nad seoskim općinama. U vezi s tim prodaja Dalmacije 1409. označila je na cresko-osorskim otocima kraj vlasti velikaša Gorjanskih, njihovih posljednjih feudalnih gospodara i knezova i ujedno kraj osobnih vlastelinskih prava na njima. Mlečani neće raspolagati cresko-osorskim otocima kao zadobivenom domenom, kao kneževstvom, nego će upravljati njima kao dijelom svoga državnog teritorija kojem je na čelu knez u svojstvu državnog službenika, lišen bilo kakvih feudalnih prerogativa. Organizacija državne uprave u kneziji lišena je, dakle, feudalnih institucija, ali je, nasuprot tome, unutarnji političko-pravni i gospodarski ustroj dviju gradskih otočnih općina konzervirao u sebi mnoge feudalne zasade.

Tako u novom državnom i pravno-političkom stanju stvorenom poslije 1409. godine donedavni »comitatus Ausseri«, odnosno »comitatus Ausseri et Chersi« i dalje egzistira, ali u posve izmijenjenu svojstvu. Dva njegova glavna sastojka, nekadašnje suverene trgovačke republike, transformirale su se u nositelje feudalnih prava nad svojim podgrađima i selima. U takvu okviru bitna je značajka osorskog municipija počev od 1409. godine da u naknadu za izgubljenu upravno-pravnu autonomiju konsolidira svoje feudalne tečevine iz prethodnog razdoblja i uspijeva ih održati gotovo neokrnjene do kraja mletačkog vladanja. To je ujedno temeljna odrednica njegovih društvenih i gospodarskih funkcija u okviru knežije, glavna komponenta odnosa prema selima u njegovoj jurisdikciji.

Od početka mletačke vlasti seljaci su isključivo podložnici, koloni, posve lišeni političkih prava. Sva je vlast u rukama građana, koji su podijeljeni u dva staleža: plemiće (nobile) i pučane (popolare). Do sada nije nađen izvor iz kojeg bi dao naslutiti da je između osorskih građana-pučana i osorskog plemstva ikada došlo do otvorena sukoba i razmirica. Vlast je među njima podijeljena, što jedne i druge čini parcipijentima feudalnih privilegija grada. K tome, depopulacija grada teže je pogađala tanki plemićki sloj, pa je tim više ostajalo prostora za udio pučana u obnašanju vlasti, što znači i u korištenju beneficija grada. Dapače, budući da je i samih građana pučana s vremenom bilo premalo, uključuju susjedne seljake u organe vlasti. Jasna staleška distinkcija između plemića i građana pučana, trajni je zid, ali ih on dijeli samo toliko što jedne upućuje na vršenje unosnijih, a druge na obavljanje manje unosnih služba. K tome, taj se zid ponekad mogao preskočiti jer su bogati pučani u 18. stoljeću mogli kupiti plemstvo. Bitnije je, međutim, to što je služba određenih samo za plemiće znatno manje nego li služba koje mogu obavljati i jedni i drugi.

U literaturi je prilično dobro i dokumentirano prikazana unutarnja organizacija feudalizrane osorske općine, velikim dijelom lišene političke vlasti i usmjerene čuvanju svojih imovinskih prava i ostalih povlastica koje osiguravaju prihode općinskoj blagajni i unose dohotke od služba njezinim privilegiranim građanima. Znatno je slabije i neujednačenije istražena jurisdikcija osorske komune nad seoskim zajednicama. Osnovna je činjenica da ta jurisdikcija nije jedinstvena, što proistječe prvenstveno iz različitosti oblika osorskih posjedovnih prava u njima. U

tom pogledu razlikuje se više područja. Na prvom je mjestu grad Osor s okolicom, što seže od Ustrina do Punte Križa i Svetog Jakova. To je jedna imovna i političko-pravna cjelina, u kojoj općinski organi neposredno upravljaju. Drugo je područje Lošinja, na kojem je kolonatsko podložništvo najočitije, ali koji se gospodarski i upravno postupno osamostaljuje i sve više izlazi iz kompetencije Osora. Treće područje tvore naseljeni školji koji su u posjedu crkve. Na njima je osorska jurisdikcija najslabije osjeća.

3.

Lošinj u osorskoj komuni

Pravni akt kojim se 1384. godine Osoranima priznaju isključiva prava na Lošinju zapravo je nagodba četiriju političko-pravnih subjekata na cresko-osorskim otocima o međusobnoj podjeli nekadašnjih kraljevskih dobara. Formalno to je isprava kojom općine Cres, Lubenice i Beli prepuštaju Osoru ono što je već uzurpirano, što je »ipsa Communitatem Abseri usurpavit sibi«. Bonicelli nema pravo kada uzurpaciju pripisuje samo Osoranima. Naime, točno je da je »Osorska općina tada prigrabila sebi ono što je bilo zajedničko i prisvojila patronalnu jurisdikciju koju prije nije imala«, ali se Osor samim time odrekao korištenja »zajedničkih« dobara na sjevernom i srednjem dijelu Cresa, koje su zapravo uzurpirale tamošnje tri političke zajednice.

Etabliranjem mletačke vlasti 1409. potvrđeno je i zajamčeno posjedovno i političko stanje, ali to nije učinjeno svakoj općinskoj zajednici posebno, nego zajednički za sve njih. Godine 1500. mletački se sindici u duždevo ime obvezuju da će »... inviolabilmente eseguir, observar, e far observar senza alcuna interruzione tutti i Privileggi, Statuti, Ordini, Grazie ed Indulte di queste Fedele Comunità cosi di Ossero, come di Cherso, e loro antique, et osservate consuetudini ...« Time su osorska patrimonijalna prava nad Lošinjem formalno ozakonjena. Osor će, dakle, do 1797. posve zakonito nazivati Lošinj svojim patrimonijem i svojim kneževstvom, »la Contea della Comunità«. To znači da Lošinj ima status feudalnog posjeda, ali nije više kraljevski ni velikaški, niti privatni uopće, nego je domena osorskog municipija. To je, zapravo, degradirani oblik feudalnog posjedovanja što se javlja i u ostalim našim primorskim krajevima. Tako, primjerice, grad Rab na isti način gospodari sa sjevernim dijelom otoka Paga, tj. Novaljom i Lunjskim poluotokom. Na takvim posjedima, međutim, ne razvija se isti oblik podložništva, jer je to ovisilo ne samo od specifičnih pravnih tradicija pojedinih gradskih komuna, nego i drugih, navlastito prirodnih faktora.

Osorani su svoj posjed tumačili kao »spezioso Privileggio, che gode la Comunità nostra d'Ossero impartitoci dalla Publica Reggia munificenza al tempo della nostra Dedizione del Ius, e Patronio delle Terre, strade, Luochi, sponde Marittime e Valli«. Osorske oblasti zaista su se ponašale kao gospodari Lošinja jer se bez njihove privole nije mogla graditi, ili proširiti niti jedna stambena ili gospodarska zgrada, nitko nije mogao biti uveden u posjed zemljišta, iskrčiti i obraditi ni komadića zemlje, proširiti put, iskopati pojilište ili graditi nakapnicu. Loši-

njani su morali tražiti dozvole za svaku novu krčevinu ili nasad jer sve što nije bilo u njihovu privatnu posjedu pripadalo je osorskoj općini. S druge strane, Lošinjani su poput Cresana i prebivatelja susjednih otočića uživali sva posjedovna i baštinska prava na jednom stečenoj zemlji. Poslije investiture mogli su je prodati, darovati, dati u zakup, imovno njome raspolagati po svojoj volji kao sa svojim privatnim vlasništvom. Iako osorske vlasti nisu za takve dozvole tražile veliki novac, Osorani su vrlo ljubomorno čuvali svoja komunalna vlastelinska prava. U tom pogledu karakteristično je njihovo reagiranje na pokušaj domaćeg plemića Marka Sinovčića 1652. da od mletačkog senata dobije Lošinj u leno. Jednako je tako uzurpacija općinskih tala za gradnju kuće brodovlasnika Dominika Dumide neprimjereno ocijenjena kao »gravissimo tentativo, e pregiudizio«.

Lošinjani su davali molbe Osorskoj općini, a dozvole im je u njeno ime davao knez. Najstarija takva pisana dozvola potječe istom od 1635. godine. Izdana je svećeniku Marku Petrini iz Malog Lošinja (Villa piccola di Lusisn) na zemljišnoj čestici zvanoj Dukolčić (Ducolcich), veličine 100 x 30 sežanja da na njoj može saditi i sijati. Godine 1644. Frane Kombardić (Combardich) iz Velog Lošinja dobiva zemlju (100 x 50 sežanja) zvanu Garmuša (Garmosa) na Punti Križa, te na njoj može »piantar, scauar Laghi, fabricar Case«. Iste godine Ivan Marketing iz Malog Lošinja ishodio je dopuštenje da u luci može izgraditi kuću i lukobran radi osiguranja svojih bracera od nevremena. Najveća izdana zemljišna licenca izdana je 1674. Mati Premudi iz Malog Lošinja, veličine dvjesta četvornih sežanja što je dvanaest hektara. Činjenicu da se iz stoljetnog razdoblja od 1635. do 1741. ima relativno malo zapisa o davanju zemljišnih licenca, a da ih iz poznijih vremena uopće nema, može protumačiti jedino time da je do polovice 18. stoljeća na Lošinju bilo praktično obrađeno sve što se moglo obraditi. O tome svjedoči službeno izvješće cresko-osorskog kneza 1756. godine u kojem kaže: »... facciamo fede, et attestiamo, qualmente li Terrenni delle due Terre de Lossini grande, e piccolo sono già riddotti in Coltura Vignati, Seminati, et Ollivati, e ciò da tempi anco remoti ...«

Posjedovno pravo Osora nad Lošinjem shvaćalo se ujedno kao upravno-političko pravo. Stoga je lošinjske glavare imenovalo osorsko općinsko vijeće, gledajući u njima vršitelje svoje vlasti, a ne zastupnike tamošnjeg pučanstva. Dapače, u 17. stoljeću oba lošinjska suca dobivaju za svoj mandat po deset libara, što znači da su ih Osorani htjeli svrstati u krug svojih namještenika. Takva je praksa potkraj toga stoljeća ukinuta zbog teška stanja osorskih financija, a pogotovo zbog sukoba s Lošinjanima u kojem su potonji pokazali primjernu jedinstvenost, predvođeni upravo svojim sucima i notarima.

Sukob Lošinjana s Osoranima imao je različite uzroke i pobude. Četiri su temeljna smjera lošinjskih zahtjeva:

1. ukidanje ponižavajućih nameta za straže, a time i njihovog formalnog podložničkog statusa;
2. uspostava pomorsko-zdravstvene službe u Velom i Malom Lošinju;
3. borba za vlastite ustanove kao što su žitna skladišta, notarijat i administracija;
4. težnja za uspostavom vlastite političke općine.

Namet za straže najstariji je uzrok nesuglasicama, prijeporima i sukobima između lošinjskih podložnika i njihovih osorskih gospodara. Prvi put se spominje 1398, ali je to bio već četvrti put da se mijenja svota što ju je svaka lošinjska obitelj morala plaćati za neodržane straže na Osoru. Oba stara lošinjska povjesnika, tj. Bonicelli i Nicolich, vide početke razmirica u samom osnutku oba lošinjska naselja, što je jamačno točno, iako se ne slažu u datiranju. Može se pretpostaviti kako je početak sukoba počeo čak stotinjak godina prije uspostave trajne mletačke vlasti, a trajao je neprestano, jenjavajući i razgarajući se iznova, sve do samog kraja te vlasti, točnije do 1792, kada su se Lošinjani otkupom oslobodili toga više ponižavajućeg nego teškog nameta. Teško je naći primjer da su se podložnici tako ustrajno, unatoč svim porazima, iz naraštaja u naraštaj više od četiri stoljeća borili za ukidanje obveze što je bila nametnuta samo njima, koja ih je u odnosu na sve ostale stanovnike cresko-osorskih otoka stavljala na najniže mjesto. Posebna je značajka te borbe da je vođena legitimnim sredstvima te su i manji izgredi bili iznimna pojava. Za sve to vrijeme Osor je imao stalnu podršku sinjorije, ali je, unatoč tome, stalno bio na gubitku, a Lošinjani su razboritošću jednako nalazili najučinkovitija sredstva u toj borbi koliko i najbolje putove svoga prosperiteta.

Drugi uzrok razmiricama između Lošinjana i Osorana je uspostava pomorsko-zdrastvene službe u lošinjskim lukama. Postavljanjem pomorskog nadzornika u Osor svi su brodovi s područja njegove jurisdikcije morali prethodno pribaviti odgovarajuće certifikate za brodove, osoblje i robu. Lošinjani, koji su se od prve polovice 17. stoljeća usmjerili pomorstvu, tražili su da takav službenik uređuje u jednoj od njihovih luka, odnosno u oba Lošinja. Sukob je počeo oko 1670. i, unatoč smicalicama osorskih gospara ,svršio se 1734. godine pobjedom Lošinjana. Dvojica lošinjskih pomorsko-zdravstvenih deputata formalno su podređena osorskim nadzornicima, ali uređuju samostalno, i Lošinjanima je slobodan put na debelo more. Pobjeda u toj borbi svakako je najvažniji rezultat klasne borbe pučana protiv plemstva u čitavoj kneživji. Pravu valorizaciju toga uspjeha može dati samo temeljito istraživanje gospodarskih i društvenih mijena koje su nastale na bazi razvoja pomorske privrede osobito u 18. stoljeću.

Jednako tako uspješna, iako još dugotrajnija od prethodne, bila je borba za vlastite gospodarske i pravne ustanove. Osnutak javnog žitnog skladišta u Velom Lošinju 1579. te u Malom Lošinju 1639. godine obilježava visoki domet društvene solidarnosti i organizacije, a time su oba mjesta dobila temeljno uporište svoje egzistencijalne i gospodarske sigurnosti.

Nastojanje Lošinjana da dobiju mjesnu notarsku službu naišlo je na iste teškoće kao i ostali njihovi zahtjevi. Početak sukoba s Osoranima na tom planu datira od 1650, kada su Lošinjani podnijeli mletačkoj sinjoriji molbu da imaju vlastitu notarsku službu. Prvi javni bilježnici, jednako kao i njihovi prethodnici, domaći plovani, morali su sve svoje isprave slati na odobrenje i potvrdu u Osor. Međutim, već 1671. velelošinjski notari Botterini ishodili su od mletačkog senata dozvolu za rad na području cijele republike. Time su Lošinjani postali neovisnima o Osoru u mnogim građansko-pravnim stvarima. No, trvenja i podvale nastavljene su i trajale sve do 1790. Zbog takva odnosa prema njima

lošinjski su se notari srodili s domaćim pučanstvom, postali pače tumači, odvjetnici i zatočnici njegovih prava.

Lošinjani su, dakako, oduvijek težili punoj samostalnosti svojih općina, ali su taj zahtjev za otcjepljenjem od Osora i osnutak vlastite političke općine što bi obuhvaćala oba Lošinja i sve naseljene otočiće postavili istom 1754. godine. Obrazložili su ga time što su njihove prve obitelji »... per uoler di Dio diuenute un numeroso Popolo di più di quattromilla Persone, tutta Gente benementa, e per il Comercio in tempo di Pace, ponendo in Mare più di duecento Legni trà grandi e piccoli per il Trafico, et in tempo di Guerra con l'armo di Naui, et Galete ...« Uspjeha nije bilo jer sklerotični mletački državni i društveni mehanizam nije bio sposoban za inovacije te vrsti. No, unatoč tome, Lošinjani su u 19. stoljeću ušli i samosvjesni i sposobni da svoje težnje ostvare.

4.

Crkveni posjedi

Svi naseljeni otočići pod jurisdikcijom osorske komune bili su patrimonij crkvenih oblasti i ustanova. Crkva je došla u posjed Unija, Velih i Malih Srakana, Suska i Ilovika u vremenima što prethode mletačkoj vlasti. S vremenom je jedinim njihovim posjednikom postala Osorska biskupija, odnosno biskupski stol (Mensa vescovile). Položaj crkvenih podložnika bio je vrlo sličan položaju podložnika osorske gradske komune. U biti to su kolonatski odnosi. Podložnici se tretiraju kao zakupci dobara crkvenog vlastelinstva i za to vlasniku domena daju određenu naturalnu rentu. Visina rente ovisila je o plodnosti tla.

Unije su napola dijelili (dohodovno, a ne teritorijalno) osorski Biskupski stol i Samostan Sv. Petra u Osoru. Pravni i gospodarski položaj tamošnjih kolona uređen je nagodbom 1680, »da bi se ubuduće izbjegle nesuglasice«. Određeno je da svake godine daju gospodarima trećinu žitarica i grahorica, te petinu uroda vina. Od preostalog svoga dijela dužni su još davati crkvenu desetinu kao i ostali koloni na otočju.

Susak je također bio podijeljen između osorskog Biskupskog stola i osorskog kanoničkog kaptola, a poslije Ilirskog seminara u Zadru. Uvjeti su im bili teži, jer su morali plaćati četvrtinu uroda vina. K tome su do 1715. godine desetinu plaćali od ukupnog godišnjeg uroda žitarica, a otada kao i stanovnici Unija.

Položaj Ilovičana bio je jednak položaju prebivatelja Unija. Gospodar im bijaše isključivo Biskupski stol, a njihovi međusobni odnosi uređeni su ugovorom 1782. godine.

Na crkvenim posjedima podložnici su slobodno raspolagali zemljom jednako kao i podložnici osorske komune. Osorska jurisdikcija na tim otočićima očitovala se poglavito kao sudbena oblast u građanskim stvarima i, naravno, u krivičnim.

Gospodarska važnost tih otočića bila je znatna. Tako je, primjerice, vrijednost godišnje proizvodnje oko 1650. godine samo na Susku bila veća nego na Lošinju i to u odnosu 4 : 3,2. Puk s tih otočića bijaše vrstan čuvar drvenih uljudbenih tradicija i svoje etničke pripadnosti. No, valja reći kako je u doba mletačkog vladanja ostao srazmjerno izoliran u svojim malim sredinama te nije sudjelovao u pokretima Lošinjana, iako su ih oni pokušavali pridobiti za to.

5.

Zaključak

Gospodarsko propadanje Osora pod Venecijom nije iznimna pojava nego pravilo, jer su slično, iako ne tako drastično i nepopravljivo događalo većini naših nekad cvatućih gradova kad su došli pod mletačku vlast. U našoj su se historiografiji iz poznatih razloga suviše naglašavale slabosti mletačke uprave kao glavni, ako ne i jedini čimbenik takva procesa, a svakako su važniji njegovi uzroci odvojenost primorja i otoka od njihova prirodnog zaleđa te neprekidni ratovi i u tom zaleđu i na Jadranu. Osor je žrtva tih okolnosti, ali jednako tako žrtva i subjektivnog određenja njegovih građana, koji su se radije priklanjali sitnim rentijerskim prihodima svojih služba nego li riziku i naporu unosne trgovačke i pomorske djelatnosti. Lošinjani i svi niži pučki sloj ovih otoka nisu imali mogućnost izbora. Jedine su im solucije bile radišnost i odvažnost. Prvotni pastiri i pretvarali su se vremenom u poljodjelce i pomorce, postajali sposobni da odole nedaćama vremena, da i usprkos tim nedaćama prosperiraju, dok su Osor i mnoge druge drevne metropole stagnirale i propadale.

Žarko Dadić

IZVORI ZA PRIRODOZNANSTVENU I PRIRODNOFILOZOFSKU POVIJEST CRESA I LOŠINJA

Prirodnoznanstveni i prirodnofilozofski tekstovi sačuvani u rukopisu u našim samostanskim knjižnicama vrlo su važni za upoznavanje naše znanstvene i prirodnofilozofske prošlosti i školstva. Kao i u drugim slučajevima tako i rukopisni tekstovi sačuvani u konventualskom samostanu u Cresu i trećoredskom samostanu u Martinšćici imaju važnost za upoznavanje hrvatske znanstvene prošlosti, ali i za povijest otoka Cresa i Lošinja. Strukture knjižnica sačuvanih u samostanima imaju također važnost za upoznavanje znanstvenih i prirodnofilozofskih ideja što su se odražavale u našim krajevima.

Konventualski samostan u Cresu ima vrlo bogatu knjižnicu i arhiv iz kojega se može zaključiti mnogo važnih podataka o prirodnoznanstvenoj i prirodnofilozofskoj prošlosti. Međutim, ipak se za sada ne može u potpunosti iskoristiti ni knjižnica ni arhiv jer knjige zbog uređenja prostorija nisu na svom mjestu, a arhivalije nisu sređene. Ipak mi je bilo moguće pregledati dio rukopisa, a knjižni fond upoznati po starom katalogu što je izrađen na kraju 19. stoljeća. Taj je katalog vjerojatno, po mišljenju današnjeg knjižničara Josipa Vlahovića izradio Frane Dobrović koji je umro oko 1910. Možda se među knjigama nalaze još i neki uvezani rukopisi jer je u tom popisu među knjigama naznačeno da u knjižnici postoji *Libro manoscritto di Fisica.*

Spomenuti popis knjiga u knjižnici, što se nalazi u I svežnju arhivalija, dobro pokazuje kakve su knjige iz prirodne filozofije, fizike i matematike nabavljene u pojedinim razdobljima. Dakako da se ni tu, kao i u drugim samostanskim knjižnicama, ne može sa sigurnošću reći je su li knjige nabavljene onda kad su tiskane, ali se ipak može reći da su one u samostanskoj knjižnici barem otprilike iz tog razdoblja. Struk-

tura knjiga u toj knjižnici je sasvim u skladu s onom koju sam imao prilike upoznati u drugim redovničkim knžnicama, a njezino upoznavanje dobro dopunjuje naša dosadašnja znanja o promjenama u prihvaćanju prirodnofilozofskih shvaćanja u nas.

I tu se iz 16. stoljeća nalazi najviše Aristotelovih prirodnofilozofskih djela, zatim komentara raznih autora na ta djela koja su pisana u okviru te prirodne filozofije. Iz 17. stoljeća sačuvano je još djela takve orijentacije, ali se iz tog razdoblja može naći i djela koja u stanovitom smislu odstupaju od te filozofije. U 18. stoljeću, posebno u njegovoj drugoj polovici, dolazi do radikalne promjene u strukturi nabavljenih knjiga.

Iz 16. stoljeća tu se nalazi Aristotelova fizika (1576, 1585) i njegovo djelo o nebu (1541). Od komentara Aristotelovih prirodnofilozofskih djela tu se nalaze Furlanijevi komentari Aristotelova djela o životinjama (1574), komentar Tome Akvinskog na Aristotelovu fiziku (1586), te komentari osam knjiga Aristotelove fizike (1596). Od poznatih djela koja su pisana u duhu Aristotelove prirodne filozofije treba istaknuti dva primjerka djela A. Piccolominija *Filosofia naturale* (1588) koje se inače nalazi u mnogim redovničkim knjižnicama u nas. Tu je još jedno djelo tog vrlo poznatog pisca iz 16. stoljeća i to *Instrumento della filosofia naturale* (1585).

Struktura knjiga iz prve polovice 17. stoljeća ne pokazuje bitnu promjenu u odnosu na prethodno stoljeće, pa se tu opet nalaze komentari Aristotelovih prirodnofilozofskih djela. Od tih komentara treba istaknuti Mastriusove komentare većinu Aristotelovih prirodnofilozofskih djela i to komentari osam knjiga fizike (1637) i knjige o nebu i meteorima (1640). Otprilike iz istog doba su i Fromondijevi komentari knjige o meteorima (1646). Osim tih djela u knjižnici se iz tog doba nalazi i novo izdanje poznate Portine knjige *Magia naturalis* (1644) koja je inače napisana u 16. stoljeću. Postojanje Maginijevih efemerida (1616) pokazuje interes i za astronomiju.

Iz druge polovice 17. stoljeća je zanimljivo postojanje Bacherove knjige *Institutiones chimicae* (1664) jer autor u svojim djelima upotrebljava alkemistički pojam znanosti, a ne Aristotelove i Paracelsiusove principe.

Iz druge polovice 18. stoljeća sačuvane su knjige njutonističke orijentacije, kao što je slučaj i u drugim redovničkim knjižnicama. Tu je Makova knjiga *Compendiaria physicae institutio* (1786), te Horvatovi udžbenici *Physica generalis i Physica particularis* (1782), a i Horvatova *Elementa matheseos* (1781). Najstarija knjiga te orijentacije što je tu sačuvana je Martinova knjiga *Grammatica delle scienze filosofiche* (1760). Vremenski odmah nakon toga javlja se Musschenbrockova *Elementa Physicae* (1761), važna zbog toga što je autor bio među vrlo istaknutim propagatorima njutonizma i zbog toga što se zalagao za eksperimentalni način izlaganja. Eksperimentalno izlaganje prevladat će potpuno 1804. iz koje godine potječe Polijeva eksperimentalna fizika. Šteta što nije bilo moguće pregledati eventualne tezarije i po tome pratiti transformaciju shvaćanja od peripatetizma na njutonizam.

Sada poznati sačuvani rukopisi nešto su novijeg datuma. Rijetko su cjeloviti tekstovi, a vrlo često su fragmenti ili pojedini sveščići iz predavanja. Veći dio ih potječe iz godina oko 1800. Od profesora po čijim

su predavanjima izrađena skripta javlja se Crešanin *Josip Bolmarčić* koji je predavao fiziku u biskupskom seminaru u Kopru. Među studentima koji su naznačeni na skriptama, a koje su oni često pisali na temelju predavanja, nalaze se konventualci rodom s Cresa. Studirali su dobrim dijelom u Kopru u Biskupskom seminaru, ali izgleda i u Zadru, a možda i u Splitu.

Iz matematike se u arhivu konventualskog samostana u Cresu nalazi mnogo sveščića bez naznake studenta, profesora i mjesta gdje su predavanja pohađana. Isto tako nije naznačena ni godina, ali je očito da svi ti sveščići potječu iz početka 19. stoljeća, a slično kao i sačuvani fizikalni tekstovi vjerojatno su nastali u našim krajevima.[1]

Nije potrebno podbrobno opisivati te sveščiće jer se svi odnose na matematičke probleme što su obično izlagani u školama u to doba. Ima mnogo skripata o razlomcima, zatim o kvadratima, problemima koji se svode na kvadratne jednadžbe i drugih sličnih problema (svežanj I). Mnogo opširniji su sveščići iz aritmetike i algebre u kojima se navode problemi što se svode na jednadžbe. Tu se još navode problemi u kojima se traži da se nađe jedan, dva, tri, četiri, *n* kvadrata koji zbrojeni s jednim kvadratom čine novi kvadrat (svežanj II). Tu je i nekoliko listova o aritmetičkom nizu (svežanj III). Svi ti tekstovi pisani su talijanskim jezikom.

Mnogo su zanimljivija i važnija skripta iz fizike i prirodne filozofije. Prva skripta *Lectiones Physicae, Partis II* predavanja su koja je u Koparskom biskupskom seminaru god. 1801. držao Josip Bolmarčić. Predavanja je zabilježio student *Jakov* a uz naslov stoji naznačeno *Mako,* što bi značilo da su predavanja održavana barem dijelom po poznatom udžbeniku iz fizike mađarskog fizičara Maka (svežanj III).

Bolmarčić se opredjeljuje za korpuskularnu teoriju svjetlosti. U prvoj lekciji on tvrdi da danas nitko ne sumnja da se svjetlost sastoji od čestica (str. 3). U osmoj lekciji dokazuje da se svjetlost ne širi trenutačno, nego da treba vrijeme za preći put. Za tu tvrdnju daje dokaz s pomoću promatranja gibanja Jupiterovih satelita i tu se poziva na Boškovića (str. 4). Ističe da postoje dvije teorije svjetla, Newtonova i Huygensova, ali da je Newtonova vjerojatnija (lekcija 9). Što se tiče topline, dokazuje da ona nije gibanje čestica, nego da je tvarna (lekcija 19). Vatra nije ništa drugo, tvrdi Bolmarčić, nego tvar kao i svjetlost kojom goruća tijela fermentiraju (lekcija 21). Sve električne pojave ovise o toku električnih para, pa kad se dva tijela međusobno približavaju jedno je u odnosu na drugo pozitivno ili negativno električno (lekcija 22).

U svežnju III postoji i sveščić iz optike bez naslova i bez mjesta u kojem su nastala predavanja, a potpisan je neki Antonio na 6. listu. Predavanja su iz početka 19. stoljeća. Stavovi o svjetlosti slični su kao u prethodnim Bolmarčićevim skriptama, pa ne bi bilo isključeno da su i to skripta nastala po njegovim predavanjima.

[1] Tekstovi o kojima je ovdje riječ svezani su u nekoliko svežnjeva koji nemaju signature. Da bi se moglo navesti svaki od tih tekstova označio sam na tim svežnjevima broj svežnja i taj se ovdje navodi.

Između ostalih optičkih pojava u tom rukopisu se tumači i pojava što nastaje kad zraka svjetla dođe do granice sredstva. Tada se, konstatira predavač, jedan dio zrake lomi i prolazi u drugo sredstvo, a drugi dio zrake se reflektira. Odmah na početku 9. lekcije se navodi da će se u njoj opisati Newtonovo mišljenje o toj pojavi, ali će se istaknuti i argumenti kojima je Bošković odbacivao Newtonovo tumačenje te pojave. Newton je tu pojavu tumačio uvođenjem nekih izmjeničnih dispozicija čestica svjetlosti koje čine da se one dijelom lakše odbijaju a dijelom lakše lome. Bošković, kako se navodi u tom creškom rukopisu, smatra da su po tom tumačenju jedne u dispoziciji refleksije, a druge u dispoizciji transmisije, a ipak sve primaju iste vibracije sredstva. Činjenica da se u creškom rukopisu navode Boškovićeva mišljenja i u pogledu optičkih pojava pokazuje da je Boškovićev utjecaj na nastavu u našim krajevima bio još snažniji nego se dosad mislilo. Boškovićevo mišljenje koje se tu izrijekom spominje preuzimalo se dakle i u ostalim područjima, a ne samo u pogledu strukture tvari.

U istom III svježnju nalazi se i sveščić pod nazivom *Lectiones Cosmologicae nec non Psycologicae, Tom II,* u kojem se na kozmologiju odnosi 8 listova, a na psihologiju 9. I taj tekst potječe iz početka 19. stoljeća.

Kozmološki dio, iako manjeg opsega ima stanovito značenje za upoznavanje prihvaćanja shvaćanja o strukturi tvari. Autor teksta u 4. lekciji prikazuje strukturu tvari rezonirajući ovako: Tijela su oni sastavljeni entiteti iz kojih je izgrađen svijet, a elementi tijela su prvi principi tijela iz kojih se tijela sastavljaju. Ako se pretpostavi da su prvi elementi tijela sastavljeni entiteti, onda su ti prvi elementi tijela sastavljeni entiteti, pa su ti prvi elementi sastavljeni od čestica i u njih se mogu rastaviti. Kako su ti elementi prvi po pretpostavci, a nisu prvi jer se sastoje od drugih manjih dijelova u koje se mogu rastaviti, očito je zbog kontradikcije da ne mogu biti sastavljeni. A što se tiče biti tijela, ona se sastoji u određenom načinu na koji se elementi međusobno udružuju. Veza elemenata nije pak u neposrednom kontaktu, nego su za to potrebne neke sile koje sprečavaju taj kontakt. Sile pak koje sprečavaju taj kontakt su odbojne sile. Ako bi takva odbojna sila djelovala i u većim udaljenostima, tijela bi se rastavila, a ne sjedinila, pa su zato sile u većim udaljenostima obrnute od onih u malim, naime privlačne su. Tako se, tvrdi autor, po glasovitoj Boškovićevoj teoriji, iz jednostavnih elemenata međusobno povezanih odbojnim i privlačnim silama tvori osjetni svijet. Utjecaj Boškovićeve teorije je očit i vidljivo istaknut. Boškovićeva teorija postavljena je tako u temelj izlaganja strukture tvari i fizike uopće. Nakon tako postavljenih tvrdnji slijedi njutonistička fizika, naime postavljaju se tri Newtonova zakona.

U istom svežnju nalaze se također dva sveščića pod nazivom *Lectiones physicae, Tomus primus, 1803.* koji jako nadopunjuju prethodna skripta. Ta skripta pokazuje potpuni utjecaj Boškovićeve i Newtonove fizike i prirodne filozofije. Nakon što se započinje s Newtonovom teorijom, nastavlja se s Boškovićevom teorijom tvari, iako Bošković nije spomenut imenom. Posebno se tu ističu Boškovićeve točke kohezije i nekohezije. Vrlo opširno se tu opisuje sustav triju i četiriju točaka u Boškovićevoj teoriji, zatim oscilacije oko točke kohezije i druga pitanja koja se inače manje iznose u dosad poznatim školskim skriptama sačuvanim u nas. U odnosu na astronomske sustave, zastupa se heliocentrični sustav, ali se ide i dalje na pooštrenje u okviru Newtonove fizike, naime promatra se središte gravitacije oko kojeg se gibaju planeti i kometi. U tom smislu opisuje se karakteristike planetskih staza, a i godišnje gibanje Zemlje.

U svežnju V nalaze se još dvije skripte iz fizike. Prva od njih, optika, bez naslova, pisana talijanski, iz početka 19. stoljeća, kao i sva prije spomenuta skripta, sadrže neka fragmentarna znanja iz optike, kao što je refrakcija svjetla, duga i mikroskop. Drugi tekst u istom svežnju ima naziv *Lectiones Physicae* i iz istog je doba, naime iz početka 19. stoljeća. Sadrži djelomično područja o tekućinama, meteorologiju, zemljopis, kemiju, kovine i bilje.

U svežnju VIII nalazi se fragment iz nekog rukopisa koji također potječe iz početka 19. stoljeća. Ima samo lekcije 33—40. i tu se govori o Mjesecu, te o plimi i oseci mora. U lekciji 36. govori se o vrtlozima i tu se utvrđuje da je vrtlog prema Descartesu neizmjeran ocean vrlo fine materije što se nalazi oko zvijezde koja se okreće. Međutim, važno je istaknuti da se to Descartesovo gledište tu izričito odbacuje i utvrđuje da se ne može prihvatiti postojanje takvih vrtloga u prirodi.

Ako se promotre svi sveščići iz prirodne filozofije i fizike u konventualskom samostanu u Cresu vidi se da su sve to samo fragmenti skripata, što su ih pisali studenti, najvjerojatnije pripadnici konventualnog reda, po predavanjima svojih profesora u filozofskom tečaju. Upadljivo je da su svi ti fragmenti iz prvih nekoliko godina 19. stoljeća, a da je samo na jednom naznačeno da su rađena po predavanjima Josipa Bolmarčića u Koparskom biskupom seminaru. Nije sigurno da su i ostali sveščići rađeni po predavanjima Josipa Bolmarčića, ali postoji neka vjerojatnost da su barem neki od njih rađeni po njegovim predavanjima. Sva ta predavanja imaju zajedničku značajku da su sasvim u okviru Newtonove prirodne filozofije i Boškovićeve teorije, što opet pokazuje veliki utjecaj Boškovićeve teorije na školstvo u našim krajevima u to doba.

Skripta konventualskih đaka biskupskog seminara u Kopru vrlo dobro se po svom sadržaju slažu s popisom metodskih jedinica iz prirodne filozofije sadržanih u predavanjima u Koparskom biskupskom seminaru koji je sačuvan među arhivalijama u franjevačkom samostanu na Košljunu. Taj tekst, koji je datiran s 9. travnja 1803. u Koparskom seminaru a nosi naslov *Philosophiae tractatus* sadrži raspored predavanja i metodske jedinice i jasno se iz njih vidi da autor, odnosno profesor, prihvaća u cijelosti njutonizam i Galilejeve rezultate. Taj tekst bi, dakle, možda mogao nastati također na temelju Bolmarčićevih predavanja.[2]

Poznavanje Bolmarčićevih predavanja u Koparskom seminaru iz skripata u creškom konventualskom samostanu i košljunskom franjevačkom samostanu znatno dopunjuju Bolmarčićevi tezariji koji su sa-

[2] Knjižnica franjevačkog samostana na Košljunu, rkp. br. 40, — O tom rukopisu vidi u radu: Žarko Dadić, Prirodnofilozofski rukopisi u franjevačkim samostanima u Zadru, Varaždinu, Košljunu i Kamporu, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, br. 3—4, god. II, Zagreb 1976, str. 177—188. (posebno str. 181).

čuvani izgleda jedino u franjevačkom samostanu u Dubrovniku. Iz prvog tezarija *Propositiones physicae particularis*[3] iz god. 1801. vidi se da je Bolmarčić iste te godine posebno izložio Boškovićevu teoriju prema kojoj se, kao što ističe, sretno objašnjavaju prirodne pojave. Descartesov eter, kojim se pokušava objasniti pojave, Bolmarčić odbacuje slično kao što se čini i u creškom fragmentu rukopisa u svežnju VIII. U tim tezama se Bolmarčić inače obilno oslanja na Boškovićeve rezultate. U drugom tezariju *Propositiones cosmologicae,*[4] također iz god. 1801. Bolmarčić ne raspravlja o nebeskim sustavima, ali se vidi da stoji jasno na njutonizmu i heliocentričnim pozicijama. U ovom svemiru, tvrdi Bolmarčić, istodobno postoje Sunce, Zemlja i ostali planeti, kao i zvijezde stajačice, a ta su tijela tako postavljena da su jedno o drugom ovisni.

Dosad nije bilo poznato da je Bolmarčić napisao jedno djelo *Phisico-moralis Cosmographiae Theoria* (Venecija 1793). Jedan jedini primjerak, koliko se dosad zna, sačuvan je u knjižnici konventualskog samostana u Cresu. Na žalost nije bilo moguće pregledati tu knjižnicu jer se knjižnica nalazi u nesređenom stanju, pa je jedino moguće upozoriti na nju.

Knjižnica samostana franjevaca trećoredaca u Martinšćici na Cresu posjeduje samo jedan rukopis iz prirodnih znanosti i to *Fisica*[5] koji je napisao Tonetti. Ima ukupno 62 nepaginirana lista, a može se procijeniti da potječe iz kraja prve polovice 19. stoljeća. To su očito školska skripta iz fizike, a sadrže optiku. Nije poznato gdje su održavana predavanja po kojima je tekst sastavljen, ali je sigurno da je u vezi sa školovanjem creških franjevaca trećoredaca. Tekst ne daje uvid u transformaciju temeljnih prirodnofilozofskih shvaćanja kao što je to bio slučaj sa skriptama sačuvanim u konventualskom samostanu u Cresu, jer je ograničen na samo jedan dio fizike. Ipak zanimljiv je stoga što pokazuje da je nastao na temelju predavanja koja su bila sasvim u toku tadašnjih fizikalnih znanja. Znatan dio rukopisa sadrži geometrijsku optiku. Osvrće se i na nova istraživanja o spektru svjetlosti, koja su u prvoj polovici 19. stoljeća bila vrlo aktualna u znanosti. Posebno se raspravlja o Fraunhoferovim crtama spektra i ističe se da je spektar svjetla Sunca i planeta isti, dok je spektar Siriusa i ostalih zvijezda različit od spektra svjetla Sunca.

Očito je dakle da sačuvani prirodnofilozofski i prirodnoznanstveni tekstovi u konventualskom samostanu u Cresu i u samostanu franjevaca trećoredaca u Martinšćici na Cresu daju važne informacije o studiju creških učenika na stupnju filozofskog tečaja, a posebno o značenju nastave Crešanina Josipa Bolmarčića.

[3] Knjižnica samostna Male braće, Dubrovnik, sign. 48—VII—87.
[4] Knjižnica samostana Male braće, Dubrovnik, sign. 48—VII—16.
[5] Knjižnica samostana franjevaca trećoredaca, Martinšćica na Cresu, sign. B—II.5.

Zadarka Greblo

ŠKOLSTVO CRESA—LOŠINJA U SPISIMA ISTARSKOG SABORA

Uvod

Nakon propasti Napoleonove »Ilirske pokrajine« 1813. godine Istra je ostala zapuštena sa vrlo lošim gospodarenjem koje je nastavila Austrija ne brinući se mnogo o nekoj znatnijoj reformi na bilo kojem području, a ponajmanje mareći za školstvo. Tako je planski uvodila njemački u javni život, a kasnije je podržavala talijanske škole, naravno, u to doba kulturno jače, budući da su Talijani zauzimali glavna mjesta na svim društvenim položajima.

Treba odmah napomenuti da pod ondašnjom Istrom podrazumijevamo i kvarnerske otoke: Krk, Cres i Lošinj, koji su joj naknadno pripojeni.

Kako je Istarski sabor upravno tijelo za čitavo područje Istre i pripadajućih otoka imalo svoje sjedište u Poreču neophodno je ovaj uvod započeti prikazom borbe za hrvatsko školstvo na području Istre u razdoblju djelovanja Sabora od 1860. pa sve do njegova raspuštanja 1916. godine.

Borba istarskog naroda za opstanak i za vlastiti kulturni razvitak

Dugotrajna borba istarskog naroda, posebno istarskih Hrvata, za opstanak i za vlastiti kulturni razvitak našla je široki odjek u borbi za školstvo. To je bila zapravo egizistencijalna narodna borba istarskih Hrvata koju su oni vodili od prvih početaka hrvatskih škola — crkvenih (župničkih) oko 1818. godine pa do propasti Austro-Ugarske monar-

hije. Dakle, taj tok neprestanog uspona, pada, zatišja i bure možemo pratiti punih 100 godina.

Denacionalizacija Istre — prevlast talijanske buržoazije

Nakon Bečkog kongresa 1815. Istra je u austrijskom posjedu. Hrvati i Slovenci koji čine veći dio stanovništva prepušteni su dominaciji Talijana, tako da talijanski jezik postaje službeni jezik u sudstvu i upravi.

Iako je Austrija formalno priznavala ravnopravnost Hrvata i Slovenaca s Talijanima, ona je svejedno mirno gledala na sve šire denacionalizatorske pothvate talijanske buržoazije Istre koja je išla tako daleko da je čak osnovala i svoju političku organizaciju. Istarski narod nije se u početku mogao oduprijeti toj navali talijanizacije tako da je mnogo ljudi tog kraja govorilo dva jezika ili se potpuno odnarodilo. Da narodni otpor nije buknuo u potlačenom narodu došlo bi do potpunog odnarođivanja ljudi tog kraja.

Preporod u Istri

Narodni otpor što je buknuo u masama naišao je na široke razmjere, budući da je to bilo doba buđenja nacionalne svijesti u Istri. Nosioci preporoda bili su u početku svećenici, jedini obrazovani ljudi tog područja da bi se kasnije udružili sa sitnom buržoazijom koja je ekonomski jačala. Dakle, sada je hrvatski živalj imao svog pravog zastupnika u Saboru, a taj je bio hrvatski narodni biskup Juraj Dobrila. Usporedo s jačanjem nacionalne svijesti raste i otpor talijanske buržoazije koja ni u kom slučaju ne želi izgubiti glavne položaje što ih je zauzimala u javnom životu, a primat talijanskog jezika u školstvu smatra svojinom. Međutim, ne samo da istarski Hrvati žele nacionalnu jednakost već i ista prava koja su imali Talijani, a to se očituje u težnji i borbi u Saboru da se otvore škole sa hrvatskim nastavnim jezikom. Ta ustrajna i žestoka nacionalna borba nerijetko je rađala plodovima, pa dolazi do otvaranja prvih čitaonica, a 1870. godine izlazi list »Naša sloga« da bi se zatim redali i ostali: »Narodni list«, »Omnibus«, »Pučki prijatelj«.

Hrvatsko školstvo

Kako je nacionalna svijest istarskih Hrvata sve više rasla usporedo sa njom raslo je i njihovo kulturno-prosvjetno uzdizanje istih. Svijest o tome da su brojčano jači, a time i da jačima pripada vlast ponukala ih je da će otvaranjem škola stvoriti preduvjet za cjelokupan ekonomski socijalni, kulturni i nacionalni razvitak. Međutim, pokrajinska uprava i Carevinsko vijeće u Beču na sve su moguće načine osporavali otvaranje škola na materinskom jeziku jer su i te kako bili svjesni brojčane premoći Hrvata i Slovenaca. A kad je i kojim slučajem, na opravdane zahtjeve naših zastupnika u Saboru i bila otvarana škola nije mogla napredovati bilo zbog velike udaljenosti od samog sela, bilo zbog neopremljenosti ili zbog neredovite plaće učitelja. U drugoj polovici XIX stoljeća vodi se sve žešća borba za hrvatske škole. U to doba i općinska vijeća stoje uz narod i zajedničkom borbom postizavao se je rezultat.

Tako 1880. godine počinje porast hrvatskih i slovenskih škola. Te godine bilo je 87 hrvatskih i slovenskih prema 61 talijanskoj školi. Međutim, tih 87 hrvatskih i slovenskih škola nisu bile samo hrvatske ili slovenske, već su od tih 13 bile talijansko-hrvatske tj. mješovite.

Zbog namjere udaljenosti od sela, školu su neredovito pohađala djeca siromašnih seljaka, a redovito djeca imućnih talijanskih roditelja. Sve se to negativno odražavalo na naobrazbu malog seljaka o čemu postavljeni nadzornici nisu mnogo vodili računa.

Takvo teško stanje još bi mnogo duže potrajalo da nije došlo do osnivanja hrvatskog školskog društva Družbe sv. Ćirila i Metoda čiji su idejni začetnici bili narodni zastupnici i rodoljubi: Matko Laginja, dr Dinko Vitezić, zatim Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić i ostali. Zadatak Družbe prvenstveno je bila borba za otvaranje hrvatskih škola u onim mjestima gdje ih uopće tada i nije bilo, te uvođenje hrvatskog ili slovenskog jezika u onim školama gdje taj jezik nije bio zastupljen ni kao predmet. Velike zapreke činila je Družbi »Lega nazionale« također školsko društvo samo sa sasvim suprotnim težnjama. To je bilo talijansko društvo čiji je cilj bio čisto denacionalizatorskog karaktera. Kako je to društvo dobivalo veliku materijalnu pomoć, a podršku je imalo i od nekih općina u Istri, ne treba se čuditi da je u hrvatskim mjestima u Istri naglo počela izgradnja talijanskih škola. Takvo djelovanje Lege, naravno, nailazilo je na žestoke otpore hrvatskog naroda Istre, a napose velike zasluge imala je Družba sv. Ćirila i Metoda, koja se svom silinom i ustrajnošću borila protiv takva nehumanog odnosa prema istarskim Hrvatima.

Ipak teškom mukom bit će i otvarane hrvatske škole jer vlastodršci na sve moguće načine osporavaju rad Družbe i njene plemenite nakane.

Tako su ipak 1896. godine otvorene prve dvije družbine škole i to jedna u Baderni i druga u Kašteliru.

Dugotrajna je bila borba hrvatskog naroda Istre za školstvo što se lijepo može pratiti kroz rad Družbe u hrvatskim listovima koji obiluju natpisima o školstvu, u izravnoj borbi narodnih zastupnika za hrvatsku riječ u Saboru, u prikazima i izvještajima neprijateljski raspoloženih gradskih otaca koji su u Pokrajinski sabor slali pritužbe na pojedine učitelje i svećenike koji su se često služili materinskim jezikom da bi djeci olakšali usvajanje gradiva i drugi dokazi o tome.

Može se konstatirati da je Družba ostvarila svoje humane namjere i ciljeve.

Posebno treba spomenuti i učiteljski kadar u tom razdoblju Austro-Ugarske monarhije, tj. u doba kad je donešen Državni zakon o pučkim školama 1869. godine do 1918. godine kad su se potpuno ugasile hrvatske pučke i srednje škole odnosno kad je taj kraj pao pod fašističku okupaciju. Kroz čitavo vrijeme djelovanja Istarskog sabora pa sve do njegova raspuštanja 1916. godine bilo je žučnih rasprava što su se vodile o pravnom i materijalnom položaju istarskog učitelja. Taj, samo na papiru, častan i hvale vrijedan rad, bio je zapravo izuzetno naporan i težak. Učitelji su se morali boriti za svoj ekonomski položaj što je bio više nego jadan. Plaće su bile vrlo niske gotovo nedovoljne za ostanak. Često su ih napadali roditelji, naravno, talijanske narodnosti, da im kvare djecu, budući da su se za olakšavanje nastave služili hr-

vatskim jezikom. Oni koji nisu poslušali upozorenja, jer su htjeli djeci usaditi ljubav prema materinskom jeziku, bivali su premještani ili čak otpuštani. Nisu nalazili razumijevanja za njih ni školski nadzornici koji su u početku bili svi iz slojeva vladajuće klase.

Kad se broj hrvatskih škola povećao nisu se mogli u Saboru suprotstaviti zahtjevu naših zastupnika da u hrvatskim školama nadzor mogu imati samo hrvatski ili slovenski prosvjetni radnici poznavajući ne samo jezik već i stanje tih naših škola. Na taj način mogli su hrvatski nadzornici neposredno surađivati sa hrvatskim učiteljima.

Prikaz školstva Cresa i Lošinja

Prikaz školstva Cresa i Lošinja obuhvaća vremenski period od samog osnutka Pokrajinskog sabora za Istru 1861. pa do njegova raspuštanja 1916. godine.

Slijedeći taj razvojni put školstva ostalo je zapisano u spisima Sabora koliko je bio dug i mukotrpan trud našeg naroda tog otočnog područja da bi potvrdili svoje slavenstvo. Mogli su to samo otvaranjem hrvatskim škola.

Podaci iz arhivskih spisa za općinu Lošinj

Kako su crkva i škola u samom početku uzajamno djelovale, bile su vezane konkordatom, prve škole bile su u to doba crkveno-župničke. Tako vjeroučitelji predavaju katekizam na hrvatskom jeziku.

U spisima se spominje, da je Odlukom o pučkim školama na Cresu uvedeno učenje »in lingua illirica« i da se takav primjer mora slijediti i u ostalim pučkim školama Malog i Velog Lošinja.[1] Iste 1862. godine na Trivijalnoj muškoj školi u Velom Lošinj i onoj u Osoru također će se poduka iz katekizma obavljati na hrvatskom jeziku. Takvo stanje dugo nije trajalo. Ubrzo 1868. općina Mali Lošinj upućuje molbu Pokrajinskom odboru da se u mjesne škole uvede talijanski kao nastavni jezik, što je želja i potreba naroda tog područja, s tim da se hrvatski jezik uči samo kao predmet, koji je i tako samovoljno uveden u te škole umjesto talijanskog.[2]

1873. godine u toj općini javlja se potreba za otvaranjem srednjih škola. Međutim, Cesarsko kraljevsko Pokrajinsko školsko vijeće u Poreču ne dijeli isto mišljenje, već odgovara da je narodu tog kotara potrebnija izgradnja građanske škole (scuola civica), tj. niže srednje škole.[3] Lošinjani ostaju ustrajni u svojim nakanama te mole Pokrajinski odbor da za njih izmoli od Cesarskog kraljevskog ministarstva prosvjete u Beču dozvolu da se osnuje Niža realna gimnazija.[4] Objašnjavaju to potrebom za boljim usvajanjem pomorskih znanosti koje se inače slabo usvajaju u pučkim školama. Dalje u spisima nalazimo razne pritužbe na učitelje koji se služe materinskim jezikom. Primjer o tome nalazimo na Iloviku u Mješovitoj pučkoj školi (Scuola popolare mista) gdje učitelj upotrebljava materinski jezik u nastavi. Prigovara mu se da on mora upotrebljavati taj »slavenski dijalekt« samo u slučaju da ga učenici ne razumiju.[5]

U mnogim spisima iz 1880. pa do 1914. godine nalazimo zabilješke o dugotrajnoj raspravi što se vodila na nastavni jezik na školama u Nerezinama, Unijama, Susku i Ćunskom.[6] Kako je nastava na tim pučkim školama imala vrlo loše rezultate Pokrajinsko školsko vijeće moralo je nešto poduzeti. Potaknuto željom da se nešto izmijeni u vezi s poboljšanjem naobrazbe, predložilo je da se umjesto dosadašnjeg nastavnog jezika, talijanskog, uvede hrvatski (»la lingua slava, che è la lingua materna degli scolari«). Tako 1881. Kotarsko školsko vijeće određuje da se u Nerezinama uvede za prve tri godine školovanja hrvatski kao nastavni jezik, ali i da se usporedo uči talijanski kao predmet.

Navodi se da je narod tog mjesta ostao neugodno iznenađen i rastužen, budući da se osjećao povrijeđenim u svojim pravima, smatrajući da je jedino talijanski jezik dostojan njihove djece. Na kraju zapisa stoji da se u Nerezinama i ne govori hrvatski već jednim dijalektom koji ima puno više talijanskih riječi.

1888. godine novine »Periodico settimanale« u kronici o Velom i Malom Lošinju donose izvještaj o javnim osudama svećenika Andriicicha i Scopinicha, naravno Hrvata, jer tobože loše utječu na školsku djecu. Nazivaju ih rusofilima i pitaju se zašto se sa tim ne pozabave školski nadzornici. Optuženi su i pogrdno nazivani croatofilima Don Orsich Pancrazio, katekist na Pomorskoj školi u Lošinju, i Don Gule Kirincich. Uz njih navodi se i ime svećenika Volaricha, dok je Orsich optužen i za surađivanje u »panrusofilskim« listovima »Naša sloga« i »Narodni list«.[7]

Sada u spisima sve češće nalazimo i godišnje izvještaje o napretku školstva u Istri. Tako nalazimo u Izvještaju za godinu 1887/88. ove napomene: »Osim nastavnog jezika talijanskog, slovenskog ili hrvatskog u nekim školama uči se i drugi govorni jezik. U slovenskim školama uči se talijanski ili njemački, u talijanskim njemački ili slovenski itd.«[8]

Vremenom ti izvještaji postaju sve opširniji, samo na žalost njihov se sadržaj više manje ponavlja, na što je i svoje primjedbe stavilo Ministarstvo za prosvjetu u Beču. Dakle, iznosi se: 1. Neredovito pohađanje nastave. 2. Veliki broj učenika koje podučava samo jedan učitelj i to većinom u slavenskim školama. 3. Jezično neznanje nastavnog jezika većine učenika u većem broju škola Istre.

Godine 1892. dan je prijedlog u Saboru da se u pučkim školama Malog Lošinja osnuju tečajevi za nautiku s namjerom da učenicima koji se kasnije opredijele za Pomorsku školu bude olakšano učenje.[9]

Godine 1893. delegati kotarskog školskog vijeća iz Lošinja iznose optužbu Pokrajinskom odboru protiv Mariana Marchia, učitelja iz Su-

[1] Spis br. 487, god. 1862, fond Zemaljski sabor Istre — Z 1. Svi navedeni spisi pisani su na talijanskom jeziku. Nalaze se u VIII kategoriji (fasc. VIII) navedenog fonda, u Historijskom arhivu Rijeka.

[2] Spis br. 2250, god. 1868.

[3] Spis br. 3518, god. 1873.

[4] Spis br. 3522, god. 1873.

[5] Spis br. 1010, god. 1876.

[6] Spis br. 6232, god. 1880.

[7] Spis br. 5991, god. 1888.

[8] Spis br. 1085, god. 1889.

[9] Spis br. 6692, god. 18922.

ska, da se bavi političkom agitacijom. Naime, učitelj Marchi bio je zastupnik upotrebe hrvatskog jezika na tom području.[10]

Na prijedlog Pokrajinskog odbora iz 1895. da se u Velom Lošinju uvede hrvatski kao drugi nastavni jezik bilo je velikog negodovanja, a predsjednik općine je rekao da stanovnici tog dijela obale mogu zahvaliti talijanskom jeziku za svoju kulturu i progres, i da je samo takvom kulturom Veli Lošinj zadobio naslov grada.[11]

Godine 1896. osorska općina podnosi izvještaj i ujedno se žali za ilegalno uvođenje hrvatskog jezika u škole. Navodi se da bi to moglo biti opasno u smislu besprijekornosti rada te talijanske Mješovite pučke škole. I na kraju se stavlja na znanje da je jezik tog mjesta talijanski.[12] Mjesno školsko vijeće iste općine žali se na biskupa jer je odredio učenje vjeronauka na hrvatskom jeziku i u talijanskim školama.[13]

Godine 1898. u spisima iz tog razdoblja nailazimo na pritužbe koje iznosi Cattarinich dr Giuseppe iz Lošinja na vladanje Don Francesca Žica. Optužen je da se kao vjeroučitelj i član Kotarskog školskog vijeća ne bi smio služiti hrvatskim jezikom na skupštinama. Don F. Žic, braneći se, stalno je isticao da hrvatski jezik ne može nikako biti strani jezik, a da to svakako više mogu biti talijanski i njemački.[14]

Još jedan dokaz o borbi za otvaranjem hrvatskih škola nalazimo u Malom Lošinju, u spisima iz 1902. godine gdje se 60 posto glava porodica izjasnilo da bi željeli da im hrvatski bude nastavni jezik, a drugi jezik da im bude njemački. Predsjednik općine gospodin Vidulich protivio se osnivanju takve škole.[15]

U samom početku kotar Lošinj i nije mogao imati u svojoj nadležnosti veliki broj škola no, međutim, kako je borba za jezik i školstvo malo po malo sve više uzimala maha broj škola postao je veći da bi 1906. godine, po nalogu Istarskog odbora da se napravi popis svih područja za kotar Lošinj, imali ovakvu sliku:[16]

I Škola u Malom Lošinju
II Školsko područje Suska
III Školsko područje Ćunskog
IV Školsko područje Unija
V Školsko područje V. Lošinja
VI Školsko područje Ilovika
VII Školsko područje Osora
VIII Školsko područje Nerezina
IX Školsko područje Cresa
X Školsko područje Krka
XI Školsko područje Punta
XII Školsko područje Baške
XIII Školsko područje Bašćanske Drage
XIV Školsko područje Vrbnika
XV Školsko područje Risike
XVI Školsko područje Dobrinja
XVII Školsko područje Polja
XVIII Školsko područje Omišlja
XIX Školsko područje Miholjica
XX Školsko područje Dubašnice
XXI Školsko područje Poljica
XXII Školsko područje Linardića

Podaci iz arhivskih spisa za općinu Cres

U zapisima iz 1862. godine imamo podatak o zahtjevu da se na Cresu u pučke dvojezične škole uvede za prvi razred hrvatski jezik, a za drugi talijanski kao nastavni jezik.[17]

Često nalazimo u spisima zabilješke o neredovitom plaćanju učitelja na Cresu. Tako se 1872. navodi da i dalje traju zapreke za redovite plaće učitelja i učiteljica tog mjesta.[18]

Godine 1872. i 1873. pomorci sa Cresa postavili su zahtjev najprije Pokrajinskom odboru, a zatim vladi da im dozvoli otvaranje Nautičke škole. To im nije bilo odobreno objašnjavajući to blizinom Nautičke škole u Malom Lošinju. Kako u Lošinju tako je i na Cresu bilo dosta djece stipendirane iz Pokrajinskog fonda za Istru.[19]

Zanimljiva je peticija iz 1883. u kojoj 74 općinara iz Cresa traže da se škole razdijele prema nacionalnoj pripadnosti.[20] Inače, navodi se da su pučke muške i ženske škole, kako je već poznato, bile u vrlo očajnom stanju, a učenici koji su iz ovih škola prelazili u neke srednje jedva su znali čitati. To su iskazi predočeni Pokrajinskom odboru.[21]

Kako slijedi iz 1888. godine neke podopćine otoka Cresa a i predstavnici općine protestirali su zbog potpunog pomanjkanja redovnih škola na tom području.[22]

Godine 1905. osnovana je u Orlecu Mješovita jednorazredna pučka škola sa hrvatskim nastavnim jezikom, a talijanski jezik zastupljen je kao obavezan jezik.[23]

Zaključak

Iz ovog pregleda školstva što obuhvaća čitavo istarsko područje i kvarnerske otoke proizlazi nesumnjivo činjenica da je talijanska buržoazija uz pomoć austrijske vlasti svom silinom nastojala ugasiti slavenstvo tog kraja.

Koliko je god politika talijanske buržoazije, ideja masovnog odnarođivanja, bila smišljena i nehumana, nije uspjela u svojim destruktivnim nakanama.

Otvaranjem hrvatskih škola, dakle, buđenjem nacionalne svijesti, hrvatski narod mogao se u početku pomalo, a kasnije i više sve do dolaska Talijana na to područje, slobodno izražavati na svom materinskom jeziku.

[10] Spis br. 6888, god. 1893.
[11] Spis br. 2545, god. 1895.
[12] Spis br. 3835, god. 1896.
[13] Spis br. 6231, god. 1897.
[14] Spis br. 4707, god. 1898.
[15] Spis br. 2459, god. 1902.
[16] Spis br. 3015, god. 1906.
[17] Spis br. 487, god. 1862.
[18] Spis br. 1563, god. 1872.
[19] Spis br. 989, god. 1877.
[20] Spis br. 958, god. 1883.
[21] Spis br. 4792, god. 1884.
[22] Spis br. 3324, god. 1888.
[23] Spis br. 3012, god. 1905.

NAPOMENA:

1.
Ovom referatu naknadno se prilažu BILJEŠKE, koje se odnose na spise fonda Zemaljskog sabora Istre — Z 1. Bilješke idu od broja 1—23.

2.
Uz ove bilješke referatu se još pridodaju važni zapisi iz ZAPISNIKA SJEDNICA ZEMALJSKOG SABORA ISTRE (Atti della Dieta provinciale dell'Istria) za godinu 1866, 1868, 1872, 1880, 1896. Zapisnici se također nalaze u Historijskom arhivu Rijeka.

God. 1866. Sjednica IV str. 91 — Molba općine Mali Lošinj kojom se želi izmoliti od uzvišene vlade u Beču izgradnja osnovne Nautičke škole.

G. 1868. S. IV str. 41 — Zahtjev općine Mali Lošinj da se u pučke škole ponovo uspostavi učenje na talijanskom jeziku.

S. VI str. 101 — Stalne molbe i prije upućivane općini Mali Lošinj kako bi se u mjesnim školama uveo talijanski kao nastavni jezik, s tim da se uči kao predmet hrvatski jezik koji je svojevoljno ponovo uveden prije nekoliko godina.

S. XVII str. 389 — Odgovor na traženje objašnjenja dr. Frane Vidulića, narodnog poslanika u Saboru: Krčka kardinalska skupština izdala je okružnicu i uputila ju je školskoj inspekciji na kvarnerske otoke, nalažući im da u vodećim školama na Krku, Cresu i Lošinju uvedu »hrvatski jezik« kao nastavni.

G. 1872. S. VIII str. 26 i 27 — Tu se napominje važnost mornara, koji ploveći morem i dolazeći u razne luke donose i jezik (misli se na talijanski). Međutim u Lošinju kao glavnom pomorskom središtu ovog područja, nedostaje škola koja bi prihvatila učenike poslije navršene pučke škole, znači sa 12 godina, tako da ne gube 2 godine kako bi se upisali sa 14 godina u Nautičku školu. Dakle, javlja se problem nedostatka niže srednje škole. Tako predstavništvo općine Mali Lošinj piše molbu u kojoj se traži izgradnja Niže realne gimnazije (Ginnasio reale inferiore).

G. 1880. S. VI str. 95 — Kako se Ilovik nalazi u blizini Velog Lošinja narod tog mjesta jednoglasno se izjasnio za uvođenje nastave na talijanskom jeziku kao što je i na pučkim školama u Velom Lošinju. Međutim, o tom se pitanju mnogo raspravljalo na sjednicama i konačno zaključilo da odluku o upotrebi jezika u nastavi mora donijeti Pokrajinski odbor.
Dakle, zaključeno je da tamo gdje postoje dvije nacionalnosti moraju postojati i dvije škole ostavljajući slobodan izbor roditeljima.

Str. 99 — Velečasni Sterk, govoreći o upotrebi jezika u školstvu, izjavljuje da je za nastavni jezik Ilovika bio predložen hrvatski jezik. Međutim, na upit o tome Općinsko zastupstvo je odgovorilo: »Većina mještana koja je predana pomorstvu uvijek je zastupala odgoj i obrazovanje svoje djece na talijanskom jeziku. Taj jezik više je u upotrebi od hrvatskog u upravljanju ratnim i trgovačkim brodovima«.

— V. Sterk se pita kako je moguće da djeca u malim godinama od 6 i 7 mogu imati više koristi od nastave na talijanskom jeziku kad je njihov materinski jezik hrvatski. On želi na taj način reći da se namjerno želi izostaviti kako narod Ilovika govori hrvatski. Dalje nastavlja i kaže da je jezik mjesta hrvatski, a da to potvrđuje i propovijed koja se obavlja na hrvatskom jeziku ne samo ovdje nego i u Velom Lošinju.

G. 1896. S. IV str. 47 — Narodni zastupnik Ivan Vidulić traži objašnjenje od Ministarstva za prosvjetu u Beču u vezi s uvođenjem talijanskog nastavnog jezika na školama na Susku. Još od 1893. mještani Suska zahtijevali su da se na pučkim školama s nastavom na hrvatsko-talijanskom jeziku uvede samo talijanski jezik. Takav zahtjev naišao je na podršku općinskog zastupnika Malog Loišnja i Mjesnog školskog vijeća. Međutim, na sjednici od 16. listopada 1893. tu peticiju odbilo je Pokrajinsko školsko vijeće s tim da nije pobilo iznijeti zahtjev.

Josipa Paver

PREGLED NOVIJE ARHIVSKE GRAĐE ZA POVIJEST CRESA I LOŠINJA U ARHIVU HRVATSKE

S obzirom na to da su otoci Cres i Lošinj do 1918. pripadali austrijskom dijelu Monarhije i da nisu bili u nadležnosti hrvatskog bana i Sabora, te da su Rapalskim ugovorom 1920. pripali Italiji, u fondovima Arhiva Hrvatske, koji sakuplja, obrađuje i čuva, uz ostalo, građu centralnih upravnih, sudskih i vojnih organa vlasti, te ostalu građu od povijesnog značenja za cijelu Hrvatsku, nema podataka, što neposredno govore o tim otocima i njihovoj povijesti u vremenu 1848—1918. godine.

Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, istaknutog političara, borca za slobodu Istre, zastupnika u Pokrajinskom saboru Istre (1882—1916), Carevinskom vijeću u Beču (1891—1918), Narodnom vijeću SHS u Zagrebu (1918) i u Narodnoj skupštini u Beogradu (1919—1920. i 1931. godine), jedini je fond u Arhivu Hrvatske iz druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, u kojem nalazimo značajniju građu za povijest Cresa i Lošinja u tom razdoblju.

Spinčićeva je ostavština prvorazredan izvor za povijest Istre; no, u toj građi se nalaze i dragocjeni podaci za povijest ostalih dijelova Hrvatske, ali isto tako i za povijest Slovenije, te Bosne i Hercegovine. Sam Spinčić, koji je pokazivao izuzetnu brigu za čuvanje povijesnih izvora, bio je svjestan značenja i vrijednosti svoje rukopisne ostavštine ne samo za istarsku, već i za hrvatsku povijest i povijest ostalih jugoslavenskih naroda, pa se već za života pobrinuo da ona bude smještena u tadašnjem Državnom arhivu, danas Arhivu Hrvatske u Zagrebu; kroz više godina on se intenzivno zanimao za rad na njenu sređivanju i stručnoj obradi, kako bi ta vrijedna građa što prije postala pristupačna za istraživanje.

Spinčićeva ostavština nastala je u razdoblju između 1867. i 1931. godine. Najvećim se dijelom sastoji od Spinčićevih zabilježaka i dnevnika, zatim spisa o njegovoj djelatnosti u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću, njegovih interpelacija, govora i sastavaka, razne građe o prosvjetnim i ekonomskim odnosima u Istri i o borbi za hrvatski jezik, te od korespondencije, raznih stampata i miscellanea. U toj se građi može naći mnoštvo podataka za povijest Cresa i Lošinja. U tom pogledu posebnu vrijednost imaju Spinčićeve zabilješke s putovanja po Lošinju i Cresu 1881. godine. U svojim zabilješkama Spinčić se ne ograničava samo na opis putovanja, krajolika i mjesta kroz koja je prolazio; on opisuje svakodnevni život ljudi, njihovu nošnju i njihov govor, gospodarske prilike u kojima žive; govori o odnosima između hrvatskog stanovništva i Talijana i talijanaša, nabraja prezimena stanovnika Osora, Cresa i Malog Lošinja, navodi nazive ulica u ovim mjestima, a osvrće se i na njihovu povijest. I u tim zabilješkama dolazi do izražaja Spinčićeva sklonost za povijest i čuvanje dokumenata. Opisujući školu u Cresu, on među ostalim navodi: »Škola je slaba... Na podu velik kup papira, koji bi se svakako imalo pregledati, spasiti. Zlo su čuvani... I župni ured mora imat lijep arhiv...« Spominje crkvu u Martinšćici, koja ima crkvene zapise tek od 1815. godine, jer su stariji izgorjeli, zatim glagoljske zapise u župi u Stivanu od 1680. godine, u Malom Lošinju od 1596, zatim u Susku ne navodeći godinu, misal u Martinšćici od 1507. godine, a spominje i arhiv župe u Lošinju, gdje se čuvaju matične knjige još od 1567. godine, koje su sve do 1709. pisane glagoljicom, a od te godine talijanskim jezikom.

Od ostale građe u Spinčićevoj ostavštini treba spomenuti građu o problemima Cresa i Lošinja iz 1893—1896. godine. To su uglavnom dopisi K. Kožulića, F. Žica i Šime Kvirina o nezakonitostima talijanskih vlasti na ovim otocima, o borbi za hrvatski jezik u školama i javnom životu, o tome, kako su 1896. redari umorili Hrvata Ostromana zato što je pjevao hrvatske pjesme (o tome je pisala i »Naša sloga«, »Edinost«, zagrebački »Obzor« i drugi listovi), o napadu na jednog fratra u Nerezinama zato što je služio misu na hrvatskom jeziku, o vrlo uspjelim predizbornim sastancima, koje je u studenom 1896. organizirao Šime Kvirin, te o nezakonitostima, što su omogućile pobjedu talijanaša na općinskim izborima 1896, 1902. i 1907. godine, a u vezi s kojima je Spinčić podnosio interpelacije u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću.

Spinčić se dopisivao s mnogim političarima i kulturnim i javnim radnicima. Među tim pismima ima i onih što ih je primao sa Cresa i Lošinja od Ive Šintića, Dragutina Hlače, Josipa Kraljića, Pavla Skopinića, Franje Sablića, Franje Žica i drugih. Treba istaknuti da je najvredniji onaj dio Spinčićeve ostavštine, a posebno korespondencije, što je nastao u razdoblju do 1918. godine.

Za prilike na Cresu i Lošnju prelomne 1918. značajna su dva fonda — to je građa Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, te Odsjeka za Istru, koji je u sredini 1919. osnovan unutar Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu.

29. listopada 1918. godine, isti dan kad je Hrvatski sabor proglasio otcjepljenje svih hrvatskih zemalja od Austro-Ugarske, u Malom je Lošinju, u prostrijama Hrvatske čitaonice izabran i konstituiran Mjesni odbor Narodnog vijeća SHS. Kako saznajemo iz dosjea o poslovanju Narodnog vijeća u Malom Lošinju, sa sastanka je upućen zahtjev Narodnom vijeću u Zagrebu da na Mirovnom kongresu poduzme sve mjere, kako bi Cres i Lošinj, kao i cijela Istra pripali Jugoslaviji. Nekoliko dana kasnije, 3. XI osnovan je Mjesni odbor Narodnog vijeća u Cresu, a 4. XI u Nerezinama. Prema podacima iz građe Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, 4. XI uplovila je u lošinjsku luku talijanska torpiljarka »Orsini«, a 6. XI talijanski ratni razarač uplovio je i u cresku luku. Talijani su zaposjeli jedan i drugi otok, razoružali i raspustili narodne straže, preuzeli upravu javnih ureda, prekinuli telefonske i telegrafske veze otoka s kopnom. Niz dokumenata svjedoči o agitaciji i pritiscima Talijana na domaće stanovništvo da se izjasni za priključenje tih otoka Italiji.

O situaciji na Cresu i Lošinju u to doba govore i izvještaji Marka Belanića, člana Jugoslavenskog odbora u Malom Lošinju, upućeni Odsjeku za Istru u Zagrebu. U tim izvještajima Belanić govori o otpuštanju hrvatskih učitelja i zatvaranju škola u Nerezinama, Martinšćici, Velom i Malom Lošinju, Cresu, Susku i dr. Samo za nekoliko dana uklonjeni su hrvatski natpisi na uredima, zatvorene su sve čitaonice, zabranjeno držanje i čitanje svih hrvatskih novina; zabranjena je, naravno, i svaka agitacija za priključenje ovih otoka Jugoslaviji. U rezoluciji od 17. studenog 1918. godine Lošinjani ističu: »Provizorna okupacija lošinjskog otočja u ime i na način Italije ne može imati kao posljedicu nepriznavanje slavenskog žiteljstva lošinjskog otočja i onemogućavanje rada oko njegovih unutarnjih ekonomskih i kulturnih posala.« Stoga traže da talijanska vlada zajamči nesmetano djelovanje hrvatskih škola, društava, štedionica i zadruga, te nesmetano isplaćivanje plaća činovnicima bivše austrijske uprave, isplate penzija, ratnih potpora i sl. te razdiobu hrane jugoslavenskom žiteljstvu, kao i ponovno uspostavljanje poštanskih, brzojavnih i parobrodarskih veza lošinjskog otočja s Rijekom. Jugoslavenski odbor u Lošinju uputio je putem narodnog vijeća u Zagrebu spomenicu Mirovnoj delegaciji u Parizu, u kojoj još jednom traži da se Lošinj pripoji Kraljevstvu SHS. U sredini 1919. Belanić u više navrata izvještava Odsjek za Istru o svom radu na reaktiviranju posujilnica te konzumnih i trgovačkih društava na Cresu i Lošinju. Također govori o boravku izaslanika tršćanske organizacije međunarodnih socijalista, koji je organizirao radnike u brodogradilištu.

Radeći na pripremama za eventualno preuzimanje Cresa i Lošinja pod jugoslavensku upravu, Odsjek za Istru izradio je prijedlog o uređenju uprave u Istri nakon oslobođenja. Elaborat je sastavio dr Ivo Antončić, odvjetnik u Malom Lošinju, u siječnju 1920. godine. Elaborat sadrži zanimljive podatke o stanovništvu Cresa i Lošinja, zatim o političkim odnosima na otocima, ističući posebno da je sav obrt, trgovina i brodarstvo u rukama Talijana, odnosno protalijanski raspoloženih naših ljudi.

Međutim, Cres i Lošinj zajedno s Istrom pripali su Italiji. Odsjek za Istru egzistirao je još neko vrijeme vodeći brigu o bjeguncima iz Istre i o smještaju djece iz Istre, a i sa Cresa i Lošinja, u domove i internate u Jugoslaviji.

Nešto pojedinačnih spisa o Cresu i Lošinju može se naći i u građi Predsjedništva Zemaljske vlade u Zagrebu, ali opet samo za razdoblje 1919—1920. godine. Radi se uglavnom o predstavkama protiv talijanske okupacije tih otoka, Istre i ostalih naših krajeva, zatim o teroru tali-

janske vojske, o problemima prehrane stanovništva, o lošinjskoj djeci, koja su bila na prehrani u Hrvatskoj i sl.

Za razdoblje između dva rata u Arhivu Hrvatske, dakako, nema podataka o tim otocima. Tek od 1943. godine, i to u građi ZAVNOH-a nalazimo zanimljivu i vrijednu građu o Cresu i Lošinju, ponajprije među spisima Predsjedništva, te Prosvjetnog, Zdravstvenog i Ekonomskog odjela. Za oba otoka formiran je jedan Kotarski NOO, koji je u administrativnom pogledu potpadao pod Okružni NOO za Hrvatsko primorje. Prema dopisu od 16. studenog 1943. Okružni NOO za Hrvatsko primorje predložio je za vijećnike ZAVNOH-a Juru Jukića sa Paga i Uroša Jakšu, liječnika iz Lošinja. Prema izvještaju Ante Cerovca iz Tajništva Oblasnog NOO-a za Istru, upućenog 12. ožujka 1945. dru Paji Gregoriću, nastoji se pojačati rad na Cresu i Lošinju i što je prije morskih putem povezati te otoke s Istrom. »U toku posljednjih dana«, ističe se u izvještaju, »rad na otocima Cresu i Lošinju, na kojima se bilo malo ili ništa i bez plana radilo, osjetljivo je pojačan«. U tom vrlo instruktivnom izvještaju govori se o namjerama da se u najskorije vrijeme organiziraju NOO i JNOF na terenu i na oslobođenom teritoriju (Olib), te se ističe da je u posljednje vrijeme na Cresu i Lošinju mobilizirano oko 400 novih boraca, da su spašeni mnogi motorni čamci, ribarske mreže i dr. Radi organiziranja državnog aparata predlaže se prebacivanje Okružnog i Kotarskog NOO-a Pula na Olib jer bi to omogućilo da se razvije maksimalan rad ne samo u Istri, nego i na Cresu i Lošinju, gdje je, kako se kaže u izvještaju, »naša štampa i naš pokret bio do sada vrlo malo poznat«. Cerovac upozorava da je za potrebe Pule i Rijeke, te Cresa i Lošinja nakon oslobođenja, potrebno osigurati odgovarajuće količine lijekova i hrane.

Osim pojedinačnih dokumenata o problemima prehrane na otocima, spomenut ćemo još vrijedan i od istraživača prilično često korišten materijal o prosvjetnim problemima Istre, u kojemu se na mnogo mjesta govori o Cresu i Lošinju. Radi se o opširnom elaboratu, u kojem se, uz ostalo, govori o kulturno-prosvjetnom razvoju Istre, te Cresa i Lošinja do dolaska Talijana, s posebnim osvrtom na razvitak osnovnog i srednjeg školstva, zatim na rad tiskara, prosvjetnih društava i ostalih prosvjetnih ustanova. U drugom dijelu elaborata govori se o kulturnim i prosvjetnim prilikama za vrijeme Italije s posebnim naglaskom na rad dječjih zabavišta, stranačkih školskih organizacija i ustanova, te na uspjehe talijanske prosvjetne politike. Posljednji dio elaborata govori o problemima prosvjetnog rada u budućnosti, posebno o organizaciji disimilatorskog procesa, zatim o reorganizaciji osnovnog i srednjeg školstva s posebnim osvrtom na Državnu nautičku školu u Malom Lošinju. Prema podacima iz priloga elaboratu, ta je škola školske godine 1935/36. imala 113 učenika. U to doba postoji u Malom Lošinju i stručna škola trgovačkog smjera sa 47 učenika, dvogodišnji gospodarski tečaj u Cresu sa 70 učenika, u Velom Lošinju sa 13 i u Nerezinama sa 31 učenikom. Na Lošinju je bilo 12 škola, a na Cresu 23, sve od reda talijanske. U dokumentima senavode detaljni podaci o seoskim i općinskim odbornicima zaduženim za prosvjetu, o kulturnim ustanovama na otocima, posebno o općinskoj biblioteci u Cresu, o arhivu u creskoj općini, koji sadrže spise od 1500. godine dalje, zatim o numizmatičkoj zbirci i zbirci starina. Uz elaborat priloženi su i statistički podaci o školskim obveznicima, o nastavnicima, o školskim zgradama i inventaru i sl.

Na kraju treba još spomenuti građu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u kojoj se također mogu naći podaci o teroru okupatora na tim otocima. Najprije treba spomenuti popis žrtava na području Cresa i Lošinja, što ga je sastavila ta Komisija 1945. godine, zatim popis žrtava s područja Kotarskog NOO-a Veli Lošinj, koje su bile odvedene na prisilni rad u Italiju. Žrtve su bile najvećim dijelom iz Velog Lošinja, Nerezina i Sv. Jakova, a uhapšene su bile u ožujku 1941. godine, uoči kapitulacije Jugoslavije.

13. prosinca 1943. godine došla je u Mali Lošinj jedinica njemačke vojske iz sastava Rommelove armije. Prema sačuvanoj dokumentaciji, tog je dana uhapšeno oko 100 muškaraca, koji su zatvoreni u ribarnicu u Malom Lošinju. U ribarnici je bilo zatvoreno i 35 zarobljenih partizana, koji su zajedno s još trojicom mještana ubrzo strijeljani. Uz to je 12 zatvorenika odvedeno na prisilni rad u Njemačku, a ostali su pušteni na slobodu. U građi Zemaljske komisije nalaze se podaci i o stradanjima ostalih ljudi sa Cresa i Lošinja.

U arhivskoj građi, što je nastala radom Sabora, Predsjedništva vlade i pojedinih ministarstava, komisija i direkcija NRH ima izuzetno vrijednih podataka za gospodarsku, kulturnu i političku povijest ovih otoka u prvim godinama socijalističke izgradnje. Na žalost, ta se građa još uvijek nalazi u registraturama, nesređena, nepristupačna za istraživanja i često izložena propadanju, jer Arhiv Hrvatske zbog opće poznatih nemogućih smještajnih i ostalih uvjeta, u kojima radi i djeluje, nema mogućnosti da u svoja spremišta smjesti arhivsku građu nastalu poslije 1945. godine.

Mihovil Bolonić

ARHIV BIVŠE OSORSKE BISKUPIJE

Arhivsko gradivo za povijest otoka Cresa i Lošinja, sačuvano u raznim civilnim i crkvenim arhivima, relativno je obilno i dobro sačuvano. To, međutim, vrijedi za novije doba, tj. za vrijeme od 16. stoljeća dalje. Tek nešto malo materijala seže u 15. stoljeće. Sačuvani materijal sadrži mnogo vrijednih podataka za proučavanje prošlosti tih otoka, političke i crkvene, te za poznavanje narodno-ekonomskog i društvenog života, a osobito hrvatske strane te prošlosti što se decenijima (još i danas) htjelo falsificirati i prikazati u drukčijem svjetlu.[1]

Od crkvenih arhiva, što se čuvaju u arhivima pojedinih župa[2] i samostana,[3] posebno treba spomenuti Arhiv kaptola u Osoru[4] i Arhiv kaptola u Cresu.[5] Međutim, najveći i najvažniji od crkvenih arhiva toga

[1] Nikola Mate ROŠČIĆ, Prilozi za povijest Cresa, Ocjene i prikaz knjiga: Giacomo Bigoni, L'archivio conventuale di S. Francesco di Cherso in Istria — Inventario (1387—1948), Roma 1973, i Nicolo Lemessi, Note storiche, geografiche, artistiche sull'Isola di Cherso, sv. I—V, Roma 1979. i 1980. — u Croatica christiana periodica, Zagreb 1981 (V), br. 7, str. 65—72.

[2] Važniji župski uredi su: Veli i Mali Lošinj, Cres, Osor, Beli i Lubenice.

[3] Posebno je važan arhiv franjevaca konventualaca u Cresu (uspor. bilj. 1 i Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII, Pazin—Rijeka 1980, 264.

[4] Čuva se u Osoru. Postoji inventar toga arhiva, što ga je izradila komisija krčkog biskupa 30. travnja 1830. Biskupijski arhiv u Krku, kasnije BAK, br. 185/1830.

[5] Čuva se u Cresu. Postoji inventar od 29. rujna 1738. koji se nalazi u osorskom arhivu (kasnije OA) u volumu LXXXI, fasc. 7, f. 28—35.

područja svakako je Arhiv bivše osorske biskupije, koji se zbog sjedinjenja s krčkom biskupijom čuva u Biskupskom ordinarijatu u Krku u sklopu Arhiva krčke biskupije — već od 1851. godine. Tom arhivu, važnom izvoru za povijest otoka Cresa i Lošinja, posvećen je i ovaj rad (referat).

I

Osorska biskupija

1. Sjedište osorske biskupije bio je grad Osor na otoku Cresu koji su osnovali Iliri kao utvrđeno naselje te je u toku prvog tisućljeća prije naše ere imao toliku važnost, »da ga već sredinom IV stoljeća prije naše ere spominje grčki kozmograf Pseudoskilaks u svom opisu obala Sredozemlja koje prikazuje u djelu Periplus«.[6] Osor se kroz povijest naziva raznim imenima: Absyrtim, Asbyrtium, Absorum, Apsorum, Opsera, Ausserum, Auxerum, Ossero i hrvatski Osor.[7] Ime Osor upotrebljavalo se i za oznaku otoka Cresa i Lošinja, a kasnije (14. st.) za sadašnji otok Lošinj.[8]

Osor, kao važno tranzitno mjesto na liniji najstarijeg poznatog pomorsko-kopnenog tranzita od Egejskog do Baltičkog mora,[9] bio je u rimsko doba municipij — samostalna gradska općina i brojio je »nekih 25.000 građana raznih nacionalnosti, domorodaca, Ilirika, Italika, Orijentalaca, Grka i drugih«.[10] U toku srednjeg vijeka grad je počeo nazadovati, a u toku novoga vijeka to je propadanje ubrzano do te mjere te je Osor postao malo mjestance — mrtav grad, koji oživi samo u doba ljetne sezone. Grad Osor bio je sjedište civilne vlasti, dok se nije mletački knez-kapetan preselio u Cres, najprije privremeno a od 15. stoljeća (god. 1450) i definitivno.[11]

2. Kao svi stariji gradovi (susjedni Krk, Rab, Senj i ostali dalmatinski tako je i Osor bio također i sjedište crkvene vlasti — sijelo biskupa. Osor je imao biskupa vrlo rano. Povjesničari se slažu u tome, da je u Osoru postojala biskupija već u prvoj polovici 16. stoljeća. U tom smislu treba tumačiti i zaključak pokrajinskog crkvenog sabora u Splitu (928) u kojem se određuje, da se biskupije zadarska i druge dalmatinske: rapska ,krčka, osorska... drže onih granica koje su im bile određene o d s t a r i n e (»a Patribus institutae«).[12] Taj saborski zaključak potvrdio je i papa Lav VI pišući: »Zašto vi, biskupi Dalmacije preko zakona i nekako po lupežku posižete na tuđe biskupije prisvajajući sebi drugo ime nego su ga odredili s t a r i j i biskupi (»ab antiquibus Patribus«). Stoga opominjemo da svi biskupi budu zadovoljni sa svojom biskupijom, kolika jest. Formin (Zadarski) neka drži onoliku, kolika je od nekada, a tako i osorski (Absarensis), i rapski...«[13]

Sve to govori za starinu osorske biskupije. Poznato je, naime, da je susjedni Rab imao svoga biskupa (Ticijana) koji je god. 530. prisustvovao sinodi u Solinu;[14] a još prije i Senj biskupa (Maksimin) koji je god. 451. sudjelovao na crkvenom saboru u Kalcedonu.[15] Sa sigurnošću se drži, da je i grad Krk imao svoga biskupa već u 5. stoljeću, premda mu ne znamo za ime.[16] Stoga, ako su spomenuti gradovi i otoci imali vrlo rano biskupa, možemo s pravom zaključiti da ga je imao i Osor, isto tako vrlo rano. U prilog starine osorske biskupije — sa sjedištem u Osoru — govore i odgovarajuće prikladne građevine. Naime, monumentalni sakralni sklop (prva katedrala sv. Marije na groblju, krstionica, biskupski stan — episkopij) ima svoje početke vjerojatno već u 5. stoljeću.[17]

Neki kao početak osorske biskupije određuju god. 530. Tako se čita u spisima osorskog biskupa Bonaventure Bernardija (1757—1781), da je 25. svibnja 1759. arhiđakon Antun Jakov Moise predao isusovcu o. Filipu Riceputi seriju osorskih biskupa od god. 1712, a što počinje s Paulinom god. 530. koji je bio imenovan osorskim biskupom od solinskog metropolite Honorija III na provincijskom saboru, koji je bio sazvan zbog toga i na kojem su bile određene granice krčke i rapske biskupije, a osorska je bila otcijepljena od krčke kojoj je pripadala.[18] Prema tome bi područje osorske biskupije (Cres, Lošinj i okolni otoci) prije osnivanja iste bilo pripadalo pod jurisdikciju krčkog biskupa.

Napomenimo još i to, da su otoci Sv. Petar i Ilovik (»De Neumis insulis«; S. Pietro di Nembi) još na kraju 11. stoljeća pripadali rapskoj biskupiji[19] koji će kasnije pripasti pod jurisdikciju osorskog biskupa. Osorska biskupija, kad je bila u potpunom sastavu, imala je jurisdikciju na otocima Cres i Lošinj te na okolnim otočićima: Unije, Susak, Srakane Vele i Male i Sv. Petar—Ilovik. U vezi s tim piše i Toma Arhiđakon, da su biskupije krčka, osorska i rapska imale svoje župe na svojim otocima.[20]

3. Osorska biskupija, zajedno sa susjednim biskupijama, potpadala je od svoga početka pod jurisdikciju solinsko-splitskog nadbiskupa — metropolite i primasa Dalmacije i cijele Hrvatske (»Dalmatiae ac totius Croatiae Primas«). Kad je pak područje osorske biskupije politički palo pod upliv Mletačke republike, bulom pape Anastazija IV »Licet universali« od 17. listopada 1154. tri kvarnersko-otočke biskupije krčka, osorska i rapska, koje su 1117. i 1118. godine došle pod mletačku vlast, po-

[6] Andre MOHOROVIČIĆ u Ana DEANOVIĆ, Mali vječni grad Osor, Osor 1976, str. 3.

[7] Uspor. Ivan CRNČIĆ, Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji, Rim 1867, 4; Enver IMAMOVIĆ, Povijesno arheološki vodič po Osoru, Sarajevo 1979, str. 15—16.

[8] I. CRNČIĆ, n. dj., 14.

[9] A. MOHOROVIČIĆ u A. DEANOVIĆ, n. dj., 8—9.

[10] E. IMAMOVIĆ, n. dj., 19.

[11] ISTO, str. 33.

[12] Daniele FARLATI, Illyricum sacrum, III, 103; STATUS PERSONALIS ET LOCALIS dioecesis Veglensis pro anno 1901, str. 4 (u kasnijem citiranju: STATUS).

[13] D. FARLATI, III, 106; I. CRNČIĆ, n. dj., 2; STATUS; 4.

[14] I. CRNČIĆ, n. dj., 3; STATUS, str. 12.

[15] I. CRNČIĆ, n. dj., 32—33.

[16] Ivan ŽIC ROKOV, Kompleks katedrala — sv. Kvirin u Krku, Rad JAZU 360, 1971, str. 131—132.

[17] A. DEANOVIĆ, n. dj., 15—16.

[18] OA, br. 128. Visitatio Canonica n. XVIII; STATUS, str. 4—5.

[19] D. FARLATI, V, 229; I. CRNČIĆ, n. dj., 14—15; STATUS, 1901, 37.

[20] HISTORIA SALONITANA, e. XV.

stale su sufraganima netom osnovane (1154) zadarske nadbiskupije.[21] A bulom pape Hadrijana IV »Quoniam sacrosancta romana ecclesia« od 22. veljače 1155. zadarska nadbiskupija sa svojim sufraganima bila je podređena patrijarhi u Gradu, a od god. 1450. patrijarshi-primasu u Veneciji. Takvo je stanje potrajalo do propasti Mletačke republike (1797), kada osorska biskupija ponovo dolazi pod jurisdikciju zadarskog metropolite i ostaje tako do ukidanja biskupije (1828).[22]

4. Za bolje shvaćanje iduće povijesti osorske biskupije moramo s nekoliko riječi navesti politička zbivanja u tim našim krajevima. Propašću Mletačke republike mirom u Campoformiju (u noći 17. i 18. X 1797) Venecija i mletačke zemlje zajedno s mletačkom Istrom i kvarnerskim otocima došle su u sklop Austrije. A mirom u Požunu (26. XII 1805) bile su u početku 1806. predane Napoleonovoj Kraljevini Italiji (na sjevernom dijelu Apeninskog poluotoka). Takvo će stanje potrajati do listopada 1813. kad će sve te zemlje (»Ilirske pokrajine«) ponovo doći pod Austriju (do 1918. god.).[23]

Austrija je 1815. otcijepila otoke Krk, Cres i Lošinj od Dalmacije kojoj su do tada administrativno pripadale i pridružila ih pokrajini »Primorje« (Küstenland), okrugu u Rijeci a od god. 1822, pripali su s drugim istarskim kotarima Pazinskom okružju i napokon pod C. kr. Namjesništvo u Trstu.[24]

Uz tolike političke promjene, Austrija je nastojala provesti svoj plan — reforme i na crkvenom području.[25] Prema austrijskom shvaćanju bilo je previše biskupija na teritoriju bivše mletačke Dalmacije i Istre i zato je išla za tim da taj broj smanji. Stoga je »Apostolski kralj i car« zahtijevao od Sv. Stolice odluku u vezi s tim. Posrijedi su bili ne samo politički već više financijski razlozi. Naime, bečki dvor je nastojao smanjiti u Istri i Dalmaciji broj biskupa, nadbiskupa i ostalih crkvenih dostojanstvenka (kanonika), da ih ne mora toliko plaćati. Zbog toga već prije njihova ukinuća ili priključenja drugim biskupijama, mnoge su biskupije u Dalmaciji, a među njima i osorska i rapska, ostale bez svoga biskupa. Tako npr. Osor 1815. i Rab 1822. godine. Napokon bulom pape Lava XII »Locum beati Petri« (»Mjesto blaženoga Petra«) od 30. lipnja 1828, po želji austrijskog cara, došlo je do preuređenja granica biskupija u Istri i Dalmaciji.

Ovdje donosimo iz navedene bule ono što se odnosi na osorsku biskupiju. U t. 4. (Ukidanje malih biskupija) uz druge ukinute biskupije navodi se i osorska. Tako čitamo: »Stoga konačno uskladivši sve kako je bilo potrebno i zbog veoma velikih razloga... zauvijek ukidamo i dokidamo naslove, ime, narav, bit i cijelo sadašnje stanje biskupija i

[21] Ivan KUKULJEVIĆ, CD II, 51—53; STATUS 1935, 6.

[22] Uspor. STATUS 1901, 5—6.

[23] Božo MILANOVIĆ, Hrvatski narodni preporod u Istri, I, Pazin 1967.

[24] ISTO, STATUS 1935, 8.

[25] Austrija je imala patronat nad crkvama. O patronatu vidi: Mihovil BOLONIĆ, Crkveni patronat na području senjsko-modruške biskupije, Senjski zbornik V, 1973, 219—318.

[26] Uspor. Karlo JURIŠIĆ, Bula pape Lava XII »Mjesto Bl. Petra« i Crkva u Hrvatskoj danas, Kačić 3, Split 1970, 101—126; STATUS 1935, 6—7; B. MILANOVIĆ, n. dj., 64—65; Mihovil BOLONIĆ — I. ŽIC ROKOV, Otok Krk kroz vjekove, Zagreb 1977, 97—99.

katedralnih kaptola..., a isto tako *Osora*, Raba i Novigrada na Jadranskoj obali...« A u t. 13 (O granicama) među ostalim čitamo: »Napokon krčka biskupija sastojat će se od svoje sadašnje biskupije kao i od pridodanih područja ukinutih biskupija, rapske i *osorske*...« Bulu je odobrilo »njegovo carsko-kraljevsko veličanstvo« u Beču 11. listopada 1829. poznatom formulom »placetum regium«. Ista bula bila je provedena 1830. godine. Prema navedenoj buli (t. 8) tako proširena krčka biskupija ostala je podložna »zadarskoj metropoliji po pravu sufraganstva, dok Apostolska Stolica ne odredi drukčije«. I doista malo iza toga bulom pape Pija VIII od 3. kolovoza 1830. »In supereminenti Apostolicae dignitatis specula« krčka je biskupija postala sufraganom metropolije u Gorici (sada u Italiji — Gorizia).[26]

5. Nakon ono što smo rekli o osorskoj biskupiji uopće — do njezina ukidanja, treba, s tim u vezi, reći nešto i o osorskim biskupima. Premda je osorska biskupija vrlo stara te joj prema sudu nekih povjesničara počeci sežu u 6. stoljeće, serija osorskih biskupa za starije doba vrlo je nedostatna i nepouzdana. Nema uvijek sigurnih datuma ni imena čak ni iz 15. stoljeća. Stoga su Farlatijevu seriju osorskih biskupa ispravljali svi kasniji pisci, počevši od samoga Coletija u V svesku Illyricum sacrum Additamenta, str. 617. i dalje). Isto tako su ga korigirali Tomaso Luciani u članku Serie dei vescovi d'Ossero u Almanaco fiumano god. 1859—1860;[27] Ivan Crnčić u Najstarijoj poviesti krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji (Rim 1867) te Status personalis et localis dioecesis Veglensis pro anno 1901. i drugi. Slično su učinili i Franjo Salata,[28] Silvio Mitis koji je donio po koji podatak u svojim radovima, a posebno u Storia dell'isola di Cherso—Ossero, i u zadnje vrijeme i Nicolò Lemessi u svojem djelu Note storiche, geografiche, artistiche sull'Isola di Cherso, sv. I—V, Roma 1979. i 1980.[29] Međutim, najtočnije podatke, ali nažalost samo za razdoblje od 13. do 17. stoljeća, donosi C. Eubel, Hierapchia catholica medii aevi, T. I—IV, Regensburg 1913—1935, koji je radio po izvornim vatikanskim arhivima.

Kako je već prije rečeno, neki (Jakov Moise, T. Luciani i dr.) hoće da je osorska biskupija osnovana već god. 530. na solinskom crkvenom saboru i da je tada bio imenovan prvi osorski biskup Pavlin. Takvu pretpostavku I. Crnčić kategoričke odbacuje i piše: »...pak ni oni Pavlin nij' ga v Osoru biskupovao; a ni na otočiću Susku, kako su se neki glavine domislile«.[30] Prvi poznati osorski biskupi su Lovro (Laurentius), koji je god. 787. sudjelovao na drugom crkvenom saboru u Niceji

[27] U popisu osorskih biskupa, datiranom »Albona 3 Novembre 1858.« Tomaso Luciani iznosi imena 57 osorskih biskupa za razdoblje od god. 1530. do 1815, kad je umro zadnji biskup Fr. Rakamarić.

[28] L'antica diocesi di Ossero, str. 81—125, od početka 16. st. do kraja.

[29] Vidi bilj. 1.

[30] I. CRNČIĆ, n. dj., str. 4.

i Dominik koji se spominje god. 879. u pismu Ivana VIII biskupima Dalmacije.[31] Budući da je niz osorskih biskupa starije dobi dosta krnj i nepouzdan te nema uvijek sigurnih datuma ni imena čak ni iz 15. stoljeća, te je stoga i Farlatijeva serija više puta ispravljana, kako smo prije vidjeli, nije stoga čudno da nije jasan ni njihov broj. Tako npr. spomenuti T. Luciani u svojem katalogu navodi 57 osorskih biskupa, Šematizam (Status) krčke biskupije (1901) ima 62 osorska biskupa, a Šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji (Zagreb 1974) spominje ih samo 57, dok J. Buturac—A. Ivandija, Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima (Zagreb 1973) tek 54.

Kao općenito u starije vrijeme tako je i u Osoru biskupe biralo svećenstvo i građanstvo. Kasnije, vjerojatno od vremena hrvatsko-ugarskog kralja Ljudevita, biskupa je predlagala papi na imenovanje civilna vlast — u ime patronatskog prava nad crkvom — bez sudjelovanja klera i naroda. To je dakako vrijedilo i za mletačke vladavine, koja je i u Osoru kao i po ostaloj Dalmaciji stavljala gradovima uvjet da biskup mora biti mletački podanik i da ga mora potvrditi patrijarha Gradeža i mletački dužd. A od 18. stoljeća papino je imenovanje bilo tek formalna potvrda mletačkog izbora.[32] Imajući to na pameti bit će nam jasnija činjenica, da su osorski biskupi od početka 15. stoljeća dalje[33] bili od reda rodom iz Venecije ili iz mletačkih posjeda na talijanskom kopnu i u Dalmaciji. Tako ih je bilo sedam iz Dalmacije: Petar Leonius (1436—1445), Simon de Valle (1445—1449), Marko Niger (1471—1485), Ivan Justus (1492—1512), Andrija Cornelio (1512—1514), Ivan Baptista de Garzonibus (1514—1517) i nesigurni Laurencije Lauretanus (1574). Zatim su bili s talijanskog kopna: iz Cremone 1, iz Mantove 1, te po 2 iz Verone i Vicenze; iz mletačke Dalmacije: po jedan iz Cresa, Raba i Zadra, 2 iz Hvara, 3 iz Paga i 4 iz Splita. Nekima od njih ne zna se pak za domovinu [Isidorus (1410—1411), Dominicus (1449—1451) i Ivan Robobello (1485—1491)], a jedan je bio Grk s otoka Hiosa Ivan de Rubeis ili de Rossi (1653—1667), odgojen u Veneciji.[33a]

6. Ovdje moramo istaknuti još jednu važnu činjenicu, koja je sigurno imala posebni utjecaj na biskupijski arhiv, a to je rezidencija osorskih biskupa. Neki su osorski biskupi, osobito oni prije Tridentskog sabora (1545—1563), dobivši biskupiju malo ili nimalo boravili u biskupiji, jer su kao crkveni prelati bili u službama u Vatikanu, Italiji ili drugdje. Drugi su se opet teško snalazili u opustjelom i nezdravom (malaričnom) Osoru te su boravili izvan svoje biskupije ili u kojem drugom mjestu svoje biskupije, osobito u Cresu, koji je kao urbanistički centar rastao na štetu Osora.[34] Tako se i mletački knez-kapetan 1450. definitivno preseli u Cres (to je prije činio privremeno[35]). U Cresu je god. 1478. bio osnovan (a god. 1529. potvrđen) kolegijalni kaptol s 10 kanonika. Stoga se u spisima biskup katkada naziva i biskupom cresko-osorskim, a creska kolegijatna crkva katedralom.[36] A bilo ih je, dakako, koji su stalno boravili u Osoru.

To, dakako, nije moglo biti Osoranima, a i ostalima, po volji, stoga je u vezi s tim dolazilo do čestih tužbi ne samo kod crkvenih već i kod svjetovnih vlasti. Tako je poznat slučaj biskupa Mihovila, franjevca iz Zadra, koji je postao osorskim biskupom god. 1363. (prema Farlatiju) dotično 1364. (prema Eubelu), da je mnogo godina (bio osorski biskup skoro 40 godina) proveo u Zadru živeći s Krizogonom, redovnikom sv. Petra, zanemarivši tako službu i crkvenu zgradu. »To je Osoranima bilo teško« i zato ga tuže papinskom legatu koji je 1386. boravio u Zadru. Nakon provedene istrage biskup Mihovil morao se vratiti u biskupiju.[37] Umro je u Osoru i bio pokopan u staroj bazilici, ali mu kosti kasnije prenesoše u novu katedralu.[38] Slično je napustio Osor i zanemario svoju biskupiju Pažanin Antun Palčić (1463—1471) koji je neko vrijeme proveo u Cresu, ali je najviše boravio u svojem rodnom Pagu, gdje je čak gradio biskupsku palaču, što se po arhitekturi morala natjecati s kneževom palačom, ali je u cijelosti nije izvršio. Tamo je htio biti i pokopan pa je još za života dao izgraditi nadgrobnu ploču sa svojim likom u biskupskom ornatu i postavio je u župsku crkvu u Pagu. Međutim, umro je u Rimu.[39] Na česte pritužbe Osorana mletačke su ga vlasti nekoliko puta pozvale da se vrati na dužnost u svoju biskupiju. Vjerojatno zbog toga bio je 1471. premješten za biskupa u Kotor.[40]

Za druge pak biskupe, kao što su Ivan Robobello (1485—1491), Ivan Just (1492—1512), Andrija Cornelije (1512—1514) i Ivan de Garzonibus (1514—1517), tj. u razdoblju od god. 1485—1517. u ukupnom trajanju od 32 godine, uopće se ne zna da li su kada bili u biskupiji. Zato se općinsko vijeće u Cresu žalilo na biskupa Justa (1498. i 1508) da ne dolazi na otok, premda uživa velike prihode. To isto vijeće protestiralo je također 1515. zbog odsutnosti biskupa Garzona.[41] Biskup Andrija de Piperariis (1517—1527), koji je bio tajnik Lateranskog sabora, došao je u biskupiju tek nakon devet godina.[42] Tako i njegov nasljednik Antun de Cappo (1527—1550) došao je u biskupiju istom sedam godina nakon svoga imenovanja (1534), ali se zato trajno nastanio u Osoru, da dade primjer ostalima beneficijatima kojima je najstrože naredio da moraju boraviti na svojim mjestima.[43] I biskup Marko Fidelis de Gonzaga (1550—1574) bio je isto tako dugo odsutan iz biskupije pa je i protiv

31 D. FARLATI, III, 77; I. CRNČIĆ, 3.
32 Fr. SALATA, n. dj. (bilj. 28), 41—42. I u creskom statutu bila je odredba, da se ne smiju birati crkveni beneficijati, koji bi bili »non Veneziani«.
33 Osor je 1409. definitivno došao pod vlast Venecije.
33a Uspor. C. EUBEL, Hierarchia catholica medii aevi, I—IV, Regensburg 1913—1935; STATUS 1901. i dr.; T. LUCIANI i dr.; Vjekoslav ŠTEFANIĆ — Leo KOŠUTA, Arhiv bivše osorske biskupije, Starine 43, Zagreb 1951, 292.
34 Prema E. IMAMOVIĆ, n. dj., 33 — Osor je god. 1500. imao svega 500 ljudi, a Cres iste godine 2000.
35 E. IMAMOVIĆ, n. dj., 33.
36 Fr. SALATA, n. dj., 77—78; o creskom kaptolu uspor. D. FARLATI, V, 209; STATUS 1901, 32.

37 D. FARLATI, V, 198; E. IMAMOVIĆ, n. dj., str. 32.
38 E. IMAMOVIĆ, n. dj., str. 82.
39 D. FARLATI, V, 205; E. IMAMOVIĆ, n. dj.; 73; Miro MONTANI, Juraj Dalmatinac i njegov krug, Uz Izložbu Gliptoteke JAZU u okviru programa proslavu 100-godišnjice JAZU, Zagreb 1967, 22—23, 26; M. BOLONIĆ, Antun Pažanin . . . , Hrvatski biografski leksikon, Zagreb.
40 Prema E. *Eubel*, n. dj.
41 Stefano PETRIS, Spoglio dei Libri consigli della città di Cherso, Capodistria 1892, 7, 29 i 43.
42 D. FARLATI, V, 211; S. *Petris*, n. dj., str. 48 donosi podatak, kako vijeće god. 1517. traži, da biskup prenese svoje sjedište u Osor.
43 D. FARLATI, V, 213.

njega cresko općinsko vijeće moralo protestirati (1558).[44] Slijedeći biskupi boravili su uglavnom u biskupiji — u Osoru ili Cresu. Tako je Koriolan Garzadoro (1575—1614) boravio u Osoru i Cresu, ali je dosta izbivao iz biskupije kao papinski legat.[45] Njegov nećak Oktavijan Garzadoro (1614—1633) boravio je skoro redovito u biskupiji, sad u Osoru sad u Cresu, premda je umro u Veneciji. Antun de Veritate (1633—1650) živio je u biskupiji, i to u Cresu gdje je dao izraditi grobnicu za sebe i svoje nasljednike.[46] Grk Ivan de Rubeis-Rossi (1653—1667), uprkos nezdravoj klimi u Osoru, živio je stalno u Osoru i popravljao biskupsku zgradu u kojoj davno nije nitko stanovao. U Osoru je i umro, a svoju knjižnicu ostavio je osorskom kaptolu popis koje se nalazi u biskupijskom arhivu.[47] Rossijev nasljednik Matej Scrivanelli (Pisarić) iz Hvara (1667—1672) vraća se ponovo u Cres. I Simon Gaudentius (Radovčić) iz Splita (1673—1719) najviše je boravio u Cresu pa je tamo i umro.

Osorski kanonici nisu to mogli više podnositi, zato 1717. zamole zadarskog nadbiskupa Vinka Zmajevića, da im se nakon smrti starog i bolesnog biskupa Gaudencija dade biskup koji će htjeti da stalno boravi u Osoru te da znade i hrvatski.[48] I, doista, kasniji biskupi Nikola Dražić iz Splita (1720—1737), Ivan Ferro iz Verone (1739—1742) i Matej Karaman iz Splita (1743—1745) boravili su uglavnom u Osoru. Međutim, biskupi Nikola Dinaričić iz Hvara (1746—1757), Bonaventura Bernardi iz Splita (1757—1781) i Simon Spalatin iz Raba (1782—1798), čini se, da su boravili i u Osoru i u Cresu. Cresko je vijeće god. 1789. protestiralo zbog dugotrajne odsutnosti biskupa Spalatina iz biskupije.[49] A posljednji osorski biskup Pažanin Franjo Rakamarić (1801—1815) boravio je i u Osoru, ali najviše u Velom Lošinju.[50] Za duže ili kraće odsutnosti osorskih biskupa iz biskupije biskupijom su upravljali njihovi generalni vikari, a to su obično bili osorski ili creski kanonici.

II

ARHIV bivše osorske biskupije u Krku

1. Prije nego nešto više rečemo o arhivu osorske biskupije, potrebno je spomenuti kako je on i zašto došao u Krk. Posljednji osorski biskup Franjo Rakamarić umro je 21. siječnja 1815. Kako smo već prije vidjeli, austrijska vladavina — iz političkih, a još više iz financijskih razloga — imala je nakanu da u Istri i Dalmaciji provede novu sistematizaciju crkvene administracije, stoga nije pomišljala na imenovanje novoga biskupa u Osoru. Za sedisvakancije biskupijom je najprije upravljao kapitularni vikar, osorski kanonik Nikola Solis de Papia, dok nije bio bulom

44 S. PETRIS, n. dj., LXXIII.

45 D. FARLATI, V, 217; Fr. SALATA, n. dj., 81.

46 D. FARLATI, V, 219.

47 ISTO, 220.

48 ISTO, 222.

49 Silvio MITIS, Cherso ed Ossero sotto la Serenissima, Atti e memorie della società istriana XLIV (1932), str. 106.

od 15. siječnja 1822. (carski placet od 21. veljače 1822) imenovan apostolskim administratorom krčki biskup Ivan Šintić, čovjek povjerenja (»persona grata«) austrijske vlade, s izričito izraženom namjerom da se ima ukinuti osorska biskupija.[51] S time u vezi biskup Šintić zatražio je od kapitularnog vikara N. Solisa da predstavnicima krčke biskupije zapisnički preda arhiv biskupije. Takav zahtjev biskupa Šintića izazvao je jak prosvjed od čitavog otočkog stanovništva, ponosnog na drevnu crkvenu tradiciju. Tome se osobito usprotivio osorski vikar Solis, uloživši protest vladi poričući čak valjanost papinske bule. Tek na ponovni zahtjev pokrajinske vlade u Trstu bila je službeno obavljena primopredaja čitave biskupske kancelarije s arhivom u Osoru od 17. do 25. svibnja 1822. Tom je zgodom sastavljen detaljan inventar u obliku primopredajnog protokola.[52] Krčku su biskupiju pri tome zastupali kurijalni kancelisti Antun Celebrini i Giovanni Lion, koji su u svom izvještaju od 26. svibnja 1822. izvijestili biskupa, da je arhiv nađen u neredu, da je nezaštićen i ugrožen od krađe i miševa, kako nedostaju mnogi spisi nakon 1815, osobito službeni vladini dekreti i dopisi, zatim župne knjige Cresa »giornali delle tasse«, pečat i četiri šematizma posljednjih godina i konačno da nema protokola za 1819. i 1820. Solis je dio tih spisa pronašao izručivši ih Celebriniju koji ih je donio u Krk, dok je cijeli arhiv ostao i dalje u Osoru. Međutim, Solis je u ime Osorana ponovo uložio protest vladi protiv prijenosa arhiva tražeći da se sačeka definitivno rješenje njihove biskupije. Vlada je uvažila žalbu Osorana i pisala biskupu Šintiću neka ne inzistira na prijenosu arhiva dok se definitivno ne riješi pitanje priključenja osorske biskupije krčkoj.[53]

Napokon je bulom »Mjesto bl. Petra« od 30. lipnja 1828, što je bila provedena 1830, osorska biskupija »zauvijek« bila ukinuta i priključena krčkoj biskupiji. U buli t. 19 čitamo o dokumentima, »da se svi i pojedini dokumenti koji se odnose na crkve, župe i mjesta, što su razdijeljene i na nov način preuređene, izvade iz starih kancelarija i da se u prikladnom obliku predadu kancelarijama onih biskupija s kojima će se spojiti. I ove će ih morati zauvijek čuvati«.[54] U vezi s tom odlukom bule ponovo je pokrenuto pitanje prenošenja osorskog arhiva. Ali zbog raznih problema i prepreka do toga nije došlo. Čini se, da su Osorani u međuvremenu, da bi barem donekle spriječili odnošenja arhivskog blaga, posakrivali znatnu količinu dokumenata, spisa, knjiga i ostalog materijala.[55]

Napokon je do prijenosa osorskog biskupijskog arhiva došlo tek 1851. Naime, 10. srpnja 1851. poslao je krčki biskup Bartol Bozanić u Osor svoga kancelara, kasnijeg krčkog biskupa Fr. Feretića, s nalogom da preuzme arhiv bivšeg biskupskog ordinarijata u Osoru i da ga prenese u Krk, koji je već nakon tri dana bio u Krku. Čini se, međutim,

50 ISTI, Storia dell'isola di Cherso, 1925, str. 92.

51 Ivan FERTIĆ, Povijest grada i otoka Krka, Vrbnik 1819. (rukopis).

52 BAK, br. 283/1822.

53 ISTO, god. 1822 — br. 276, 283, 340, 450, 492, 515 i 547; Vj. ŠTEFANIĆ—L. KOŠUTA, n. dj., 294—295; E. IMAMOVIĆ, n. dj., 124—125.

54 Uspor. K. JURIŠIĆ, n. dj., 115.

55 E. IMAMOVIĆ, n. dj., 125.

da je još i tada na Cresu postojalo nezadovoljstvo s ukidanjem biskupije i s time u vezi s prijenosom njezina arhiva u Krk. To se razabire iz dopisa biskupa Bozanića od 13. srpnja 1851. upravljenog osorskom natpopu Boži Aneliću, a u kojem ga biskup uvjerava o potrebi takva prijenosa. Naime, arhiv mora biti pri ruci biskupskoj kancelariji za potrebe obrane prava same biskupije, pojedinih beneficija itd. Biskup ga ovlašćuje da može pismo upotrijebiti u svoju obranu, čak i u tisku, jer on preuzima svu odgovornost za prijenos arhiva.[56]

Po svemu se čini, da prigodom preuzimanja osorskog biskupijskog arhiva (1851) nije bio sastavljen nikakav zapisnik o njegovoj primopredaji niti je primopredaja obavljena prema navedenom protokolu od 1822. I iz navedenog pisma biskupa Bozanića natpopu Aneliću može se zaključiti, da je arhiv preuzet onako kako je pronađen, tj. s većim nedostacima arhivskog materijala koji su Osorani u međuvremenu od 1822. do 1851. uspjeli odnijeti i sakriti.

2. Za bolje shvaćanje arhiva bivše osorske biskupije moramo imati na umu nekoliko povijesnih činjenica. Prije svega, česta i dugotrajna izbivanja osorskih biskupa iz biskupije, zatim njihova seljenja iz Osora u Cres i natrag, sedisvakancije; a i vođenje crkvene uprave od raznih generalnih vikara i kancelara i nemarno čuvanje arhiva. Sve je to uzrokom da nije sačuvan stariji arhiv, a u sačuvanom arhivskom materijalu ima mnogo praznina i nesistematičnosti. Stoga se iz njega ne može posve jasno vidjeti uredovanje osorskog ordinarijata. Nedostaju protokoli, a ukoliko su sačuvani oni su nepotpuni. Pojedini su biskupi uredovali drukčije i vodili za svoje vrijeme drugačije protokole. Protokoli se pak nisu vodili u vezanim knjigama ili većim svescima, nego ili na pojedinačnim arcima papira ili u manjim sveščićima. Neki su bili naknadno uvezani, a mlađi su ostali neuvezani. A pri uvezivanju nije se više puta gledalo na redoslijed nego su se pojedini arci papira uklapali jedan u drugi, pa je trebalo više puta nastavak nekog zapisnika tražiti čak u drugom dijelu sveščića. Slično se postupilo i pri uvezivanju primljenih spisa izvana.

Zato ne čudi činjenica, da je apostolski vizitator Valerije de Ponte prigodom svoga dugogodišnjeg boravka u Osoru (1647—1649) konstatirao, da u biskupskoj kancelariji ima malo arhivalija, da nisu čuvane na jednom mjestu već da se nalaze kod raznih ljudi te da su slabo čuvane i neuvezane.[57] I zato je naredio, da se izradi jedan uredski ormar za čuvanje spisa biskupske kancelarije što se treba smjestiti na pogodnom mjestu u sakristiji prema biskupovoj odredbi. Zatim neka se spisi rasporede prema biskupima, a oni opet prema materiji (»Civili, Criminali et in altri atti concernenti, Visite, Sinodi, o altre materie simili«) i neka se uvežu u posebne sveske. Naredio je zatim da svi oni koji imaju bilo kakve spise što pripadaju biskupskoj kancelariji, trebaju njih — pod prijetnjom ekskomunikacije — u roku od mjesec dana predati njemu (»quelle scritture portare a noi perche possono unirsi con le altri per il sopradetto effeto«).[58] Koliko je bila uspješna njegova naredba, nije nam poznato.

Desetak godina kasnije, 1658, posebnu brigu posvetio je osorskom arhivu biskup Ivan Rossi (de Rubeis) kojemu je bilo na srcu dobro biskupije. Dao je sabrati i uvezati sve spise biskupske kancelarije. O tome je 29. listopada 1658. sastavio posebni inventar što je sačuvan u osorskom arhivu,[59] koji počinje sa spisima biskupa Ivana Garzona 1515.

godine. O njegovoj brizi za biskupijski arhiv svjedoče i njegovi sinodalni dekreti od 1660. koje je i tiskom izdao u Veneciji 1660. Dekret br. XXXV govori o biskupskoj kuriji. U istom dekretu Rossi naređuje, da se svi spisi, što se na bilo koji način odnose na kuriju i na crkveno područje, na crkve i crkvena dobra, a spadaju u njegovu jurisdikciju imaju čuvati u biskupskoj kancelariji u Osoru. Sve knjige i svesci moraju se numerirati. Zatim u roku od tri mjeseca trebaju se sastaviti u tri primjerka inventari svih knjiga, svezaka i ostalih spisa, od kojih jedan mora biti izvješen u kancelariji, drugi se mora poslati nadbiskupskom ordinarijatu u Zadru, a treći patrijarhu u Mlecima. I na kraju zaprijetio je kaznom ekskomunikacije svakome, koji bi se usudio uzeti bilo što iz arhiva bez biskupove dozvole (»senza nostra licenza«). Naredio je također da se svaka vrsta čina (ugovori, isprave, patrimoniji, dispenze i dr.) koji se obavi u biskupskoj kancelariji ima ubilježiti u posebnu knjigu po rednom broju. Biskup Rossi je malo kasnije (1662) ponovo dao uvezati sakupljene spise biskupske kancelarije i sastaviti novi popis. Prema sinodalnom propisu od 1660. jedan je primjerak pohranjen u osorskom arhivu (br. XIX, 505), drugi je bio poslan zadarskom nadbiskupu a treći mletačkom patrijarhu. Taj popis je u cijelosti tiskan i u Farlatiju (V, 220—221). Uspoređujući prvi inventar (1660) s tim posljednjim očito je, da je prvi imao 23 volumina a drugi 25. Prvi u jedanaest prvih brojeva sadrži spise osorskih biskupa od 1515. do 1650. uključivši i Vizitaciju apostolskog vizitatorija Valerija de Ponte (1647—1649). Drugi inventar sadrži u prvom svesku neke spise starijeg datuma (1465—1533), zatim slijede spisi po pojedinim biskupima i ostale vrste spisa kao u prvom. Tri posljednja sveska (XXIII, XXIV i XXV) sadrže spise biskupa Rossi od 1655. do 1667. godine.

Uz navedene inventare osorskog biskupijskog arhiva postoji i treći, onaj od 1822. — učinjen u obliku primopredajnog zapisnika — koji ima 162 sveska. Premda je dosta detaljan, ima i prilično netočnosti. Rađen je u stanovitoj žurbi (obavljen je u 8 dana). Tako su često ispušteni naslovi pojedinih svežnjeva ili se navode samo djelomično i netočno. Posebnu teškoću stvara činjenica, da su gotovo sve naljepnice, što ih taj inventar navodi, u posljednje doba — vjerojatno kod prenašanja i smještaja u Krku, otpale s pojedinih voluma. Uz to je netko, vjerojatno krčki kancelar Marko Petris u drugoj polovici 19. stoljeća rasformirao neke stare cjeline i stvarao tzv. »Varia« i ostale sveske spisa. To je stvorilo stanovitu zbrku pa je npr. Josip Vajs god. 1906, prikupljajući podatke o staroslavenskom bogoslužju u osorskoj biskupiji, nabrojio 185 tomova,[60] tj. 23 toma više.

Prema sadržaju, u većim ili manjim cjelinama, spisi su raspoređeni u slijedeće serije akata: 1. Acta civilia ili Acta criminalia, tj. zapisnici procesa protiv crkvenih lica vođenih kod biskupskog suda;

56 BAK, god. 1851, br. 924 i 990.

57 OA br. XV, »Visitatio generalis totius dioecesis Valerii de Ponte Visitatoris Apostolici — 1647—1649«.

58 ISTO, f. 37.

59 OA, br. XXVIII — tekst u Vj. ŠTEFANIĆ—L. KOŠUTA, n. dj., 311—312, Prilog A.

60 Joseph VAJE, Memoriae liturgiae slavicae in diocesi Auxerensi, Krk 1906, IV.

2. Matrimonialia, spisi koji se odnose na ženidbene stvari, osobito razne dispenze i dozvole; 3. Visitationes, zapisnici općih kanonskih vizitacija biskupa ili njihovih vikara u kojima ima vrlo mnogo podataka o crkvenim ustanovama i osobama; 4. Ordinationes, spisi u vezi s ređenjima; 5. Licentiarum et attestationum, razne dozvole i svjedodžbe; 6. Monialium, spisi što se odnose na ženske samostane koji su spadali pod biskupsku jurisdikciju; 7. Patrimoniorum, isprave o kleričkom patrimoniju što su ga morali imati pred primanjem viših redova; 8. Status liberi, svjedodžbe slobodnog stanja radi vjenčanja; 9. Status animarum, službeni godišnji izvještaji o stanju pučanstva. Zatim slijede veći ili manji svesci ili snopovi spisa s raznim naslovima (legendama): Acta, Acta ordinaria, Acta extraordinaria, Acta varia, Miscllanea itd. Među njima su i spisi Acta capitularia, tj. spisi kaptolskih vikara — u vrijeme sedisvakancije.

3. Budući da arhiv bivše osorske biskupije nije bio dovoljno proučen, a prema tome ni korišten za historijsku nauku, to više što su se neki talijanski historičari[61] s nepravom tužili, da im hrvatski svećenici, tj. službenici biskupskog ordinarijata u Krku, nisu omogućili proučavanje toga arhiva,[62] a i Šime Ljubić mnogo se nadao od toga arhiva, osobito za staroslavensku stvar,[63] to sve potaklo je Historijski institut JAZU u Zagrebu da je poslalo u Krk posebnu ekipu[64] koja je 1949. i 1950. (s boravkom u Krku po više od mjesec dana) sistematski proučila i sredila taj arhiv. Tom je prigodom arhiv u cijelosti pregledan, inventiran i sređen, a važniji dio materijala djelomično ili opširno prepisan radi studija.

Spomenuta ekipa sređujući arhivski materijal bivše osorske biskupije i usporedivši ga s navedenim inventarima (1658, 1662. i 1822) ustanovila je, da je dosta materijala nestalo. Tako su ustanovili da su spisi od 1465. do 1512, a koji se spominju u inventaru 1662. pod 1, nestali, vjerojatno jer nisu bili uvezani sa spisima prvog voluma od god. 1658. Zatim se ustanovilo, da su prema inventaru od 1822. nestali čitavi svesci kao oni pod br. 28, 61, 132, 149 i 151; pojedini dijelovi svežnjeva: 1) iz br. 75 oko jedna trećina vizitacija biskupa Bonaventure Bernardi (1757—1781); 2) polovica vizitacija biskupa Šimuna Spalatina (1782—1798) iz br. 98; 3) iz br. 128 dva kvinterna (signirana u inventarnim brojevima 253 i 255); 4) iz br. 134 dio »Patrimoniorum« biskupa Bakamarića; 5) iz br. 152 jedna knjiga bratovštine sv. Marije u Osoru; 6) iz br. 153—160 više spisa iz vremena sedisvakancije god. 1815—1822, od kojih neka nisu bila na mjestu ni god. 1822; 7) iz br. 161 razni pokretni inventar kao i tabela sa serijom osorskih biskupa. Uz to su konstatirali, da gotovo od svakog biskupa nedostaje još po koji sveščić, a najviše su stradala akta biskupa Fr. Rakamarića, od kojih možda jedna četvrtina nije stigla u Krk. Među spisima biskupa I. Rossi nisu pronađeni zapisnici i dekreti njegove sinode (1660) što se često citiraju u kasnijim protokolima; zatim nema stare glagoljske knjige (»un libro glagolitico con cartone di coridor nero esistente in cancelleria episcopale d'Ossero«) koja se spominje u ispravi od 1611.[65] Možda se štogod nalazi među spisima kaptolskog i župskog ureda u Osoru ili drugih lošinjskih ureda.[66]

6. Arhiv bivše osorske biskupije čuva se kod biskupskog ordinarijata u Krku. Nalazi se u velikom dubokom ormaru s pretincima u kojem

su arhivski svežnjevi smješteni u dva reda na pojedinim policama. Prostorija je suha te su arhivalija zaštićena od vlage. Arhivski materijal je relativno dobro sačuvan. Složen je raznoliko. Jedan dio, onaj najstariji, uvezan je u debele sveske ili volume (i s više od 1000 listova) ili u manje sveske s koricama od kartona. Drugi dio je u sveščićima što su složeni u snopove. Treći dio se sastoji od slobodnih listova složenih također u snopove i svezanih špagom unakrst. Najnoviji materijal, tj. iz doba austrijske i francuske vladavine, drukčijeg je obilježja; posrijedi je moderno uredovanje, tj. spisi su progresivno numerirani, a uz njih je godišnji protokol (urudžbeni zapisnik).

Spomenuta stručna ekipa sačuvala je uglavnom stari raspored spisa, tj. materijal je uglavnom okupljen u svežnjeve pod imenom pojedinog biskupa, uz stanovite manje intervencije gdje je to bilo potrebno, s ciljem da se provede kronološki red mijenjajući stvari što je manje moguće. Ne obazirući se na staru signaturu, što je bila nepotpuna i nedosljedna, kronološki poredani svežnjevi (volumi) po redu biskupa dobili su nove sukcesivne brojeve od 1 do 147. Prema tome je broj ovog novog inventara, u odnosu na onog iz god. 1822, smanjen za 38 brojeva.[67]

III

Dosadašnje naučno korištenje osorskog arhiva

1. Koliko je poznato materijal osorskog arhiva dosad je bio slabo iskorišten u historijske svrhe. Prvi se njime koristio zadarski arhiđakon Valerije de Ponte za svog boravka u Osoru (1647—1649), koji se kao lokalni povjesničar posebno zanimao za domaću povijest pa je ispisao više historijskog materijala iz toga arhiva. Ali budući da ga je našao u lošem stanju i slabo sačuvana, izdao je već 1647. odredbe o čuvanju i inventiranju biskupijskog arhiva. Valerijevim povijesnim bilješkama o osorskoj biskupiji poslužili su se kasnije Riceputi i Farlati, a vjerojatno i trogirski povjesničar Ivan Lučić (Lucius).[68]

2. Od domaćih osorskih svećenika, koji su imali interes za lokalnu povijest, mora se spomenuti osorskog arhiđakona Josipa Milanese, koji je dostavljao arhivski materijal isusovcu Filipu Riceputiju, što ga spominje u svojem »Prospectus Illirici« u Padovi god. 1720. i u »Illyricum

[61] Fr. Salata, S. Mitis i S. Petris.

[62] Prema Fr. Volariću u raspravici »Pitanje o glagolici«, Naša Sloga 1897, br. 39.

[63] Uspor. RAD JAZU br. 57, 1881, str. 187.

[64] Vjekoslav Štefanić, naučni suradnik, i asistenti Leo Košuta i Vice Valčić.

[65] Uspor. Šime LJUBIĆ, Borba za glagolicu na Lošinju, Rad LVII, 186.

[66] Uspor. Vj. ŠTEFANIĆ—L. KOŠUTA, n. dj., 299—300.

[67] Taj najnoviji inventar arhiva bivše osorske biskupije vidi u Vj. ŠTEFANIĆ—L. KOŠUTA, n. dj., str. 321 i dalje.

[68] O Ivanu Lučiću v. Franjo RAČKI, »Povjestnik Ivan Lučić Trogiranin«, Rad 49 i Bare POPARIĆ, »Pisma Ivana Lučića Trogiranina«, Starine 31 i 32 (gotovo sva pisma pisana Valeriju de Ponte).

sacrum«. Naime, nakon Riceputijeve smrti (1724) i sam D. Farlati u nekoliko navrata tražio je podatke o osorskoj biskupiji i crkvenim ustanovama. U »Illyricum sacrum« (V, 222) piše, da je Milanese prepisao mnoge dokumente iz osorskog arhiva.[69]

Poviješću osorske biskupije bavio se i osorski kanonik Antun Jakov Moise, koji je kao kaptolski vikar upravljao osorskom biskupijom za sedisvakancije 1737—1739. i ponovo od 22. XI 1745. do 24. III 1746, a za biskupa Nikole Dinaričića 1747. spominje se kao katedralni arhiđakon u Osoru, te je zato sigurno koristio i arhiv biskupije u Osoru.[70]

Arhivom bivše osorske biskupije koristio se barem nešto i velološijski notar pri pisanju povijesti Veloga Lošinja: »Della storia civile e cronologica della terra sive castello di Lossin Grande nella Dalmazia, ventillata nell'anno 1791.«[71]

3. Nakon prijenosa osorskog arhiva u Krk njime su se barem djelomično poslužili i neki Krčani. Prvi, koji se njime koristio u naučne svrhe, bio je dr Ivan Crnčić (1830—1897). On je nakon studija u Beču, a za vrijeme boravka u Krku (1861—1863) proučavao ne samo arhiv krčke biskupije već također i osorski arhiv za koji je izjavio, da ga je »donekle razvidio i prepisao iz njega nekoliko znamenitih isprava« od kojih je tri objavio u »Vjesniku hrvatskog arheologičkog društva« (1885, str. 82—85). Tim arhivskim podacima poslužio se i prilikom pisanja svoje »Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji« (Rim, 1867) i kod sastava serije osorskih biskupa koju je izradio za stariji Šematizam krčke biskupije (uspor. 1895, 1901). Osorski arhiv je proučavao i dr Ivan Bolmarčić (1836—1918), prepozit Stolnog kaptola u Krku, rodom iz Cresa, ali, čini se, da nije ništa objavio.

U doba, kad se potkraj 19. i 20. stoljeća razvila žestoka polemika između Talijana i Hrvata oko staroslavenskog bogoslužja na Cresu i Lošinju, tada se potražilo materijal iz osorskog arhiva da bi se dokazao kontinuitet glagoljske liturgije na tim otocima, zapravo u bivšoj osorskoj biskupiji. Polemiku je započeo odlučni branitelj glagoljanja dr Franjo Volarić (1851—1908), biskupski kancelar, kanonik-dekan i generalni i kaptolski vikar u Krku, a istodobno i narodni zastupnik u istarskom saboru, svojom interpelacijom u istom saboru (12. III 1892) zbog toga što se plijene hrvatske i slovenske novine kad pišu u obranu glagoljice. Interpelaciju su potpisali i ostali prisutni hrvatski i slovenski

69 Fr. SALATA, n. dj., 95 piše za Milanesa, da je »appassionato racoglitore di patrie memorie, che servirono non poco al padre Riceputi«. Navedimo ovdje, da je D. Farlati u petoj knjizi »Illyricum sacrum« posvetio osorskoj biskupiji i 48 osorskih biskupija 48 stranica velikog formata (41 x 30 cm), tj. 182—223 i u »Additameta«, 617—624.

70 Uspor. Vj. ŠTEFANIĆ—L. KOŠUTA, n. dj., str. 325, 326; J. VAJE, n. dj., 56; STATUS, 1901, 4—5.

71 Kopija rukopisa nalazi se u Italiji, a jedna kopija istog nalazi se kod župskog ureda u Velom Lošinju. Jedan prijepis originala, koji je učinio pop Dinko Muškardin negdje koncem 19. stoljeća, dospio je preko prof. Ivana Milčetića u Arhiv JAZU. Milčetić je neke izvatke iz njega objavio u Ljetopisu JAZU

zastupnici.[72] Poslije toga se razvila najprije polemika u novinama (u goričkom »Eco del Litorale« i tršćanskoj »Našoj slozi«), a potom u raspravama i knjigama.[73] Da bi im mogao dokumentirano odgovoriti, Volarić je zašao u arhiv osorske biskupije, prikupio arhivski materijal o tom predmetu, koristeći osobito zapisnike kanonskih vizitacija, koji je onda korisno upotrijebio u svojim polemičkim raspravama kao što su: »Slavenski jezik u liturgiji u Istri« (Naša sloga od 19. I do 9. III 1893); pitanje o glagoljici u »Našoj slozi« br. 39 (1897); »Viching redivivus« (Naša sloga od 2. XII 1897. do 24. II 1898), izašlo i na talijanskom jeziku, i drugo.

U istom smislu, ali s mnogo više sistematičnosti nego Volarić, poslužio se osorskim arhivom i priznati slavist dr Josip Vajs.[74] Za svoga boravka u Krku nastojao je iz osorskog arhiva prikupiti što više povijesnog materijala kao dokaz kontinuirane opstojnosti staroslavenskog bogoslužja u osorskoj biskupiji. Svrha mu je bila, odgovoriti tako na monografiju Fr. Salata »L'antica dioecesi d'Ossero e la liturgia s'lava« (1897) te isto tako solidno potkrijepiti Volarićevu polemiku s navedenim talijanskim piscima, kako to sam navodi, koji u svojoj polemici uopće nisu upotrijebili podatke arhiva osorske biskupije. Plod njegova arhivskog rada bila je knjiga »Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi« (Krk 1906) u kojoj iznosi izvatke iz pisama rimskih kongregacija, iz zapisnika kanonskih vizitacija i sinodalnih akata — prikupljenih u osorskom arhivu.[75] Vajs se u svom radu ograničio uglavnom na zapisnike vizitacija i zato njegovi izvaci nisu potpuni jer u osorskom arhivu ima još mnogo podataka što govore o glagoljskoj tradiciji u osorskoj biskupiji (još kojih 800 glagoljskih rukopisa). Uza sve to Vajsov rad je najozbiljniji pokušaj znanstvenog korištenja osorskog biskupijskog arhiva o temi — gradiva za povijest hrvatskog glagolizma.

I Luka Jelić u svojem opsežnom djelu »Fontes historici liturgiae glagolito-romanae« (Krk 1906) navodi nekoliko podataka iz istog arhiva, što se odnose na pitanje glagoljice u osorskoj biskupiji. Vjerojatno ih je dobio od spomenutog Fr. Volarića ili krčkog kanonika Matije Oršića (1847—1924). Materijalom tog arhiva koristio se i o. Stjepan Ivančić, rodom iz Cresa, za svoju knjigu »Povjestne crte o samostanskom III redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagoljice u istoj redodržavi« (Zadar 1910), osobitim obzirom na samostane franjevaca trećoredaca u Osoru, Martinšćici i Porozinama. Međutim, materijal

br. 30. O notaru M. Botteriniju vidi i M. BOLONIĆ, Martin Botterini — u Hrvatskom biografskom leksikonu, Zagreb.

72 B. MILANOVIĆ, n. dj., II, Pazin 1973, str. 107.

73 Uspor. G. PESANTE, La liturgia slava con particolare riflesso all'Istria, Parenzo 1893; B. BENUSSI, La liturgia slava nell'Istria, Atti e memorie della Società istriana IX (1893); Fr. SALATA, »Nuovi studi sulla liturgia slava« u Atti e memorie, XIII (1896) i L'antica diocesi d'Ossero e la liturgia slava, Pula 1897.

74 O J. Vajsu i njegovom djelu vidi više: Vj. ŠTEFANIĆ, Staroslavenska akademija u Krku, Croatia sacra br. 22, Zagreb 1944.

75 U uvodu knjige Vajs piše: »Dokumenti hvalevrijednog arhiva jasno potvrđuju da je slavenska liturgija u osorskoj biskupiji bila jaka i na više je načina posvjedočuju« (str. V).

koji on citira o osnutku samostana sv. Jeronima u Martinšćici, a koje mu je slao o. Danijel Zec, danas u osorskom arhivu ne postoji.

Napomenimo još i ovo. Š. Ljubić, koji je o biskupijskom osorskom arhivu pisao: »... da u onom njegda biskupskom arhivu leži, te da bi se imalo naći sakriveno veliko blago za razjašnjenje staroslavenštine na ondješnjih otocih, pa da bi naša Akademija veoma za ovaj velevažni predmet zaslužila, kad bi se postarala, da se i onaj arhiv točno iztraži« nije u svojoj raspravi »B o r b a z a g l a g o l i c u n a L o š i n j u«[76] koristio materijal ovog arhiva nego samo arhiv župskog ureda u Velom Lošinju.

4. Poslije drugog svjetskog rata materijalom tog arhiva poslužili su se u znanstvene svrhe prije svega članovi spomenute ekipe Historijskog instituta JAZU Vjekoslav Štefanić i Leo Košuta u »Arhiv bivše osorske biskupije«, Starine 43, 1951, 289—332; zatim L. Košuta u svojim radovima: »Ubikacija benediktinskog samostana »Montis Garbi« na otoku Lošinju«, Zbornik historijskog instituta JAZU, Vol. I, 125—135; »Glagoljaši i glagoljica na Cresu i Lošinju«, Riječka revija, I. god. (1951), br. 1, 12—16 i »Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine«, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, sv. 1, 1953, str. 163—218. Isto tako Ivan Žic Rokov, kancelar i generalni vikar u Krku, u svojem članku »Ranokršćanske bazilike posvećene Majci Božjoj na području krčke biskupije« (tj. katedrale u Krku, Osoru i Rabu, op. p.), Bogoslovska smotra, br. 4 (1971). I napokon Vlahović o. Josip u »Le comunità di Cherso e Ossero«, Rijeka 1968, 3—48 i dr Nikola Stražičić kod pisanja svoje doktorske radnje o cresko-lošinjskoj otočnoj skupini.[77]

IV

Zaključak

1. Kako je već rečeno, arhivsko gradivo bivše osorske biskupije obuhvaća razdoblje od početka 16. stoljeća do 1822, kad je osorskoj biskupiji postavljen za administratora krčki biskup I. Šintić. Kasniji dio toga arhiva je bogatiji i bolje sačuvan. Tu dolazi u obzir veće i svestranije pismeno uredovanje ne samo s crkvenim ustanovama (razne rimske kongregacije i dr.) već i sa civilnim vlastima (mletačke, francuske i austrijske). Kod tog posljednjeg moramo imati na umu odnos crkve i države na temelju državnog patronatskog prava nad crkvom u ovim krajevima.[78] Što se pak jezika tiče, moramo napomenuti, da od početka 17. stoljeća latinski jezik zamjenjuje živi jezik, talijanski i hrvatski pretežno s glagoljskim pismom (podnesci seoskih župa i kapelanija, franjevačkih trećoredskih samostana i pojedinih svećenika).

Budući da arhiv obuhvaća razdoblje od nešto više od tri stoljeća kroz koje su se mijenjale i političke prilike, pa prema tome i opće prilike, posve je prirodno da arhiv može pružiti mnogo historijskog gradiva. Dakako, jer se radi o crkvenom arhivu, najveći dio materijala odnosi se na crkvenu povijest. Ali, kako je crkva u ono doba imala veliki upliv na javni i privatni život naroda uopće ima u tom arhivu i mnogo raznog gradiva zanimljivog i za opću povijest onog naroda i onog područja. Do sada je na temelju podataka toga arhiva, iako ne baš potpuno, naučno i dokumentirano dokazan hrvatski značaj otoka Cresa

i Lošinja te da se na tim otocima glagoljalo u crkvi stoljećima i upotrebljavalo se glagoljsko pismo. Glagoljalo se čak i u osorskim crkvama. Historija glagolizma na Cresu i Lošinju započinje s Valunskom pločom (kraj 11. st.).[79]

2. Za proučavanje prošlosti Cresa i Lošinja posebno su važne tzv. *kanonske vizitacije* (pastirski pohodi) koje su biskupi ili njihovi zamjenici (redovito generalni vikari), a za sedisvakancije kaptolski vikari, periodično obavljali u smislu kanonskih propisa. Mnogo puta zovu se i generalne vizitacije, što znači da su se obavljale na teritoriju cijele biskupije, uključujući i najzabitnija sela, i obuhvaćale su nadzor nad cjelokupnim životom crkve i vjernika. Redovito su biskupa, dotično vizitatora, pratili jedan ili više svećenika (konvizitatori; obično kanonici). Prigodom vizitacije vodio se zapisnik s raznovrsnm i mnogobrojnim detaljima o crkvenim objektima i ustanovama (crkvama, kapelama, oltarima, beneficijama, bratovštinama itd.) kao i o životu svećenika i vjernika itd. I stoga u biskupskim vizitacijama ima obilje materijala o prošlosti Cresa i Lošinja. Tu se mogu naći popisi i opisi svih i najmanjih crkava i oltara često s podacima o gradnji, tj. kad su građeni i tko ih je gradio, a i o slikama i kipovima na njima. Zatim su tu podaci o uzdržavanju i ekonomskom stanju; o imovini i upravljanju; često donose njihove inventare pokretnih stvari, osobito knjiga. Ti su inventari posebno važni jer sadrže mnogo podataka o staroslavenskom bogoslužju na tom području, koje su mnogi talijanski pisci osporavali. U zapisnicima vizitacija možemo naći i popis župskih i kaptolskih arhiva. Što se pak tiče personalnih vizitacija u njima nalazimo prije svega personalne podatke o župnicima i kapelanima, o njihovu radu i odnosu prema narodu, a gdjekad i popis njihovih knjiga. Isto tako o desetinama i ostalim svećeničkim prihodima (od misa, kapelanija bratovština itd.) što nam govori o ekonomsko-socijalnom stanju svećenika. Prigodom ispitivanja o vjernicima doznajemo prije svega o njihovu vjerskom životu, a onda i o njihovu životu uopće i običajima. Sličnog historijskog materijala ima i u zapisnicima dijecezanskih sinoda i njihovih konstitucija. Najvažniji takav sinod bio je onaj biskupa I. Rossija od god. 1660.

3. Posebno su važne isprave *(ordinationes)* o ređenju klerika (žakana). To su svjedodžbe s podacima o rođenju, krštenju, školskoj spremi, službi (redu) kao i o vladanju pojedinih klerika (mnoge od njih pisane su glagoljicom). Ti podaci daju uvid u način školovanja, o privatnim i javnim školama (sjemeništima), o školskim predmetima i visini izobrazbe, o eventualnim knjigama (udžbenicima). Također i o vanjskim učilištmia i sveučilištima koje su pojedinci polazili. Prije svakog ređenja polagali su pred biskupom ili njegovim delegatom propisane ispite.

[76] Rad JAZU 57, 1881, str. 187.

[77] Njegova proširena doktorska radnja objavljena je u LJETOPISU CRESA I LOŠINJA IV, 1981.

[78] Uspor. bilj. 25.

[79] Uspor. L. KOŠUTA, Glagoljaši i glagoljica na Cresu i Lošinju, Riječka revija 1, 1951, 12—16.

Kad je riječ o klericima, moramo spomenuti još jednu knjigu, zapravo vrstu spisa, tj. *Patrimoniorum*, koji sadrže isprave o kleričkom patrimoniju (baština) što su ga dobivali od svojih roditelja ili skrbnika prije primanja viših redova. Navedimo kako u arhivu ima i mnogo podataka o nastojanju biskupa da svećenike održe na nekoj stručnoj visini održavanjem kazuističkih sastanaka svećenika na kojima su se obrađivala pitanja moralke. Uz to su i pojedinačno bili dužni obraditi pojedine probleme i dostaviti ih biskupu ili njegovu zamjeniku dostaviti na uvid. Seoski svećenici (glagoljaši) pisali su ih na hrvatskom jeziku i glagoljicom ili latinicom, a kasnije i talijanski. O tome je vodio posebnu brigu kanonik bogoslov (canonicus theologus) pri osorskom kaptolu.

O životu klera i drugom u vezi sa svećenicima pružaju nam mnoštvo podataka i tzv. *Acta civilia* ili *Acta criminalia,* tj. zapisnici procesa kod biskupskog crkvenog suda protiv crkvenih lica; zatim razne kleričke svjedodžbe *(Acta licentiarum et attestationum, litterae dimissoriae* i dr.), što su ih dobivali pojedini svećenici ili klerici u različite svrhe, naročito rad podjeljivanja beneficija i dozvole za putovanja izvan biskupije. Svećenici su najviše putovali u Veneciju. A u već spomenutim zapisnicima pastirskih pohoda ima mnogo odredaba što se odnose na život svećenika i klerika (zabrana plesova, propisi o vladanju i odijelu svećenika i klerika, o pretjeranim slavljima prilikom mlade mise itd.).

4. Nešto arhivskih podataka o samostanima na Cresu i Lošinju može se naći među spisima tzv. *Monialium* (moniales — redovnice). Pretežno se radi o ženskim benediktinskim samostanima sv. Marije u Osoru i sv. Petra u Cresu koji su spadali pod biskupsku jurisdikciju. Zanimljivi su njihovi inventari, njihova društvena uloga. Podataka o muškim samostanima gotovo i nema, dotično vrlo malo, jer su oni bili izuzeti (exempti) i nisu spadali pod jurisdikciju biskupa. A k tome je i mletačka vlast najstrože branila biskupima bilo kakvu ingerenciju u samostanski život, što je ona pridržavala sebi u ime patronatskog prava.

5. Mnoštvo arhivskog materijala, važnog za genealoška i demografska istraživanja, sadrže *Acta matrimonialia,* tj. spise što se odnose na ženidbene stvari, osobito razne dispenze i dozvole, a koji su puni genealoških stabala. Tu spadaju i spisi tzv. *Status liberi,* tj. svjedodžbe slobodnog stanja radi sklapanja ženidbe. Za demografska i migraciona istraživanja posebno su važni spisi tzv. *Status animarum* (Stanje duša). Radi se o godišnjim izvještajima župnika o vjerskom životu u župi i o stanju duša, a u vezi s time i o uskrsnoj ispovijedi i pričesti. Kroz puna dva stoljeća može se prema njima pratiti za svako pojedino selo: ukupan broj stanovnika, posebno muških, posebno ženskih i posebno djece. Često su u njima popisana njihova imena i prezimena, često puta s nadimcima, rodbinske veze, podrijetlo pojedinaca i obitelji itd.

6. Osorski arhiv pruža također mnogo gradiva o gospodarsko-socijalnim prilikama na Cresu i Lošinju, posebno u spisima i knjigama o prihodima i izdacima crkava, crkvenih ustanova, zatim o materijalnom stanju svećenika, o desetinama itd. Ima ponešto materijala i o bratovštinama i bratovštinskom životu, osobito u vizitacijama, ali ne mnogo, jer je mletačka vlast prisvajala sebi pravo nadzora nad njima i silila ih da pišu svoje knjige na talijanskom jeziku (1611). I zato su mnoge bratovštinske knjige završile u Mlecima. U cjelokupnom arhivskom gradivu ima mnogo podataka važnih za historijsku topografiju i za sitnu toponomastiku. A u neventarima institucija i pojedinaca ima podataka i za bibliografiju.

7. I na kraju treba istaknuti još jednu činjenicu, posebno važnu za to područje, a to je pitanje etničkih i jezičnih odnosa na Cresu i Lošinju. Obilje podataka svjedoči za stoljetno hrvatsko značenje osorskog arhipelaga. U starije vrijeme bio je hrvatski elemenat zastupan skoro stopostotno. To vrijedi i za sam grad Cres, središte mletačke vlasti, gdje se propovijedalo samo hrvatski. Tek u drugoj polovici 17. stoljeća počelo se uz hrvatski povremeno (u korizmi) uvoditi i talijanske propovijedi, ali je za njih bio slab interes.[80] Dok je talijanski jezik bio jezik talijanske jezgre, što je predstavljala gospodstvo i inlegigenciju, hrvatski je jezik ostao jezikom obitelji seljaka (»kopaca«) i radnika. Uz hrvatski jezik u javnosti uporno se podržavao crkveno-slavenski jezik na crkvenom polju. Staroslavensko bogoslužje uspjelo se održati, usprkos tolikim nedaćama, u najvećem dijelu crkava sve do 19. stoljeću (osim u Cresu i Osoru), a u većini seoskih župa održalo se do poslije prvog svjetskog rata, kad su talijanske vlasti silom uvele latinski jezik u crkve. Isto tako se stoljećima u svima crkvama (čak u Osoru i Cresu) pjevalo i propovijedalo hrvatski, kako nam svjedoče kanonske vizitacije osorskih biskupa.

Zaključujući prikaz o arhivu bivše osorske biskupije, što se čuva kod Biskupskog ordinarijata u Krku, i o njegovoj važnosti za povijest Cresa i Lošinja, jer je jedan od važnijih izvora, može se reći da ustrajni i marljivi istraživač može u njemu naći obilje raznovrsnog arhivskog materijala koji se može iskoristiti u znanstvene svrhe i za bolje i svestrano upoznavanje prošlosti Cresa i Lošinja.

[80] OA, br. XXX: »...non erano alla predica venti persone«. Uspor. Josip VLAHOVIĆ, Le comunità di Cherso e Ossero, Rijeka 1968, 21.

Jasminka Ćus-Rukonić

IZVORI ZA ARHEOLOGIJU CRESA I LOŠINJA[1]

Uspomeni moga muža Marija posvećujem.

Prvi interes za arheološke spomenike na istočnoj jadranskoj obali javlja se u doba cvjetanja humanističkih znanosti u prvoj polovici XV stoljeća. Našom obalom putuju učeni domaći ljudi, a i stranci i daju prve zanimljive opise arheoloških spomenika na njoj. Najviše su njihovu pažnju privlačili antički spomenici i to ponajviše natpisi, a i nalazi novaca. U isto vrijeme entuzijasti počinju sakupljati arheološke predmete, tako da tada nastaju prve privatne zbirke arheoloških predmeta i to većinom epigrafičkih i numizmatičkih. Sakupljanjem se bave imućne privatne i crkvene osobe, tako da prve zbirke nastaju u privatnim kućama i pri crkvama.[2]

Govoriti o izvorima za arheologiju otoka Cresa i Lošinja a pri tome ne spomenuti Alberta Fortisa, talijanskog biologa i putopisca, znači izostaviti najstarije izvore što nam govore o prvim počecima interesa za arheologiju tih krajeva. Alberto Fortis (1741—1803)[3] boravio je u hrvatskim krajevima u više navrata. No, za nas je najzanimljiviji njegov bo-

[1] Najtoplije se zahvaljujem dru Branku Fučiću na svesrdnoj stručnoj pomoći prilikom pisanja mog rada. Isto tako se srdačno zahvaljujem svim mojim kolegama koji su mi dobavljali prijeko potrebnu literaturu.

[2] M. Šepre: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955.

»Epigrafika-Hrvatska«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

[3] Z. Muljačić: »Fortisova putovanja u Dalmaciju«, Mogućnosti, god. XXVI, br. 1 Split, siječanj 1979.

ravak iz 1770. godine kada u društvu engleskog sveučilišnog profesora, mineraloga Johna Symondsa (1730—1807) i napuljskog sveučilišnog profesora, botaničara Domenica Cirillia (1739—1799) posjećuje Cres i Lošinj. Plod tog putovanja je njegovo djelo »Saggio d'osservazione sopra l'isola di Cherso ed Ossero«, Venecija, 1771. To njegovo djelo predstavlja izvrsan opis hrvatskog kvarnerskog primorja, otoka Krka, Cresa i Paga te jednog dijela Like. Drugi put dolazi na otoke Cres i Lošinj u proljeće 1771. Tim ga je otocima prvenstveno vukao njegov prirodnjački interes i to za fosile na otočiću Čutinu. No, putem bilježi i ostale zanimljivosti. Za arheologe će biti vrlo zanimljiv prikaz jedanaest antičkih natpisa, koje je Fortis prikupio na Cresu i Lošinju. U ovom trenutku je za nas najvažnije da nam donosi vijest o prvim interesima za arheološke spomenike Cresa i Lošinja, te o njihovim prvim sakupljačima. Tako nam javlja da u sredini XVI st. Sebastiano Giustiniani u jednom svom izvještaju Duždu iz Dalmacije spominje da se na Cresu i Lošinju, a naročito u Osoru vide mnogi grčki i latinski natpisi. Fortis nalazi malu zbirku proze i poezije što je tiskana krajem XVI st. u čast Sebastijana Kvirinija, koji je tada bio knez Osora i Cresa. U njoj stoji da je kraj grada Osora iskopana lijepa mramorna statua, grčko djelo, i ona je u to doba bila smještena u atriju palače Grimani u Veneciji blizu crkve Santa Maria Formosa. On već tada ne može identificirati tu statuu u atriju palače Grimani, ali po svemu sudeći izgleda da je to poznata statua Medee. Fortis nam donosi i ime prvog sakupljača antičkih natpisa, a to je biskup Dinaričić. On pravi prvu zbirku lapida u biskupskom dvoru u Osoru, a njih donosi iz raznih mjesta svoje biskupije kao što su Beli, Cres i Osor. Fortis je svojim radovima postavio temelje putopisne književnosti o našoj obali, i zahvaljujući njegovu velikom znanstvenom ugledu u tadašnjoj Evropi, pobudio i interese za naše krajeve. Slobodno se može reći da niti jedan njemački ni austrijski putopisac u XIX st. nije došao na našu obalu, a da prije toga nije pročitao Fortisova djela.[4]

Jedno malo putovanje na otoke Cres i Lošinj poduzeo je Angelo Bottari iz Chioggie 1775. godine. On je bio više trgovac starinama, nego pravi arheolog. Na putovanje se uputio na nagovor Johna Strengea, a s namjerom da nadopuni arheološku numizmatičku komponentu Fortisova »Viaggio in Dalmazia«, no, kako i sam poslije navodi o tim otocima nije znao ništa više reći od onoga što je već o njima napisao Fortis.[5]

Z. Muljačić: »Fortisova putovanja po Dalmaciji«, Mogućnosti, god. XXV, br. 10, Split, listopad, 1978.

Z. Muljačić: »Putovanja Alberta Fortisa u Istru«, Radovi centra JAZU u Zadru 25, Zadar, 1978.

V. Bazala: »Pregled hrvatske znanstvene baštine«, Zagreb, 1978.

M. Marković: »Haračićev doprinos geografskom proučavanju otoka Lošinja«, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb, 1981.

4 A. Fortis: »Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Ossero«, Venezia, 1771.

5 Z. Muljačić: »Putovanje Angela Bottarija u Dalmaciju (1775), Radovi zavoda JAZU u Zadru 26, Zadar, 1979.

6 V. Bazala: »Pregled hrvatske znanstvene baštine«, Zagreb, 1978.

7 M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

Treći putopisac koji je putovao našim otocima, Nijemac Heinrich Stieglitz (1801—1849), donosi dosta nepouzdane i neozbiljne vijesti o našim krajevima, pa i o otocima Cresu i Lošinju kao »zemlji limuna«, a Osor mu je otok na kojem je Jason po savjetu Medeje zaklao i raskomadao Apsyrta, Medejina brata.[6]

U XIX st. općim rastom interesa za znanost, sve se više intelektualaca bavi problemima arheologije, u početku sasvim amaterski, a kasnije je mnogima arheologija isključiva struka. Arheološki rad je od tada usmjeren u tri osnovna pravca i to, prvi: otkrivanje i otkopavanje; drugi: skupljanje i konzerviranje, te treći: publiciranja arheološkog materijala. Uslijed tadašnjih političkih prilika težište arheoloških istraživanja je bilo na prethistoriji i antici, dok se istraživanje nacionalne arheologje sistematski izbjegavalo.[7]

Prije nego što su započela iskopavanja u Osoru te temeljitija istraživanja arheoloških lokaliteta na Cresu i Lošinju prethodne izvještaje u Beč dr P. Kandleru šalje istarski povjesničar Tomaseo Luciani iz Labina. On Kandleru vrlo detaljno opisuje sve spomenike i lokalitete Osora na koje ga je upozorio tamošnji mještanin Raimondo Malabotich, kao što su natpisi, sarkofazi i ostali sitni predmeti što su bili uglavnom pohranjeni kod obitelji Solis iz Osora. Posebno se osvrće na kompleks Sv. Marije na groblju gdje uočava zazidane lukove na pokrajnjem zidu crkve. Osim Osora obilazi i otok Cres u potrazi za arheološkim ostacima iz rimske epohe.[8]

Prvi arheolog amater koji intenzivno istražuje i iskapa u Osoru, najvrednijem i najzanimljivijem lokalitetu na otocima Cresu i Lošinju, jest Ivan Kvirin Bolmarčić (1836—1918), osorski župnik. On svom arheološkom radu pristupa s velikim sakupljačkim žarom, karakterističnim za gotovo sve arheologe tog razdoblja, ali zato oskudnim stručnim znanjem. Njegova iskopavanja u Osoru traju od 1874—1881, kada je po svojoj svećeničkoj dužnosti premješten u Krk. On istražuje gradske bedeme te utvrđuje da se antički Osor proteže od Kavuade do uvale Bijuara. Isto tako obavlja iskopavanja ilirsko-rimske žarne nekropole uz Kavuadu na lošinjskoj strani. Arheološki materijal u njegovim iskapanjima čini osnovu materijala s kojim je i otvorena Arheološka zbirka Osor 1889. godine.[9]

Kada je I. K. Bolmarčić premješten po dužnosti na Biskupiju u Krk, radove na iskopavanjima nekropola na Kavuadi nastavlja dr Ste-

8 N. Lemessi: »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«, vol. IV, Roma, 1980.

B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.

T. Luciani u pismu povjesničaru P. Kandleru. L'Istria br. 38—39, Trst, 1846.

A. Orlini: »Cherso«, Trieste, 1964.

9 C. Marchesetti: »Isole del Quarnero«, Notizie degli scavi, fasc. 4, 5, 6, Roma, 1924.

B. Fučić: »Osor«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.

I. Bach: »Muzeji«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.

I. Bach: »Muzeji (Hrvatska)«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

I. Milčetić: »Arkeologično-istorične crtice s hrvatskih otoka, B. otok Cres«, VHAD, sv. 2, Zagreb, 1884.

fano Petris iz Cresa. On je ujedno i povjerenik Centralne komisije iz Beča i glavninu izvještaja i materijala s tog terena šalje u Beč.[10] Neki od njegovih stručnih izvještaja bečkoj Centralnoj komisiji objavljeni su u znanstvenim časopisima, kao što je to bilo s objavom nalaza stele pomorskog centuriona Likeja pod naslovom »Grabstein eines römischen Flottensoldaten in Ossero«, u Mitteilungen der Zentral-Kommission, ser. III, Bd. 4, Wien, 1905. Petris je za vrijeme obavljanja dužnosti načelnika grada Cresa vodio iskopavanja u okolici Belog, i to na općinskom zemljištu Mali vrh gdje je otkopao nekoliko tipzičnih liburnijskih grobova, a popratni materijal poslao u Bečki muzej. Zajedno s Lemešićem, općinskim tajnikom iz Cresa, Petris je iskopavao i na Svetom Bartolomeju. Uz mnogobrojna arheološka rekognosciranja iskopavao je tumul na Grožuji južno od Cresa te tumul na Batajni.

Godine 1870. Englez R. F. Burton upozorava u svojim djelima na mnogobrojne prethistorijske gradine i nekropole u Istri i na našim otocima. Isto tako u svom radu »Scoperte antropologiche in Ossero« Archeografo Triestino, N. S. volume V, Trst, 1877/78. spominje Arheološku zbirku Osor i nekoliko predmeta što su u njoj pohranjeni.[11]

Značajno je spomenuti austrijskog arheologa Otta Benndorfa (1838—1907), koji od 1898. godine vodi Austrijski arheološki institut, a u Bečkoj akademiji je stajao na čelu arheološke sekcije Balkanske komisije. U svom radu »Ausgrabungen in Ossero«, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, Band IV, Beč, 1880. O. Bendorf govori o rimskim predmetima iz Arheološke zbirke Osor.[12] Iz iste zbirke nekoliko predmeta objavljuje i A. Ritter-Klodić, u svom radu »Die Ausgrabungen auf Ossero«, Mitth. der K. K. Central Com. N. F., XI, Beč, 1885.

Važan doprinos arheološkoj znanosti dao je i engleski arhitekt i arheolog Thomas Graham Jackson (1835—1924). Mnogo godina izučavao je staru arhitekturu Dubrovnika, Dalmacije, kvarnerskog područja i Istre, a posebnu pažnju je posvećivao ranokršćanskoj, bizantskoj i starohrvatskoj arhitekturi. U svom djelu »Dalmatia, the Quarnero and Istria«, Oxford, 1887. spominje i ranokršćansku crkvicu Sv. Marije na groblju u Osoru, te donosi njen netočan tlocrt kao sedmobrodne crkve. Taj njegov netočan podatak je zaveo mnoge buduće istraživače tog vrlo značajnog objekta.[13]

Veoma plodno razdoblje za arheologiju Istre i Kvarnerskih otoka bilo je od 1899—1919. godine kada je bečka Centralna komisija postavila

10 C. Marchesetti: »Isole del Quarnero« ,Notizie degli scavi, fasc. 4, 5, 6, Roma, 1924.
N. Cambi: »Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru«, Otočki ljetopis 3, Mali Lošinj, 1980.
N. Lemessi: »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«, vol. V, Roma, 1980.

11 M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

12 M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

13 V. Bazala: »Pregled hrvatske znanstvene baštine«, Zagreb, 1978.
B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.
D. Medaković: »Jackson, Thomas Graham«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 2, Zagreb, 1964.

14 B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.

za konzervatora u Puli A. Gnirsa. On sam mnogo istražuje i piše, a u svojim djelima se dotiče i naših otoka.[14]

U to doba u istraživanju istarskih i kvarnerskih prethistorijskih gradina ističe se Carlo Marchesetti. On obavlja sistematsko arheološko rekognosciranje otoka Cresa i Lošinja. Utvrdio je postojanje mnogih gradina, tumula i spilja. Isto tako je u nekoliko navrata obavljao i arheološka iskopavanja i to na gradini Vela straža na Cresu, Pešćenji, Ćule blizu Loznatog, Skulki južno od sela Orlec i Polanža kod Cunskog. C. Marchesetti je iskoristio svoj boravak u Osoru pa je sredio predmete u Arheološkoj zbirci Osor. Kasnije je sav materijal i nova otkrića iz svojih istraživanja po tim otocima objavio u djelima »I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia«, Trst, 1903, te »Isole del Quarnero«, Notizie degli scavi, fasc. 4, 5, 6, Rim, 1924. Svojim je istraživanjima udario temelje prethistorijskoj arheologiji Cresa i Lošinja. Svi znanstvenici koji su se poslije njega bavili prethistorijskom arheologijom tih krajeva, a posebno proučavanjem prethistorijskih gradina polazili su od njegovih temeljnih istraživanja.[15]

Te krajeve obilazi i Ivan Milčetić. Bilježi sve podatke do kojih može doći, a odnose se na arheologiju i povijest otoka Cresa i Lošinja. No, za njega je važno spomenuti da je jedan od rijetkih koji se zainteresirao i za nacionalne spomenike i to u prvom redu glagoljske natpise. Svoja zapažanja objavljuje u radovima »Arkeologično-istoričke crtice s hrvatskih otoka, B. otok Cres«, VHAD, sv. 2, Zagreb, 1884. i »Glagolski nadpis iz Belog na otoku Cresu«, VHAD, sv. 3, Zagreb, 1883.[16]

Nizu ljudi koji su se bavili proučavanjem arheologije tih otoka svakako moramo pribrojiti i Osoranina Francesca Salatu. Iznad svega ga je zanimala prošlost rodnog Osora, pa se uz svoj redovni posao, kao amater njome rado bavio. Značajna je njegova objava slučajnog nalaza rimskih republikanskih srebrnih denara iz okolice Osora u radu »Il ripostiglio di denari della repubblica Romana scoperta ad Ossero«, Poreč, 1899.[17]

Kako sam već prije spomenula nacionalnoj se arheologiji zbog negativnog političkog stava u tadašnjoj Austrougarskoj monarhiji nije pridavala nikakva pažnja. Nego se dapače svaki pokušaj valoriziranja nacionalne arheologije sistematski potiskivao. Zbog toga je i ehopalno otkriće najstarijeg glagoljskog natpisa u Hrvata iz XI st., poznatog pod

V. Bazala: »Pregled hrvatske znanstvene baštine«, Zagreb, 1978.
M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955.
Berichte des Landeskonservators Gnirs (Küstenland) über seine Tätigkeit, a) Im Jahre 1912, Mitteilungen der K. K. Zentral-Commission für Denkmalpflege, III F, XII Bd, Wien, 1913.

15 M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955.
N. Lemessi: »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«, vol. V, Roma, 1980.

16 B. Fučić: »Beli«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Zagreb.

17 Z. Dukat—I. Mirnik: »Skupni nalaz rimskog republikanskog novca iz Osora«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a, sv. 7, Zagreb, 1982.

imenom Valunska ploča, ujedno i najvrednijeg arheološkog nacionalnog spomenika na otocima Cresu i Lošinju, prošlo među znanstvenicima gotovo nezapaženo. Prvi koji je u prvom retku natpisa na Valunskoj ploči ustanovio oblu glagoljicu bio je pop Vinko Premuda (1870—1944), iz Baške na otoku Krku, svećenik glagoljaš, erudit književnik i filolog, suradnik Staroslavenske akademije, sakupljač glagoljskih rukopisa i istraživač glagoljskih starina. On je 1907. godine pregledao Valunsku ploču u društvu franjevca Timoteja Jerkovića (1883—1942) iz Nerezina na otoku Lošinju i s njime, 1912. godine, objavio prvi izvještaj o njoj u članku »Još oble glagoljice na Kvarneru ili o Valunskoj ploči«, Vjesnik Staroslavenske akademije, Krk.[18]

E. Nowotny i P. Sticotti, kustosi tršćanskog muzeja, u svom djelu »Aus Liburnien und Istrien«, Archeol.-epigraph. Mittheilingen XIX, Beč, 1896. spominju materijal iz Arheološke zbirke Osor, opisuju lapide i ostali sitni materijal (lampice, staklo, nakit itd.). Sam Sticotti bavi se proučavanjem rimskih natpisa iz Osora i ostalih mjesta na Cresu koje objavljuje u članku »Nuova ressegna di epigrafi romane«, Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. XXX, Parenzo, 1914, a 1910. započinje s iskopavanjima na osorskom trgu, gdje otkriva dio rimskog foruma. To je svoje otkriće objavio u radu »Saggio di scavo ad Ossero«, Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol. XXX, Parenzo, 1914. Prilikom svojih čestih boravaka u Osoru seli iz nepodesnog skladišta u kome se nalaze lapide u prostor ispod gradske vijećnice, a sam materijal inventira i klasificira.[19]

Istraživanje otoka Cresa pojačala je i organizirala u godinama neposredno prije prvog svjetskog rata grupa mladih Cresana i to Giacoma Malabotte, Ignazia Mitisa, Nikole Lemešića (Lemessi), braće prof. Jacopa i Antonia Celle, te A. Orlinia.[20]

Vrlo značajan je i rad Nikole Lemešića. Kao općinski službenik imao je uvid u općinski arhiv, a potaknut živim interesom za poviješću tih krajeva prekrasnim rukopisom prepisuje i bilježi svaki dokument što mu dolazi pod ruku. Isto tako je obilazio čitav otok Cres te s velikom vještinom crtao sve spomenike i bilježio i najmanju vijest u vezi s njima. Obavljao je povremeno i poneka manja arheološka iskopavanja. Njemu pripada i najveći dio zasluge da se oko 1910. godine otvara Creski muzej. Čini se da je okosnicu materijala Creskog muzeja činila privatna zbirka Cella-Mitis. Muzejski predmeti bili su smješteni u zgradi tadašnje općine, a danas Mjesnog ureda. Danas se tamo još uvijek nalazi lapidarij u prizemnim prostorijama zgrade. Sav ostali muzejski materijal bio je često premiještan. Doživio je nakon iseljavanja iz općinske zgrade mnoga seljenja po privatnim kućama, dok se sedamdesetih godina zaslugom Vladimira Markovića nije smjestio u palači Arsan, obiteljskoj kući Petrića. Lemešić, osim što je cijelog svog života vodio brigu o Creskom muzeju ujedno je bio i jedan od rijetkih ljudi koji je vodio brigu o spomenicima Cresa između dva rata. Značajno je spomenuti da je 1980. godine u Rimu izašla iz tiska zbirka svih njegovih bilježaka, zapisa i crteža spomenika Cresa i njegove arhivske građe pod naslovom »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«.[21]

Značajan doprinos istraživanju prošlosti tih krajeva dao je Crešanin A. Cella. Bavio se problemom ubikacije antičkog Cresa, za kojeg je pretpostavljao da se nalazi na Sv. Bartolomeju. Njegov najznačajniji rad

je »San Lorenzo al mare«, Pagine Istriane 5—6, Capodistria, 1913. U njemu je opisao svoja istraživanja na području Lovreškog ispod današnjeg sela Loznati. Tu je na lokalitetu Polacine utvrdio postojanje rimskog zdanja, po svoj prilici villae rusticae, na lokalitetu Pogani nekoliko tipova grobova, u čiju dataciju se nije upuštao, ali po svemu sudeći su rimski i ranosrednjovjekovni. Istraživao je i samu crkvicu Sv. Lovre i utvrdio dvije faze gradnje, ranokršćansku i ranosrednjovjekovnu. Sitan arheološki materijal iz svojih istraživanja pohranio je u Creskom muzeju.[22]

Ignazio Mitis je obavljao arheološka iskopavanja u Belom i o tome napisao članak »Antichità romane nel castello di Caisole«, Pagine Istriane A XI, N. 1—2, Capodistria, 1913. Bavio se proučavanjem rimske epohe u Belom te je prilikom svojih istraživanja otkrio rimski natpis, grčku statuu, kojoj se danas zagubio trag, te utvrdio postojanje kurije i portika. Isto tako je istraživao i na Sv. Bartolomeju, ali osim sitnog arheološkog materijala nije naišao na arhitekturu za kojom je i tragao. Rad na Sv. Bartolomeju izravno nadovezuje na rad dra Petrisa, a o svojim istraživanjima izvijestio nas je u članku »Scavi di San Bartolomeo«, Pagine Istriane, A. XI, N. 5—6, Capodistria, 1913.[23]

Grupi Crešana koji su se bavili arheološkom prošlošću svog otoka treba pribrojiti i A. Orlinija. No, njegovo djelo »Cherso«, Trieste, 1964. nema onu znanstvenu vrijednost djela njegovih prethodnika. Zapravo ono predstavlja kompilaciju s jakom političkom notom, što je daleko od znanstvene objektivnosti.

Razdoblje austrijske vladavine tim krajevima završava svršetkom prvog svjetskog rata i propašću Austrougarske monarhije. Arheološka istraživanja pod Austrijom bila su vrlo živo i dosta dobro organizirana. Isprva ih vode amateri kao što je Bolmarčić, ali kasnije osnivanjem Centralne komisije u Beču počinje se organiziranije prilaziti problemima otkrivanja, istraživanja i konzerviranja spomenika. Iz političkih razloga najveća pažnja je bila posvećivana rimskim spomenicima. Autonomaši su željeli takvim načinom rada, tj. svjesnim ispuštanjem i zaobilaženjem naših nacionalnih spomenika, podržati tezu o Cresu i Lošinju kao odvajkada talijanskim krajevima. U tome im je obilato pomagala vlada iz Beča, kojoj nisu odgovarale narodnjačke težnje. Na drugom mjestu, iza antičke arheologije, po interesu istraživača je bila prethistorijska. Interes za nacionalnu arheologiju je bio neznatan, sustavno se gušio, a nacionalni spomenici namjerno su se netočno interepretirali. Tako su npr. glagoljski natpisi kojima obiluju oba otoka tumačeni kao grčki.

18 B. Fučić: »Valunska ploča«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

19 N. Lemešić: »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«, vol. I, Roma, 1979.

20 A. Orlini: »Cherso«, Trieste, 1964.

21 A. Orlini: »Cherso«, Trieste, 1964.
I. Bach: »Muzeji, Hrvatska«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.

22 A. Orlini: »Cherso«, Trieste, 1964.
B. Fučić: »Cres«, Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Zagreb.

23 A. Orlini: »Cherso«, Trieste, 1964.
B. Fučić: »Beli«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.

Propašću Austrougarske monarhije u prvom svjetskom ratu i dolaskom otoka Cresa i Lošinja pod Italiju, naši otoci u konzervatorskom smislu od 1919. godine potpadaju pod Sopraintendenzu u Trstu. Za fašističke vladavine vršeno je sistematsko odnarođivanje, a ti krajevi su zanemarivani u svakom pogledu, pa tako i u arheološkom. U tom razdoblju nisu poduzimana nikakva arheološka istraživanja. Spomenike je nadgledao kroz cijelo to razdoblje N. Lemešić. Tek u početku drugog svjetskog rata 1941. godine igrom slučaja, kao vojno lice dolazi u Osor konzervator M. Botter, koji privučen zanimljivošću crkve Sv. Marije na groblju u Osoru započinje s iskopavanjima, no zbog njegova premještaja radovi su ubrzo obustavljeni. Poslije rata objavljuje svoj rad »Elementi decorativi della prima cattedrale di Ossero«, Atti e Memorie, o. c. vol. V, n. s. LVII, Venezia, 1957, u kojem opisuje svoje otkriće manje apside južno od postojeće crkve, pa je nagađao da bi postojeća crkva sa svojom većom apsidom mogla biti glavna lađa stare osorske katedrale. Ostali autori se samo dodiruju u svojim radovima arheološke problematike tih krajeva.[24]

Poslije drugog svjetskog rata otoci Cres i Lošinj pripojeni su matici zemlji, a od 1947. godine potpadaju pod Konzervatorski zavod u Rijeci. Odmah se prišlo utvrđivanju spomeničkog stanja, odnosno ruševnosti spomenika oštećenih od ratnih razaranja, u čemu se istakao A. Perc.[25]

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti iz Zagreba šalje 1948. god. na Cres i Lošinj Branka Fučića radi obilaska spomenika. U svom radu »Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju«, Ljetopis JAZU 55, Zagreb, 1949. daje cjeloviti opis spomeničkog stanja tih otoka. No, on se nije zadržao samo na već otprije poznatim spomenicima, koji su već obrađivani u znanstvenoj literaturi, već obilazi sela i zaseoke i tako bilježi nove arheološke lokalitete. Taj njegov rad ujedno je i temelj za sva iduća poslijeratna istraživanja tih krajeva. B. Fučić se i do danas bavi spomeničkom problematikom Cresa i Lošinja. On je u svom velikom opusu koji se odnosi na naše krajeve, vrlo detaljno obradio Valunsku ploču i prvi ju je pročitao i datirao. Njegov interes za glagolitikom naših otoka tu ne staje, već on traži glagoljske natpise po tim otocima koje je obradio i objavio u svojem monumentalnom djelu »Glagoljski

[24] N. Lemešić: »Note storiche geografiche artistiche sull'isola di Cherso«, vol. V, Roma, 1980.
B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.
M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955.
[25] A. Perc: »Problem očuvanja teško oštećenih spomenika kulture u Osoru, Poreču, Puli, drugim gradovima Istre, te u Rijeci i Senju«, Ljetopis JAZU 57, Zagreb, 1953.
M. Šeper: »Arheologija u Hrvatskoj«, Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, 1955.
[26] L. Košuta: »Glagoljaši i glagoljica na Cresu i Lošinju«, Riječka revija 1, Rijeka, 1952.
B. Fučić: »Osor«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.
B. Fučić: »Cres«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.
B. Fučić: »Beli, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb.
B. Fučić: »Prostor Istarskog glagolizma«, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XXVI, br. 2, Zagreb, 1977.
B. Fučić: »Glagoljska epigrafika — Kulturno-historijski vidovi«, Zagreb, 1982.

natpisi« Djela JAZU 57, Zagreb, 1982. Od novootkrivenih lokaliteta treba spomenuti njegovo otkriće ranosrednjovjekovnog Osorskog dolca, zajedno s Leom Košutom otkriva ranosrednjovjekovni lokalitet Suplatunski. Tome treba pribrojiti brojna otkrića manjih spolija i detalja na već otprije poznatim lokalitetima. Njegov znanstveni interes za te otoke se tu ne iscrpljuje već se nastavlja na istraživanju i konzerviranju ranokršćanske crkve Sv. Marije na groblju u Osoru o čemu je napisao i rad pod naslovom »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zargeb, 1981.[26]

Odmah iza rata ranosrednjovjekovnom problematikom tih krajeva bavi se i L. Košuta. Vrlo važan doprinos poznavanju spomeničke baštine Cresa i Lošinja dao je i Andrija Mohorovičić, s kojom se i do danas bavi. On otkriva i valorizira dotada nepoznate arhitektonske spomenike i urbanističke cjeline tih otoka. Poduzima mnoga iskopavanja u Osoru, od kojih bi spomenula ona na lokalitetu Sv. Katarine, Sv. Petra i Sv. Marije na groblju. U svom radu »Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera«, Ljetopis JAZU 62, Zagreb, 1957. iznosi tezu da je stara osorska katedrala bila starokršćanska dvojna crkva, ecclesia gemina. Do tog zaključka je došao nakon što je nakon II svjetskog rata sa sjeverne strane grobljanske crkve iskopao i izdvojio omanju kapelu s polukružnom apsidom, smatrajući je memorijom, prvim sakralnim zdanjem što bi na tom mjestu izazvalo i podizanje crkve. Zahvaljujući istraživanjima rano srednjovjekovnih sakralnih objekata proširio je sjeverozapadnu granicu pojave starohrvatske arhitekture na zapadni Kvarner i Istru, što je obradio u svom radu »Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostanjenosti starohrvatske arhitekture«, Peristil II, Zagreb, 1957. Indicirao je antički raster gradskih ulica s ekscentrično (južno) trasiranim dekumanusom i otkrio je veliki antički mozaik reprezentativne zgrade. U svojim mnogim radovima i raspravama obradio je mnoge arheološke, arhitektonske i urbanističke probleme našeg otočnog skupa, koji čine okosnicu za sva daljnja istraživanja tog područja.[27]

Prethistorijskom arheologijom otoka Cresa i Lošinja od 1953. god. pa sve do svoje smrti 1975. god. bavio se Vladimir Mirosavljević. Ta

B. Fučić: »Najstariji hrvatski glagoljski natpisi«, Glagoljica — jedanaest stoljeća jedne velike tradicije, Zbornik radova, Slovo 21, Zagreb, 1971.
B. Fučić: »Valunska ploča«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju«, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.
[27] B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.
B. Fučić: »Osor«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb,
A. Mohorovičić: »Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinju i Cresu«, Ljetopis JAZU 59, Zagreb, 1954.
A. Mohorovičić: »Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora«, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JA, br. 1—2, Zagreb, 1953.
A. Mohorovičić: »Osor—Apsyrtides—Apsoros«, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JA, br. 9—10, Zagreb, 1956.
A. Mohorovičić: »Analiza razvoja pučkih nastamba na otočnoj skupini Lošinj—Cres«, Ljetopis JAZU 60, Zagreb, 1955.
A. Mohorovičić: »Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera«, Ljetopis JAZU 61, Zagreb, 1956.

njegova istraživanja popunila su gotovo posvemašnju prazninu u poznavanju prethistorije tih otoka te imaju pionirsko značenje, a nadovezuju se na Marchesettijeva istraživanja. V. Mirosavljević je otkrio vrlo značajne nalaze iz područja srednjeg (mousterien u Veloj jami) i mlađeg paleolita (gravetjenski stratumi u Jami na sredi i Veloj jami), do tada posve nepoznatog u tom području, zatim sve faze neolitika (od impresso horizonta do u srednje brončano doba). Iz oblasti ilirske prethistorije obradio je gradinski fortifikacioni sustav, te rekognoscirao čitav brdski dio naših otoka. Rezultate svojih istraživanja objavio je u mnogobrojnim radovima, a sažetak svih njegovih saznanja o prethistoriji tih otoka dao je u svom zadnjem radu »Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba«, I dio, Nalazišta: (otoci Cres i Lošinj), Arheološki radovi i rasprave VII, Zagreb, 1974.[28]

Istraživanjem tih krajeva bavio se i Boris Bačić. Izvršio je mnoga rekognosciranja, no, nažalost saznanja ih njih nam još nisu dostupna, jer ih nije objavio. Njegov rad na tom području je bio i muzeološki jer je, kao dugogodišnji direktor Arheološkog muzeja Istre u Puli, koji je imao ulogu matičnog muzeja, radio na proširivanju i postavi Arheološke zbirke Osor. Prije rata Arheološka zbirka Osor bila je smještena u jednoj malenoj prostoriji, ali je poslije rata zbirka proširena na tri u zgradi bivše općine, a bilo je u toku i uređenje i četvrte, pa je za javnost otvorena u travnju 1953. godine. No, kako se ukinula uloga matičnosti Arheološkog muzeja Istre u Puli, Arheološka zbirka Osor je počela, ostavljena sama sebi, svakim danom sve više propadati. Još goru sudbinu poslije drugog svjetskog rata doživio je Creski muzej. On je iseljen iz općinske zgrade u kojoj se do tada nalazio, a stvari su smještene na tavanu. Do ponovnog otkaranja Creskog muzeja sedamdesetih godina u zgradi Palače Arsan proći će dugo razdoblje.

U vrijeme kada je Arheološka zbirka Osor potpadala pod Arheološki muzej Istre u Puli, te krajeve su istraživali njegovi arheolozi Branko

[28] S. Dimitrijević: »In memoriam Vladimir Mirosavljević«, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XXIV, br. 1—6, Zagreb, 1975.
M. Malez: »Ambroz Haračić i današnja istraživanja spilja na otoku Lošinju«, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb, 1981.
V. Mirosavljević: »Južno područje otoka Cresa u pretpovijesno doba«, Ljetopis JAZU 61, Zagreb, 1956.
V. Mirosavljević: »Izvještaj o istraživanjima na otocima Lošinju i Cresu 1953. godine«, Ljetopis JAZU 60, Zagreb, 1955.
V. Mirosavljević: »Pretpistorijska nalazišta na otocima Lošinju i Cresu«, Ljetopis JAZU 63, Zagreb, 1959.
V. Mirosavljević: »Prethistorijski objekti na otoku Cresu«, Ljetopis JAZU 64, Zagreb, 1960.
V. Mirosavljević: »Jamina Sredi, prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu«, Arheološki radovi i rasprave 1, Zagreb, 1959.
V. Mirosavljević: »Impresso-cardium keramika na otocima Cresa, Lošinja i Krka«, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb, 1962.
V. Mirosavljević: »Listoliko kameno oruđe iz spilje Jamina Sredi na otoku Cresu«, Arheološki radovi i rasprave IV—V, Zagreb, 1967.
V. Mirosavljević: »Vela spilja, prethistorijsko nalazište na otoku Lošinju«, Arheološki radovi i rasprave VI, Zagreb, 1968.
V. Mirosavljević: »Miolitische kulturen auf den Nordadriatischen Inseln und die Ercheinung des Mesolithikums«, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb, 1970.

Marušić i Josip Mladin. 1952/53. god. Marušić obavlja manja iskopavanja na Sv. Platonu kod Osora, gdje je dobiven tlocrt manje dvoranske crkve s dvije izbočene polukružne apside, a nađeno je nešto kamenog crkvenog namještaja iz vremena oko 800. godine. Godine 1953. prilazi čišćenju gomile i suhozida na lokalitetu Osorskog dolca i dolazi do vrijednih rezultata, a osim togag nalazi i dosta ulomaka predromaničke skulpture i to ne samo na tom lokalitetu nego po cijelom Osoru i obližnjim lokalitetima. O tome je izvijestio u svom radu »Novi spomenici ranosrednjovjekovne skulpture u Istri i na Kvarnerskim otocima«, Bulletin JAZU 8, Zagreb, 1956. Bavio se istraživanjem ranosrednjovjekovne arhitekture u Dolcu pod Grotom kod Beloga, a isto tako je istraživao 1959. godine slučajni nalaz groba V—VII st. u Osoru.[30]

Njegovu djelovanju pridružuje se i rad J. Mladina, koji je istraživao 1959. godine ilirski tumul, slučajno nađen prilikom kopanja kanala za vodovod, u Osoru, a o tome nas je izvjestio u svom radu »Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu«, Jadranski zbornik IV, Rijeka—Pula, 1960.

U cijelom tom nizu poslijeratnih arheologa treba svakako spomenuti i entuzijasta Tomislava Morovića, prof. povijesti iz Malog Lošinja čijom zaslugom se 1950. god. u Malom Lošinju otvara Pomorski muzej. On je u njemu uz ostali materijal sakupio i mnogo arheološke građe, a značajan je i njegov pedagoški rad sa školskom djecom, koju odgaja da upoznaju, vole i čuvaju spomeničko blago. No, na žalost, općinskom odlukom muzej u Malom Lošinju je zatvoren 1960. godine, a mukotrpno prikupljan materijal je razvučen, ostaci tog materijala sada leže na jednom tavanu u Malom Lošinju i čekaju svoje bolje dane.[31]

U svojim radovima se dotiču arheološke problematike tih krajeva Grga Novak, Mate Suić, Mirko Malez i Šime Batović.[32]

Na području Osora istraživanjima se bavi i Aleksandra Faber od 1970. do 1973. godine. Ona istražuje i utvrđuje dionice prethistorijskih, protohistorijskih i antičkih bedema u Osoru, utvrđuje postojanje rimske

V. Mirosavljević: »Prethistorijski objekti na otoku Cresu«, Otočki ljetopis 1, Zagreb, 1973.
[29] B. Bačić: »Muzejske zbirke na otocima Cresu i Lošinju«, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XVII, br. 4—5, Zagreb, 1968.
B. Marušić: »Iz rada Arheološkog muzeja Istre u Puli«, Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske, god. IV, br. 4, Zagreb, 1955.
B. Marušić: »Boris Bačić«, Obavijesti HAD-a, god. XII, br. 3, Zagreb, 1980.
[30] B. Fučić: »Osor«, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb,
B. Marušić: »Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947—1955«, Starohrvatska prosvjeta, III ser, sv. 6, Zagreb, 1958.
B. Marušić: »Novi nalazi kasnoantičkih kosturnih grobova u južnoj Istri i na otoku Cresu«, Histria archaeologica, god. IV, sv. 1, Pula, 1973.
B. Marušić: »Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom«, Histria archaeologica, god. V, sv. 1—2, Pula, 1974.
[31] B. Bačić: »Muzejske zbirke na otocima Cresu i Lošinju«, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XVI, br. 4—5, Zagreb, 1968.
I. Bach: »Muzeji, Hrvatska«, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955.
[32] G. Novak: »Osor«, Pomorska enciklopedija, sv. 5, Zagreb, 1958.
M. Suić: »Istočno jadranska obala u Pseudö Skilakovu Periplu«, Rad JAZU 306, Zagreb, 1955.
M. Suić: »Granice Liburnije kroz stoljeća«, Radovi Zadar 2, Zadar, 1955.
M. Suić: »Antički grad na istočnom Jadranu«, Zagreb, 1976.

kloake na Kavuadi, nekoliko rimskih gradskih vrata, te prethistorijsku luku u uvali Bijuar.[33]

Kao volonter u sredini sedamdesetih godina sređivanjem Arheološke zbirke Osor bavi se i Enver Imamović. Od studentskih dana vezan je za proučavanje arheologije tih otoka, njegov interes s godinama raste a kao rezultat toga je i veći broj radova posvećen proučavanju Cresa i Lošinja.[34]

Godine 1976—1978. na lokalitetu Svete Marije na groblju u Osoru radi ekipa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i to Ana Deanović i Miljenko Filjak. Otkrivaju pod crkvom starije konstrukcije-zidove i ostatke mozika, a na samoj grobljanskoj crkvi su nakon skidanja žbuke ugledali ostatke zazidanih arkada u uzdužnim zidovima današnje crkve, na koje je u prošlom stoljeću upozoravao T. Luciani. Prilog Ane Deanović u proučavanju prošlosti ovih krajeva, a posebno Osora vrlo je značajan. Sažetak svojih saznanja i istraživanja dala je u djelu »Mali vječni grad Osor«, Osor, 1976.[35]

Novo vrijeme donosi i nove tehnike rada koje su se protegle i na arheologiju. U arheologiji se javlja nova grana, hidroarheologija, koja ima i svoje pionire, a to su za naše područje Radmila Matejčić, Velika Dautova-Ruševljan i Marijan Orlić. R. Matejčić i M. Orlić zajedno istražuju, objavljuju i prezentiraju javnosti podvodne lokalitete Pernat I i II. M. Orlić poduzima samostalna hidroarheološka istraživanja u Osoru i kraj otočića Ilovika. U zajednici s hidroarheološkom sekcijom pri Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu utvrđuju se hidroarheološki lokaliteti na teritoriju Hrvatske, pa tako i na tom

M. Malez: »Ambroz Haračić i današnja istraživanja spilja na otoku Lošinju«, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb, 1981.

M. Malez: »Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj«, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Sarajevo, 1970.

M. Malez: »Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj«, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Sarajevo, 1979.

Š. Batović: »Jadranska zona«, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Sarajevo 1979.

Š. Batović: »Eisenzeit auf dem Gebiet des Illyrischen Stammes der Liburnen«, Archaeologica Iugoslavica VI, Beograd, 1965.

33 A. Faber: »Osor, Apsorus, antičko naselje i praistorijski ostaci«, Arheološki pregled 14, Beograd, 1972.

A. Faber: »Osor, antički Apsorus — Istraživanje protoistorijskog i antičkog bedema i topografije grada. Nekropola iz vremena seobe naroda«, Arheološki pregled 16, Beograd, 1974.

A. Faber: »Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku«, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb, 1976.

A. Faber: »Osor — Apsorus iz aspekata antičkog pomorstva«, Diadora 9, 1980.

A. Faber: »Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana (Arheološka topografija Osora)«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

34 E. Imamović: »Pseudo Skymnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima«, Jadranski zbornik VII, Rijeka, 1973.

E. Imamović: »Nerezine na otoku Lošinju«, Sarajevo, 1979.

E. Imamović: »Antička naselja na otočnoj skupini Cres—Lošinj«, Otočki ljetopis 2, Zagreb, 1975.

E. Imamović: »O municipalitetu rimskog Osora«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

E. Imamović: »Pomorstvo Cresa i Lošinja u prethistorijsko i antičko doba«, Otočki ljetopis 3, Mali Lošinj, 1980.

otočnom nizu, a zasluga iniciranju takva velikog pothvata pripada Dasenu Vrsaloviću.[36]

Ime Radmile Matejčić vezano je i uz novi postav Creskog muzeja. To je značajna stepenica u povijesti te ustanove kada se zaslugom Vladimira Markovića i Društva prijatelja Cresa našlo snage i financijskih sredstava da se popravi ruševna Palača Arsan i da se u tako novostvorenom prostoru prezentira građa koja je duže vrijeme bila skrivena od očiju javnosti. R. Matejčić je u suradnji s akademskim slikarom Matom Solisom iz Cresa napravila jedan suvremen i zanimljiv muzejski prostor koji privlači pažnju mnogih inozemnih, a i domaćih posjetilaca.[37]

Uz rad Arheološke zbirke u Osoru i Creskog muzeja vežu se imena Ante Glavičića, koji je tu bio kustos 1976. godine, zatim Josipa Miklića, kustosa 1977. godine, a 1978. godine za kustosa u Arheološkoj zbirci Osor i Creskom muzeju dolazi Jasminka Ćus-Rukonić. Za sva tri kustosa možemo reći da su radila na inventiranju materijala i rekognosciranju terena, te povremenim zaštitnim iskopavanjima manjeg obujma.[38]

Stalnu znanstvenu suradnji sa Creskim muzejem i Arheološkom zbirkom u Osoru održavaju arheolozi Dunja Glogović i Rajka Makjanić, a sa željom da se osvijetli najstarija prošlost tih otoka. U vezi s tim su do sada obavile mnoga arheološka rekognosciranja i sondažna istraživanja, te također i publicirale nekoliko radova s materijalom s ovog područja.[39]

Najveći poticaj mlađim naraštajima arheologa za obrađivanje arheološke građe i problematike otoka Cresa i Lošinja u novije vrijeme dao je i znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u jesen

E. Imamović: »Rimski most kod Belog na otoku Cresu«, Otočki ljetopis 1, Zagreb, 1973.

35 B. Fučić: »Stara katedrala Sv. Marije u Osoru«, Advocata Croatiae, Teološki radovi 12, Zagreb, 1981.

36 D. Vrsalović: »Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj«, Zagreb, 1974.

V. Dautova-Ruševljan: »Tipologija kvarnerskih amfora«, Diadora 5, Zadar, 1970.

M. Orlić: »Podmorsko nalazište Ilovik«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

R. Matejčić — M. Orlić: »Rezultati prve faze hidroarheoloških istraživanja u cresko-lošinjskim vodama«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

37 R. Matejčić: »Nalazi gotičke i renesansne keramike na otoku Krku i u luci Osor«, Krčki zbornik 5, 1973.

R. Matejčić — V. Ruševljan: Osvrt na hidroarheološko istraživanje kod rta Pernata na Cresu«, More 3, Rijeka, 1972.

R. Matejčić: »Kamenica iz Unija«, Otočki ljetopis 1, Zagreb, 1973.

R. Matejčić: »Nalaz potopljene srednjovjekovne keramike kod rta Pernata na Cresu«, Otočki ljetopis 1, Zagreb, 1973.

38 J. Ćus-Rukonić: »Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja«, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

J. Ćus-Rukonić: »Firma svjetiljke iz Arheološke zbirke Osor«, Otočki ljetopis 3, Mali Lošinj, 1980.

39 R. Makjanić: »Reljefne šalice tipa 'Sarius' iz Osora«, VAMZ ser. 3, sv. XIV, Zagreb, 1981.

D. Glogović: »Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kavaneli kraj Osora«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.

1979. god. u Malom Lošinju pod naslovom »Rezultati arheoloških istraživanja na otocima sjevernog Jadrana«, I dio (Lošinj i Cres). Referati s tog skupa tiskani su u publikaciji »Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju«, Zagreb, 1982. Uz imena koja su stalno prisutna na tom području, javljaju se i ona koja se povremeno bave tim krajevima kao Božidar Čečuk, Nenad Cambi, Anđelko Badurina, Željko Rapanić i Ante Šonje. No, javljaju se uz njih i sasvim nova i do sada nepoznata imena najmlađeg naraštaja arheologa uz ona starije generacije, koja se do sada nisu bavila tim područjem, a to su Marin Zaninović, Marina Sarić, Zdenka Dukat, Ivan Mirnik te Tihomila Težak-Grgel, Ivo Fadić i Nikola Jakšić. Tom inicijativom Hrvatskog arheološkog društva valorizirana su dosadašnja istraživanja a potaknut je interes kod novih i mlađih istraživača da se posvete proučavanju tih krajeva.

Poslijeratna arheološka istraživanja otoka Cresa i Lošinja unatoč povremenim oscilacijama u intenzitetu možemo ocijeniti kao plodnim. Organizirano je sustavno istraživanje od Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba, njoj se odmah pridružuje Arheološki muzej Istre iz Pule. Na tom području vrlo angažirano djeluje Pomorski i povijesni muzej iz Rijeke, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Rijeke, a u novije vrijeme i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba, Restauratorski zavod Hrvatske iz Zagreba, te Arheološki institut pri Filozofskom fakultetu iz Zagreba. Najzadnji se nizu ustanova pridružuje Creski muzej i Arheološka zbirka u Osoru, jer prije za to nisu imali stalno zaposlen stručan kadar. Tome treba pribrojiti i kratkotrajno djelovanje Pomorskog muzeja iz Malog Lošinja.

Istraživanjima tih otoka bave se mnogi znanstvenici iz navedenih ustanova, koji ujedno i publiciraju svoja saznanja u raznovrsnim znanstvenim publikacijama. U poslijeratnom razdoblju proučava se jednakopravno i prethistorija, antika, ranokršćanstvo i ranosrednjovjekovna arheologija. U najnovije vrijeme čine se ogromni napori da se podigne razina kvalitete postojećeg muzeja i zbirke. Potiču se nova arheološka istraživanja, tiskanja prigodnih stručnih publikacija i konzervatorski zahvati na već otkrivenim arheološkim spomenicima. To je ujedno i garancija da će se i nove generacije prema vrijednoj arheološkoj baštini Cresa i Lošinja odnositi s dužnom pažnjom, isto kao što su to činile prethodne.

[40] B. Čečuk: »Prilog proučavanju keramike impresso-cardium na otocima Lošinju i Cresu«, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a 7, Zagreb, 1982.
M. Zaninović: »Otoci Kvarnerskog zaljeva — Arheološko strateška razmatranja«, isto.
M. Šarić: »Stanovništvo otoka Cresa i Lošinja u vrijeme ranoga carstva«, isto.
N. Cambi: »Tri carska portreta iz Osora«, isto.
T. Težak-Gregl: »Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru«, isto.
I. Fadić: »Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru«, isto.
A. Šonje: »Dvan antička kapitela iz Osora«, isto.
Z. Dukat — I. Mirnik: »Skupni nalaz rimskog republikanskog novca iz Osora«, isto.
A. Badurina: »Bizantska utvrda na otočiću Palacol«, isto.
A. Badurina: »Osorski evanđelistar«, isto.
Z. Rapanić: »Majstori klesari«, isto.
N. Jakšić: »Ulomci skulpture XI stoljeća iz Osora«, isto.

Lujo Margetić

OPĆINSKO UREĐENJE CRESA U RIMSKO DOBA

Otok Cres sa svoja dva grada, Cresom i Osorom, što su u antici i srednjem vijeku igrali razmjerno važnu ulogu na sjevernom Jadranu, spominje se u antičko doba iznenađujuće često.

Tako već Pseudo-Skilak navodi: »Nakon Istra dolazi narod Liburna. U tom narodu postoje gradovi uz more: Tarsatica (ruk.: Idassa); Senitas (ruk.: Attienites); Diirta (?), Lopsica (ruk.: Aloupsoi, danas Jurjevo); Ortopla (ruk.: Olsoi Pedetai, danas Stinica); Aenona (ruk.:: Hemionoi, danas Nin). Njima vladaju žene (. . .). Uz tu zemlju ovi su otoci za koje znam reći nazive, ali ima i drugih mnogih bezimenih: *otok Istris (ruk.: Eistris, danas Cres) (dug) 55 km, širok 21 km;* Elektride (ruk. Kleitreilitria, danas Lošinj); Mentoridi (danas Pag). Ti su otoci veliki«.[1] Bez obzira na nesigurnost tumačenja pojedinih naziva ipak pobuđuje pažnju da je Pseudo-Skilak još u IV stoljeću pr. n. e. posvetio toliko pažnje Liburniji i u njoj naveo mnoge gradove za razliku npr. od opisa zemlje Veneta i Istre gdje ne nalazimo spomenutim nijedan grad. Dodajmo tome da su i podaci o dužini i širini Cresa prilično dobro usporedivi sa stvarnim mjerama.

[1] V. M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu periplu, »Rad« 306, 1955. Originalni tekst Pseudo-Skilaka dao je Suić na str. 167—181 zajedno s emendacijama i bilješkama, a svoj korisni komentar na str. 121—166. Tamo i ostala literatura. Usp. i M. Križman, Antička svjedočanstva o Istri, Rijeka—Pula 1979, 37—40. U ubikaciji se nerijetko razilazimo od Suića te se dijelom vraćamo na neka prije predložena rješenja. O pojedinostima ovdje ne možemo govoriti.

Cres spominju i mnogi drugi antički pisci. Nije npr. nemoguće da Apolonije Rođanin (III st. pr. n. e.) u priči o Argonautima pod »Brigijskim otocima« i »Elektridom« pomišlja na Cres i Lošinj jer se naivnim etimologiziranjem moglo lako povezati Osor s Apsirtom, Medejinim bratom, dok »krševitost« otoka Elektrida ne može a da ne podsjeti na glavnu značajku otoka Cresa.[2] Mela (I st. n. e.) spominje Apsorus i Absyrtis,[3] a Klaudije Ptolomej (II st. n. e.) otok Apsoros na kojemu su dva grada Krepsa i Apsoros.[4] Antoninijev Itinerarij (III st. n. e.) spominje otok Apsoros,[5] a Ravenski anonim[6] (VIII st. s podacima iz VI st. n. e.) Absarus.

Sve su to dragocjena svjedočanstva, ali nam ona ipak ništa ne govore o stanovnicima cresko-lošinjskog otočja kao ni o njihovu društvenu uređenju, osim, dakako, vijesti Pseudo-Skilaka o liburnijskoj ginekokraciji. Tek Plinije Stariji[7] (I st. n. e.) i epigrafički spomenici pružaju nam o tome neke zanimljive i važne podatke. Smatramo, da te podatke treba podvrći novoj analizi.

Plinije spominje Liburniju u tri popisa gradova. U trećem popisu spominje među ostalim gradovima i otocima također i Osor (Absortium) i Cres (Crexi). Ispravnom razumijevanju Plinijeva teksta ispriječile su se greške, što su se potkrale samome Pliniju, a koje su zavele znanstvenike na neprihvatljive tvrdnje.

Prvi tekst, u kojem se spominju liburnijski gradovi nalazi se u opisu desete regije Italije, Venetia et Histria.[8] Plinije navodi najprije važnije gradove u unutrašnjosti te regije, npr. Cremona, Patavium (danas Padova), Tridentini (danas Trento), Verona, a nakon toga nastavlja: »zatim, koje nije važno navesti točno«, dakle očito zato što ih smatra manje značajnim, među ostalima pogrešno i nekoliko općina koje se nalaze u široj okolici Zadra: Alutrenses (stanovnici Alverije, danas Dobropoljci), Asseriates (stanovnici Aserije, danas nedaleko Benkovca), Nedinates (stanovnici Nedinum-a, danas Nadin), Varvari (stanovnici Varvarije, danas Bribir). Ta Plinijeva greška koju smo pokušali na drugom mjestu[9] podrobnije objasniti njegovim načinom rada i slabim poznavanjem krajeva koji nisu strogo primorski imala je za posljedicu mnogo teorija što su na razne načine pokušale objasniti to čudno i neshvatljivo protezanje talijanske desete regije gotovo do rijeke Krke. Dakako, sva su ta tumačenja bila posve neuvjerljiva, što je priznao i sam Degrassi.[10]

2 Križman, n. dj., 45—55. Usp. i vijesti Pseudo-Skimna (kraj II st. pr. n. e.), stihovi 373—374 (tekst u Križman, n. dj. 60); Artemidov Efežanin (II/I st. pr. n. e.) 4,11 (tekst u Križman, n. dj. 67); Strabon (I st. n. e.), 2, 5, 20 i 7, 5, 5 (tekst u Križman, n. dj., 72, 74).

3 Križman, n. dj., 214.

4 Križman, n. dj., 95.

5 Križman, n. dj., 322.

6 Križman, n. dj., 328.

7 Tekstovi iz Plinija navode se prema standardnom izdanju Ian-Mayhoff, C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII, Lipsiae 1906.

8 L. Margetić, Plinio e le comunità della Liburnia, »Atti« IX, Centar za historijska istraživanja Rovinj, 1978—9, 301—308. Usp. isti, Il Ius italicum delle

U drugom Plinijevu tekstu[11] govori se, među ostalim, o privilegijama liburnijskim općinama. Plinije kaže da imaju tzv. ius Italicum Alutae (tj. stanovnici Alverije, prema uspjelom i uvjerljivom objašnjenju Premersteina[12]), Flanates (stanovnici Flanone, danas Plomina), Lopsi (stanovnici mjesta Lopsica, danas Jurjevo) i Varvarini (stanovnici Varvarije, danas Bribir), dok privilegij imuniteta da imaju Asseriates (stanovnici Aserije), Fertinates (stanovnici Fulfinuma, nedaleko Omišlja) i Curictae (stanovnici Curicuma, danas Krk).[13] I taj Plinijev popis predmet je velikih diskusija među znanstvenicima. Naime, čudi da Plinije navodi neke posve beznačajne liburnijske općine kao nosioce ius Italicum, premda je inače poznato da je ius Italicum najveće i daleko najznačajnije pravo što su ga provincijski gradovi uopće mogli steći pa su u cijelom rimskom carstvu postojala samo 34 grada s tim privilegijem, i to dakako isključivo gradovi od osobita značenja i s posebnim zaslugama. Nije se uzelo u obzir da je već Mommsen upozorio da taj liburnijski ius Italicum nije mogao biti onaj »pravi«, već »ništa drugo nego commercium gradskih općina s ius Latii«.[14] Svakako je već vrijeme da se napuste tvrdnje koje danas vladaju u nauci o sadržaju liburnijskog ius Italicum.[15] Mi smo sa svoje strane predložili rješenje slično Mommsenovu te pokušali dokazati da je riječ doista o ius Latii, tj. o pravu kojim vrhovni magistrati neke gradske općine stječu rimsko građansko pravo po dovršetku svoje službe, a ostali građani stječu commercium, tj. pravo sklapanja pravnih poslova rimskog civilnog prava.[16] Što se pak tiče privilegije imuniteta, što je po Pliniju pripadao krčkim općinama i Aseriji, mislimo da ne bi smjelo biti sumnje da je riječ o povlastici oslobađanja od javnih daća, dodijeljenoj nekim općinama što još nisu stekle rimsko građansko pravo, tzv. peregrinskim gradskim općinama.

U trećem popisu navedeni su svi ostali gradovi duž liburnijske obale od Alvone (Labina), Flanone (Plomina), Tarsatike (Rijeke) pa sve do grada Aenona (Nin). Plinije među njima navodi i otoke »Absortium, Arba, Crexi« i završava listu s »colonia Iader«. Očito je da su u I st. n. e. liburnijski gradovi i otoci bili još vrlo slabo romanizirani te da su njihova prava bila još vrlo ograničena. Pravna situacija po Pliniju izgledala je u to doba dakle ovako:

1. položaj kolonije, dakle gradske općine s punim građanskim pravom, imao je samo Iader (Zadar). Dakako, zbog nedostatka privile-

comunità liburniche, Plin. Nat. hist. III, 21, 193, »Živa antika« XXVII, 1977, 402—405.

9 Plinije, III, 19, 130.

10 A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Bern, 1954, 94—100.

11 Plinije III, 21, 139.

12 A. v. Premerstein, Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Städtelisten des Plinius, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924, 207.

13 Plinije III, 21, 139: Ius Italicum, habent eo conventu Alutae, Flanates (...) Lopsi, Varvarini; immunesque Asseriates et ex insulis Fertinates, Curictae.

14 Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht III, 1, Leipzig 1887, 808.

15 Npr. W. Kubitschek, Dalmatinische Notizen, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924, 212 i d.; Degrassi, Il confine ... m 96—98.

16 Podrobnosti v. u Margetić, Plinio ..., 313 i d.

gije ius Italicum, na zemlju koja je dodijeljena kolonistima, plaćalo se poseban porez,[17]

2. položaj municipia civium Romanorum, tj. bivše peregrinske gradske općine koja je en bloc dobila rimsko građansko pravo, nije imala nijedna liburnijska općina,

3. položaj latinskih municipija, tj. peregrinskih gradskih općina organiziranih na rimskopravni način, s ograničenim priznanjem prava stjecanja rimskog građanskog prava za članove tih općina imali su samo Alverija, Flanona, Lopsica i Varvarija,

4. položaj peregrinskih općina s privilegijem neplaćanja poreza imale su samo krčke općine i Aserija,

5. položaj neprivilegiranih peregrinskih gradskih općina imale su sve ostale liburnijske općine ,među njima i Absortium (Osor) i Crexi (Cres).

Usporedimo sada podatke što nam ih daje Plinije s podacima iz epigrafičkog materijala, da bismo na taj način mogli s jedne strane kontrolirati Plinijev izvještaj, a s druge strane utvrditi daljnje faze municipalizacije liburnijskih općina.

Epigrafički materijal postavlja pred nas prije svega problem, koliko je zapravo bilo na Cresu općina. Još 1877. god. Mommsen je upozorio da se osorski natpisi odnose na taj grad, a creski na gradić Beli te da su prema tome u carsko doba tamo postojale općine pod duumvirima i edilima.[18] On je identificirao Crexi s današnjim Belijem, a Absortium s Osorom, ne upuštajući se u to da odredi njihovo općinsko uređenje i nazivajući te dvije općine oprezno naprosto res publicae. Patsch je isticao 1901. god. da su se na otoku nalazila dva razmjerno važna mjesta, Apsorus, kojeg je kao i Mommsen identificirao s Osorom i Crexi na mjestu današnjeg Beli, ali je ujedno naglasio da je vjerojatno postojao još jedan grad, i to na mjestu današnjeg Cresa, dok je za Susak smatrao da je bio atribuiran Apsorusu.[19] U novije vrijeme Alföldi zastupa mišljenje da su na Cresu postojala dva municipija, od kojih je jedan, Crexi, bio današnji Cres, ali kao dokaz navodi inskripcije što su pronađene na

[17] Napominjemo da je postojala još jedna kolonija, Senia (danas Senj), samo što je Plinije ne spominje kao koloniju, već naprosto kao oppidum, utvrđeni gradić. Vidi se da Plinijevi podaci nisu bili »ažurni«, jer je Senj vjerojatno postao kolonijom u prvoj polovici I st. pr. n. e. O tom podrobnije Margetić, Plinijo..., 327. Razloge tome v. u Margetić, Plinijo... 326 (naime, čini se da je Plinije za III, 21, 140 upotrijebio stari Varonov Paraplus — opis gradova i krajeva kojih se putnik dotiče plovidbom — iz I st. pr. n. e.).

[18] Corpus Inscriptionum Latinarum (= CIL), III, 1877, 399: titoli (...) reperti sunt Osseritani ad oppidum insulae cognomine, Chersitani ad oppidulum Caisole, ostenduntque utroque loco aetate imperatoria fuisse rem publicam sub duumviris et aedilibus.

[19] V. Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (= RE), IV, 1901, 1710—1711. O problemima atribucije v. L. Margetić, Accenni ai confini augustei del territorio tergestino, »Atti« X Centra za historijska istraživanja Rovinj, 1979—80, 75—101, osobito 81—86.

[20] G. Alföldi, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 73. Po njemu isto i J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, 196 i M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 35.

[21] M. Pavan, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Venezia 1958, 33.

[22] CIL III 3147: Sex. Iulius C. f. Niger aed. II vir.

Beliju.[20] Naprotiv, Pavan je nešto prije slijedeći neke starije pisce zastupao stanovište da se municipalni centar otoka Cresa nalazio blizu današnjeg Osora.[21]

Koliko je, dakle, bilo gradskih općina na Cresu, jedna (Pavan), dvije (Mommsen i drugi) ili čak više. Zaustavimo se na slučaju otoka Suska. Tamo je nađena inskripcija što spominje edila i duumvira.[22] Kad bi bila riječ samo o edilu, mogli bismo pomišljati na pravni položaj Suska sličan onome Carna i Catala u okolici Tergeste ili onome Nedinuma u blizini Zadra.[23] Ali kako je osoba u pitanju ne samo edil, nego i duumvir, postoje samo dvije mogućnosti: prva, da je Susak bio municipij, naravno s ius Latii i kao takav vjerojatno atribuiran Apsorusu, druga, da je Susak bio dio teritorija Apsorusa te da je spomenuti edil i duumvir našao svoj posljednji počinak na Susku naprosto zato što je tamo imao svoje privatne posjede. Druga mogućnost čini nam se mnogo vjerojatnijom.

Što se pak tiče Belija, tamo je nađena inskripcija što spominje gradsko vijeće, ordo, i duumvire. Na mjestu današnjeg gradića Cresa ne nalazimo začudo ni jedne jedine inskripcije što bi upućivala na municipalnu organizaciju. Pa ipak, po našem mišljenju posve je nevjerojatno da bi sjedište municipija bilo u Belome jer Cres je imao idealni položaj kao luka i kao sredina otoka, da i ne govorimo o drugim prednostima. Smatramo da treba predmnijevati puki arheološki slučaj te da su oba lokaliteta, današnji Beli i današnji Cres bili jedan jedinstveni municipij s jednim gradskim vijećem i zajedničkim magistratima. Isto to vrijedi i za Osor i Susak. Ukratko, smatramo da je Alföldi u pravu.

Cresko-osorski natpisi izvanredno su poučni još u jednom smjeru. Naime, već je s vrlo kompetentne strane odavno naglašeno da na natpisima nailazimo na ne baš beznačajni broj nerimskih imena.[24] Opće ilirske provenijencije su npr. Oplus,[25] Plaetor,[26] Raecus,[27] Turus,[28] u istarsku i otočnu liburnijsku onomastiku pripadaju Avita,[29] Vesclaves(is),[30] Volsounus,[31] a venetsko-istarski oblici su npr. Oplica[32] i Viniocus.[33] Dodajmo tome epihorska imena Hostilius,[34] Dabalus,[35] Licaeus,[36] Tritus,[37]

[23] O tom podrobnije Margetić, Plinio..., 334—336; isti, I confini..., 84—86.

[24] D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije s teritorija Liburna, »Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru«, Zadar 1955, 131.

[25] CIL III, 10138.

[26] CIL III, 3149.

[27] CIL III 3149.

[28] CIL III 3154.

[29] CIL III 10138.

[30] CIL III 3148 = 10131; 3149; 3151 = 10132. Kao ime i kao obiteljsko ime.

[32] CIL III 3149.

[33] CIL III 3154.

[34] CIL III 3140. Obratno G. Alföldi, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969, 90.

[35] Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria (= AMSI) XXX, 88. Usp. H. Krahe, Die Sprache der Illyrer I, 68.

[36] n. i. mj.

[37] n. i. mj.

Veius,[38] Menda,[39] Oca,[40] Opia.[41] Ovdje nas manje zanima da li je u pojedinom slučaju riječ o praenomen-u, nomen-u ili cognomen-u. Za naše je potrebe dovoljno utvrditi neobičnu žilavost i otpornost liburnijskog onomastikona u odnosu na rimski, što bez sumnje ujedno i odražava žilavi otpor domaće kulture prema kulturi, uvezenoj iz Rima.

Ali, to je tek jedno od važnih zapažanja. Još je važnije obratiti pažnju na podatke što ih creski natpisi pružaju u vezi s općinskom organizacijom. Sačuvan je važan natpis iz Belija: Ti. Caesar[e] Aug. f. Augusto pon[t.] max.[.] Aemilius Vols. f. Ocla[tinus], L. Fonteius Q.f. Rufus II viri porticum, curiam d.d. faciendum curavere idemque probav[ere],[42] iz kojeg slijedi, po Alföldiju[43] da je »gradska autonomija podijeljena općini Crexi u vrijeme Tiberija«. Doista, iz inskripcije je vidljivo da su za Tiberija gradom upravljali duumviri i da je grad imao gradsko vijeće (d.d. = decreto decurionum) pa se na prvi pogled čini kao da nema mjesta daljnjoj raspravi o municipalizaciji liburnijskog grada Crexi. Pa ipak, stvar nije tako jednostavna kao što to razmišlja Alföldi i kao što su to prihvatili njegovi sljedbenici. Naime, o kakvoj je gradskoj općini riječ, da li o municipium civium Romanorum, tj. o takvoj gradskoj općini kojoj je en bloc podijeljeno rimsko građansko pravo, tako da su svi članovi te općine postali rimski građani, uz eventualne rijetke izuzetke kojeg doseljenika iz unutrašnjosti Dalmacije i sl., ili je pak riječ o općini s privilegijem ius Latii, tj. takvoj općini stanovnici koje su ostali peregrini, Nerimljani, ali kojima je ipak dodijeljen poseban privilegij da njihovi vrhovni magistrati (tzv. ius Latii minus) ili čak svi članovi gradskog vijeća (tzv. ius Latii maius) postanu rimski građani? I u jednom i u drugom slučaju gradska općina organizirana je na rimski način (duumviri, edili, gradsko vijeće itd.) ali među njima ipak postoji duboka razlika: gradska općina s ius Latii je samo po formi rimski grad, ona ima samo, da se tako izrazimo, rimsku čahuru, dok je stanovništvo ostale i po pravnom položaju i po kulturi posve nerimsko. Dakako, i u gradskim općinama s ius Latii romanizacija stanovništva napreduje, ali polako i postupno. U takvoj gradskoj općini vladajući romanizirani krugovi čak ni nisu zainteresirani za ro-

[38] n. i. mj.

[39] CIL III 3144. Po Alföldi, Die Personnenamen..., 246 »wohl venetisch«.

[40] CIL 3148 = 10131.

[41] CIL III 3144. Po Alföldi, Die Personennamen..., 256 venetskog porijekla.

[42] CIL III 3148 (usp. CIL III 10131).

[43] G. Alföldi, Municipes tibériens et claudiens en Liburnie, »Epigraphica« XXIII, 1961, 57; isti, Bevölkerung..., 73—74.

[44] O tom podrobnije Margetić, Plinio..., 339—342.

[45] Ch. Saumagne, Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire, Paris 1965.

[46] U uvodu Saumagne-ovoj knjizi Le droit latin..., I—III.

[47] O tom podrobnije v. u Margetić, Plinio..., 317 s literaturom na str. 350.

[48] V. npr. recenziju M. Sordi u »Iura« XVII, 1966, 366 i d,

[49] A. N. Sherwin White, u recenziji u Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Deel XXXV 1967, 162 i d. (usp. i Journal of Roman Studies LVIII, 1968, 269 i d.); isti, The Roman Citizenship, Oxford 1973², 337 i d.

[50] Sherwin White, The Roman Citizenship, 343.

manizaciju jer je njihov privilegirani položaj u gradu to sigurniji i to jači, što je ostalo stanovništvo manje romanizirano. Moglo bi se čak reći, da romanizacija takvih gradskih općina raznim kanalima — stupanjem mladića u vojnu službu, trgovinom, brakovima, stupanjem u službu bogatih Rimljana s realnom perspektivom kasnijeg stjecanja rimskog građanskog prava[44] — teče protiv volje i interesa vladajuće klase.

Govoreći načelno, mnogo je vjerojatnije da su na Cresu postojale općine s ius Latii. Poznato je, naime, da je u novije vrijeme Saumagne pokušao dokazati[45] da municipiji civium Romanorum nisu uopće nikad postojali izvan Italije i da je jedini oblik municipija izvan Italije bio općina s ius Latii. Premda se A. Piganiol složio s tezama Saumagnea i čak pridonio nove dokaze u prilog njegovim idejama[46] drugi su se znanstvenici oduprli njegovim prijedlozima,[47] ali su ipak naglasili da je Saumagne ispravno ukazao na »krhkost nekih pretpostavaka koje su izgledale sigurnim«.[48] Čak je i vrlo strogi kritičar Saumagneovih teza, Sherwin White[49] bio konačno prinuđen priznati da dodjeljivanje položaja municipium civium Romanorum nije nikad bilo osnovni oblik privilegiranja provincijskih gradskih općina te da je nakon Klaudija dodjeljivanje ius Latii postalo jedina i opća praksa[50] i prigovorio Alföldiju i njegovu sljedbeniku Wilkesu da nisu u Dalmaciji uopće uzeli u obzir mogućnost postojanja latinskih municipija — izuzev Ridera[51] kao i da je takav stav stvorio Alföldiju velike poteškoće u njegovoj rekonstrukciji dalmatinske povijesti, jer da je više puta bio prinuđen da pretpostavi postojanje peregrinskog magistrata na čelu municipija, npr. u Tarsatici i Varvariji.[52] Dakle, već je a priori vjerojatnije da su creske općine bile općine organizirane na rimski način s duumvirima, edilima i s gradskim vijećem, ordo, ali s nerimskim stanovništvom, koje je uživalo ius Latii.

Ako pak uzmemo u obzir konstataciju Hovosa, koji je 1975. god. dokazao da se dodjeljivanje nekog privilegija određenoj gradskoj općini u rimsko doba u Italiji i u provincijama odnosilo uvijek na ukupnost općinara,[53] onda se vjerojatnost da su creske općine imale samo ius Latii još i povećava, i to zato što među inskripcijama nalazimo jednu

[51] Sherwin White, The Roman Citizenship, 374: It is remarkable that neither Alföldi nor Wilkes suspected the existance of Latin municipalities in Dalmatia except at Rider.

[52] Sherwin White, The Roman Citizenship, 338. Premda se načelno slažemo s kritikom Sherwin White, ipak moramo istaći da je Alföldi pokušao uskladiti svoje stajalište s podacima iz natpisa tako što je za Tarsatica ustvrdio da je vojnik-peregrin, zajamčen u Tarsatici u drugoj polovici I st. n. e. zapravo dokaz, da je Tarsatica dobila »städtische Autonomie« tek za Hadrijana. Što se pak tiče Varvarije, peregrinski decurio koji se javlja u rano carsko doba nije za Alföldija uopće član gradskog vijeća organiziranog na rimski način, tj. kurije, već je to naprosto »Bezeichnung des Gentilvorstehers«. To je po našem mišljenju doduše posve neuvjerljivo, ali se ipak Alföldiju ne može prigovoriti, kao što to čini Sherwin White, da je nalazio peregrine na čelu municipija civium Romanorum.

[53] D. Hoyos, Civitas and Latium in Provincial Communities, Inclusion and Exclusion, »Revue Internationale des Droits de l'Antiquité«, XXII, 1975, 243—277. Jedan je od argumenata Hoyosa i definicija Festusa koji za municipium kaže da je to genus hominum quorum civitas universa in civitatem Romanam venit (v. K. G. Bruns—Th. Mommsen—O. Gradenwitz, Fontes iuris Romani antiqui, Tübingen 1909⁷, Pars posterior 15).

iz druge polovice II st. n. e. u kojoj se spominje u Apsorusu M(arcus) Aurelius Opli f(ilius),[54] dakle peregrin koji je stekao rimsko građansko pravo za cara Marka Aurelija (161—180) i čiji je otac nesumnjivo čistokrvni peregrin ilirskog[55] porijekla. Činjenica da još u II st. n. e. srećemo na Cresu jednog Liburna čiji otac nosi nerimsko ime, Oplus, i koji je najprije peregrin pa tek naknadno postaje rimskim građaninom preuzimajući ime cara za kojeg se to zbilo može se najbolje objasniti upravo s pretpostavkom da je riječ o općini s nerimskim stanovništvom i s ius Latii. Uostalom, i u gradskoj općini Arba približno u isto doba živio je L. Baebius Opiavi f. Ser(gia) Oplus Malavicus,[56] čije je ime Rendić-Miočević elegantno i ispravno objasnio[57] tako što je pretpostavio da je riječ o osobi koja se najprije zvala Oplus Malavicus Opli f., dakle o osobi kojoj su i onomastička formula i pojedini njezini elementi potpuno nerimski i koja je kasnije, nakon što je stekla rimsko građansko pravo, preuzela ime L. Baebius, ali budući da se nije htjela odreći svog starog imena naprosto je povezala oba imena u jedno, tako da je u novoj rimskoj onomastičkoj formuli staro ime preuzelo funkciju rimskog cognomena. Upravo spomenuti L. Baebius Opiavi f. bio je član gradskog vijeća, edil i duumvir pa je nevjerojatno da bi bila riječ o osobi koja se kao peregrin doselila u Arbu, današnji Rab, i tamo postigla tako brzu karijeru, nego je upravo očito da je riječ o peregrinu, koji je živio u općini s ius Latii, ušao u vladajući krug osoba i tako postao rimski građanin.

Dakle, ne samo creske inskripcije, nego i rapske, dokazuju da je u našim krajevima romanizacija tekla znatno polaganije nego što se to do sada smatralo te da su još u I i II st. n. e. creske, i uopće liburnijske općine bile organizirane kao općine s ius Latii, tj. kao općine s rimskom čahurom, ali liburnijskim, domaćim stanovništvom, koje je još stoljećima pod Rimom zadržalo neke nerimske značajke.

54 CIL III 10138.

55 Ili venetskog po Untermann, Die venetischen Personennamen, 174.

56 CIL III, 10121.

57 Rendić-Miočević, Onomastičke studije..., 138 i d.

Vlado Oštrić

NEKOLIKO NAPOMENA I PRIMJERA O ŠTAMPANIM IZVORIMA ZA NOVIJU POVIJEST CRESA I LOŠINJA

Istraživanje stampata (štampanih izvora) sastavni je dio svakog rada na povijesti XIX i XX stoljeća. Kako znamo, to su, uz ostale svoje odrednice, stoljeća štampe (novinstva). To vrijedi i za povijest Lošinja i Cresa. Odnos između štampanih i arhivskih izvora ne ovisi o unaprijed zadanim, krutim pravilima nego u prvom redu o temi i može biti veoma različit i kvantitativno i kvalitativno, no, štampane izvore treba u svakom slučaju uključiti u rad. Rekao bih da to na poseban način vrijedi za šire, kompleksno, shvaćenu lokalnu i regionalnu povijest što — kao dio društvene povijesti — nastoji obuhvatiti sve vidove i oblike života i rada ljudi — pojedinaca i društvenih skupina — u prošlosti. Takav opći smisao i svrhu imaju i istraživanja cresko-lošinjske povijesti.

U skladu s tim naveo bih neke primjere što — ma i na osnovi djelomičnog uvida (riječ je o opažanjima i podacima iz šire lektire, a ne o specijalističkom istraživanju) — mogu ponešto pripomoći budućim istraživanjima. U ovom prilogu riječ je o najkraćim naznakama, a treba ga shvatiti kao dio šire cjeline koju čine saopćenja na skupu.

1. Istraživanje stampata čiji su naručioci ili izdavači sa Cresa i Lošinja, a tiskani su na otoku (u malološinjskoj tiskari) i izvan otoka, u različitim povijesnim razdobljima — Austro-Ugarskoj, do 1918, u Italiji do 1914—1918, a zatim unutar tadanjih granica Italije, od 1918. do 1941—1943—1945 — može dati različite povijesne podatke. Navodimo jedan, čini se malo poznati, primjer: brošura »Pratiche di Culto nella Chiesa di San Francesco dei Frati Minori in Neresine«, Vicenza 1931, s uvodnim tekstom (3—6) »Cenno storico sul Convento e Chiesa francescana di Neresine«.[1] Spominjemo je kao primjer literature što nastaje u vezi s različitim potrebama života ljudi na tim otocima i kao povijesni iz-

vor (iako sekundaran), ali i kao jedan od povoda za razmišljanje o istraživanju cresko-lošinjskih stampata.

U tome ima mnogo otvorenih pitanja: kojim su pojedincima: društvenim skupinama, organizacijama, institucijama... potrebni štampani tekstovi, gdje ih štampaju, koji su, kakva im je struktura. U tom sklopu: što sve štampa tiskara u Malom Lošinju? Znamo da je opremljena tako da može štampati knjige i periodiku, uz tiskanice i akcidencije.[2] Bila bi potrebna bibliografija njenih izdanja.[3] Koliko je moguće trebalo bi istraživati i njene akcidencije jer su one u društveno dinamičnoj sredini (zbog potreba turizma i drugih oblika javnog i društvenog života) vrijedan izvor svakovrsnih podataka.

Drugo je bitno pitanje gdje se štampaju cresko-lošinjska izdanja izvan otoka, koja su i kakva ta izdanja.[4]

2. U tijesnoj je vezi s istraživanjima stampata daljnji rad na cresko-lošinjskoj bibliografiji. Postoji mnogo priloga bibliografskoj građi (Vladimira Markovića u Otočkom ljetopisu 1 i 2, Julijana Sokolića u Otočkom vjesniku, uz još neke — npr. u monografiji Nikole Stražičića o Cresu).[5] No, nesumnjivo treba težiti dopunskim istraživanjima, s navođenjem izvora, tj. sa sustavnim uvidom u kontinuirane izvore bibliografskih podataka — u raznovrsne izvore u nizovima, serijama (periodička izdanja, biblioteke i drugo). Bitni je cilj opsežna bibliografija složenije strukture — s grupiranjima bibliografskih jedinica (po strukama, temama, razdobljima) i s anotacijama.[6]

1 Nema podataka o autoru. Tekst je, što ne iznenađuje, prilogođen vremenu: već u prvoj rečenici spominje se »gloriosa Repubblica di S. Marco«, a slijede još neke formulacije tog stila. Sadrži zanimljivih podataka.

2 U vezi je s tipografijom »Lussin« i pojava novina u Malom Lošinju. List »Il Quarnero« izlazi kao »Periodico settimanale per gli interessi delle isole del Quarnero« od rujna 1908. do svibnja 1909. Izdavač i odgovorni urednik je F. Saxida, a zatim M. Bussanich. U našoj je literaturi dosada samo bibliografski zabilježen: L. Giuricin, La stampa italiana in Istria (dalle origini ai giorni nostri). Pazinski memorijal 1970, Pazin MCMLXXI, 184; jednaka jedinica u Otočkom ljetopisu 2, 396.

3 To je pitanje u tijesnoj vezi sa prethodnim — o cresko-lošinjskim izdavačima i naručiocima raznih izdanja. Kod toga treba točno razlikovati gdje se koje izdanje štampa. Mali Lošinj je mjesto izdanja, za više edicija koje su od veće važnosti za Lošinj i Cres, kao što su, na primjer, A. Haračić, L'isola di Lussin, il suo clima e la suo vegetazione (1905); Nel cinquantesimo anniversario dell'istituzione della I. R. Scuola Nautica di Lussinpiccolo (1905, štampano u Trstu), R. Tonnolli, Nel settantesimo anniversario dell'istituzione della scuola popolare mista Italiana di Neresine (1912). Ima i drugih izdanja. Različiti podaci o cresko-lošinjskim izdanjima nalaze se u raznovrsnoj literaturi, osobito — kad je riječ o novijoj literaturi — u »Zborniku radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću«, Zagreb, 1981. V. i bilj. 4.

4 Cresko-lošinjska izdanja, bilo da su štampana u Malom Lošinju, ili u drugim mjestima, upućuju i na zanimljivo pitanje koje se sve organizacije pojavljuju i kao izdavači određenih publikacija, u sklopu ostale djelatnosti. Takve su organizacije, npr. Pomorska škola (Scuola nautica) i Lječilišna komisija (Kurkommission in Lussinpiccolo) koja izdaje bilten *Die Kur und Fremden — Liste für die Curorte Lussinpiccolo — Lussingrande* i pojedine vodiče i prospekte. Među pojedincima — izdavačima zanimljiv je primjer Spiridiona Gopčevića koji je za svog astronomskog rada u Malom Lošinju izdavao časopis *Astronomische Rundschau* (1899—1909).

Već spomenuto izdanje Nel cinquantesimo anniversario... ušlo je u »Građu

3. U razdoblju nacionalnih pokreta i međunacionalnih suprotnosti i suprotstavljanja u dualističkoj Austro-Ugarskoj valjalo bi ispitivati kakav je interes javnosti glavnog grada Hrvatske za relativno udaljene i odvojene vanjske Kvarnerske otoke. Najprije je riječ o novinstvu.

Neka zapažanja:

3.1. Unutar šireg interesa za Istru, a posebno za rad Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, moguć je sporadični interes za te otoke.

Za zagrebačko novinstvo je »Naša sloga« veoma važan izvor, no pojavljuju se i drugi izvori. Otvoreno je pitanje, vrijedno pažnje, neposredne dopisničke suradnje s otoka.

3.2. Među događajima koji su dobili političko značenje i izazvali širi odjek (u »Obzoru«, na primjer, i u drugim zagrebačkim građanskim listovima) treba istaći ubojstvo Stjepana Ostermana (Oktavija Ostromana) u Malom Lošinju 2. kolovoza 1896. godine.[7] Ono je dalo glavno obilježje spomenutom interesu u sredini devedesetih godina. Shvaćeno je kao drastični izraz talijanske protuhrvatske šovinističke brutalnosti i postalo je jedan od simbola za društveno-nacionalni položaj Hrvata i međunacionalne odnose u Istri.[8]

3.3. Tim naznakama samo dotičemo pitanje veza između Zagreba i vanjskih Kvarnerskih otoka u sferi novinstva, »dnevnih zbivanja«, turizma. Tu ima nekih mogućnosti za strpljivog čitača novinskih kompleta.

za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835—1940, „ A-Bel, 72, dragocjeno novo izdanje Nacionalne i sveučilišne biblioteke (Zagreb, 1982).

Uz izdavačku djelatnost na talijanskom i njemačkom jeziku važno je i pitanje hrvatskih izdanja. Treba podsjetiti na osamljeni podatak o »Novom listu«, Lošinj (očito Mali) 1905, kao i na to da je na Lošinju Josip Kraljić pokrenuo, 1906, omladinski list »Mladi Istran« (štampa se u Puli, a 1908. prelazi u Opatiju). Usp. P. Strčić, Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine, Istarski mozaik, 4/1968, 216.

5 Bibliografije V. Markovića, samo su prvi pokušaji, ali ne i stručni bibliografski prilozi (Otočki ljetopis, 1, 225—228 i 2, 387—408). N. Stražičić, Otok Cres, Prilog poznavanju geografije naših otoka, Mali Lošinj 1981 (Otočki ljetopis, 4) donosi opsežnu, vrijednu bibliografiju o Cresu (335—342), a E. Imamović, Nerezine na otoku Lošinju, Sarajevo 1979, zanimljivu izabranu bibliografiju o otocima (346—350). J. Sokolić uređuje korisnu »Bibliografiju o našim otocima« koja izlazi u nastavcima u »Otočkom vjesniku« (16, 1980. i dalje) i uvelike proširuje bibliografsku građu.

6 Dobar primjer stručne bibliografije koja nastaje sustavno i postupno, na osnovi pregledavanja kompleta i zbirki, su »Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre« koje priređuju A. Gulin, M. Kurelac i D. Munić (Zagreb, I, 1977, II 1978, III, 1979). Spominjemo ih i zato što obuhvaćaju Cres i Lošinj.

7 U zagrebačkoj štampi ubijenog mladića nazivaju Stjepan Osterman. Riječ je o Oktaviju Ostromanu, rođenom 26. kolovoza 1974. Grob njegove majke, tetke i njegov nalazi se na malološinjskom groblju u uvali Sv. Martina. Jozo Vrkić je u knjizi »Ljuti puti«, Zagreb 1982, objavio zanimljiv reportažno-putopisni tekst »Nekrolog mladom Ostermanu i svakom ljudskom putovanju« 5—9, s nešto povijesnih podataka.

8 U Zagrebu komentira tu tragičnu aferu opoziciona građanska štampa. Niz vijesti i komentara donosi »Obzor«, list Neodvisne narodne stranke i suprotstavljeni pravaški listovi »Hrvatska domovina« (Stranka prava — struja zvana »domovinaši«) i »Hrvatsko pravo« (Čista stranka prava — »frankovci«). Te bi odjeke Ostromanova umorstva bilo vrijedno posebno obraditi.

No, rekao bih da markantnije odnose nalazimo u oblasti kulture i znanosti. Veoma zanimljive i poticajne rezultate pružaju novija istraživanja o Ambrozu Haračiću, sakupljena u »Zborniku radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću« (Zagreb 1981), kojeg smo već spomenuli.

Može se prosuditi da je prisutnost Cresa i Lošinja u svijesti intelektualaca i obrazovanog građanstva veća kada je riječ o državnopravnom poimanju hrvatskog nacionalnog pitanja — još su Eugen Kvaternik i ostali javni radnici koji su povezivali suvremenu političku borbu i povijesne interpretacije unijeli u povijesno-političku svijest i spoznaju da su otoci što povezuju Dalmaciju, primorje banske Hrvatske i istarski poluotok dio Hrvatske — i o znanju i spoznajama o kulturnoj baštini Kvarnerskih otoka. Riječ je dakako o rezultatima i popularizaciji humanističkih znanosti — povijesti, filologije, arheologije, etnografije, s istraživanjem tako osebujnih i markantnih pojava kao što je glagoljska pismenost i književnost.

Nije slučajno da interes za te otoke dolazi do izražaja već u prvoj knjizi »Arhiva za povestnicu jugoslavensku«, prvoj našoj periodičnoj publikaciji za povijesne znanosti. U toj je knjizi (Zagreb 1851) Ivan Kukuljević Sakcinski objavio prilog građi »Povelje otokah Krka, Cresa i Osora« (55—85).[9] Na taj način već počeci moderne hrvatske historiografije obuhvaćaju i Kvarnerske otoke.

Znanstvena istraživanja treba spomenuti zbog još jednog razloga. Terenska istraživanja upoznaju istraživače prošlosti Cresa i Lošinja i s njihovom suvremenošću i oni i o tome iznose podatke, bilo usput, uvodno, bilo u posebnim tekstovima.

3.3.1. Neki su znanstveni tekstovi — izvještaji o istraživanjima, uvodi studija i dr. — ujedno i određeni izvori — izvještajno-putopisnog tipa — o Cresu i Lošinju u vrijeme kada su istraživanja obavljena. To vrijedi, npr., za niz filoloških i ostalih istraživanja objavljenih u izdanjima Jugoslavenske akademije, osnovane 1867. godine. Napominjemo da se ta tradicija nastavlja u razdoblju oslobođenja naših otoka, obnove JAZU i obnovljenog znanstvenoistraživačkog interesa za te otoke, tj. poslije 1945. godine.

Spomenut ćemo, zbog primjera, dva istraživača. Ivan Milčetić (Dubašnica na Krku, 1853 — Varaždin 1921), filolog i historičar, posvetio je značajan dio svog rada Kvarnerskim otocima. U terenskim je istraživanjima »oko Kvarnerskog zaliva posjetio gotovo svako selo, osobito na Krku i Cresu, a uvijek mu je bila olovka u ruci«.[10] Objavio je i niz putopisa (o Cresu je, npr., pisao na taj način u »Vijencu« 1885), a uvodeći čitatelja u neke od svojih znanstvenih radova znao je zanimljivo ocrtati i neka osobna zapažanja o Cresu i Lošinju i tako zabilježiti pojedinosti što danas imaju draž izvornih podataka.[11] Isto tako, izvještaj Branka Fučića o njegovu prvom putovanju po Cresu i Lošinju, 1948, danas je zanimljiv izvještajno-putopisni izvor o otocima u to doba.[12]

Znanstveni radovi i izvještaji mogu biti i svojevrsni, putopisni izvori o otocima, pa ih se može i s tog gledišta istraživati.

To, dakako, vrijedi, u istoj, a i većoj mjeri, za književne putopise.

3.4. Bilo bi zanimljivo ustanoviti kada je objavljen prvi putopis o Cresu i Lošinju. Ovdje ćemo samo spomenuti da su na primjer u »Vijencu« pisali o Cresu I. Milčetić (Pohod na Cres g. 1883, u četiri broja 1885), a o Lošinju Ivan Zahar (Lošinj, br. 21, 331—334, 1889). Dragutin Hirc objavljuje u »Prosvjeti« 1905. putopise »Iz Rijeke u Lošinj Mali« i »Iz Osora na Rijeku«. Istaknimo domaći putopis o zapadnoj strani Cresa iz dnevnika Mihovila Mužinića, svećenika u Belom, 1884. godine (Tragom jednog dnevnika, Otočki vjesnik, 24—25, 1981, 22—25).

3.5. U tom sklopu treba barem ukratko spomenuti zemljopisnu lituraturu, zbog zanimljivih relacija u kojima se nalazi prema putopisnoj književnosti i prema povijesti. Starija zemljopisna literatura u velikoj je mjeri zaista opisana i nije daleko od putopisa. »Prirodni zemljopis Hrvatske«, Zagreb 1905, Dragutina Hirca i neka njegova djela o pojedinim regijama Hrvatske možemo čitati i kao zbirku putopisa. Spominjemo ga i zato što u njegov zemljopisno-putopisni opus ulaze i Cres i Lošinj. I starija i modernija geografska literatura s vremenom postaje povijesni izvor, pa je i s tog gledišta možemo proučavati (dakako, odnos je uzajaman — geograf u svoj rad uključuje i povijesna istraživanja, pa je, primjerice, geografska monografija N. Stražičića o otoku Cresu ujedno i važno djelo o povijesti tog otoka).

3.6. Posebno bih spomenuo i turistički — i u tom sklopu, npr., i planinarski — interes za Kvarnerske otoke, s tekstovima o zemljopisnim, povijesnim i drugim temama. Tom interesu ne udovoljavaju samo književni putopisi u časopisima, u podlistku novina i u posebnim knjigama nego s vremenom i specijalizirani časopisi.

Posebno značenje ima »Hrvatski planinar«, časopis »Hrvatskog planinarskog društva« u Zagrebu (1898—1944). Prvih čest godišta uređuje Dragutin Hirc. U časopisu ima tekstova i fotografija o Kvarnerskim otocima, više o Krku (časopis ima i prilično marljivog suradnika s Krka — Matu Šorića iz Baške),[13] a sporadično i o Cresu. God. 1902. objavljen je kraći članak »Monte Šiš« — o najvišem vrhu Cresa i Kvarnerskih otoka, a 1908. članak o specifičnoj temi — »Što se pripovijeda o Beli IV na Cresu«.

4. Posebno je područje takva istraživanja, dakako, razdoblje vlasti Italije nad dijelom Hrvatske, uključujući i te naše otoke.

Brojni izvori govore i o njima kao dijelu jadranskog pitanja. Spomenuo bih samo, kao veoma rječitu pojedinost, da je i creski reljef korišten kao strateški »argument« za bezuvjetnu aneksiju otoka Italiji

[9] Za sadržaj tog priloga usp.: Bibliografija rasprava i članaka, 8, Zagreb MCMLXV (IV, Historija, IV/1, A-0, 363—364) ili Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre, II, 28.

[10] A. Music, Ivan Milčetić, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1923, sv. 38, Zagreb 1924, 84.

[11] Za ovu temu v. spomenutu biografiju iz pera A. Musića, 77—93 i prilog »Književni rad Ivana Milčetića«, 93—106, tj. njegovu bibliografiju koja dobro pokazuje njegov interes za Cres i Lošinj.

[12] B. Fučić, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, Ljetopis Jugoslavenske akademije nzanosti i umjetnosti za godine 1946—1948, knjiga 55, Zagreb 1949, 31—76.

[13] V. Oštrić, Otok Krk u hrvatskim planinarskim časopisima (1898—1970), Krčki zbornik, 2, Krk 1971, 377—379.

— jer bi inače »jugoslavenski topovi« mogli sa creskih brda tući Pulu.[14] Creski reljef i lošinjske luke su strateški oslonci koje Italija zahtijeva na južnom krilu »strateške granice« protiv jugoslavenske države, analogno zahtjevu za grebenom Julijskih Alpa — razvođem Soče i Save — na sjevrnom krilu i masivom Snežnika (»Monte Nevoso« kojeg je talijanska nacionalistička javnost pretvorila u »Monte Nervoso«) na središnjem sektoru.

Zanimljivo je i razdoblje kada je vlast sigurna, međunarodno priznata, a režim stabilan, s poznatim obilježjima (denacionalizacija, fašizam).

Zanimljiv je i — kuriozan — primjer objavljivanje — potkraj tog razdoblja — knjižice, namijenjene jugoslavenskim turistima (na veoma osebujnom hrvatskom jeziku talijanskog sastavljača), »Dobrodošao u krajinu Venezia Giulia« (Trieste, 1938), objavljene u razdoblju poboljšanja jugoslavensko-talijanskih odnosa, zbog vanjskopolitičke orijentacije Stojadinovićeve vlade.[15] U tom se zanimljivom kontekstu nalazi i prikaz lošinjskog turizma.[16] Knjižica je bila simbol određenog trijumfa (takvim je tonom i pisana) — uoči razdoblja koje će povijesne probleme tog područja, zajedno s našim otocima, riješiti na sasvim drugačiji način i uvesti i te otoke u našu suvremenost.

14 Citirao bih jednu tezu Carla Sforze, ministra vanjskih poslova, 4. XI 1920: »Otok Cres čini dio istarskog sistema; s njegovih planina vidi se Pula; mora da bude talijanski...« (Rapallski ugovor 12. novembra 1920. Zbirka dokumenata. Odabrao i uredio V. M. Jovanović, Zagreb 1950, 28).

15 Brošuru je priredio Comitato Interprovinciale per il Turismo della Venezia Giullia — Trieste, a odobrilo Minestero della Cultura Popolare 5. V 1938.

16 Poglavlje »L'Isola dei Lussini. Lussinpicolo (Cigale) — Lussingrande«, 45—47, s tabelarnim pregledom hotela. Zahvaljujem dr Kamilu Firingeru, iz Osijeka, koji mi je dao na uvid tu brošuru.

Julijano Sokolić

NEKI PRILOZI ZA SINTEZU NOVIJE POVIJESTI OTOKA LOŠINJA (1918—1945)

Uvod

Do sada je povijest područja bivše Istre — Julijske krajine između dva rata premalo i nesustavno istražena, a posebno je naša hitoriografija oskudno obradila kvarnerske (istarske) otoke pod talijanskom upravom. To se ovdje osjeća kao značajan nedostatak u formiranju povijesnog kontinuiteta u bivanju na tim otocima tog otočanina, koji je od pamtivijeka bio izložen raznim »burama« različitih vlasti i vlastodržaca, a koji su rijetko bili naklonjeni otočkom kopaču, ribaru, moreplovcu, brodograditelju, rataru, pastiru...

Ovim kratkim izlaganjem želim posebno istaknuti neke događaje što su se tijekom prvih poslijeratnih godina pa sve do drugog svjetskog rata zbili na tom prostoru i ljude koji su bili nosiocima tih događaja, te tako, silom prilika, postali heroji i žrtve jedne beskompromisne situacije. To je samo skroman napor i ideja koju bi valjalo dalje graditi i dograditi radi osmišljavanja cjelokupne borbe za opstanak od prvih početaka naseljavanja.

Isto tako navedene su i neke činjenice o kojima do sada nije pisano, a što bi trebale ukloniti određene dileme tog povijesnog razdoblja.

Konačno, želja mi je da uskoro, uz značajnu pomoć ovog savjetovanja i nosioca određenih tema, pristupimo stvaranju jedne sinteze povijesti navedenog razdoblja dok su još među nama živi svjedoci i svježa sjećanja. To će biti i najvredniji doprinos njihovu djelu i našoj povijesnoj baštini.

Prvotno zamišljeno saopćenje trebalo je više govoriti i ravnopravnije o otoku Lošinju i pripadajućem arhipelagu (Unije, Susak, Srakane i Ilovik), ali prostor i vrijeme na raspolaganju sveli su ovaj pokušaj više prema matičnom otoku odnosno prema administrativnom i političkom centru — Malom Lošinju.

I

Kraljevina Italija je na sjednici Vrhovnog ratnog vijeća u Parizu dobila ovlaštenje da zauzme sve krajeve na istočnoj obali Jadrana do crte određene Londonskim sporazumom. Po dogovoru s delegatima Austrougarske od 3. 11. 1918. god. Italija je smjela postupati s tim krajevima kao u okupiranom neprijateljskom položaju.[1]

Mjesni Talijanski nacionalni komitet (Comitato Nazionale Italiano) u Malom Lošinju, osnovali su krišom 27. 10. 1918. lošinjski nacionalisti, koji će objeručke prihvatiti talijansku okupaciju, te je dočekati kao oslobođenje i krunu iredentističkih pretenzija. Dva dana kasnije osnovan je i mjesni Jugoslavenski odbor.

Međutim prvog studenog 1918. god. na ratnim brodovima i vojnoj komandi u Malom Lošinju, a i na brojnim lošinjskim kućama zavijorile su jugoslavenske zastave, što je s oduševljenjem dočekalo hrvatsko stanovništvo M. Lošinja i otoka. U međuvremenu je Talijanski nacionalni komitet, kojeg je predvodio odvjetnik JOSIP KOZULIĆ (Giuseppe Cosulich), zauzeo općinu i odlučeno je da se osnuje Nacionalna straža. Isti komitet zauzeo je pokrajinski kapitanat a i ostale državne urede.[2]

Nakon što je 4. studenog 1918. u 13 sati u malološinjsku luku uplovio razarač (torpiljarka) VINCENZO GIORDANO ORSINI pod zapovjedništvom kapetana fregate DOMENICA CAVAGNARI-ja, sudbina otoka je bila zapečaćena.[3]

Započelo je jedno posebno teško i do sada nedovoljno istraženo razdoblje otoka Lošinja, a Malog Lošinja posebno.

Novi vlastodršci, čija je politika usmjerena k postupnoj asimilaciji domaćeg hrvatskog stanovništva, u prvom redu se ustremljuju na narodnu inteligenciju i svećenstvo te uski hrvatski građanski sloj pa nastoje, protjerivanjem političkih prvaka, prosvjetnih radnika i rodoljuba, obezglaviti hrvatsko stanovništvo s namjerom lakšeg otuđivanja i pokoravanja. Takvim drastičnim, ali sustavnim metodama, uspijeva talijanska vlast u Istri i na otocima stvoriti već tridesetih godina jednu potpuno novu generaciju, koja je prošla samo kroz talijanske škole, talijansku vojsku, talijansku mornaricu i talijanska poduzeća i koja je djetinjstvo i mladost punila sadržajem, koji će je sve više odvajati od starog života, od narodne pjesme, narodne muzike, narodnog govora, narodnih tradicija i vjerovanja.[4]

II

Da bi uklonio najžešće političke protivnike, okupator je 4. prosinca 1918. uhapsio u Malom Lošinju i odveo u Pulu i dalje u internaciju, učiteljice Družbine škole i obdaništa DINKU RADE i BETTY MARKUS, te ženu bivšeg komandanta Malog Lošinja Slavomira Draxlera. Uhapšeni su bili još svećenik ŠIME PICINIĆ, operni pjevač rodoljub IVAN RAŠKOVIĆ, pilot BARBALIĆ i mornar CIGANOVIĆ.[5]

Malološinjskog dekana dra KLEMENTA K. BONEFAČIĆA okupacijska vojska silom je ukrcala na brod i prebacila u Jugoslaviju. Također su bili proganjani i maltretirani svećenici FRANE KRIVIČIĆ, FRANE ŽIC i PAVAČIĆ, koji su morali emigrirati u Jugoslaviju. Neprestana proganjanja prisilila su 1919. i 1920. vodeće hrvatske rodoljube da napuste rodnu grudu. To su bili: dr MARKO BELANIĆ, odvjetnik, NOE MARTINOLIĆ, pomorski kapetan, ANTON MARTINOLIĆ, bankovni činovnik, CEZAR BONICIOLI, pomorski kapetan, dr DINKO KOZULIĆ, liječnik, MARIJA KOZULIĆ, učiteljica, PAVAO SKOPINIĆ, student, JOSIP CAPPONI, profesor i mnogi drugi.

Kako su i izbori 1921. godine vršeni pod neviđenim pritiskom i terorom, malološinjski narodnjak RUDOLF IVKOVIĆ, nakon što je bespravno otpušten iz službe, bio je dvadeset dana zadržan u kućnom pritvoru, kako ne bi mogao obavljati antitalijansku propagandu u toku izbora.

Iste metode i bezakonje vršili su novi vlastodršci u svim mjestima Lošinja i okolnih otoka. Proganjani su svi oni koji bi davali bilo kakve znake otpora novom režimu. Između bezbroj primjera navest ćemo samo neke što su ostali zabilježeni u ondašnjoj štampi ili drukčije.

PUČKI PRIJATELJ bio je jedan od rijetkih listova što se uspio održati nekoliko godina nakon okupacije i kojemu dugujemo za vrijedna svjedočanstva njegovih dopisnika.

Tako je u noći od 7. na 8. srpnja 1922. godine petočlana grupa maskiranih fašista upala u franjevački samostan u Nerezinama te terorizirala fratre, koji su im smetali zbog hrvatskog bogoslužja i antitalijanskog držanja. Drugi dan oko 11 sati prije podne dobili su fratri anonimni brzojav s nalogom da se moraju odmah iseliti jer da će im inače zapaliti samostan a njih istodobno ubiti. Stoga su gvardijan BENEDIKT STANIČIĆ i laik ROKO LOVRIĆ napustili samostan i otišli za Rab, premda »su bili mnogo obljubljeni od pravih i pametnih Nerezinaca, kako se je vidjelo one večeri na obali, koja je bila puna (preko 500) ljudi i žena, koji su ih plačući pozdravljali . . .«, kako je PUČKOM PRIJATELJU javio OČEVIDAC.[6]

U to doba možemo u istom listu čitati u dopisu iz Nerezina: »Držimo da nije PUČKI PRIJATELJ nigdje u Istri proganjan kao ovdje. Već nekoliko brojeva ne dobivamo i ne znamo gdje i kako svršavaju. Pretplatnicima i čitateljima se groze i prijete. Kada će pravda i na naša vrata doći!?«[7]

Tada stradava i FRANE RUKONIĆ — CIMIĆ, student Pravnog fakulteta u Zagrebu, porijeklom iz narodnjačke nerezinske obitelji. Na

[1] B. Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri II, Pazin 1973, str. 479.
[2] G. Comici, Come Lussino è stata redenta, M. Lošinj 1933, str. 11.
[3] G. Comici, c. d., str. 16.
[4] M. Mirković u predgovoru djela F. Barbalića, Narodna borba u Istri od 1870—1915, Zagreb 1952, str. 6.
[5] P. Sarčić, Nekoliko vijesti o talijanskoj okupaciji Lošinja, Cresa i susjednih otočića 1918. godine, Otočki ljetopis I, 1973, str. 88.
[6] . . ., Pučki prijatelj, br. 32 od 10. 8. 1922.
[7] . . ., Pučki prijatelj, od 30. 9. 1922.

fakultetu postaje članom napredne omladine koja ispoljava sklonost prema oktobarskoj revoluciji. Kada se vraćao kući iz Zagreba dočekivali su ga fašisti i napastovali, pa je morao najviše živjeti izvan kuće, što je djelovalo na njegovo slabo zdravlje pa je od posljedica toga i umro 1922. godine u Puli u svojoj dvadesettrećoj godini života.[8]

Citiramo dalje: »Dne 22. XI 1922. bila je družbina učiteljica nastavnog tečaja (veziva i šivanja) gđica MARIJA VUKOVIĆ pozvana na »fascio« (u Malom Lošinju, op. J. S.), gdje ju je 17 njih okružilo i silom sililo piti ricinusovo ulje. Ona se je junački opirala tako da su joj usta krvarila. Prisilili su je nešto popiti, ali vrlo malo. Još sada leži bolesna od uzrujanosti i od influencije. Komentara ne treba«.[9]

U Malom Lošinju zatvorena je hrvatska čitaonica, a škola više nije mogla raditi zbog interniranih učiteljica. U Velom Lošinju zatvoreni su hrvatska škola, narodni dom, posujilnica te hrvatska kavana.

III

Na Lošinju, kao i u drugim okupiranim slavenskim krajevima, osim terora nad pojedincima, istaknutijim i uglednijim narodnim prvacima, talijanske su vlasti, sustavno, postupno i nasilno, zatvarale najprije hrvatske čitaonice, čime se onemogućilo sastajanje i poduzimanje akcija otpora fašizmu. Odmah potom eliminirane su sve hrvatske škole i time mogućnost narodnostnog prosvjećivanja, a zatim su likvidirane i mnoge popularne posujilnice (Društva za štednju i zajmove), ekonomsko uporište Hrvata.

Godine 1927. izašao je zakon u kraljevini Italiji kojim su se netalijanska prezimena talijanizirala, čime je odstranjeno i vanjsko slavensko obilježje većine stanovništva te ubrzana asimilacija.

Konačno, nakon ukidanja svih hrvatskih novina i knjiga, godine 1929. napuštaju naše otočje i posljednji popovi glagoljaši. Stoga je Božo Milanović pisao: »Otoci Cres i Lošinj sa susjednim otočićima su najviše stradali u narodnom pogledu. Ondje nije bilo niti moglo biti nijednog središta koje bi se odupiralo odnarođivanju«.[10]

Ostala su samo dva nesavladana i neosvojena uporišta narodnog života: prvo je bila zemlja, rad na zemlji i stupanj ovisnosti opstanka seljaka o poljoprivrednoj proizvodnji, a time i stupanj nezavisnosti seoskog života od stalnog zaposlenja u talijanskim ili talijanaškim poduzećima ili službama; drugo uporište bio je kolektivni život sela, značenje seoske majke i materine riječi za razvitak djeteta, utjecaj žene na držanje muža, utjecaj kolektivnog života i solidarnosti kolektiva na život pojedinca.[11]

IV

Pod utjecajem Oktobra i poslijeratnih previranja u cijeloj Evropi, i u Malom Lošinju postoji organizirani radnički pokret, čiji se društveni i politički život odvija putem Socijalističke stranke (Partito Socalista).[12]

O radničkim nemirima Centar za političke informacije Kraljevskog gubernija Julijske krajine od 10. svibnja 1919. godine u svojim informacijama navodi da je »nekoliko otočana koji su zaposleni u tršćanskim i tržićskim brodogradilištima došlo u Mali Lošinj za Uskršnje

blagdane i ... poticalo na štrajk ono malo radnika brodogradilišta Martinolić. Brzom intervencijom lokalnih vlasti spriječena je pregovorima obustava rada.«[13]

U to doba dolazi i do čestih sukoba radnika i fašista osobito u brodogradilištu Marka Martinolića.

Malološinjska Socijalistička stranka imala je svoje sjedište u zgradi posujilnice (Malološinjsko društvo za štednju i zajmove), danas Ulica Vl. Gortana broj 16. Godine 1923. izvršen je pokušaj paleža Socijalističkog doma (Casa del proletariato), no, radnici su priskočili na vrijeme i ugasili požar. Uslijed prijetnji i stalne opasnosti, posujilnica je bila primorana prodati svoju zgradu, a Socijalistička stranka je bila zabranjena.[14]

Nepovoljnim privrednim tokovima u okviru talijanskog kraljevstva, brodogradnja Malog Lošinja stagnira i životari tako da mnogi otočani napuštaju zavičaj i odlaze u Trst i Tržič (Monfalcone).[15] Time jenjava i mogućnost radničkog otpora, koji je ipak tinjao za čitavo vrijeme talijanske okupacije.

IV

U Malom Lošinju je između dva rata ostalo i živjelo još nekoliko ljudi koji su bili označeni kao napredni, jedni kao komunisti, drugi kao socijalisti, ali svi protivnici fašizma, koji su stoga često bili proganjani, zatvarani i internirani daleko od rodnog kraja.[16]

Napredne Lošinjane, rodoljube i antifašiste, okuplja oko sebe i organizira njihov rad Dr UROŠ JAKŠA, koji će kasnije i za vrijeme drugog svjetskog rata obavljati značajne zadatke, te je, između ostalog, bio i vijećnikom II zasjedanja AVNOJ-a. Ta patriotska grupa spremno će dočekati rat i usko surađivati s partizanskim jedinicama prilikom prvog oslobođenja otočja Cres—Lošinj u rujnu 1943. godine, a i stvaranju prvih narodnooslobodilačkih odbora.

U Malom Lošinju je tako u rujnu 1943. godine osnovan NOO, kojemu je prvi predsjednik bio JOSIP (GIUSEPPE) PRIVILEGGI, pomorski kapetan u mirovini. Osnovana je gradska straža, čija će dva člana, nakon iskrcavanja Nijemaca na otok Lošinj 13. studenog 1943. godine, MATE VIDULIĆ i GIOVANNI DELL'CONTE biti strijeljani s ostalim zarobljenim partizanima u čikatskoj šumi.

[8] Svjedočanstvo Vilme Rukonić, nećake pomenutog, od 27. 9. 1979.

[9] ..., Pučki prijatelj, od 14. 12. 1922.

[10] B. Milanović, c. d., str. 556.

[11] M. Mirković, c. d., str. 6/7.

[12] J. Sokolić, Radnički pokret u Malom Lošinju, Otočki vjesnik br. 20, M. Lošinj 1981, str. 10/11.

[13] D. Klen, Saopćenja i izvještaji talijanske obavještajne službe u Istri u 1919. godini, Pazinski memorijal 9, Pazin 1979, str. 304.

[14] ..., Podaci o učešću naroda Istre u političkom životu i borbi protiv fašizma, Kotar Lošinj, grad Mali Lošinj, 1946.

[15] Mali Lošinj je imao 1910. godine 5530 stanovnika, a 1945. godine još samo 2993 stanovnika.

[16] M. Konjhodžić, Zapisi sa sedam otoka, Otočki ljetopis I, 1973, str. 44.

V

Njemačko iskrcavanje na Lošinj u studenom 1943. spriječilo je buduće širenje tek formiranih organa narodne vlasti, a brutalne represije donijele su nove žrtve.

Prvi političko organizirani radnik NOP-a u uvjetima te naciofašističke okupacije bio je VOJNO KAMALIĆ, koji je po naredbi OK KPJ za Hrvatsko primorje prebačen na Lošinj u lipnju 1944. godine.

Putem odbornika NOO koji rade u ilegalnosti, a i mnogobrojnih simpatizera NOB-a, Kamalić prikuplja važne podatke i sastavlja nacrt otoka Lošinja u velikom omjeru na kojem su označena vojna postrojenja, tvrđava, luka, njemačke zgrade, broj i položaj njemačkih jedinica i njihovo naoružanje. Na osnovi takvih podataka saveznički avioni točno gađaju njemačke objekte.[17]

IVAN STUPARIĆ vodi detaljnu evidenciju o zračnim napadima i posignutim rezultatima i o tome referira u informativni centar na otoku Olibu. Od 26. svibnja 1944. do 23. veljače 1945. je tako zabilježio devedeset zračnih napada na razne vojne objekte, ali se nije uvijek moglo izbjeći ni stradanje civilnog stanovništva.

VI

Represalije Nijemaca protiv otpora i antinacističkih aktivnosti Lošinjana su stalne i završavaju novim žrtvama, novim deportacijama. Tako su već znane žrtve[18] ovdje navodimo prvi put one kojima se trag gubi u njemačkim koncentracionim logorima. To su ERMINIA PRAGLIOLA (rođ. 1911), GAŠPAR POLJANIĆ (rođ. 1911), IVAN DELISTOVIĆ (rođ. 1901), IVAN RAGUZIN (rođ. 1882) i MARIO PICINIĆ (rođ. 1918).

U kolovozu 1944. godine dolazi do prisilne ustaško-njemačke regrutacije preostale omladine, te se u Nerezine više neće vratiti MARIO ZOROVIĆ — ROŠIĆ, koji je stradao u Baltičkom moru. Žrtve su brojne i teške, ali je dan slobode sve bliži.

VII

Njemački okupator, u očajničkom pokušaju da se održi pred naletom jedinica NOV-a, uništava sve za sobom, ostavljajući pustoš i ruševine. Tako planira miniranje mostova u Osoru i Privlaci te »Vele rive« u Malom Lošinju.

Srećom i među Nijemcima se našao čovjek koji je sagledao besmislenost i suludost takvih postupaka, te je Vela riva spašena. Lošinjski rodoljub i aktivist IVAN KERŠULIĆ povezao se sa Krausom, koji je bio odgovoran za miniranje i on je omogućio Keršuliću da krišom prekine električne kablove, kojima su mine bile spojene i spremne za aktiviranje. Bilo je to u pet sati ujutro 20. travnja 1945. godine, kada se već čula pucnjava nadirućih partizanskih jedinica, jedne od oslobodilačkih kolona, koja se prema Malom Lošinju probijala s juga.[19] Na to miniranje nas još danas podsjećaju zabetonirane rupe na kamenoj obali M. Lošinja.

Most u Osoru spašen je spretnom intervencijom čete automatičara 3. brigade 9. divizije, koja je njemačku utvrdu napala s lošinjske strane i tako onemogućila povlačenje Nijemaca na Lošinj.[20]

Jedino se miniranje mosta na Privlaci nije moglo spriječiti, ali će se on osposobiti odmah nakon oslobođenja.[21]

Dvadesetoga travnja u deset sati navečer prestao je na Lošinju svaki organizirani neprijateljski otpor, te je tako izvršeno potpuno i konačno oslobođenje tog otoka i omogućeno sjedinjenje s matičnom domovinom.

Još će se dugo godina iza završetka rata i oslobođenja osjećati posljedice dugogodišnjih stradavanja i trpljenja pod teškom nacifašističkom čizmom, ali će isto tako oslobođenje od svih vrsta ugnjetavanja pokrenuti među otočanima neviđeni polet u organiziranju nove vlasti, obnavljanju privređivanja i razvitku svih oblika kulturnog izražavanja i stvaralaštva.

[17] V. Kamalić, Izjava o antifašističkom radu za vrijeme okupacije druga Keršulić Ivana iz Malog Lošinja, Bruxelles 1970.

[18] . . ., Sjećanje na pale drugove, Otočki vjesnik I, 1973, str. 54.

[19] M. Konjhodžić, c. d., str. 47/49.

[20] J. Vasiljević, Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beograd 1972, str. 375/376.

[21] J. Sokolić, Brodogradnja Malog Lošinja nakon oslobođenja (1945—1980), Otočki ljetopis 3, M. Lošinj 1980, str. 304.

Ana Feldman

INFORMACIJA O ARHIVSKOJ GRAĐI U ARHIVU INSTITUTA ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA HRVATSKE KOJA SE ODNOSI NA OTOKE CRES I LOŠINJ

U arhivskoj građi AIHRPH za razdoblje između dva rata ne nailazimo na dokumente o otocima Cresu i Lošinju koji su Rapalskim ugovorom bili pripojeni Kraljevini Itali,i osim u dokumentu XXI grupe (Politička situacija) iz 1920. godine u kojem 1. vod 1. čete 3. bataljona IV žandarmerijske brigade izvještava o povećanju broja ardita na otoku Krku jer su im došli u pomoć arditi iz Cresa i Lošinja. Njihov se broj, kaže se, nije mogao utvrditi, jer su se odmah razišli u grupama po obližnjim selima, ali dokument upozorava na to da su dobro naoružani.

Za prve dvije godine rata 1941. i 1942. u Arhivu nema dokumenata u kojima se govori o Cresu i Lošinju. Tek nakon kapitulacije Italije, a osobito nakon Odluke ZAVNOH-a o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatskoj od 20. rujna 1943. sve češće se susreću dokumenti što svjedoče o nastojanju da se poveže s otocima Cresom i Lošinjem i na njima organizira narodna vlast.

Najveći broj dokumenata što se odnose na Cres i Lošinj nalaze se u fondovima partijske građe: Centralnog komiteta KPH, Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje, Oblasnog komiteta KPH za Istru, Kotarskog komiteta KPH za Krk, a znatno manje u fondovima Narodne vlasti, SKOJ-a, USAOH-a i JNOF-e.

Najbrojniji dokumenti o Cresu i Lošinju nalaze se u fondu Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. To su kopije izvještaja Okružnog komiteta upućenih Centralnom komitetu KPH, zapisnici sa sastanaka OK KPH, izvještaji i zapisnici Kotarskih komiteta Krk, Rab—Pag i Cres, kao npr. izvještaj KK KPH Rab—Pag od 21. rujna 1943. u kojem javlja o dolasku naših snaga na Cres, razoružanju Talijana, ali

i o nemogućnosti osnivanja komande mjesta i NOO-a zbog slabih veza, udaljenosti i nepoznavanja jezika.

— U zapisniku KK KPH Krk od 19. listopada 1943. stoji podatak da sa Cresa i Lošinja nema izvještaja o broju organizacija, ali da je u gradu Cresu osnovana partijska jedinica od 5 članova, a u Malom Lošinju od 6 članova.

— Izvještaj KK KPH Krk od 23. listopada 1943. govori o skojevskoj grupi od 4 člana u Cresu od kojih su dva iz vojske, a dva iz grada Cresa, i o partijskoj jedinici u vojsci koja broji 8 članova, a u gradu Cresu 6 članova.

— U izvještaju Agitpropa OK KPH za Hrvatsko primorje od 27. listopada 1943. javlja da su Nijemci osnovali Kvarnerski governat u koji su ušli Istra, Rijeka, Cres i Lošinj i o zabuni koju je ta vijest izazvala u narodu.

— Izvještaj KK KPH Krk od 12. studenog 1943. govori o teškom ekonomskom stanju na otocima, a izvještaj od 7. prosinca 1943. o dolasku Nijemaca na Cres, hapšenju omladine koju odvode u Pulu, o ubojstvu 6 osoba među kojima i 3 partizana.

— Izvještaj Agitpropa OK KPH za Hrvatsko primorje od 5. siječnja 1944. govori o potrebi izdavanja štampe na talijanskom jeziku za Istru, Rijeku, Cres i Lošinj i za Talijane koji se bore u redovima NOV.

U istom dokumentu javlja o neprijateljskoj mobilizaciji na otoku, pred kojom ljudi bježe na okolne otočiće i o nastojanju da se uz pomoć II POS organizira prikupljanje tih ljudi.

— U zapisniku sastanka OK KPH za Hrvatsko primorje od 8. siječnja 1944. stoji zaključak da se KK KPH Krk zaduži za uspostavljanje veze s Lošinjem, a u zapisniku od 21. siječnja 1944. u prvoj točki dnevnog reda govori se o vrlo teškom ekonomskom stanju na oslobođenom dijelu otoka i o različitom prihvaćanju narodnooslobodilačkog pokreta u pojedinim dijelovima otoka.

— U zapisniku OK KPH za Hrvatsko primorje od 7. veljače 1944, u dijelu u kojem se daje situacija na pojedinim kotarevima, za Lošinj kaže da je na otok došlo 200 Čerkeza koji mobiliziraju mornare.

— U izvještaju OK KPH od 2. ožujka 1944. javlja da veze još nisu uspostavljene i da narod, iako prihvaća NOB-u, teško surađuje iz straha pred neprijateljem.

Nakon ožujka 1944. kao da nastaje prekid u pristizanju dokumenata o tim otocima i ponovo se javlja tek u dopisu KK KPH Krk iz rujna 1944. i govori o uspješnoj mobilizaciji na otocima.

— U izvještaju KK KPH Pag od 28. listopada 1944. javlja o uspostavljenim vezama s Lošinjem i o radu s ograničenim brojem simpatizera, iako ima uvjeta za rad, ali je narod neobaviješten o ciljevima NOB-a, događajima u svijetu, politički nesvjestan a nacionalno podijeljen na Hrvate i Talijane i pod snažnom talijanskom propagandom protiv komunizma. Međutim, predviđa se da će uskoro biti moguće osnovati odbore NOO-a i JNOF-e u više mjesta.

— U zapisniku sa sastanka OK KPH za Hrvatsko primorje od 9. studenog 1944. stoji kako na Cres i Lošinj prodiru drugovi s Paga i Krka, ali da narod nije upoznat sa ciljevima naše borbe, premda se opaža buđenje nacionalne svijesti.

Dalje se navodi: »U Velikom Lošinju postoji odbor od 13 članova... Na Cresu postoji jedan općinski NOO sa 6 članova... a u Lošinju jedna partijska jedinica...«

— U izvještajima od 11. i 12. studenog govori se o sve boljoj situaciji na Cresu, gdje narod prihvaća drugove i ima izgleda da se u najskorije vrijeme osnuju organizacije NOO-a i USAOH-a, te o potrebi redovitog slanja štampe na hrvatskom i talijanskom jeziku. U svom opširnom izvještaju sa sastanka KK KPH za Krk od 30. studenog 1944. Savo Zlatić, član CK KPH, javlja o znatno poboljšanoj političkoj situaciji na otocima Cresu i Lošinju. U istom izvještaju Sava Zlatić dostavlja pregled sela u kojima su osnovani ili predviđeni odbori s brojem odbornika i kaže da su u Orlecu predviđeni odbornici za NOO, a za Vranu Stanić i Hrastovine da postoji jedan zajednički NOO, u Beleju NOO ima 4 odbornika, dok je za Martinšćicu predviđeno 3—4 odbornika. Ujedno konstatira da je situacija povoljnija na sjevernom dijelu otoka nego u južnom, gdje će trebati još mnogo rada da se narod pridobije.

— U pismu KK KPH Krk od 10. prosinca 1944. javlja o dolasku druga iz OK KPH Pula na rad na otocima Cres i Lošinj.

— U pismu KK KPH Pag (10. prosinca 1944) javlja o dolasku druga iz Pule koji je došao organizirati rad na otocima i osnovati bazu na Cresu za prebacivanje robe za vojsku i novomobilizirane u Istru. U istom pismu javlja da će na Unije doći drug iz okruga Pule između 25—30. o. m. radi »formiranja KK KPH Lošinj—Cres«.

— U zapisniku sastanka OK KPH za Hrvatsko primorje od 22. prosinca 1944. stoji da na otoku Cresu vladaju još feudalni odnosi i da se pojačava iskorištavanje seljaka od strane vlastele, koja se sastoji uglavnom od Talijana, dok se narod nacionalno osjeća Hrvatima.

— U pismu Ivića Barbalića od 9. veljače 1945. stoji kako se na Olibu nalazi drug Mićo (Sava Zlatić) koji priprema rukovodstvo za Cres i Lošinj, za koje su predviđeni drugovi Stipe (Drpić), Vodinelić, (Ivo), Zemljar (Ante), jedan Lošinjanin i jedan omladinac koji radi na Rabu...

— U izvještaju KK KPH Krk sa Cresa od 18. veljače 1945. javlja se o uspješnoj neprijateljskoj mobilizaciji predlaže da se na otok ponovo upute leci u kojima bi se raskrinkavao neprijatelj. U dijelu izvještaja u kojem se govori o organizacijskom stanju stoji: »Organizirani rad još ne postoji, radi se sa pojedincima, koji se teško snalaze u radu...«, o potrebi da se na otoke uputi više drugova iz svih organizacija, te o podjeli otoka na 4 općine.

— U izvještaju Savo Zlatić 20. veljače 1945. javlja da je osnovan KK KPH Cres—Lošinj od 4 druga: Ivan Vodinelić, sekretar, Ante Zemljar, za agitaciju, Stipe Drpić, za rad sa ženama i Ante Rahelić (Slobodan) za rad s omladinom. Ujedno javlja o podjeli kotara na 5 općina i o izjavama drugova da su osnovana 3 USAOH odbora, a niti jedan odbor NOO-a. Stoga je postavljen zadatak da se u najkraćem roku osnuju, tamo gdje je moguće, seoski NOO-i iz kojih će se zatim najbolji uzeti za KNOO.

— U izvještaju KK KPH za Cres—Lošinj (21. veljače 1945) javlja o osnivanju komiteta od 4 člana i predlaže da se taj broj poveća na 6—7 članova, o mogućnostima da se na Cresu osnuju antifašističke organizacije, kojih nema nigdje osim Mjesni NOO u Sv. Petru i Unijama, te

o osnovanim odborima USAOH-a na Lošinju gdje je organizirano 25 omladinaca.

— U zapisniku sastanka OK KPH za Hrvatsko primorje od 8. ožujka 1945. konstatira se da je formiran KK KPH za Cres i Lošinj, ali predviđa da će trebati postaviti rukovodstvo za svaki otok posebno. Na sastanku se ustvrđuje da nema partijske organizacije, ali da postoje grupe u obliku akcionih odbora.

— U izvještaju KK KPH Cres 23. ožujka 1945. javlja da je odvojen od Lošinja i da komitet ima samo 2 člana te navodi mjesta sa brojem članova u odborima: Dragozetići 3, Pridošlice—Vodice 4, Valun 4, Lubenice 3, Štivan 4, Belej 3, Ustine 3, dok u samom Cresu nema odbora, a USAOH odbori su osnovani u 4 mjesta.

— U pismu Antice Franolić, člana OK KPH za Hrv. primorje, od 5. travnja 1945. kaže se da su osnovani KK KPH i KNOO za Lošinj, ali da im treba pružiti pomoć, a za Cres kaže da tamo još rade samo Vodinelić i Drpić koji su uspjeli osnovati 8 seoskih odbora.

U fondu Centralnog komiteta KPH nalaze se izvještaji Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje u kojima se govori o otocima Cresu i Lošinju kao npr. od 30. siječnja 1944. u kojem žali što veze sa Cresom i Lošinjem još nisu uspostavljene i što je jedan Cresanin kojeg su bili uputili na Cres uhapšen. Isto tako o slabim ili nikakvim vezama govori se u izvještajima od 6. veljače i 12. ožujka, dok se u izvještaju 3. rujna 1944. javlja da su uputili dva druga iz KK KPH Krka na Cres i Lošinj sa zadatkom da tamo organiziraju rad.

— U izvještaju od 28. studenog 1944, kad se govori politička situacija jedino na otocima Cresu i Lošinju koji su politički trebali biti pod Oblasnim komitetom KPH za Istru, ali kako taj Komitet nije imao mogućnosti rada na tim otocima, to je OK KPH za Hrvatsko primorje, koji je i za vrijeme kapitulacije Italije radio na tim otocima, preuzeo na sebe taj zadatak.

— U izvještaju od 4. siječnja 1945. javlja se o znatno poboljšanoj situaciji na Cresu i Lošinju gdje narod surađuje s NOP-om, ali i o jakoj neprijateljskoj propagandi koja širi glasine da otoci neće biti pripojeni Hrvatskoj.

— U Izvještaju od 26. veljače 1945. javlja da su u dogovoru s Oblasnim komitetom KPH za Istru počeli raditi i da su pristupili osnivanju partijskih jedinica, odbora NOO-a i AFŽ-a na otocima i da će osnovati rukovodstva za svaki otok posebno.

U fondu Kotarskog komiteta KPH za Krk nalazi se nekoliko dokumenata koji govore o stanju na otocima, raspoloženju naroda, mogućnostima i poteškoćama rada na otocima, te o potrebi štampe na hrvatskom i talijanskom jeziku. (15. rujna, 22. listopada i 12. studenog 1944).

U fondu Oblasnog komiteta KPH za Istru nalazi se izvještaj Okružnog komiteta KPH za Pulu (26. prosinca) 1944. u kojem se traži da se obavijeste u čiji djelokrug rada spada otok Cres radi osnivanja tamošnjeg kotarskog komiteta.

U fondu ZAVNOH-a nalaze se zapisnici sastanaka Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje u kojima se govori o nacionalnoj svijesti na otocima, posebno u gradovima gdje omladina ne zna hrvatski i o potrebi

upornog i neprestanog rada da se narod upozna s linijom NOP-a (2. studenog 1943); zatim zapisnik sa savjetovanja ONOO za Hrvatsko primorje, što je održano 23. prosinca 1943. u Ledenicama, u kojem stoji da zbog loših prometnih veza na savjetovanje nisu došli predstavnici Cresa i Lošinja. U istom zapisniku iznose se broj narodnooslobodilačkih odbora na okrugu Hrvatskog primorja, ali za Cres i Lošinj navodi se da nema niti jedan odbor (dokument je datiran 4. siječnja 1944).

— U izvještaju ONOO za Hrvatsko primorje ZAVNOH-a od 1. ožujka 1945, pod točkom broj 10 stoji kako na Cresu i Lošinju još nisu osnovani KNOO-i zbog slabih veza i teških uvjeta rada na tom terenu, a i zbog toga što je teren Cresa i Lošinja još uvijek sporan, tj. ne zna se, pripada li on okrugu Hrvatskog primorja ili Istri, te o dogovoru s Oblasnim NOO za Istru da do oslobođenja rade zajednički.

U fondu Okružnog odbora JNOF za Hrvatsko primorje nalazi se letak »Narode Cresa i Lošinja«, »Talijani Cresa i Lošinja!« od 14. prosinca 1944. u kojem se govori o pothvatima NOV-e i skorom oslobođenju te o ravnopravnosti Talijana u novoj zajednici.

U fondu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku nalaze se dva izvještaja Okružnog komiteta SKOJ-a za Hrvatsko primorje, u kojima se govori o Cresu i Lošinju. Tako se u izvještaju od 25. studenog 1944. javlja o uspjehu drugova iz KK KPH Pag, koji su na Lošinju uspjeli povezati 5 omladinaca preko kojih dalje djeluju, te o potrebi da za daljnji razvoj organizacija na otocima pronađu odgovarajuće kadrove; u izvještaju od 24. siječnja 1945. javlja se da su na otoku osnovana 3 odbora USAOH-a.

U fondu Okružnog komiteta SKOJ-a za Hrvatsko primorje nalaze se izvještaji KK SKOJ-a za Krk u kojima se govori o vrlo složenoj situaciji na Cresu, premda je narod dobro primio oslobođenje, jer većina omladine ne zna hrvatski, o tome kako na otoku nema NOO-a i kako sve funkcije obavlja Komanda mjesta te da na Cresu postoji omladinski odbor od tri člana od kojih je jedan Talijan.

U fondu Glavnog odbora USAOH-a za Hrvatsku nalazi se izvještaj Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje, u kojem se javlja o vrlo teškoj situaciji na otocima Cresu i Lošinju zbog većeg broja fašističkih elemenata i odnarođenosti omladine, zbog čega su osnovali tečajeve i otvaraju škole na hrvatskom jeziku.

Vjerujemo da će i ovi malobrojni izvori koristiti istraživačima novije povijesti tog otočja.

Nedjeljka Kremsir

ARHIVSKA GRAĐA O CRESU I LOŠINJU U ARHIVU IHRPH ZA RAZDOBLJE 1945—1952. GODINE

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u svojim fondovima čuva manji dio spisa iz poslijeratnog razdoblja (1945—1952. godina), koji su pronađeni u preuzetim fondovima društveno-političkih organizacija: Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske i sindikata. S obzirom na postanak i podatke spisi omogućavaju istraživanje o radu partijske organizacije, organizacije Narodne omladine, Antifašističke fronte žena i sindikata u Cresu i Lošinju pa ću navesti nekoliko najvažnijih u kronološkom slijedu.

U 1945. godini sačuvano je direktivno pismo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske od 27. kolovoza upućeno svim oblasnim komitetima Komunističke partije Hrvatske u vezi s formiranjem Organizaciono-instruktorskog odjeljenja uz već postojeće Kadrovsko i Odjelenje za agitaciju i propagandu. Slijed tog pisma je direktivno pismo Kadrovskog odjelenja Oblasnog komiteta Komunističke partije Julijske krajine za Istru i Rijeku upućeno svim kotarskim komitetima Komunističke partije Hrvatske u Istri od 22. rujna 1945. godine u kojem se zahtijeva, da se pri kotarskim komitetima zaduži po jedna osoba, koja bi vodila poslove kadrovika. U pogledu kotarskih komiteta Komunističke partije Hrvatske u Istri je podatak, da je Kotarski komitet Komunističke partije Julijske krajine Lošinj imao 5 članova i to: Josip Vodinelić, Marko Jurcan, Albin Golja, Ivan, Anita i Pavan Galjanić, a u plenumu je bilo 9 članova: Ivan Juranić, Mate Satalić, Ivan Belantić, Elio Zongaro, Zlata Kirin, Ivan Legota, Anton Mavrić, Ivan Keršulić i Dragutin Smojver.

Iz zapisnika plenuma Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Cres od 27. siječnja 1946. godine doznajemo, da je razmotrena opća politička situacija na kotaru, opskrba stanovništva hranom, suradnja partijske organizacije s organizacijom SKOJ-a te promjene u partijskoj organizaciji i komitetu Cres, koji je brojio 4 člana i to: Franjo Medarić, Dinko Mužić, Ivan Marušić i Ivanka Lucić.

U nekoliko izvještaja Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Cres upućenih Oblasnom komitetu Komunističke partije Julijske krajine za Istru i Rijeku iz prva tri mjeseca 1947. godine može se pratiti razvoj opće situacije na kotaru, rad partijske organizacije i kretanje broja članstva u njoj, briga o najmlađima, suradnja partijske organizacije s drugim organizacijama na kotaru, rad narodnooslobodilačkih odbora, otkup vune, rješavanje problema viška radne snage, zanimanje omladine za sudjelovanje u izgradnji zemlje, te prisustvovanje proslavi u Lošinju u povodu potpisivanja ugovora o pripajanju otoka Jugoslaviji. U organizacionom izvještaju Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Lošinj upućenom Oblasnom komitetu Komunističke partije Julijske krajine za Istru i Rijeku od 31. siječnja i 7. ožujka 1947. godine su podaci važni za praćenje organizacionih promjena u komitetu i broju članova u partijskoj organizaciji i organizaciji SKOJ-a. Tako se u izvještaju od 31. siječnja te godine govori, da je Kotarski komitet Komunističke partije Julijske krajine Lošinj imao 11 članova, 12 partijskih ćelija sa ukupno 142 člana i 87 kandidata Komunističke partije Hrvatske. Ćelija brodogradilišta Lošinj brojila je 29 članova i 24 kandidata Komunističke partije Hrvatske a ćelija Nerezine 14 članova i 17 kandidata Komunističke partije Hrvatske. U zapisniku Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Cres upućenom Oblasnom komitetu Komunističke partije Julijske krajine za Istru i Rijeku od 25 .veljače 1947. godine osim pregleda opće političke situacije, organizacionih promjena, kad je u Kotarski komitet kooptiran Ivan Mikičić, a u plenumu su bili Blaž Kuljanić, Jure Kamalić, Gaston Bolmarčić, Moritz Felica i Josip Rodinis, formiranog aktiva predavača radi ideološkog osposobljavanja članstva, govoreno je o pripojenju Cresa Lošinju nakon kojeg bi se Odsjek unutrašnjih poslova i Kotarski narodni sud preselili u Lošinj. Isto tako u organizacionom izvještaju Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Cres od 30. ožujka 1947. godine govori se o spajanju Kotarskog komiteta Komunističke partije Julijske krajine Cres sa Lošinjom i sastavu komiteta od 7 članova: sekretar Josip Galjanić, org. sekretar Franjo Fatuta i članovi Ivanka Lucić, Ivan Mikičić, Davorin Srok, Dragutin Smojver i Smiljan Rukonić. Od svibnja 1947. godine taj komitet djeluje kao Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske Cres—Lošinj što se vidi iz pregleda partijskih organizacija za svibanj 1947. godine i kad taj komitet broji 13 članova.

Zatim spisi Kotarske partijske konferencije Lošinj (referat i zapisnik) od 13. lipnja 1948. godine na kojoj je za delegata za V kongres Komunističke partije Jugoslavije izabrana Lucija Cvek a na II kotarskoj partijskoj konferenciji Lošinj (zapisnik i referat) od 17. listopada 1948. godine za delegata za II kongres Komunističke partije Hrvatske izabrani su: Lucija Cvek, Josip Vodinelić i Anton Ruso.

U 1949. godini sačuvani su zapisnik sastanka biroa Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Lošinj od 23. lipnja 1949. godine

kad je osim razmotrenog rada agitacije i propagande, primanja novih članova u Komunističku partiju Hrvatske, rada Kotarskog komiteta i Kotarskog komiteta Narodne omladine govoreno i o formiranju Mjesnog odbora Saveza boraca, zatim, zapisnik i referat III kotarskog partijskog savjetovanja Lošinj od 9. srpnja 1949. godine na kojem je razmotren rad partijske organizacije s masovnim organizacijama na kotaru. Zapisnici sastanka osnovne partijske organizacije brodogradilišta Lošinj od 14. i 26. studenog 1949. godine govore, da je brodogradilište imalo vrlo značajnu ulogu u privrednom životu Lošinja.

Na VI proširenom plenumu Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Lošinj od 15. kolovoza 1950. godine, kojem je prisustvovalo 35 članova doneseni su zaključci o upisu II narodnog zajma, a na sastanku biroa Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Lošinj od 2. travnja 1950. godine nakon razmotrenog dotadašnjeg rada kotarskog komiteta dogovorene su pripreme za proslavu međunarodnog praznika rada. U spisima V kotarske partijske konferencije Lošinj (zapisnik, organizacioni i politički referat) od 26. studenog 1950. godine su podaci o radu partijske organizacije, popis 25 izabranih članova kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Lošinj: Andrija Anelić, Nikola Bakija, Ivan Brnić, Mario Busanić, Josip Budislavić, Franjo Fatuta, Vjekoslav Galjanić, Anton Grizon, Marija Koljevina, Mate Krpešić, Andrija Krivičić, Josip Kusturin, Jakov Kučić, Ante Licul, Marija Medarić, Ivan Morin, Franjo Medarić, Klaudio Pino, Ante Russo, Dionizije Padov, Nedeljko Sokolić, Edo Trpić, Josip Vodinelić, Ivan Zenzerović i Stjepan Žuklić, zatim podaci o radu organizacije Narodne omladine i Narodne fronte. Tom prilikom izabrano je 7 delegata za Oblasnu partijsku konferenciju i to: Antica Šuran, Franjo Medarić, Josip Kusturin, Nikola Bakija, Filip Tarabocchija, Anton Russo i Marijan Pavletić. U tabelarnim mjesečnim izvještajima iz 1950. i 1951. godine su podaci o broju partijskih organizacija na Lošinju, broju članova Komunističke partije Jugoslavije, Narodne omladine i Narodne fronte.

Na sastanku biroa Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Cres—Lošinj od 18. srpnja 1951. godine (zapisnik) razmotreni su problemi poljoprivrede i pripreme za obilježavanje 10. obljetnice ustanka u Hrvatskoj.

U rujnu 1952. godine na VII kotarskoj partijskoj konferenciji Cres—Lošinj (zapisnik i referat) od 21. rujna 1952. godine za delegata za VI kongres Komunističke partije Jugoslavije izabran je Kazimir Jelovica.

Ima nekoliko sačuvanih spisa koji govore o radu omladinske organizacije na Cresu i Lošinju. Tako npr. izvještaj od 14. listopada 1948. godine govori o radu organizacije SKOJ-a, zapisnik Kotarske konferencije Narodne omladine Cres—Lošinj od 19. ožujka 1950. godine na kojoj je osim podnesenog izvještaja o radu omladinske organizacije u 1949. godini izabran novi Kotarski komitet Narodne omladine sa 25 članova i to: Anton Grizon, Klaudio Pino, Mario Boneta, Mario Busanić, Franko Delantonio, Meri Karčić, Berto Kučić, Marica Mrakovčić, Anđelo Plešić, Armando Magašić, Rozeta Vlakančić, Eva Koljevina, Josip Sarac, Petar Brajković, Viktor Lovrirčić, Dara Radelić, Pina Karčić, Milka Valković, Laura Opatić, Mate Matešić, Marko Miović, Ivanka Fučić, Anton Plešić, Marino Budinić i Josip Nikolić. U toku konferencije izabrano je 7 delegata za Oblasnu konferenciju Narodne omladine: Drago Vojić,

Anton Grizon, Branko Belantohil, Marica Matanić, Bernarda Mirković i Berto Kučić. Na VI kotarskoj konferenciji Narodne omladine Cres—Lošinj od 1. travnja 1951. godine kojoj je prisustvovalo 85 delegata nakon pročitanog izvještaja o radu omladinske organizacije i financijskog izvještaja izabran je novi Kotarski komitet Narodne omladine Cres—Lošinj sa 25 članova: Ante Jadraka, Marijan Belanić, Mario Busanić, Eta Bravdica, Dušan Brizić, Milorad Čavić, Franko Dellantonio, Anton Grizon, Marija Hrončić, Stjepan Koljevina, Eta Koljevina, Pina Karčić, Tino Kučić, Meri Karčić, Ivan Licul, Marko Mijović, Ivanka Maver, Kalisto Nikolić, Laura Opatić, Klaudio Pino, Anton Plešić, Anđelo Plešić, Dinko Picinić, Kraljica Radoslović i Milan Tarbuh. U toku konferencije izabrana su i tri delegata za slijedeću kotarsku konferenciju Narodne omladine: Meri Karčić, Klaudio Pino i Anđelko Plešić.

Da je na otoku djelovala organizacija Antifašističke fronte žena vidi se iz dopisa Kotarskog odbora AFŽ — Cres u 1945. godini o prikupljanju priloga za ranjenike u Lovranu.

O radu sindikalnih organizacija na Cresu i Lošinju sačuvani su spisi u slijedećim fondovima: Vijeću saveza sindikata Hrvatske, Oblasnom odboru Jedinstvenih sindikata za Istru i Rijeku i Strukovnim sindikalnim organizacijama.

Među najvažnijima je podatak o formiranju Oblasnog odbora Jedinstvenih sindikata za Istru i Rijeku 1. listopada 1945. godine sa sjedištem u Labinu. Postoje spisi o radu sindikalnih organizacija, opskrbi i higijensko tehničkoj zaštiti, o tarifnim pitanjima, normama udarnicima, o plaćama, razvoju samoupravljanja, sindikalnim školama i seminarima, o kulturnom, zabavnom i sportskom životu. Dvomjesečni organizacioni izvještaj od 10. lipnja 1947. godine Kotarskog sindikalnog vijeća Lošinj—Cres govori o radu i smanjenju broja sindikalnih podružnica. Zanimljivi su također razni pregledi, popisi, statistički podaci o broju podružnica, broju uposlenih i organiziranih radnika. Tako npr. u popisu Kotarskog sindikalnog vijeća Lošinj od 12. ožujka 1948. godine je podatak, da je bilo 28 podružnica sa 3121 radnikom a od toga 1475 organiziranih radnika. Isto tako evidencije o održanim godišnjim skupštinama podružnica, dostavljenim izvještajima u Kotarsko sindikalno vijeće Lošinj zanimljive su jednako za detaljnije istraživanje.

Iako pojedinačno sačuvani ti spisi čine značajan prilog za iduće istraživanje povijesti otoka Cresa i Lošinja, pa se ne bi smjeli izostaviti u jednom detaljnijem istraživanju.

Darinko Munić

SPECIJALNA BIBLIOGRAFIJA OBJAVLJENIH POVIJESNIH IZVORA ZA ISTRU, S POSEBNIM OSVRTOM NA OBJAVLJENE IZVORE ZA OTOKE CRES I LOŠINJ

Svakodnevni razvoj znanosti uopće, a i njihova primjena u životu, postavlja zahtjev za sve iscrpnijim istraživanjima na području tehničkih, prirodnih i humanističkih znanosti. Opseg pitanja, pristup njihovu istraživanju, a i obradi, nužno uvjetuje i sve veću specijalizaciju pojedinih znanosti. To dovodi do potrebe uključivanja pomoćnih znanstvenih disciplina u proces znanstveno-istraživačkog rada. Naime, znanosti same po sebi, nisu dostatne u iznalaženju svih odgovora na pitanja, što ih pred sebe postavljaju. Stoga one u svoju službu moraju uključiti i voditi računa o rezultatima specijalnih disciplina. Upravo te pomoćne discipline, svojim konačnim rezultatima, podastiru preliminarne podatke za početak znanstvenog rada na pojedinim problemima. Zato one čine prologomenu svakom znanstvenom radu.

Međutim, ne treba zaboraviti, da se u sklopu znanstvenih istraživanja, pa i obrade pojedinih problema, znanosti danas sve više služe i rezultatima srodnih znanosti. Time je interdisciplinarna suradnja znanosti, činjenica što se sama po sebi nameće.

U povijesnoj znanosti mnogo je pomoćnih disciplina: paleografija, diplomatika, kronologija, heraldika, sfragistika, numizmatika, filologija, onomastika, toponomastika, genealogija, epigrafika, metrologija, sigliografija, papirologija, te arhivistika, bibliotekarstvo, muzeologija i bibliografija. Sve te discipline od velike su pomoći historičaru u njegovu kreativnom postupku pri razrješavanju određenog pitanja.

Bibliografija ima nesumnjivo značajan udio u kreativnom činu svakog znanstvenog radnika. To vrijedi i za povijesnu znanost, gdje se bibliografija pojavljuje kao jedna od ishodišnih obrednica (uz pozna-

vanje arhivske građe, npr.) pri postavljanju — a potom razjašnjenju i tumačenju — znanstvenog pitanja ili šire povijesne problematike. Valja, međutim, činiti razliku između opće i specijalne bibliografije, pri čemu ta potonja daje veći doprinos u razjašnjavanju uže postavljenog znanstvenog pitanja. Specijalna bibliografija, naime, utire istraživaču put u njegovu nastojanju, da se postavljeni problem ili pak samo neko određeno pitanje u potpunosti sagleda. Specijalna bibliografija daje podatke o stupnju i rezultatima dostignutim u istraživanju pojedinog pitanja, događaja i zbivanja, o ličnostima, ili nekim drugim odrednicama povijesti, čime ispunjava neku vrstu heurističke zadaće.[1] Njena je uloga istovjetna ulozi posebno uređenih, odnosno znanstveno-kritički priređenih vodiča,[2] inventara, registara, kataloga,[3] a i zbirki dokumenata (objavljenih i neobjavljenih), što također čine prvi korak u svakom znanstveno-istraživačkom radu.

U vezi s tim ovdje ćemo govoriti o specijalnoj bibliografiji objavljenih izvora za povijest Istre, a s posebnim osvrtom na izvore vezane uz otoke Cres i Lošinj.

Specijalna bibliografija »Povijesnih spomenika Istre« i njen zadatak

Pristupajući svojevremeno izradi projekta »Povijesni spomenici Istre (PSI)«,[4] suradnici Zavoda za povijesne i društvene znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (IC JAZU) u Rijeci i Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Zagrebu, prišli su izradi specijalne bibliografije objavljenih izvora za povijest Istre, kao osnovnom preduvjetu za uspješniji i svestraniji rad na spomenutom projektu.

U prvoj fazi rada obrađivači su prikupili podatke iz 80 časopisa objavljenih do 1980. godine. Za internu upotrebu suradnika na projektu,

[1] Mirjana GROSS, *Historijska znanost. Razvoj, Oblik, smjerovi,* Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1976, str. 244, 245; Midhat ŠAMIĆ, *Kako nastaje naučno djelo,* IV izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1977, str. 32, 38

[2] Vidi: *Vodič Historijskog arhiva Rijeka,* Historijski arhiv Pazin — Historijski arhiv Rijeka, Posebna izdanja 7, Pazin—Rijeka 1980.

[3] Misli se na inventare, registre, kataloge i vodiče, koje posjeduju svi arhivi za internu upotrebu svojih korisnika.

[4] Osnovni cilj cjelokupnog zadatka je sistematski prikupiti, znanstveno-kritički obraditi i prirediti te objaviti izvorna vrela za povijest Istre. Djelatnost je usmjerena prvenstveno na objavljivanje neobjavljenih izvora za povijest Istre, a potom na fragmentarno objavljena vrela te na izvore koji su nepotpuno ili netočno objavljeni. Da bi se udovoljilo osnovnom cilju zadatka — objavljivanje povijesnih vrela za geopolitički prostor Istre do 1848. godine — rad se obavlja u okviru pet serija:

I Isprave i spisi,
II Notarske imbrevijature,
III Statuti,
IV Urbari i katastici, te
V Kronike, putopisi i ostali narativni izvori.

U vezi s tim pripremljeni su i objavljeni neki izvori za povijest Istre, u različitim edicijama, iako nigdje nije naznačeno, da su rađeni u sklopu zadatka »Povijesni spomenici Istre«. Vidi: Miroslav BERTOŠA, *Epistolae et communicationes rectorum Historianorum (Pisma i poruke istarskih rektora), Tom. I, An-*

a i ostalih zainteresiranih znanstvenih i stručnih radnika, objavljena su tri sveska *»Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre«* (I/1977, II/1978, III/1979).[5] Za tisak je u međuvremenu pripremljen i opsežan četvrti svezak s dodatkom. U proteklom razdoblju obrađeni su uglavnom časopisi, koji su izlazili i još izlaze na području obuhvaćenom predmetom bibliografije, a u sva četiri sveska uvršteno je 2629 bibliografski jedinica.

Za razliku od općih bibliografija, zadatak te specijalne bibliografije objavljenih izvora za povijest Istre, bio je, evidentirati sve objavljene ostatke prošlosti, što na bilo koji način govore izvorno o Istri do 1848. godine. U toj bibliografiji se osim uobičajenih bibliografskih pdataka donose i specifični podaci, na koje ne nailazimo u općim bibliografijama. To su podaci s opisom objavljenog izvora, regesti o izvorima, odnosno popisi vodiča, inventara izvorne povijesne građe, kataloga, izbor izvora iz objavljenih zbirki dokumenata i naslovi pojedinih bibliografija (općih ili pojedinih autora), u kojima naslovi radova upućuju na objavljene izvore vezane uz predmet bibliografije.

O prostorno-geografskom i vremenskom kriteriju specijalne bibliografije

Specijalna je bibliografija koncipirana tako da se stekne cjeloviti uvid u do sada objavljene izvore, kako bi pripomogla nadilaženje fragmentarnog pristupa u tumačenju povijesti. Istovremeno, rukovodeći se vremenskim i prostorno-geografskim kriterijima, zatim izborom časopisa za obradu te izradom specijalnih bibliografskih jedinica, nastoji se udovoljiti principma sistematičnosti, svrsishodnosti i cjelovitosti samoga predmeta rada.

Bibliografija registrira samo radove s objavljenom građom, što će se moći koristiti u daljnjem znanstveno-istraživačkom radu, a ne inter-

norum 1606—1616, Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium, Vol. 52, JAZU — Zagreb 1979, str. 30; Mirko ZJAČIĆ, (posthumno), *Statut grada Poreča (Statutum comunis Parentii) iz 1363. godine; Zaključci buzetskog općinskog vijeća (Consilia comunis Pinguenti) 1502—1523. godine* i *Notarska knjiga buzetskog notara Martina Sotolića (Registrum imbreviaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini) 1492—1517. godine,* Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, Vol. XIII, JAZU — Zagreb 1979, str. 580; Vjekoslav BRATULIĆ, *Vincenzo Morosini IV: Catastico generale dei boschi della Provincia dell'Istria (1775—1776). Terminazione del C. E. sopra boschi. Naređenje P. K. varh dubravah,* Centro di ricerche storiche — Rovigno, Collana degli atti, N. 4, Trieste 1980, str. 474; Makso PELOZA, *Urbar sela Vele i Male Mune i Žejane iz godine 1574. Njegovo značenje za povijest kraske visoravni,* Problemi sjevernog Jadrana, sv. 3, JAZU, Zavod za povijesne i društvene znanosti Rijeka, Rijeka 1981, str. 185—246 i slikovni prilozi.

[5] Vidi: Miroslav BERTOŠA, Miroslav KURELAC i Darinko MUNIĆ, *Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre* (dalje: *Prilozi za bibliografiju),* sv. I, Zagreb 1977, str. 147, bibliografskih jedinica 454; Ante GULIN, Miroslav KURELAC i Darinko MUNIĆ, *Prilozi za bibliografiju,* sv. II, Zagreb 1978, str. 64, V8, bibl. jed. 427; Isti *Prilozi za bibliografiju,* sv. III, Zagreb — Rijeka 1979, str. 91, V8, bibl. jed. 501; U sredini 1980. pripremljen je za tisak i IV svezak, što zbog ažuriranja bibliografskih podataka o objavljenim izvorima za povijest Istre ima i *Dodatak*. Sveukupno je uvršteno 1247 bibl. jedinica. Rukopis se nalazi u biblioteci Zavoda IC JAZU u Rijeci.

venira u pitanju njene vrijednosti, autentičnosti i načinu njena donošenja. Tako zamišljena bibliografija objavljenih povijesnih izvora omogućava dobivanje cjelovitog uvida u objavljenu građu, a time i u znanstveni interes pojedinih autora.[6]

Već je iz samog naslova bibliografije moguće naslutiti okvirni geografski kriterij bibliografije, dok je vremenski kriterij bio, popisati sve podatke iz prošlosti do 1848. godine.

Prema prostorno-geografskom kriteriju, pri obradi pojedinih časopisa, prvenstveno je vođeno računa o prikupljanju podataka za izvornu građu, što se odnosi na Istru, a potom i Rijeku, Hrvatsko i Slovensko primorje te Gorski kotar. U bibliografiju su, dakako, uvršteni i podaci o objavljenim izvorima za Kvarnerske otoke (Pag, Krk, Rab, te Cres i Lošinj). Tako su dobivene bibliografske jedinice s *neposrednim* podacima o izvorima za prošlost spomenutog geografskog prostora. Međutim, nije se moglo izostaviti podatke što *posredno* daju iskaze o spomenutom kraju, pa su i izvori posrednog karaktera našli svoje mjesto u bibliografiji. To su podaci o izvorima, što govore o širem području, ili pak nekom drugom području, a njihovi su izvori u uskoj vezi s povijesnim zbivanjima i događajima na spomenutom geografskom prostoru. Potom su uvršteni podaci o izvorima za pravne institucije, zatim o društvenim i gospodarskim odnosima te kulturnim vidovima života Istre i njena bližeg i daljnjeg geografskog područja. Drugim riječima, radi se o podacima o objavljenim izvorima što omogućavaju sagledavanje prvenstveno lokalnog povijesnog kretanja, a potom i općeg, pri čemu, dakako, regionalna povijest čini dio općeg povijesnog razvoja. Stoga su u obzir uzeti i podaci o izvorima, što su nastali izvan naslovom omeđenog geografskog prostora, ukoliko se oni na njega odnose. Ipak polazište je bilo prikupljanje podataka o neposrednim (ili primarnim) objavljenim izvorima o prošlosti Istre, Rijeke, Hrvatskog i Slovenskog primorja, te Gorskog kotara, dok su se posredni (ili sekundarni) podaci sami od sebe nametnuli, zbog prirode samoga rada, a i organske povezanosti s predmetom bibliografije.

S obzirom na geografski kriterij uključeni su, dakako, podaci o objavljenim izvorima za otoke cresko-lošinjske otočne skupine, odnosno otoke — Cres, Lošinj, Susak, Unije. U prikupljanju podataka o objavljenim izvorima za spomenute otoke, ili lokalitete na njima, najlakše je bilo uraditi neposrednu bibliografsku jedinicu, što međutim nije bio slučaj kod posredne kartice. To posebno vrijedi i za granično područje Istre, gdje je geografsko-prostorni kriterij bio još nestalniji, pogotovo kada se radilo o podacima vezanim za zaleđe Istre.

Međutim spomenuta, u stanovitoj mjeri nesigurna granica, kada je u pitanju prostorno-geografski kriterij, mnogo je čvršća u pitanju prikupljanja podataka o objavljenim izvorima prema vremenskom kriteriju. Taj je kriterij određen na osnovi djelatnosti spomenutih Zavoda IC JAZU u Rijeci i Zagrebu, a omeđen je godinom 1848.

Tek su ponegdje unijete i bibliografske jedinice, što prelaze tu graničnu godinu, ukoliko one u sebi sadrže podatke izvornog karaktera za prijašnje razdoblje.[8]

O izboru časopisa za obradu

U prvoj fazi izrade specijalne bibliografije, obrađeni su časopisi što su periodično izlazili i izlaze na navedenom području, koje bibliografija na osnovi prostorno-geografskog kriterija obuhvaća. Prvenstveno su obrađeni časopisi što donose izvore za povijest, povijest likovnih umjetnosti, arheologiju, povijest književnosti, pravo, gospodarstvo, etnologiju, etnografiju, pa i ostale vidove ljudske djelatnosti kroz minula stoljeća. U vezi s tim obrađeni su i svesci *»Otočkog ljetopisa Cres—Lošinj«*.[9] Obrađen je i dio periodike na talijanskom jeziku,[10] a i časopisi, koji su izlazili ili izlaze izvan spomenutog područja, ukoliko su njihovi sadržaji vezani uz predmet rada,[11] kako bi se dobio što cjelovitiji uvid u do sada objavljene izvore za povijest, odnosno prošlost sjevernog Jadrana.

Način izrade bibliografskih kartica i njihova specifičnost

Nakon uglavljivanja kriterija i principa te izbora časopisa, pomnjivo su pregledani svi objavljeni radovi pojedinih edicija. Bibliografske kartice su izrađene na osnovi objavljenih izvora u člancima, raspravama, prilozima, izvještajima i bilješkama, a u obzir su uzeti i popisi inventara, zbirke izvora, pa i bibliografije.

Na svaku bibliografsku karticu unijeti su ponajprije osnovni bibliografski podaci, uobičajeni za svaku bibliografiju: prezime i ime autora, naslov objavljenog rada, naziv zbirke časopisa i njena izdavača, godište i broj sveska, mjesto i datum izdanja, godina objavljivanja, broj stranica, posebni prilozi (pisani, likovni prilozi, tabele, dijagrami), a ponegdje i veličina časopisa (ukoliko se radi o neuobičajenom formatu stranica).

Iza tih osnovnih podataka, što nas ovom prigodom posebno ne zanimaju, unijet je na bibliografsku jedinicu, poseban dio pod naslovom — »Sadrži«. Upravo taj, poseban dio, najvažniji je dio bibliografske kartice, i on čini osnovu specijalne bibliografije objavljenih izvora. U njemu je sadržana bit izrade specijalne bibliografije objavljenih izvora za povijest Istre, a putem toga i za otoke Cres i Lošinj.[12]

[6] Uz pomoć citiranog Vodiča HAR-a, stječe se uvid u to, koliko je postojeća arhivska građa do sada objavljivana, odnosno barem ona građa, što se pohranjuje u Historijskom arhivu u Rijeci.

[7] Kriterij vremena određen je djelatnošću Zavoda IC JAZU u Rijeci i Zagrebu, odnosno zadacima njegovih suradnika, koji su bili obrađivači časopisa.

[8] Misli se na novinske članke kao povijesno vrelo, što ponekad i nakon 1848. citiraju vrela za vrijeme koje prethodi toj graničnoj godini.

[9] Ti su svesci obrađeni u sklopu IV sv. *»Priloga za bibliografiju«*. S područja, koje predmet bibliografija obuhvaća, ponajprije su obrađeni: »Jadranski zbornik«, »Krčki zbornik«, »Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu« i dr. (Vidi: »Način donošenja časopisa obrađenih u ovom svesku«, za I, II i III svezak *»Priloga za bibliografiju«)*.

[10] »Archeografo Triestino«, »Atti — Centro delle ricerche storiche« — Rovinj, a za IV još neobjavljeni svezak »Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria«, te »Pagine Istriane«.

[11] Npr.: »Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu«, »Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, »Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti«, Ljubljana i dr. (Vidi: Kao u bilj. 9).

[12] Vidi: Prilog I.

U dijelu »Sadrži« donosi se opis, popis ili regest objavljenih izvora iz teksta, bilježaka ili priloga pojedinog rada, zatim regesti pojedinih izvora, popis inventara dokumentarne građe, kataloga i bibliografija o izvorima. Drugim riječima, u dijelu »Sadrži« upisani su svi podaci o objavljenim dokumentarnim materijalima, što omogućavaju uvid u do sada objavljena i korištena vrela za navedeni geografski prostor i vrijeme, kao i podaci o postojećim vrelima. Podaci pak o vodičima, inventarima, zbirkama izvora, katalozima i bibliografije omogućavaju stvaranje užih bibliografija, za pojedino pitanje ili problem, ovisno o znanstvenom interesu pojedinog istraživača. Treba također reći, da se pri donošenju podataka o izvorima ne intervenira u tekstu, već se podaci izvorno donose. To je zato jer zadatak izrađivača specijalne bibliografije nije bio znanstveno-kritička ocjena objavljenih izvora, već sačinjavanje cjelokupnih pokazatelja o tome, da je izvor objavljen, i to gdje i kada, u nastojanju da se dobije osnovna informacija o do sada objavljenim izvorima.

U specijalnoj bibliografiji zastupljeni su podaci o izvorima ostataka i tradicije. Time je još više proširen sadržaj bibliografije. Tako su uvršteni podaci o ostacima ljudskog i životinjskog tijela, jezičnim elementima, normama i običajima, mehaničkim (materijalnim) produktima (novac, pečati, grbovi, nakit, oružje, oruđe, gradnje, građevine, skulpture, likovna djela) i pismenim ostacima (epigrafski spomenici, isprave, spisi). Iz izvra tradicije zabilježeni su likovni, usmeni i pismeni ostaci, odnosno: historijske slike, portreti, geografske i vojne karte, katastarske mape i planovi, grafike, skice, genealoške i heraldičke tablice; zatim su zabilježeni podaci o: pričama, bajkama, basnama, baladama, anegdotama, poslovicama, izrekama, pjesmama, običajima; te genealogije, katalozi, kalendari, kratki zapisi, ljetopisi, kronike, biografije, memoari, putopisi, legende svetaca, propisi itd. Uz sve to, evidentirani su i podaci o pojedinim bibliografijama, katalozima i inventarima.

Upravo zato, obrađivači su bili dužni obaviti detaljnu bibliografsku obradu svakog objavljenog rada, a dakako uz maksimalno poznavanje predmeta samoga rada.

Uz podatke o objavljenom izvoru, donosi se i broj stranice, na kojoj je izvor objavljen, odnosno bilješka, ili prilog. Ukoliko se radi o radu objavljenom u više nastavaka, *proširena* bibliografska jedinica nastala je spajanjem dviju ili više *običnih* jedinica. Također se, upozorava i na činjenicu, ukoliko je rad objavljen u više navrata, ili pak u prijevodu na nekom drugom jeziku. Kod onih radova, što imaju sažetak ili sažetke na stranom jeziku, to je zvjezdicom označeno na kraju citiranja pojedinog naslova rada. Radovi što su tiskani na stranim jezicima, a posjeduju sažetak na nekom od naših jezika, označeni su pri citiranju naslova, sa dvije zvjezdice. Konačno, na kraju svake bibliografske kartice, odnosno jedinice, u kosim se zagradama donose inicijali obrađivača.

U tako koncipiranu bibliografsku jedinicu, može se unijeti vrlo mnogo podataka o objavljenim izvorima, korisnih u idućem znanstveno-istraživačkom radu. Međutim, u specijalnu bibliografiju, nisu uvršteni naslovi radova, što u svome raspravnom ili sintetičkom tekstu, govore o prošlosti Istre, odnosno cresko-lošinjskog otočja, a ne donose nikakvih vrela.

Najjednostavnije je bilo izraditi bibliografsku karticu, kod koje se već sam naslov poklapa sa sadržajem izvora.[13] To su ponajviše naslovi što govore o bibliografiji, bio-bibliografiji, vodiču, popisu izvora, inventara, katalozima, ili pak transkripciji određenih izvora. Kod takvih jedinica naslov se ponajčešće poklapa s dijelom »Sadrži«. Takve *obične* bibliografske jedinice naslovom upućuju na sam izvor ili pak na mogućnost njegova iznalaženja (inventari, npr.), pa one imaju primarno značenje pri obradi određenog znanstvenog pitanja ili problematike.[14] Za razliku od tih uvjetno nazvanih običnih bibliografskih jedinica, mnogo je kompliciranija izrada *proširenih* bibliografskih jedinica.[15] To su bibliografske jedinice u kojima naslov ne upućuje korisnika na izvor koji u sebi donosi, premda on govori o prošlosti spomenutog područja. Dakako, još je teža obrada onih naslova, što nemaju nikakve veze sa spomenutim područjem, a ponekad u sebi kriju izvor za predmet specijalne bibliografije.

Kod proširenih kartica ponekad je valjalo razriješiti donošenje podataka o izvorima za prahistoriju, arheologiju, etnologiju, etnografiju i dr. Tako je izrada bibliografskih kartica, sama od sebe postupno širila krug obuhvaćenih znanosti u specijalnoj bibliografiji. Naime, uvidjelo se da se ne može zanemariti kriterij interdisciplinarnosti, budući da nerijetko jedan izvor u sebi sadrži podatke za više znanstvenih disciplina.[16]

Pri obradi časopisa i izradi bibliografskih jedinica posebna je pažnja posvećena sekundarnim izvorima, jer i oni donose vrijedne podatke za prošlost Istre, Rijeke, Hrvatskog i Slovenskog primorja, pa tako i cresko-lošinjskog otočnog područja. U objavljenim izvorima, čiji je sadržaj samo naizgled vezan, osim za bibliografiju nezanimljivo područje, podaci često puta govore i o predmetu specijalne bibliografije, pa su i oni u nju uvršteni.[17]

Najteže je bilo izvršiti izbor pobilježenih i objavljenih narativnih izvora, što su uglavnom zabilježeni na kraju prošlog i u početku ovog stoljeća, ili pak u novije vrijeme. Problem, se naime, postavio zbog vremena nastanka narativnih izvora, odnosno da li su oni stariji od vremena kada su pobilježeni, te tako s obzirom na vremenski kriterij (1848. god.) ulaze u specijalnu bibliografiju. To posebice vrijedi za iz-

[13] Vidi: Prilog II.

[14] Vidi: Prilog III.

[15] U ovom slučaju, bile bi to sve bibliografske jedinice, što izričito ne govore o otocima Cres i Lošinj, ali govore o Istri, Kvarnerskim otocima i Hrvatskom primorju.

[16] Najočitiji primjer za izvore što daju podatke na interdisciplinarnom planu su statuti srednjovjekovnih općina, zatim urbari, notarske knjige i sl. Statuti su primjerice izvor o pravnim normama određenog vremena, društveno-gospodarskoj situaciji, te o kulturnom stanju na pojedinom području. Uz to nailazimo na podatke o etničkim, demografskim, sociološkim karakteristikama, zatim o zdravstvu i drugim vidovima života. (Vidi: Prilog II uz bilj. 13).

[17] U obzir su uzeti i podaci o izvorima nastalim izvan geografskog prostora, koji je predmet bibliografije, a svojim sadržajem neposredno ili posredno govore o njemu. U vezi s tim od posebnog su značenja dokumenti nastali u Veneciji, Trstu, a za velik dio Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja, ona akta što su nastala u Ljubljani Grazu i Beču.

vore, u kojima se pojavljuje više verzija o nekom događaju, običajima i običajnoj normi, zatim o narodnoj umotvorini i slično. I unatoč tome, obrađivači su obradili i takve izvore, te nastojali upozoriti na njihove dosadašnje objave, kako bi se one mogle koristiti u budućem znanstveno-istraživačkom radu.[18]

Sličnim su se pristupom obrađivači rukovodili i pri donošenju podataka o objavljenim tabelama i dijagramima. Prvenstveno su vodili računa o tome, da li su tabele i prilozi, već sami po sebi izvorna građa, ili su pak nastali na osnovi izvorne građe, odnosno zahvatom pojedinih autora u dokumentarnu građu. Ukoliko je osnova spomenutim pokazateljima bila dokumentarna građa, u tom su slučaju obrađivači donijeli i podatke o njima.[19]

U dio »Sadrži« unijeti su i podaci o slikovnim prilozima. Evidentiranjem slikovnih priloga, ponekad i jedinog ostataka o izvoru, data je mogućnost idućeg korištenja, a ponegdje i obrade na osnovi crteža, slika, skica i dr. Podaci o pronađenim predmetima, stanju pojedinih građevina, ostacima likovne umjetnosti, planovima, kartama, daju ne samo uvid u do sada objavljeni izvorni likovni materijal, nego i omogućavaju i njegovo korištenje. Taj materijal nedvosmisleno može poslužiti u komparativnoj analizi, pri znanstvenim istraživanjima i u obradi problema različitih znanosti.

Konačna izrada teksta specijalne bibliografije

Konačna izrada teksta za tisak specijalne bibliografije podliježe uobičajenim načelima, a uz provjeru svake bibliografske kartice,[20] prije njena uvrštenja u tekst bibliografije. Uz posebno izrađeni indeks mjesta, imena i predmeta,[21] olakšat će se uvid u podatke o objavljenim izvorima, za prošlost spomenutog područja, a time i za otoke Cres, Lošinj, Susak i Unije.

Zaključak

Specijalna bibliografija, što je nastala kao pomoćno sredstvo u radu pri izradi zadatka »Povijesni spomenici Istre«, ima osim svoje primarne i sekundarnu funkciju, budući da daje podatke za znanstvenu obradu cjelokupne povijesti spomenutog geografskog područja. Evidentiranjem objavljenih izvora stvara se osnova za nadilaženje fragmentarnog sagledavanja povijesnog razvoja, ne samo pojedinih lokaliteta,

[18] Vidi: Prilog IV.

[19] Vidi: Prilog V.

[20] Pri izradi konačnog teksta bibliografije, postupilo se na uobičajeni način, koristeći se postojećim principima u izradi općih bibliografija.

[21] Već je rečeno da su do sada objavljeni *»Prilozi za bibliografiju«* rađeni kao radni materijali za internu upotrebu korisnika, prvenstveno na zadatku »Povijesni spomenici Istre«. To je bio razlog, da se u njima ne donose posebice kazala mjesta, osoba i predmeta, što se ipak pokazalo, u stanovitom smislu, nedostatkom te specijalne bibliografije. Naime, kazala bi nesumnjivo pridonijela lakšem korištenju podataka specijalne bibliografije objavljenih izvora za povijest Istre, a time, dakako, i pojedinih lokaliteta otočne skupine Cresa i Lošinja.

nego i cjelokupnog predmetnog područja. Bibliografija se može koristiti kao ishodište za buduću obradu svih pitanja povijesti na području Istre, pa tako i cresko-lošinjskog otočnog područja. Uvidom u objavljene izvore, a u usporedbi sa spomenutim »Vodičom Historijskog arhiva Rijeka«, dolazi se do konstatacije o dosadašnjem radu na objavljivanju, prvenstveno, pisanih vrela prošlosti. Tako specijalna bibliografija, osim razmatranja i nastojanja u sintetiziranju pojedinih pitanja, postaje ujedno i polazište za rad na do sada neobjavljenim izvorima za geografsko područje sjevernog Jadrana. Ona je istovremeno ishodišna točka za postavljanje novog znanstvenog pitanja, a i traženja znanstvenog odgovora o povijesnom hodu Istre, Rijeke, Hrvatskog i Slovenskog primorja te Gorskog kotara, u čiju se geopolitičku cjelinu uključuje i otočna skupina Cres—Lošinj. Upravo zato, rad na izradi specijalne bibliografije objavljenih izvora za razdoblje do 1848. godine, valja shvatiti kao prologomenu za sva slijedeća istraživanja, kako u sklopu povijesne znanosti, tako i na području ostalih srodnih znanstvenih disciplina, a ponajprije onih što su u bliskoj vezi s povijesnom znanošću.

Osim toga, takvim pristupom, omogućavaju se buduća i detaljnija znanstvena i stručna istraživanja problematike stvaralačke djelatnosti i dostignuća stanovništva spomenutog područja, pa i izvan njega, kako već iskušanim i iskusnim znanstvenim radnicima, tako i znanstvenim radnicima, koji čine prve korake u povijesnoj, odnosno u ostalim srodnim znanostima.

PRILOZI:

PRILOG I

(Uz bilj. 12):

BEUC, Ivan
Osorska komuna u pravnopovijesno svjetlu*.
VDAR, I, Rijeka 1953, str. 5—161 + slikovni prilozi.

Sadrži:

Sl. 1. Osor na otoku Cresu, prema crtežu talijanskog gravera Coronelli-a iz XVII st., str. 71;

Sl. 2. Faksimil statutarnih odredbi o šumskim zabranama s hrvatskim toponimima, str. 91;

Sl. 3. Faksimil kancelarovih bilježaka o građanskim parnicama vođenim 26. I 1461. god., str. 63;

Sl. 4. Faksimil popisa 19 članova osorskog Vijeća (7 plemića, 12 pučana, od 6. XII 1665), str. 57;

Sl. 5. Izbor dvojice sudaca, jednog kamerlenga i pisara komune, te dvojice fontikara s rezultatom glasanja od 6. XII 1665, str. 109;

Sl. 6. Faksimil popisa (dijela) Lošinjana kojima je 19. I 1634. naplaćena taksa zbog stražarske službe, str. 114.

PRILOG II

(Uz bilj. 13):

MITIS, Silvio
Lo statuto di Cherso ed Ossero.
Archeografo Triestino, III serie, vol. IX, Trieste 1921, str. 325—366.

Sadrži:

— Ulomci iz odnosne izvorne građe.
Archeografo Triestino, III serie, vol. X, Trieste 1923, str. 41—146.

Sadrži:

— Terminacije mletačkih rektora koje se odnose na Cres i Osor, kao i druge, osobito pravne dokumente nastale između 1409. i 1637. godine.

(B. M.)

PRILOG III

(Uz bilj. 14):

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav — KOŠUTA, Leo
Arhiv bivše osorske biskupije.
Starine JAZU, 43, Zagreb 1951, str. 289—332.

Sadrži:

A. Inventar Osorske biskupije od g. 1658, str. 311—312;
B. Inventar primopredaje od g. 1822, str. 312—321;
C. Današnji inventar Arhiva B. Osorske biskupije, str. 321—330;
D. Pisma Danijela Farlatija biskupu Bernardiju, str. 330—332.

(K. M.)

Ili npr.:

KOŠUTA, Leo
Arhiv bivšeg osorskog kaptola.
Starine JAZU, 45, Zagreb 1955, str. 291—310.

Sadrži:

A. Inventar sakristije osorske katedrale iz godine 1431;
B. Inventar Arhiva osorskog kaptola iz druge pol. XVII st.;
C. Inventar Arhiva osorskog kaptola iz g. 1830. (Protocolo di Commissione);
D. Današnji inventar Arhiva osorskog kaptola (Knjige kaptolske administracije, Knjige osorske biskupije, knjige redovnica samostana Majke Božje od Anđela, Knjige bratovština).

(K. M.)

Ili npr.:

KOŠUTA, Leo
Glagoljski tekstovi u Arhivu osorske općine*.
VDAR, I, Rijeka 1953, str. 163—218.

Sadrži:

— Tekstovi od 1—67, od god. 1545—1772.
— Faksimil najstarije sačuvane glagoljske notarske isprave iz Velog Lošinja od 29. IV 1555. godine, str. 173.

(M. D.)

PRILOG IV

(Uz bilj. 18):

MARKOVIĆ, Vladimir
»Belehi« na tramuntani.
Otočki ljetopis Cres—Lošinj, 1, Mali Lošinj 1973, str. 214—217 + crteži.

Sadrži:

— Opis »beleha« i drugih etnografskih pojmova u tekstu.
— Crteži raznih elemenata za kombinacije »beleha«, str. 215;
— Crteži kombinacija »beleha« na uhu ovce, str. 216—217.

(M. D.)

PRILOG V

(Uz bilj. 19):

(M. D.)

BARBALIĆ, F. Radojica
Hrvatska imena lošinjskih jedrenjaka (Prilog poznavanju pomorske prošlosti).
Anali JI, II, Zagreb 1958, str. 367—380.

Sadrži:

— Iskaz o lošinjskim brodovima na jedra duge i velike obalne plovidbe s hrvatskim imenima u razdoblju od 1852. do 1905. godine (od kojih su neki građeni prije 1848. godine), str. 370—374.

(M. D.)

Ili npr.:

BASIOLI, Josip
Trgovina i raspodjela ribe u Hrvatskom primorju i Kvarnerskim otocima u prošlosti*.
Jadranski zbornik VII/1966—1969, Rijeka—Pula 1969, str. 103—146.

Sadrži:

— Tabela: Prekršaji u propisima o reguliranju trgovine ribom (Uporedba statutarnih odredbi Rijeke, Cresa, Krka, Raba i Paga), str. 142;
— Uporedni pregled prodajnih cijena ribe na malo, za područje Rijeke i otoka Krka, str. 144.

(M. D.)

Napomena uz priloge:

Prilozi su navedeni prema brojevima: 26, 299, 405, 225, 223, 9. i 10 iz I sveska »Priloga za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre«, Zagreb 1977, osim priloga IV, koji je urađen na osnovu broja 577. i IV sveska »Priloga za bibliografiju...«, koji je još u rukopisu.

RASPRAVA

Prvi je govorio *Martin Modrušan,* a to je kasnije dostavio u obliku saopćenja koje slijedi.

Martin Modrušan, viši arhivist Arhiva Hrvatske

STARIJA GRAĐA ZA POVIJEST CRESA I LOŠINJA U FONDOVIMA I ZBIRKAMA ARHIVA HRVATSKE

U arhivu Hrvatske na žalost nema mnogo dokumenata što bi se odnosili na Cres i Lošinj.

No, ipak, treba navesti da se među najstarijim dokumentima Arhiva Hrvatske u zbirci Antiquissima čuva jedan iz godine 1071, a odnosi se na Samostan sv. Mihovila na otoku Susku.

U zibrci Neoregestrata acta (NRA) iz vremena 1248—1398. godine sačuvalo se šest dokumenata što se odnose na otok Krk, Cres i Osor. (Ivan Kukuljević je 1851. godine objavio tekst ovih dokumenata u: »Arhivu za povesnicu Jugoslavensku«).

Evo najkraći sadržaj ovih dokumenata:

1. Kralj ugarski i poljski Ludovik I daruje meštru Saracenu, komorskom županu u Srijemu i Pečuhu, poradi osobitih zasluga, dalmatinske otoke Cres i Osor.

Isprava je datirana u Višegradu, 1371.

2. Namjesnik kraljevski u Hrvatskoj i Dalmaciji, zagrebački biskup Ivan, dozvoljava Ivanu Saracenu, da može, na temelju povelje kraljice Marije, na otoku Cresu i Osoru od svojih podanika i kmetova tražiti sve ono što traže i ostali plemići od svojih podanika u Dalmaciji.

Isprava je izdana u Ninu 1396. godine.

3. Kralj Sigismund svjedoči, da su sinovi Ivana Saracina, Blaž i Mihovil izjavili, da će povelju kraljice Elizabete o darovanim otocima Cresa i Osora njihovu ocu Ivanu, predati u ruke banu Nikoli Gorjanskom.

— Budim, 1397.

4. Kralj Sigismund daruje Nikoli i Ivanu Gorjanskomu sve kraljevske dohotke od tridesetnice i solarine na otoku Cresu i Osoru.

U Đakovu (Dyako) 1398. god.

5. Kralj Sigismund potvrđuje svoju prijašnju povelju, kojom dariva Nikoli i Ivanu Gorjanskom sve dohotke od tridesetnice i solarine na otocima Cresu i Osoru.

Ostrogon, 1398.

6. Kralj Ladislav na molbu Vladislava Gorjanskog potvrđuju ispravu, kojom je 1398. kralj Sigismund darovao Nikoli i Ivanu Gorjanskom na tridesetnicu i solarinu na otoku Cresu i Osoru.

Ostrogon, 1455.

Da je interes za isprave o tim krajevima bio veliki poznato nam je iz jednog zaključka Hrvatskog sabora iz godine 1765.

Hrvatski sabor traži od Zagrebačkog i Čazmanskog kaptola da pregledaju, ne čuva li se u njihovim arhivima koja isprava, koja bi se odnosila na otoke Cres i Lošinj.

Habsburgovci su, naime, željeli dokazivati Veneciji nasljedno pravo na to otočje, na temelju prije citiranih dokumenata, a u isto doba, nadajući se, da ima još takvih, za njih nepoznatih isprava.

Zagrebački i Čazmanski kaptol, na žalost, odgovaraju Saboru, da su pomno pregledali svoje arhive, ali da isprave što bi se odnosile na Cres i Lošinj u njihovim arhivima nema.

Taj negativni odgovor, spomenutih kaptola, potvrđuje da doista starijih dokumenata, osim onih iz zbirke NRA — nema.

Pregledao sam i zbirku grafika, pronašao grafiku Osora, a u Kartografskoj zbirci jedan stari atlas Mediterana t.z. »Portolan« iz 16. st. te grafike »Isolle famose«... od Cammocia (sign. D. XIV-40).

Kao i uvijek, teško je reći da drugih tragova o otocima Cresu i Lošinju u Arhivu Hrvatske nema.

Dokaz ovome je netom pronađeni rukopisni kodeks u ostavštini dra Svetozara Rittiga.

Staroslavenski institut je predao Arhivu Hrvatske ostavštinu dra Rittiga, neznajući da se u jednoj kartonskoj kutiji nalazi dragocjeni rukopis pod naslovom: »Libro dei Consiglii di Lossin grane« od 1674—1807.

Ta neobična knjiga uvezana je u tvrde nezgrapne kožnate korice, a ima 152 numerirana lista, od kojih su ispisani listovi 1—88, zatim 139—140, 149—152.

Na početku na prvom listu stoji: »Copia da una autentica copia del notariato«.

Listajući, može se zaključiti da je pisana od više ruku i da među prijepisima ima i originalnih isprava različitih sadržaja, kao na primjer razne odredbe Vijeća četrdesetorice, zatim bratovštine sv. Antuna Opata, izbor »narodnog kralja«, glasanje o crkvenoj liturgiji i uporabi jezika u crkvi, zapisi o podavanjima i obavezama građana ne samo Velikog Lošinja, već Malog Lošinja i Osora.

Po svemu sudeći ti su spisi naknadno uvezani u knjigu, i ne čine jednu cjelinu.

Da bi se moglo sa sigurnošću reći sve o tom, nazovimo ga tako, »kodeksom« treba mnogo više vremena zbog nečitljivosti rukopisa, talijanskog jezika s primjesama venecijanskog dijalekta.

Taj rukopis, sigurno treba detaljno pregledati, prepisati i prevesti, jer će se tek nakon toga moći saznati njegov pravi i potpun sadržaj, veoma zanimljiv za osvjetljavanje prilika i običaja otoka Lošinja u toku 17. i 18. st.

U Arhivu Hrvatske čuva se i zbirka Fanfogna — Caragnin u kojoj se nalazi i nekoliko spisa pisanih glagoljicom, a odnose se na otok Cres i to:

— Izdaci i primici Samostana sv. Mikule u Porozini god. 1671—1678.

— Sign. Glagolitica I—7;

— Bilješke livelima Samostana sv. Mikule u Porozini — 1774 — Sign. Glagolitica I—8.

— Bilješke o vraćenim dugovima Samostana sv. Mikule u Porozini — Sign. Glagolitica I—9;

— Izdaci i primici Sv. Mikule u Porozini 1824—1832. — Sign. Glagolitica I—10;

— Fragment direktorija iz god. 1834; propisi za moljenje brevijara i uzimanje misnih obrazaca, tablice pomičnih blagdana i svetkovina 1834—1840. u Samostanu sv. Mikule u Porozinama. — Sign. I—11.

Sigurno da bi bilo potrebno pregledati cijeli arhiv obitelji Fanfogna — Garagnim, koji se čuva u Historijskom arhivu Split u kojem ima vjerojatno još koji dokument što se odnosi na Cres i Lošinj.

U Arhivu Hrvatske nalazi se i 208.000 mikrosnimaka, što smo ih primili od Republike Italije, putem restitucije 1966. godine iz Državnog arhiva u Trstu, a odnose se na područje Istre, otoke i Dalmaciju.

Listajući kumulativni popis, što smo ga tom prilikom uz mikrofilmove primili, vidljivo je, da ima mnogo mikrosnimaka koji se odnose i na Cres i Lošinj.

Iz tog popisa navest ću samo nekoliko natuknica, kao potvrdu o potrebi detaljnog pregleda tih mikrofilmova.

Na primjer u fondovima: »I. R. Governo per il litorale e I. R. Luogotenenza per il litorale in Trieste« (Vlada za Primorje i namjesništvo za Tršćansko primorje u Trstu) u fondu »Governo Marittimo in Trieste, 1850—1923.« (Pomorska vlada u Trstu), te u fondu »Suprema intendenza commerciale per la provincia mercantile del Litorale in Trieste«, 1748—1776. (Vrhovna trgovačka uprava za trgovinsku pokrajinu Tršćanskog primorja) vrlo lako se može doći do podataka, što se odnose na Cres i Lošinj, tako na primjer u mikrofilmskom svitku br. 1312 i 1313 imamo naznačeno »Cherso« — Cres, a na svitku (roli) broj 1360—1362 »Lussin« — Lošinj.

Iz registra brodova — »Registro delle navi« broj 34, 35, 37, 38. i 39. imamo popise ribarskih brodova s imenima. U fondu Pomorska vlada u Trstu u spisima glavnog arhiva (Atti dell'archivio generale) naišao sam na podatak: »1914 Busta 162 2/4 — Tarabocchia per il piano di navigazione verso l'Albania« zatim »Busta« (svežnjiću) broj 163 3/4 — »Austro — Croatia rinova la linen Arbe — Lussino.«

U godini 1914. »Busta« 163 2/4 — »Cooperativa agricola di Neresine per la linea Fiume — Neresine«.

»Busta« 471 3/4 — »Arruolamento equipaggi mercantili N° 5087/1877 Cosulich, Lussino«.

Za ozbiljnog istraživača sigurno će i ti podaci biti putokaz za traganjem drugih, a odnose se na Cres i Lošinj.

Jakov Jelinčić je najprije naveo prilog župnika Ivana Graha iz Gračišća o arhivskoj građi o osorskoj biskupiji u Tajnom Vatikanskom arhivu:

Arhivska građa o osorskoj biskupiji u Tajnom Vatikanskom arhivu

Listajući skedarij Garampi i razne indekse o građi što se odnosi na riječku regiju naišao sam na mnoge akte osorske i o osorskoj biskupiji. Navest ću glavnije fondove i zbirke: I. u Konzistorijalnoj kongregaciji spisi osorske biskupije navedeni su abecednim redom od 1598. do 1806. godine; 7. u fondu Lettere di vescovi e prelati (232 volumena) ima osam dopisa iz Osora i Venecije (1720—1756); 3. među procesima ima jedan konzistorijalni iz 1697. i jedan Datarije iz 1696. godine; 4. u fondu Kongregacije koncila postoji kutija broj 851 s oko 100

stranica građe trogodišnjih relacija osorskih biskupa Svetoj Stolici od 1635. do 1806. godine; 5. u fondu Visite apostoliche pohranjena je građa o vizitaciji papina vizitatora osorske biskupije iz 1579. i 1603. godine; 6. u fondu Mletačke nuncijature ima također građe što se odnosi na osorsku biskupiju u razdoblju od 1524. do 1788. Izbor dokumenata osorske biskupije iz Vatikanskog arhiva donosi August Theiner u knjizi Vetera Monumenta Slavorum meridionalium (1198—1549).

Veze osorske i pićanske biskupije

U djelovodniku pićanskih biskupa (1632—1783) koji se čuva u sjedištu bivše biskupije spominju se svi ređenici u pićanskoj katedrali. Godine 1776. i 1778. bili su ređeni u Pićnu ovi klerici iz osorske biskupije: Mate Malabotić, Zaharija Lion, Petar Valčić, Gašpar Boičić, Antun Dorčić i Jakov Bon iz Cresa; Šime Botterini, Kristofor Budinić i Stjepan Štefić iz Velog Lošinja; Ivan Tarabokija iz Malog Lošinja; Dominik Jurasić iz Orleca; Jakov Dlačić, Ivan Benvin, Petar Moskardin i Ivan Mlačević iz Lubenica.

Inače nije postojala neka jača veza između dvije biskupije koje je dijelila stoljetna politička granica i crkveno-teritorijalna pripadnost različitim metropolijama.

a zatim je nastavio:

U drugom dijelu bih samo ukratko nešto rekao o građi što se čuva u Državnom arhivu (Archivio di stato) u Trstu. Naime, kad sam bio tamo i istraživao građu za Istru onda mi je palo u oči da ima jako puno materijala koji se odnosi na Cres i Lošinj, osobito na razna iskapanja. Ja se prethodno nisam bavio tim područjem, nisam toliko znao, ali sada često čujem ime Bolmarčić i sjećam se upravo da je neki Bolmarčić iskapao dosta, pa odmah da upozorim da bi istraživanja u Državnom arhivu u Trstu bila dugotrajna, vjerojatno skupa, ali vjerujem da bi se isplatila.

Moj je prijedlog vama, Crešanima i Lošinjanima, vidim da ulažete puno u vaše stvari, da bi to trebalo proučiti, da se izvuku materijali koji se odnose na vaše područje, da se to onda mikrofilmira ili možda neke stvari fotokopiraju. Kažem, prema mojoj slobodnoj ocjeni, trebalo bi tu, nemojte se uplašiti, možda i mjesec dana posla, ali vjerujem da bi se taj posao isplatio. Moje je mišljenje da bi za taj posao bili najbolji arhivski radnici, koji se u taj posao razumiju. Naravno, neophodno je poznavanje njemačkog jezika.

Danilo Klen:

Drugarice i drugovi,

opisati gdje se sve nalazi građa ovih naših blaženih otoka, bio bi, ja mislim, preveliki posao za jedno savjetovanje. Međutim, mogao bih odmah dodati onome što je kolega magister iznio u vezi s arhivom u Trstu. Mi smo tamo radili 1961. god., jedna grupa arhivista iz Jugoslavije, iz Slovenije i Hrvatske, na izvršenju onih ugovornih odredaba, koje su nam davale mogućnost u okviru 5 milijuna lira da izaberemo arhivsku građu što je korisna za naše područje. Mogu vam reći da smo taj posao radili nekoliko mjeseci tako, da smo daleko prekoračili taj iznos. U tom radu svakako smo uzeli u obzir sve područje Hrvatske i Slovenije,

što nas je zanimalo. Postoji jedan indeks toga, i on je na upotrebi u arhivu Hrvatske, a građa je inače deponirana u Ljubljani gdje se može dobiti na korištenje.

Ja bih upozorio na jedan izvor, na niz dokumenata što se nalaze u gradskoj knjižnici (Biblioteca Civica) u Trstu na trgu Hortis, gdje ima vrlo mnogo isprava od najstarijih vremena, koje su tu pohranjene u diplomatičnom arhivu (Archivio Diplomatico), što je nastao kao nasljeđe pok. Kandlera i tome su oni dodavali stvari, koje su nabavljali i drugim putem.

Druga stvar je činjenica da o ovim krajevima Istre postoje diplomski radovi i doktorske teze što su pohranjene u Istituto di storia moderna e medioevale, u kojem bismo našli izvrsnih stvari u pogledu ovih otoka.

A da ne govorimo, spomenuo bih samo naziv mjesta, Archivio di Stato u Veneciji. Zatim je tu Veraltung Archiv u Beču. Tu je radila ekipa od 6 do 8 radnika, koji su morali poznavati ne samo jezik, već i rukopis jer su ti izvori pisani rukopisnom goticom, koja se mijenja kod svakog pisara. Materijal je neobično interesantan. Tu se mogu naći podaci za područje Lošinja i Cresa od političkih, ekonomskih, gospodarskih do zdravstvenih, prosvjetnih i vjerskih.

U pogledu karata Kriegsarchiv u Beču sadrži izvanredno vrijedne karte starije, a da ne govorimo o novima. Ali od starijih jedna me posebno impresionirala, baš iz ovih otoka u boji. Nisam mogao odoljeti pa sam je dao snimiti na vlastiti račun samo da je imam i ja ću je darovati drugovima ovdje ako budu osnovali nešto, da im stoji ovdje.

Još bi u Trstu trebalo posebno pogledati u Governo Marittimo što je za pomorsku povijest od neobične važnosti. Postoje u Trstu registri brodova koji su obuhvaćali, koliko se ja sjećam, dijelom i naše brodove ili barem Lošinjane koji su tamo gradili ili kupovali brodove, sa svim podacima.

Onorato Bonić,
tajnik MZ Nerezine—Sv. Jakov:

Mnogo se tu govorilo o italijaniziranju ovih otoka. Dakle, sama riječ italijaniziranje govori o nekakvu talijanskom karakteru žitelja ovih otoka.

Ove zime sam u Trstu, u tršćanskom govoru, naišao na izraz Talijani u jednom kontekstu, a Italijani u drugom kontekstu. Dakle, tu ima jedna semantična različita vrijednost. Talijanima su se nazivali oni koji žive u Italiji, a sebe su Italijanima nazivali kao državljani Italije. Dakle, to nas upućuje da je malo teža ta Italijanizacija kod slavenskog. Tu razliku semantične vrijednosti bi trebalo ispitati, da li je to otprije ili zbog prodora slovenstva u Trstu.

S druge strane, talijanski govor ovdje je izučeni govor od Hrvata koji su naselili ove otoke i tako da ima razlike u venecijanskim dijalektima ovih otoka od ostalih venecijanskih dijalekata. Još je jedna

stvar; da je talijanski jezik obuhvaćao ovdje samo područje administracije i nešto pomorstva, a poljoprivredu uopće nije dirao tako, da je i talijanofil kad je morao već neku biljku spomenuti, morao upotrijebiti hrvatski izraz. Drugo što je još važno, za riječ koju nije mogao naći odgovarajući izraz, onda je npr. na talijanskom jeziku rekao — I se ga fato kamičat — dakle u jednom hrvatskom kalupu, a ni u jednom slučaju nije upotrijebio talijanski kalup za stranu, hrvatsku riječ.

Dakle, to sam mislio reći, kad se govori o Talijanima ovdje i kad se govori o talijaniziranju. Da su to ljudi koji su se morali naučiti talijanski jezik da bi se mogli služiti u oportunim situacijama, da bi mogli dalje živjeti itd.

U tom svijetlu bismo morali proučavati jednog Vidulića o kojem smo jučer govorili i ostale. Mogli bismo reći, što ja znam, i Nicola Tommasea, koga je Benedetto Croce označio kao slavenskog pjesnika i kad je pisao na talijanskom jeziku. Evo toliko!

Branko Fučić:

Kratko, na neki način, u stanovitoj mjeri, ova tri dana, i materijali koji će biti kasnije publicirani, saldo su rada od tri i pol decenija na ovim otocima. Ja uvijek pledirам za korisne knjige, za uporabljive knjige, pa pledirам isto da i ovo izdanje koje će proizaći iz ovog simpozija, bude jedna korisna knjiga, da to bude, osim pojedinačnih studija, jedan svojevrstan katalog. Prije svega tu je izašlo na vidjelo more arhivske građe. Ako bi se dalo radove saobraziti da budu publicirani pod istim ključem s time da znamo gdje, kada, što naći. Ako to radimo možda ne bi bilo zgorega sasvim kratko, u obliku nekakvih enciklopedijskih zapisnika da bude tom izdanju priloženo i upozorenje, gdje su do sada izišli pregledi arhivskog materijala, koji se odnose na ovo tlo. I možda treće, samo naznake gdje materijala još ima, a nije publiciran, nije dat u obliku nekih regesta.

Prekratko je vrijeme da se osvrnem na pojedine referate od kojih su me neki izvanredno oduševili. No, jedan rad kojeg bi želio posebno istaknuti je rad Dr Benvina. Mislim da se radi o jednom svjetskom spomeniku, o jednoj svjetskoj temi, koju je on izvanredno obradio i koji ne znači samo izvanredan prilog nama ovdje nego taj rad, osim publikacije što će biti ovdje, zaslužuje da na stranom jeziku bude lansiran u neku stranu reviju. Sasvim je sigurno da će taj rad ući u svjetske specijalizirane enciklopedije i Benvin time postaje svjetski autor.

Na kraju imali smo nekoliko divnih iznenađenja kao što je misal senjski. Evo sada, malo prije radosnu vijest je rekao i kolega Modrušan. Radi se o »Libro del Comun di Lossingrande«. Vidite u čemu je stvar. Ja sam bio mlad i bio sam službeno poslat ovamo da nekako spasim od otuđivanja ono što se tada zvala konfiscirana imovina. Unutar jedne privatne konfiscirane biblioteke našao sam taj »Libro del Comun di Lossingrade«. Ja sam ga izvukao odmah van, jer sam vidio da je to izvanredan arhivski materijal pa sam dio toga materijala publicirao prije svega u onom mom »Izvještaju o putu po otocima Cresu i Lošinju«, a onda jednom ili dvaput u nekim mojim člancima u dnevnoj štampi.

Ja bih vas htio upozoriti da je to izvanredno, stvarno izvanredno vrelo. Uz ostalo je tamo položaj bratovštine Sv. Antuna, koja je kao i sve naše bratovštine, neki oblik pučke samouprave. U starim režimima jedina pukotina gdje se ovaj puk mogao izboriti za samoupravu bile su bratovštine. S toga stanovišta ne znam da li je u našoj historiografiji njihova uloga dovoljno uočena. Tako da ta bratovština reagira na jednu, rekao bih, diverziju župnika Fedriga, koji pod biskupom Rakamarićem jednoga dana, bez znanja puka, naprosto ukida slavensko bogoslužje u crkvi i uvodi latinsko i sada vi u tom »Libro del Comun di Lossingrade« imate zapisnik o glasanju, o izjašnjavanju puka; predivan izvor. Vi vidite tada kako dolazi do polarizacije, vi vidite sada onaj proces odnarođivanja. Težaci, kopači jednodušno glasaju protiv Fedrigove inovacije, ali novi sloj, nova klasa što se stvara, a to su kapetani, pomorci, to su brodovlasnici, ti već misle drugačije, uglavnom se izvlače iz glasanja. Vi vidite najedanput kako se stvara jedan novi oportunistički mentalitet, koji više nije tvrd. Tako da mislim, ne samo zbog glagoljske službe božje u ovim krajevima, nego i na polju psihologije unutar stvaranja jedne klase — to su perfektni podaci. Sasvim na kraju u tom »Libro del Comun di Lossingrande« je zapisnik iz kojeg vidite kako Lošinjani biraju kralja. To je onaj običaj kojeg znamo iz Dubašnice na Krku, koga znamo na Silbi, koga don Luka Kirac opisuje u onim svojim crticama kako se to odvijalo u prošlosti u Krnici. Odjednom vidite jedan običaj što popunjuje svoj areal od Dalmacije, od zadarskih otoka, preko Krka, Lošinja na Istru. Mislim u vezi s tim da smo dobili u ruke jedno dragocjeno djelo.

Ne mogu sakriti svoje oduševljenje, jer sam bio duboko zabrinut kamo je završio taj svezak. Načinio sam možda jednu neopreznost. Ja sam s oduševljenjem o tom rukopisu govorio msgr. Rittigu — pa dajte da to ja pročitam! Onda nikako više izvuć van, zameo mu se trag među knjigama. Vi se sjećate starog Staroslavenskog instituta gdje sam rovao po ostavštini i već sam mislio da je sve propalo i osjećao sam na neki način — moj grijeh. Sada sam iskupljen.

Anđelko Kalpić:

Ja moram ovdje priznati da se moj dojam pretvorio ne samo u jednu čvrstu konstataciju nego u jedan trajan doživljaj, da možemo slobodno reći, da je ovo jedan od izuzetno uspjelih naučnih skupova. Mislim da nije pretjerano i ne može se to smatrati protokolarno i kad se gleda u organizacijskom pogledu i naučnom doprinosu, kad se sagleda i ova atmosfera koja je neobično važna za komunikaciju ljudi koji se nađu u ovim prilikama iz raznih krajeva naše zemlje i svemu onome što smo doživjeli ovih dana ovdje.

Zašto sve ja to govorim?

Govorim iz jednom prostog razloga što smatram da svatko od nas ovdje osjeća upravo iz tih razloga jednu dodatnu obavezu jer upravo ovo što je dostignuto predstavlja, ja bih rekao jednu veliku i dugoročnu obavezu, ali istovremeno i šansu da se na postignutom gradi dalje.

Ja bih o tome želio da kažem dvije riječi: prvo, ovo što se dešava u ovoj sredini, način na koji se rješavaju vrlo složena znanstvena pitanja, znači izvan institucija, to je izuzetno veliko. Ja time ne želim potcijeniti naše postojeće institucije, ali mislim ako se ostane samo izvan institucionalnog rada, bez ijednog projektnovodnog prilaza čitavoj stvari neće se, po mom dubokom uvjerenju, stići tamo gdje se želi stići. Stoga vidim potrebu jednog projektovodnog povezivanja svih raspoloživih snaga što postoje, uključujući, jasno, i odgovarajuće institucije koje su od ove zemlje pozvane i plaćene, ali ne zanemarujući upravo to što je dostignuto.

Ja bih sada želio govoriti o tome što bi čitav taj projekt trebao imati. Vjerujem da, ukoliko takav projekt sa svim dugoročnim dimenzijama i sadržajima što ih treba da sadrži ne postoji, treba se napraviti.

Zašto i iz kojih razloga?

Jer samo u tom slučaju možemo postići ciljeve za koje se mi ovdje zalažemo. U takvu kontinuitetu vođenja, da tako kažem jedne mase ne samo entuzijasta nego stvaralaca, može jedna kolektivna pamet dovesti do sinteze.

Vjerujem da izvore koje smo ovdje čuli, koji su veoma dragocjeni, upravo upućuju na potrebu da dođe do takve sinteze. Kod toga mislim da je u takvu projektu potrebno izraziti jasno težište.

Dozvolite mi, da jedno od takvih težišta jest naše postojanje ovdje i prije svega to treba da bude težište.

Ja se ne mogu oteti dojmu da mi ovdje nismo ama baš ništa čuli o tome što se dešavalo poslije oslobođenja. Dozvolite, ja se pitam, nisu li nama mnogi izvori i kakve smo gluposti pravili ovdje, ali i kakva smo dostignuća postigli ovdje gdje su, i nećemo li već sutra tragati još teže nego što tragamo za izvorima iz daleke prošlosti. Dr Branko Kojić je krasno govorio kako je postojalo zlatno doba lošinjskog i creskog turizma, ali ja tvrdim da svi ti kapaciteti ondašnjeg doba mogu stati u ovo zlato koje se zove »Aurora«. Često zaboravimo ono što je postignuto. Nemojte me krivo shvatiti nije to nikakva kritika, nitko nema razloga za to, ali želio sam i taj argument da iskoristim o potrebi onoga što se ovdje inače razmišlja jer sam ja takve tonove čuo o projektovodnom prilazu koji će nas dovesti do sinteze stvari jasno vezujući ovu regiju s maticom zemljom u cjelini s Jugoslavijom.

Kod toga bih, ako dozvolite, morao spomenuti jedan podatak koji nas na to s vojno-geografskog položaja obavezuje. Položaj ovih naših otoka nije se izmijenio, on se dugoročno neće izmijeniti. Sukob interesa danas u svijetu je mnogo zaoštreniji nego što je možda ikad prije bio. Zar i to nije jedna pouka koja zahtijeva od nas dodatne napore u vezi s projektovodnim prilazom svih sinteza ovog našeg nastojanja.

Da ne duljim na kraju, dr Branko Fučić je s pravom ukazao na to da ima još drugih zrna istine i veličina što spadaju u rad svjetskih značenja, koji su se zbili na ovom području. Zar mi nemamo pravo da budemo agresivniji u traženju da se ta saznanja doznaju u svijetu, a isto tako vam mogu reći da mnoge istine koje su ovdje od dragocjenosti za cijelu našu zemlju nisu ni u našoj zemlji dovoljno poznate.

Ja mislim da bismo svi mogli biti na drugi način mnogo agresivniji kad je riječ o tome i da ne treba nikakva povlačenja o ovim vremenima koje nazivamo razdobljem stabilizacije itd., pa da to bude udar po onim institucijama, onim pojedincima koji rade na tom poslu. Ne, naprotiv, možda se možemo odreći mnogo toga što čini potrošačko društvo, ali mi se ne možemo i ne smijemo odreći onih istina i onih dragocjenosti o kojima smo ovdje slušali i za koje se mi zalažemo. I zato je bilo, dozvolite mi, s moje strane možda i neskromno, ali sam osjećao kao jednu ljudsku potrebu da se založim za jedan takav projektovodni usmjeren dugoročni, pravilno postavljen planski rad uz potpuno angažiranje. Ne treba mijenjati tu metodu koju su oni do sada tako uspješno provodili zajedno sa Cresom i Lošinjem, nego se još potpunije valja povezati u svim našim traganjima zato da na ovim našim obalama, gdje se tako uspješno branimo već 14 vjekova, stvorimo još ljepšu i trajniju budućnost. Hvala.

Rade Manzoni,
tajnik SIZ-a kulture općine Cres—Lošinj

Ja sam ova tri dana doživljavao jednu projekciju koju pokušajte i vi dočarati, kao jedan veliki prostor u kojeg mi dograđujemo male kockice mozaika što je još uvijek jako, jako slabo ispunjen. Ja vjerujem da su ova tri dana ispunila dio tih praznina i da nas očekuje još puno truda da bi taj naš mozaik prošlosti i po horizontali i po prostoru i vremenu postao cjelovitiji pregled.

Zato apeliram, odnosno zahvaljujem, što je to prije mene istakao drug Kalpić, da bi bilo dobro da se dogovorimo za jedan projekt što bi nas mogao voditi dalje s jednim smišljenim programom.

Naša zajednica je mala, to ja moram odmah naglasiti, mala je sa sredstvima jer možda još uvijek nismo uspjeli da dokažemo da turizam nije samo novi hotel. Naša komuna sprema se iduće godine da uloži značajna sredstva u izgradnju hotelskih objekata u Velom Lošinju. Ove godine isto tako izgrađen je značajan kapacitet u Martinšćici. Međutim mi nismo uspjeli da nametnemo da u tim tako velikim programima i kultura sa svojom ponudom nađe pravo mjesto; da je predstavimo sa svim njezinim vrijednostima svim onima koji posjeduju ove naše lijepe otoke. Mislim da je to isto tako jedna od naših borbi u kojoj nam vi možete pomoći, ali ona je ipak prvenstveno naša unutar naše zajednice.

Mi smo jučer obišli Osor i Cres i vi ste potvrdili danas koliko vrijednosti ostaje na ovom našem području i sada se pitamo: da li je to sreća imati toliko bogatstvo, što smatram da jest ali je to i teret kojeg ne možemo da podnesemo, a da nekad ne oborimo oči. Mi te oči obaramo često jer se nađemo nemoćni da materijalno riješimo neke pro-

bleme, pa vas molim, ne bih vas želio brojkama uvjeravati u to, da su naši napori posebno prema očuvanju starina vrlo veliki unutar tih skromnih sredstava. Zato mislim da nam vi možete pomoći, negdje kao institucija, negdje kao pojedinac, bilo uvjeravanjem naših foruma kao što je Republička samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture, da toliko bogatstvo što se akumuliralo na području Cresa i Lošinja, na vratima ove naše prošlosti, da to ne može podnijeti tako mala organizacija. Mi u našoj politici nemamo ni zacrtano da bi izašli na nekakve institucije unutar naše komune koje bi trebale da pokreću sve to što smo mi ovih dana pokušali označiti. Mi bismo se željeli orijentirati na upravo takav način rada na savjetovanja, koristeći i vašu dobru volju da budete od onih, što se kaže u našoj istarskoj himni: svud pomažu dobri ljudi — a tu vas mi i ubrajamo da s takvim savjetovanjima možemo na ekonomičniji način doći do mnogo većih i vrednijih rezultata. Svaka vaša ideja što je usmjerena prema dogovoru na toj osnovi, u našoj zajednici dobro bi se primila i podržala unutar naših mogućnosti.

Slijedeći vid naše suradnje može biti unutar vaših institucija i programa i mi smo za takve programe bliske našim potrebama vrlo zainteresirani. Mislim da bi te forme suradnje, da se nađemo s određenim temama svakih nekoliko godina i popunjavamo ovaj naš mozaik i učešće u vašim programima, mogle biti naša čvrsta orijentacija. Svjesni smo također, da sve to mora biti vođeno dogovorenim programom. Ja vam se sada zahvaljujem i u ime delegata i vjerujem da će i njima ovaj naš skup biti poticaj da dadu svoj prilog za to, zašto smo se pred našim narodom obavezali. Lošinj je doživio velike promjene i u stanovništvu, vi ste to zapazili u referatu druga Sokolića, da je u Lošinju 1945. godine bilo 2.500 stanovnika, a danas ih ima više od 5.000. Tu dolazi do prožimanja raznih kultura, tradicija i običaja i mi smo dužni da, posebno našim mladima, koji postaju novi stanovnici, prezentiramo svu našu prošlost u ovakvu svjetlu u kakvu ste nam vi to pomogli. Hvala.

Julijano Sokolić:

Sad bih na kraju ja još dodao dvije riječi. Prije nego se rastanemo želio bih ipak da se zaključi da ove materijale, koje smo ovdje donijeli i o čemu smo čuli, saberemo, da ih nastojimo srediti, i ukoliko budem ja urednik slijedećeg broja Otočkog ljetopisa, da pokušamo svi zajedno na neki način koncipirati taj broj koji će značiti zaista veliko bogatstvo i doprinos našoj historiografiji. Isto tako molim da se dovrše materijali što nisu gotovi i dopune novim saznanjima koje smo stekli u toku odvijanja skupa, da se to što prije učini, da se dopuni fotografijama, da bi to na kraju ove ili u početku iduće godine krenulo u tisak. Znači da nas očekuje jedan dodatni napor, a to bi bila kruna svega ovoga.

Mi smo u sklopu Otočkog vjesnika zamislili i jednu zavičajnu biblioteku koja bi mogla preuzeti manje stvari, jasno to je pitanje financiranja, ali postoji takva klima da bi se to moglo ostvariti.

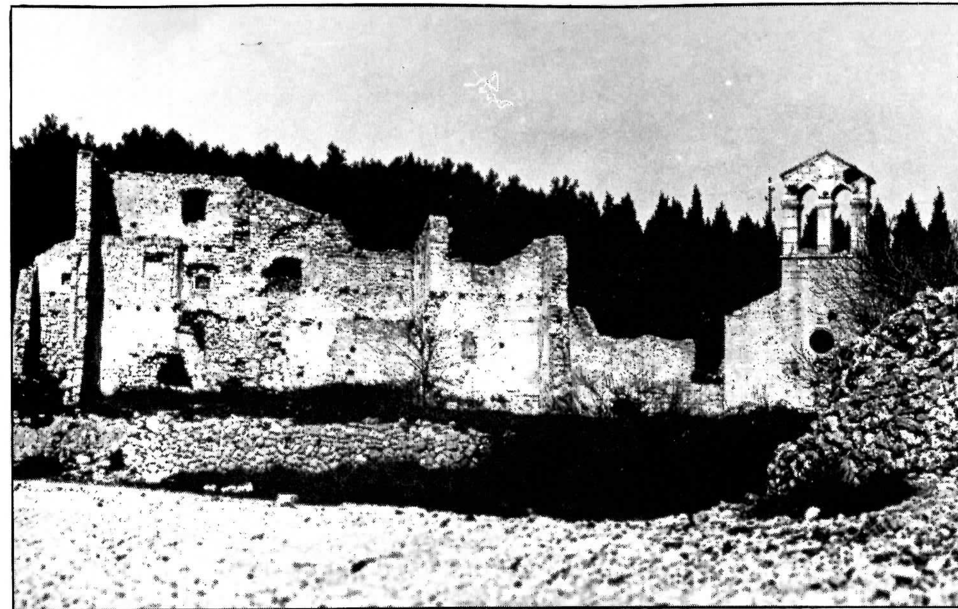
Mi smo posebno zainteresirani i za stvaranje jedne otočke bibliografije, što bi bila nama putokazom. Dalje, mislim da bi bilo zgodno što prije sačiniti jedan vodič kroz naše otoke, popunjen novim saznanjima, što bi služio prvenstveno putnicima-namjernicima, kojih svake godine više dolazi iz svih krajeva svijeta i kojima treba na kulturan i pristupačan način ponuditi povijest o našim otocima onakvu kakvom ju sada vidimo.

I na kraju ja bih se želio zahvaliti u ime naše interesne zajednice, a mislim i u ime svih organizatora, na stvarno uspješnoj suradnji sa svima koji su sudjelovali na ovom skupu, za ova lijepa otkrića, pa neka to bude zalogom daljnjoj suradnji sa svim ustanovama, sa svim organizacijama koje su se odazvale.



Sudionici znanstvenog savjetovanja u M. Lošinju

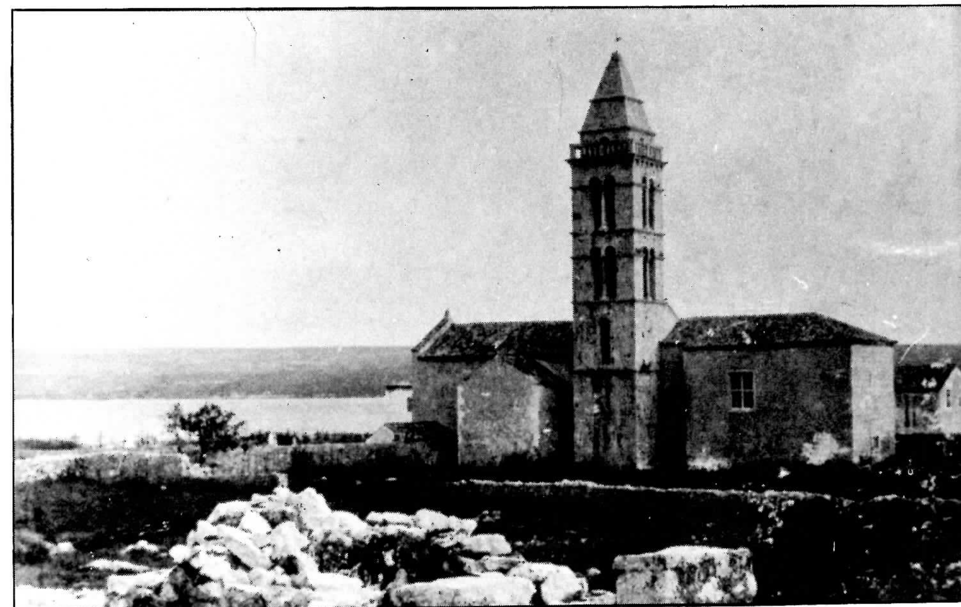




Franjevački samostan trećoredaca glagoljaša i crkva sv. Marije od Anđela u Osoru

OSOR — stjecište i ishodište povijesnih mijena i kulturno-historijskog naslijeđa otočja Cres—Lošinj (na slici lijevo)

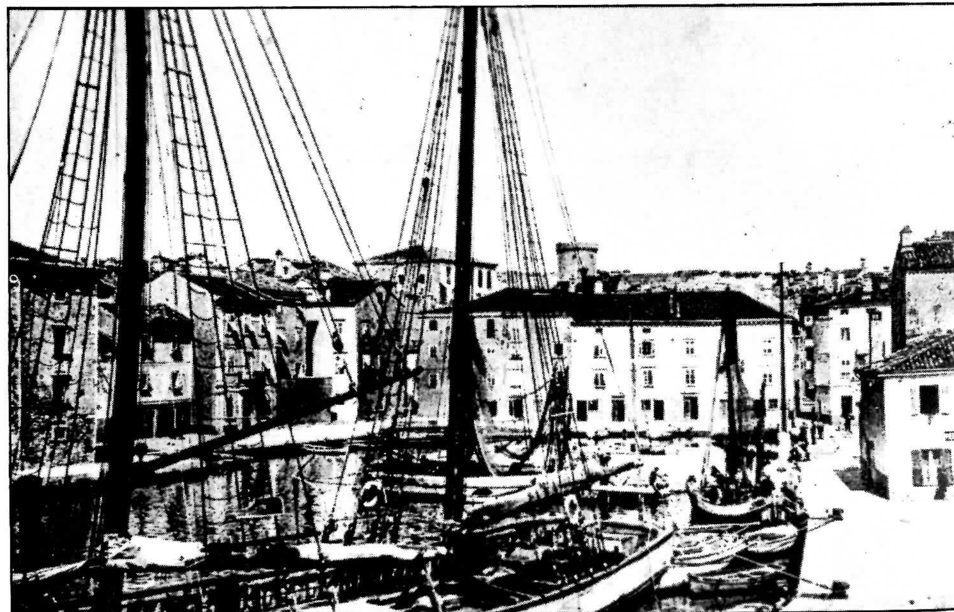
Franjevački samostan u Nerezinama snimljen potkraj prošlog stoljeća





NEREZINE — pogled na luku i dio snažne flote motornih jedrenjaka s kraja tridesetih godina ovog stoljeća

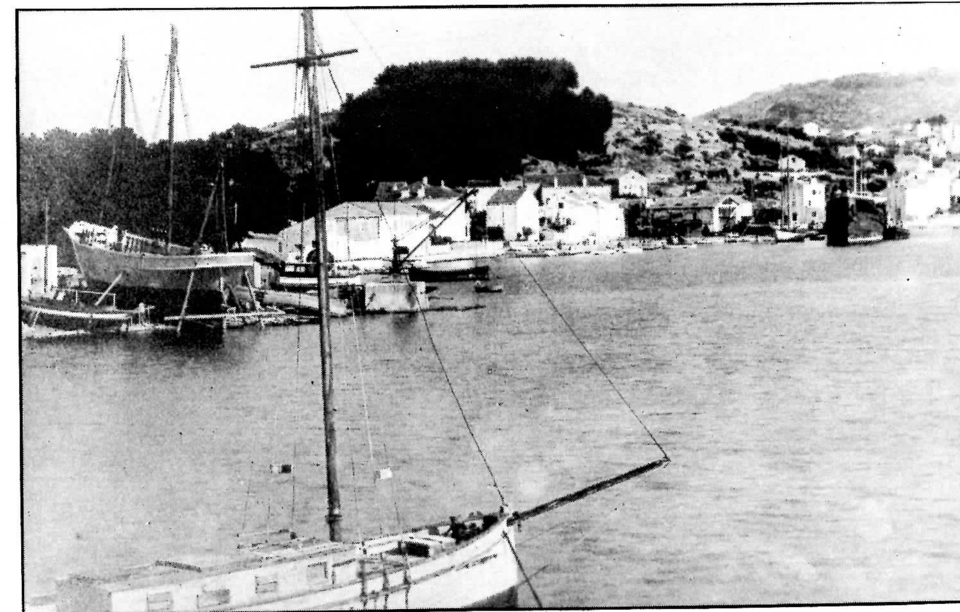
CRES — unutarnja luka između dva rata

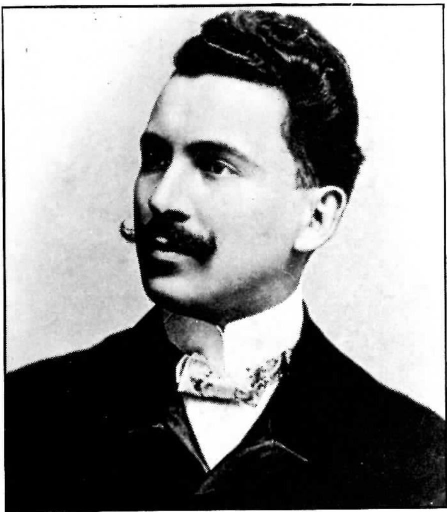




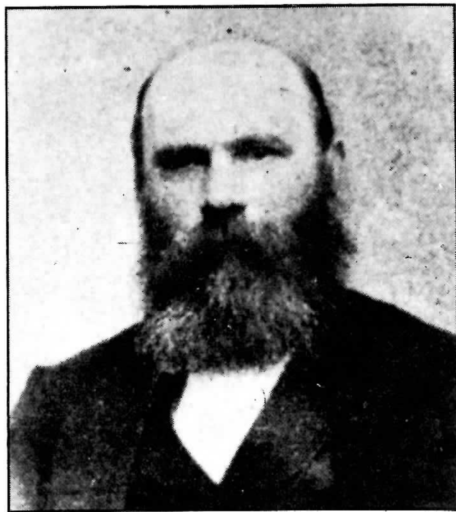
VELI LOŠINJ — pomorsko i turističko mjesto snimljeno koncem prošlog stoljeća

MALI LOŠINJ — brodogradilišta (lijevo Picinićevo, desno Martinolićevo) snimljena uoči drugog svjetskog rata





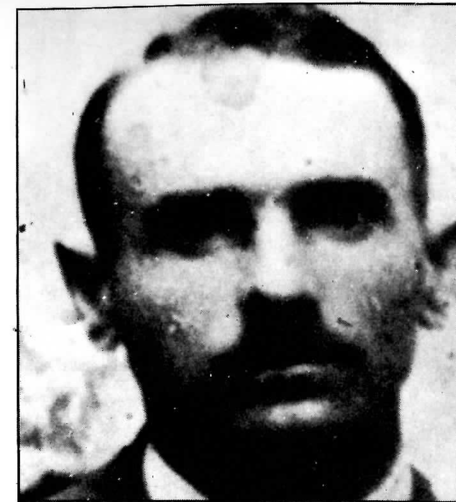
JOSIP ANTUN KRALJIĆ (Bogovići, 1877. — Mali Lošinj, 1948), prosvjetni radnik i rodoljub, prvi učitelj hrvatske pučke škole u M. Lošinju (1903—1908), ustanovitelj i urednik »MLADOG ISTRANA«.



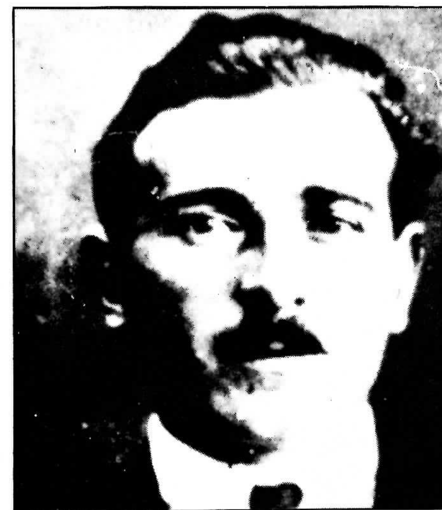
Dr FRANCESCO VIDULICH (M. Lošinj 1819. — Poreč, 1889), pravnik, talijanaški dugogodišnji predsjednik Istarskog sabora i potpredsjednik carevinskog vijeća.



FRANE RUKONIĆ — CIMIĆ (Nerezine, 1899 — Pula, 1922), napredni student prava zagrebačkog Sveučilišta, žrtva fašističkog terora.



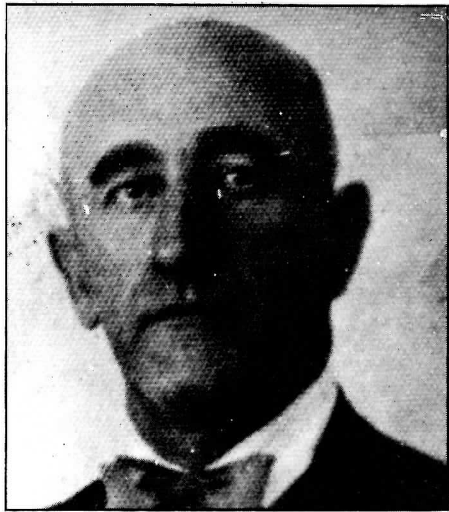
FRANE RUBINIĆ (Cres, 1894——1949), predsjednik NOO kotara Cres u rujnu 1943, po njemačkoj okupaciji otoka, zarobljen, odveden u logor i pogubljen.



PURIĆ GAŠPAR (Cres, 1899——1943), komandant komande mjesta Cres u rujnu 1943, po njemačkoj okupaciji odveden u logor i pogubljen.



JOSIP LINARDIĆ — MIĆI (Martinšćica, 1914 — Zagreb, 1941), prirodoslovac, napredni znanstveni radnik, žrtva ustaškog terora, strijeljan u Zagrebu 1941.



GIUSEPPE PRIVILEGGI (1878 — M. Lošinj 1946), pomorski kapetan, prvi predsjednik NOO mjesta Mali Lošinj.



Dr UROŠ JAKŠA (Split 1886 — Veli Lošinj 1968), liječnik, pravnik, politolog, napredni politički radnik između dva rata u Malom Lošinju, učesnik NOB-e, vijećnik II zasjedanja AVNOJ-a.



JOSIP OKTAVIO OSTROMAN (Mali Lošinj, 1874—1896) pomorac, žrtva agresivnog talijanskog nacionalizma.



MATE VIDULIĆ (M. Lošinj 1903. — 1943), član komande mjesta Mali Lošinj u rujnu 1943. strijeljan od Nijemaca na Čikatu.